

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 3 (486)

ТРАВЕНЬ–ЧЕРВЕНЬ 2009

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
Ю.А.Левенець (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща),
В.Ф.Репринцев (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
П.П.Толочко (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

В.Ф.Верстюк, *С.В.Віднянський*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*,
О.М.Донік (заст. головного редактора, відпов. за випуск), *В.І.Кузнецов*, *С.В.Культчицький*,
В.І.Кучер, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Резнт* (заст. головного редактора),
В.М.Ричка (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора),
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Резнт*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Тексти готували редактори:

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Донік*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: *О.В.Жданович*

www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник
Комп'ютерна верстка – А.В.Корженівська
Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 29.05.2009 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1000 прим. Зам. №129

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60. Тел./факс: 246-27-38, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ТОВ «Видавництво "Вперед"»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

До 130-річчя від дня народження Симона Петлюри

П і с к у н В. М. С.Петлюра як політичний лідер УНР в умовах еміграції: міжнародний і український контексти	4
П и р і г Р. Я. Симон Петлюра у сприйнятті Павла Скоропадського (за спогадами гетьмана)	15
С т е м п е н ь С. С. (<i>Перемишль, Польща</i>). Львівський період життя С.Петлюри: вплив галицького середовища на молодого українського політика (листопад 1904 р. – грудень 1905 р.)	27
Г р и н е н к о О. О. Матеріали журналу «Тризуб» про розслідування вбивства С.Петлюри (1926–1928 рр.)	34
К у ч е р у к О. С. «Хрест Симона Петлюри» – відзнака Державного центру УНР в екзилі	43

До 175-річчя від дня народження Олександра Лазаревського

В о р о н о в В. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). О.М.Лазаревський як історик та археограф	48
Я с ь О. В. Два образи Старої України: візії О.Лазаревського й О.Оглоблина	67
Г е р а с и м е н к о Н. О. Невидані листи О.І.Ханенка до О.М.Лазаревського	92

***

Д а ц к і в І. Б. Дипломатичні стосунки Директорії УНР із радянськими урядами Росії та України	108
Г р і д і н а І. М. (<i>Донецьк</i>). Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність)	123
В е д е н е є в Д. В., Л и с е н к о О. Є. Організація українських націоналістів і зарубіжні спецслужби (1920–1950-ті рр.)	132
Б а р а н о в с ь к а Н. П. Про деякі аспекти участі науковців НАН України у мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи	147

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Б е з д р а б к о В. В. Сучасні історичні студіювання документа: en bloc et en détail	157
О р л о в а Т. В. Радянський тоталітаризм і жіноцтво в контексті історіографії	184
П о п е л ь н и ц ь к а О. О. Стан вивчення в Україні спеціальної історичної дисципліни ставрографії: постановка проблеми	199
К р и в о ш е я І. І. «Сказки» козацької неурядової старшини Гетьманщини як історичне джерело	218

Р Е Ц Е Н З І Ї

О с т а ш к о Т. С. О.В.Малюта. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.)	224
--	-----

М а р т и н о в А. Ю. Н.В.Кривець. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. 226

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

Б л а н у ц а А. В., В а щ у к Д. П. Міжнародна наукова конференція «Велике князівство Литовське і його традиція: долі національних наративів» 229

Л и с е н к о О. Є. До 60-річчя члена-кореспондента НАНУ О.П.Реєнта 230

Г и р и ч І. Б. До 75-річчя доктора історичних наук О.А.Купчинського 234

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ . . .237

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи.

Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 30 сторінок (1 авторський аркуш). Текстовий редактор – Microsoft Word for Windows, шрифт – Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!!!)** наприкінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, мобільний), **електронну пошту**.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники, електронну копію статті**, а також **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція «УІЖ» має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну адресу: UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

СТУДІЇ

До 130-річчя від дня народження Симона Петлюри

В.М.Піскун*

С.ПЕТЛЮРА ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ЛІДЕР УНР В УМОВАХ ЕМІГРАЦІЇ: МІЖНАРОДНИЙ І УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТИ

У статті висвітлюється діяльність Симона Петлюри як політичного лідера УНР в еміграції на тлі міжнародних подій та у контексті сприйняття його особистості в Україні. Головна увага зосереджена на таких вимірах постаті Петлюри: державний діяч, носій традицій незалежної УНР; політичний діяч, адепт європейського вектора розвитку України й добросусідських відносин із Польщею; лідер, якого підтримували вихідці з різних регіонів України, поділяючи його наддніпрянський централізм.

Серед вітчизняних істориків останнім часом актуальним є використання «бюлєних» для українського народу тем у політичних суперечках та щодо написання історії мартирології замість історії успіху. Зокрема, наголошується, що «трактування історії України як історії переможених простежується на всіх рівнях: від шкільного підручника до найвищого керівника держави»¹. Як правило, успішність історієписання, а, відтак і сучасного поступу України, пов'язується з висвітленням «успішної» подієвої історії життя українського народу.

Один з активних учасників Української революції та українського національного руху за кордоном Євген Онацький, осмислюючи «культ успіху», прозорливо писав: «Для нас культ успіху, це не культ успіху матеріального, що закінчується із смертю щасливця, не залишаючи за собою нічого, крім сварок спадкоємців над його ще свіжою могилою, – ні, це культ правди, культ ідеї, що власне силою своєї правдивості, своєї чистоти й святості перемагає всі матеріальні перешкоди, перемагає саму смерть і знаходить святиню в серцях все більшого числа визнавців. Бо для нас культ успіху – це культ нашої української правди, це культ нашої національної витривалості, це культ героїв, що вмирають, але насильству гнобителів не піддаються»².

У контексті цих дискусій так само продовжують бути актуальними й окремі постаті, яких вшановуємо не лише в ювілейні роки, а й які присутні в історичному дискурсі навіть тоді, коли про них не згадують. До таких постатей належить визначний український державний і політичний діяч Симон Васильович Петлюра, у життєписі якого, попри значну і тематично різноманітну історіографічну репрезентативність³, деякі питання залишаються нерозкритими, а інші – потребують нового осмислення.

Еміграційний період у житті Симона Петлюри охоплює відносно нетривалий відтинок часу – листопад 1920 – травень 1926 рр. Це один із найскладніших періодів у діяльності провідних діячів Української революції і лідерів національної держави, якій не вдалося утвердитися. Симон Петлюра, як і Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Павло Скоропадський, Євген Петрушевич унаслідок військової поразки й особистого політичного вибору опинився за межами батьківщини. Будучи головою Директорії і дієвим керівником армії Української Народної Республіки, саме С.Петлюра взяв на себе відповідальність за

* Піскун Валентина Миколаївна – д-р іст. наук, ст. наук. співроб. центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

інтерноване військо⁴, урядовців, які продовжували виконувати свої посадові обов'язки⁵, цивільних біженців, котрі так само перетворилися на емігрантів⁶. Керівний провід УНР і більшість війська опинилися на території Польщі, адже саме з цією країною Українська Народна Республіка мала формальні союзницькі стосунки.

Відповідно до закону уряду УНР «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» від 12 листопада 1920 р., у Польщі почав діяти Державний центр УНР в екзилі, який продовжив державно-політичну діяльність за межами України. Вже 24 листопада уряд УНР звернувся з меморандумом до Міністерства закордонних справ Польщі, в якому наголошував на тому, що саме він виконує державні функції, керує урядовим апаратом, представництвами за кордоном, здійснює опіку над армією. Державний скарб, цінні папери, майно, архів залишалися в безпосередньому підпорядкуванні уряду (слід зауважити, що, попри військові дії, колізії з постійним переміщенням урядових структур, зберігалася спадкоємність у веденні фінансових справ, ретельність в обрахуванні коштів). Проте, як зазначає польський дослідник Я.Брусський: «На свій меморандум українці не дочекалися ніякої відповіді. Діяльність українського уряду хоч і було толеровано, однак нічого не вказувало на те, що польська сторона схильна його легалізувати». Більше того, міністр Сапєга поінформував посла Речі Посполитої в Парижі про те, що «колишній український уряд перебуває на території Речі Посполитої єдино в приватнім характері, без права функціонування діючих міністрів»⁷. Усе ж після деяких консультацій 2 грудня 1920 р. міністерство військових справ Польщі видало інструкцію, на підставі якої армія УНР трактувалася як дружня, що відповідним чином залагоджувало побут військових у місцях інтернування. Тобто, незважаючи на Варшавську угоду, поляки не стали реальними союзниками уряду УНР, а Ю.Пілсудський як лідер своєї нації зосередився на пошуку вигідних на той час для Польщі політичних орієнтацій.

Уряд УНР підтримували українські політичні партії, що спробували вирішувати різноманітні питання через передпарламентську форму представництва – Раду Республіки. Ухвалою уряду УНР від 9 січня 1921 р. започатковано діяльність цього органу, який переймав на себе всю повноту влади. Рада Республіки проіснувала 220 днів (від початку лютого до початку серпня 1921 р.). Іван Фещенко-Чопівський подав повний її склад із 47 депутатів за партійним і поіменним списками⁸. Символічним став виступ Симона Петлюри на відкритті Ради Республіки 3 лютого 1921 р. Звертаючись до її членів, він наголосив: «Головне завдання наше – зберегти незламність національно-державної волі. Не розпорошитись, а йти вперед із повною вірою і непохитним стремлінням зробити все, щоб здобути народові українському свободу і суверенність...

Виявити непохитну волю свою до здобуття незалежної держави і міцно об'єднавшись у почутті національної єдності та державної дисципліни, ми зможемо переконати світ, що східне питання без нас розглядатися не може, і що Україна мусить бути визнана, як самостійна держава». Він також був упевнений сам і намагався переконати інших, що «України не можуть стерти зі сторінок історії»⁹.

Тоді ж Рада Республіки ухвалила низку постанов, які можна розглядати як стратегію і водночас тактику вирішення нагальних питань в умовах відсутності контролю над територією держави, а не лише політичної декларації про її незалежність. Так, у постанові «Міжнародне становище» зазначалося: «Всеукраїнська Національна Рада уважає, що непевний стан річей на Сході Європи, що може перенестись і на цілу Європу, є наслідком дотеперішньої хибної політики держав Антанти та споневіряння ними в ряді випадків принципу самоозначення і національної єдності народів... Українська державна справа буде висунена на

чоло міжнародної політики, як головна національно-державна справа Сходу Європи». В іншій постанові наголошувалося: «Спроби Польщі поширити свої кордони поза свої етнографічні межі розглядається як вияв польського імперіалізму». У спеціальній заяві щодо становища Галичини зазначалося: «1) український народ претензій Польщі до Східної Галичини і інших українських земель ніколи не признавав і не признає; 2) населення українських країв бувшої Австро-Угорської монархії вже самовизначило себе проголошенням дня 19 жовтня 1918 р. власної держави; 3) жадає, щоби держави Антанти, як зверхники прав Галичини, усунули з сього краю окупаційну польську владу і уможливили населенню зреалізувати своє право на самоозначення». Наголошувалося також, що тогочасна міжнародна ситуація привела до утворення трьох державних центрів на українських землях: УНР, Галичина і Кубань.

Українська національна рада визнавала за доцільне, щоби кожна з них автономно провадила свою боротьбу за державність. Однак, «будучи ідейним національно-громадянським центром, Всеукраїнська національна рада ставить своїм завданням допомагати усім українським державним територіям в їх боротьбі; впливаючи на кожний державний центр у напрямі платформи Ради до можливої згоди між ними, щоби під час остаточного вирішення східноєвропейської проблеми всі три державні центри однодушно і з однаковими вимогами виступили перед рішачим чинником в обороні наших прав»¹⁰.

Проте в умовах політичної кризи, розгубленості більшості політичних діячів, постійних дискусій щодо визнання влади більшовиків в Україні, невизначеного міжнародного становища Рада Республіки не змогла стати консолідуючим органом, тим більше органом, який би взяв на себе відповідальність за поразку в революції¹¹. Як лідер УНР Симон Петлюра і після розпуску Ради Республіки та відходу деяких діячів від участі у політичній діяльності продовжував відстоювати ідею української державності, згуртовуючи навколо себе тих людей, які вірили у перспективу їхнього вибору. Не маючи державних інструментів впливу на міжнародну політику, він разом із соратниками використовував засоби громадянської зорганізованості і тиску на суспільну свідомість самих українських емігрантів та середовища країн їхнього перебування, а у зв'язках з Україною вбачав найефективнішою і дієвою пропаганду словом правди та науки. Для фінансового забезпечення видавничих проектів і ведення громадсько-просвітницьких та освітніх заходів українська політична еміграція після значних дискусій запровадила національний податок на еміграцію. Вишукувалися також різноманітні можливості в умовах країн проживання для створення громадських фондів.

М.Держалюк, аналізуючи міжнародне становище України, зазначає, що «протягом 1919–1922 рр. Україна опинилася на зламі дотику й протистояння держав-переможниць у Першій світовій війні з переважаючими демократичними принципами (Франція, Англія, США) і тоталітарною Росією, що завершилося відповідним поділом світу і Європи зокрема»¹². Підтримуючи до певної міри думку автора, слід зазначити, що Україна опинилася в орбіті економічних і політичних інтересів більшовицької Росії, а у відновленні обширів колишньої Росії як регіону потенційного збуту промислових товарів були зацікавлені всі європейські країни і США, які понесли економічні збитки в ході Першої світової війни.

Після зміни більшовиками тактики з політичного захоплення влади в різних країнах на економічне проникнення через розгалужену мережу торговельно-промислових фірм (починаючи з другої половини 1918 р.) фактичне визнання політичного режиму в Росії стало лише питанням часу і реальної практики. Як зазначав В.Садовський: «Питання про притягнення закордонних капіталів уперше було поставлено ще в період берестейських переговорів у 1918 р.,

тоді ж були розроблені тези про умови притягнення закордонних капіталів... Переговори в справі концесій і зав'язання концесійних умов починаються лише з часів непу, з кінця 1921 р. Із 1922 р. – створення спеціальних установ, яким підпорядковано справи концесій. У 1923 р. – створення головного концесійного комітету при союзному совнаркомі і централізація в його руках всієї справи переговорів для СРСР... З догод на 1922–26 рр. припадає на об'єкти в галузі торгівлі – 28,5% з обсягу оброблюючої промисловості і 16,6 – з обсягу гірничої промисловості. Національна приналежність концесіонерів: 27,8% – німці; 15,3% – англійці; 10,4% – США; 9,5% – французи; 47 % – інші»¹³.

Найактивніший опір більшовицькому насильницькому захопленню влади в Україні продовжував чинити Державний центр УНР на чолі з С.Петлюрою, який навіть в умовах еміграції знаходив можливості до активізації антибільшовицького тиску міжнародної спільноти. У період з осені 1920 р. і до середини 1923 р. політична і практична діяльність уряду й головного отамана С.Петлюри була спрямована на повалення радянської влади в Україні та швидке повернення на батьківщину. Одним із першочергових завдань уряду УНР в еміграції стало реформування спеціальних служб із врахуванням нових умов. 14 травня 1921 р. наказом по МВС (до складу якого входила спецслужба загальнодержавного рівня – Департамент політичної інформації (ДПІ)) було створено Комісію з організації політичної інформації. Розроблено закон та статут, який регулював діяльність ДПІ. Упродовж червня 1921 р. Комісія розробила структуру ДПІ і визначилася щодо компетенції його підрозділів¹⁴. Головний отаман утримував особистий військовий підрозділ. Ним керував Микола Чеботарів, який очолював контррозвідку. Я.Бруський зазначає, що про нього ходили чутки, ніби останній провадив реєстр осіб, які перебували на еміграції з кваліфікацією їхніх політичних поглядів¹⁵. Принаймні достеменно можна стверджувати, що дії усіх політичних сил у різних європейських країнах відстежувалися. Противники й опоненти ДЦ УНР як, наприклад, у Відні, нейтралізувалися, діяльність інших, як М.Шаповала у ЧСР, після ретельної перевірки толерувалася шляхом налагодження співробітництва, яке не шкодило загальній політичній лінії. Окрім того, М.Чеботарів виконував значну роботу з виявлення більшовицьких агентів у найближчому оточенні С.Петлюри. Найголоснішою акцією було розкриття дружини П.Зайцева Валентини, як більшовицького агента¹⁶. Чутки про це дійшли і до України, про що у своєму щоденнику записав С.Єфремов¹⁷.

Надаючи великого значення справі нейтралізації різних змов і деструктивних явищ, знаючи про прорахунки військового будівництва, Петлюра запропонував докорінно перебудувати військову роботу. Як зазначає В.Сергійчук, Петлюра у той час «розглядає питання, тісно пов'язані зі створенням української військової доктрини»¹⁸. У листі до генерал-інспектора армії УНР від 23 вересня 1922 р. С.Петлюра наголошував: «Повинні ми поставити ясно мету: створити з нашої армії фанатиків української державности, людей національної честі і самоповаги... Справа перемоги нашої над ворогом є справою цілої нашої нації і армії, як частини її зокрема»¹⁹.

Організацією збройної боротьби за відновлення суверенної української держави активно опікувався спеціальний орган ДЦ УНР в екзилі – Партизансько-повстанський штаб (ППШ), котрий дислокувався в Тарнові (Польща), а згодом у Львові. Головною метою його діяльності стала підготовка повстання та налагодження координації з повстанськими загонами, які активно діяли в Україні. Головними організаторами й керівниками штабу були відомі воєначальники УНР генерал-хорунжий Юрій Тютюнник та полковник Юрій Отмарштайн. ППШ був створений зі згоди польської влади, свої дії він поширив також і на територію Румунії, де перебували інтерновані військові частини армії УНР. Ю.Отмарштайн був убитий 5 травня 1922 р. під час відвідання табору військово-

вих у Щипіорно (Польща) більшовицьким агентом, а Ю.Тютюнник, потрапивши в СРСР, написав 15 серпня 1923 р. відозву до емігрантів із закликом повертатися в Україну й співпрацювати з радянським урядом²⁰. У липні 1922 р. більшовики заарештували одного з найбільш активних командирів повстанських загонів генерал-хорунжого А.Гулого-Гуленка. Тобто, життєвий досвід показав, що організація широкомасштабних військових дій із-поза меж України без підтримки міжнародних сил є неефективною, і тоді зусилля С.Петлюри поширилися на інші сфери діяльності.

Протистояння С.Петлюри діям більшовицького уряду в Україні особливо загострилося на тлі підготовки до проведення Генуезької конференції. Оскільки провідні європейські країни не визнавали новостворених держав на постімперському російському просторі, завдання більшовицької дипломатії полягало в тому, щоб схилити якомога ширше коло прихильників на свій бік. У контексті встановлення радянського контролю над колишніми російськими територіями одним із найважливіших стало українське питання. Внутрішнє завдання його мало вирішитися через формування в українців думки про те, що усі лідери Української революції підтримують владу більшовиків в Україні. У цій царині широкого розголосу набула операція з «поворотцями» і «зміновіхівцями», рееміграція в Україну частини українських есерів (М.Чечеля, П.Христюка та ін.) і особливо підготовлюваний приїзд М.Грушевського. Зовнішнє завдання вирішувалося, з одного боку, через витіснення українських дипломатичних місій у країнах перебування й заміщення їх радянськими, а з іншого, – шляхом захоплення майна за кордоном, яке належало українським кооператорам та уряду УНР, а також дискредитація української політичної еміграції через появу замовних статей у закордонній пресі. Особливо широкого розповсюдження набули публікації, які стосувалися політичного протистояння в середовищі української еміграції. Слід наголосити, що з цією метою використовувалися як україномовна преса, що видавалася у країнах скупчення емігрантів, так і іншомовна (наприклад, німецька).

На початку 1920-х років підривна робота серед еміграції стала головним завданням більшовиків. 26 квітня 1922 р. спеціальна комісія ЦК КП(б)У на чолі з М.Фрунзе створила окремий таємний фонд, куди щомісячно управління Наркомату зовнішньої торгівлі по УСРР мало перераховувати по мільярду карбованців. Крім того, Наркомат продовольства й управління Ради народного господарства по УСРР повинні були щомісячно переказувати по 500 млн крб, а управління Наркомату фінансів по УСРР доручалося переказати на користь ДПУ з конфіскованих цінностей 30%²¹. Питання розкладу української політичної еміграції більшовики поставили у пряму залежність від надання різноманітних грошових коштів окремим інформаторам, україномовним часописам, публікаторам замовних статей тощо.

Своєрідний моніторинг публікацій в європейській пресі провів для американської газети «Свобода» дописувач, який приховався за псевдо «Радянин». На початку 1922 р. у європейських газетах з'явилося повідомлення про те, що Петлюра веде переговори з більшовиками. У відповідь на такі чутки Микола Василько у німецькій газеті «Фоссіше цайтунг» 24 лютого 1922 р. опублікував заяву, в якій, зокрема наголошувалося, що чутки про переговори більшовиків із Петлюрою виникли «у зв'язку з проведенням конференції в Генуї, де право совітів заступати український нарід певною мірою буде поставлене під сумнів, ті спроби порозумітися стали більш інтенсивними. Та головний отаман Петлюра і його уряд рішучо відкидають яку-небудь дискусію з Москвою чи Харковом, доки совіти не визнають права самоозначення українського народу, вивівши свої червоні війська з України й давши тим змогу вільно обрати установчі збори, які встановлять державний лад і признають законний уряд».

Про цю заяву «Радянин» писав: «Можна бути тої чи іншої думки про особу п.Василька, але цій його заяві не можна відмовити в річевості й спосібності вплинути на чужі міродайні круги. Дійсно, заява ця зробила в Німеччині гарне вражіння»²². Цікаво, що відповідь на цю публікацію з'явилася у тій же газеті 21 березня, але вона йшла не від офіційних радянських кіл, а від імені якогось невідомого «німецько-українського промислово-торговельного союзу». У статті писалося про те, що українське селянство цілком негативно ставиться до всіх антибільшовицьких акцій, до радянських представників за кордоном почали звертатися як поодинокі гуртки українських емігрантів, так і «офіційні заступники» Петлюри, бажаючи примиритися з урядом УСРР. Із такими проханнями вони зверталися до пана В.Коппа²³, колишнього представника радянської Росії в Німеччині. Зазначалося також, що переговори з більшовиками вели «міністр Штефан» і «посол Василь Мазуренко». Останній представляв УНР в Італії²⁴. Автор статті у «Свободі», проаналізувавши весь хід дискусій в європейській пресі, зауважив, звертаючись до читачів: «Тому не потрібно вірити польським провокаційним чуткам про шукання угоди урядом ЗУНР, але також не треба вірити баламуцтвам большевицьким, чуткам про шукання угоди урядом УНР. Коли ми самі не будемо справедливі одні до других, то якої ж справедливості ми можемо тоді сподіватись од чужих? Не піддаваймося ж ворожим спробам посіяти серед нас взаємне недовір'є»²⁵.

Цікавим документом, який засвідчує вирішальну роль Генуезької конференції у визнанні влади більшовиків, є «Звіт Народного комісаріату іноземних справ УСРР до ЦК КП(б)У про його діяльність до 5-ї річниці Великої Жовтневої Соціалістичної Революції». Попри характеристику успіхів Наркомату іноземних справ у налагодженні стосунків із різними державами, зазначається також, що ще у квітні 1921 р. уповноваженим УСРР т.Коппом і уповноваженим Німецької Республіки п.Шлезінгером було підписано в Берліні угоду про повернення на батьківщину полонених та інтернованих громадян. На основі угоди було створено репатріаційні комісії в Берліні на чолі з В.Ауссемом, а у Харкові – на чолі з доктором Зассе. Відновлено торговельні стосунки. І далі – «ставилося питання про передачу Німеччиною Україні 400 млн німецьких марок золотом». Наголошувалося, що український еміграційний уряд за кордоном звертався до німецького уряду щодо повернення йому 400 млн німецьких марок і майже досяг успіху. 10 жовтня 1920 р. у «Дойче альгемайне цайтунг» було опубліковано текст ноти німецького МЗС на ім'я представника Петлюри в Берліні М.Порша, в якій німецький уряд принципово визнавав законність претензій і висловлював готовність виплатити згадану суму, але тільки фактичному урядові України.

Голова Раднаркому УСРР Х.Раковський виступив із протестом проти виплати грошей будь-кому, окрім УСРР. Своєю чергою він висловив готовність задовольнити аналогічні вимоги німецьких кооперативів у сумі 50 млн марок золотом²⁶. Перед початком Генуезької конференції 17 березня 1922 р. міністр фінансів УНР П.Чижевський писав до керуючого міністерством фінансів УНР В.Приходька: «Я поїду до Берліна, щоб з'ясувати справу з увільненням наших коштів у берлінських банків. ... Європейські суди встановили вже по різних державах (раніше я думав, що тільки в Швейцарії) прецедент, що, коли у свій час не виплатив коштів, які в його переховувались, так він ніс на собі всі наслідки від пониження. ... Між іншим, із наших коштів (410 млн) коло 100 млн знаходяться в двох приватних банках. І ці банки знаходяться тепер під загрозою виплати нам (коли полагодимо якомсь справу) замість 100 млн марок – двох мільярдів – бо а то все в 20 раз! Ви розумієте, що то був би повний крах для тих банків. Адже це тільки для Вашої відомости»²⁷.

На Генуезьку конференцію від ДЦ УНР були делеговані О.Шульгін, С.Смаль-Стоцький і М.Василько. У складі делегації УСРР був Х.Раковський.

Рапалльський сепаратний договір між радянською Росією і Німеччиною вирішив у тому числі й долю українських грошей у німецьких банках. Генуезька конференція стала своєрідним рубежем, переломною подією у процесі визнання міжнародною спільнотою більшовицької влади в Росії.

Провал операції Ю.Тютюнника засвідчив, що надії на швидке повернення в Україну шляхом збройного повстання не здійснилися й боротьба з більшовиками набуває інших форм. 20 липня 1923 р. С.Петлюра у листі до одного зі своїх міністрів писав: «I. Загальнополітичну ситуацію я розглядаю сьогодні як для нас несприятливу. З мого погляду, ні Польща, ні Росія не хочуть – бо не можуть воювати. Ситуація на Україні така, що раніше півтора–двох років там не можна чекати якихось великих масових подій. II. Організаційно-підготовча праця проти большевицької системи, після певного антракту, мною знову розпочата на Україні і вислано певними пачками туди людей – організаторів антибільшовицького руху, – але заборонено їм неорганізовані виступи, наказано їм обмежуватись: а) терористичною працею, б) організацією підготовчою, в) руйнуванням матеріальної бази большевицької влади... III. Наш Державний Центр у зв'язку з цим, я вважаю, потрібно скоротити до мінімуму... IV. Існування Державного Центру, я вважаю, надалі потрібним хоч би й для тих завдань, що сформульовані в резолюціях Пражської наради послів. Сьогодні... політика польського уряду – дурна і недалекозора; люде хочуть бути москвофілами і думають таким чином унормувати стосунки Польщі з Росією. Знаючи, чим дихає на Польщу Росія (як комуністична, так і всяка інша), неможливо інакше оцінити таку позицію, як поверичним блудом. V. Для загальної справи було б може більш доцільне, коли б я на деякий час виїхав звідси»²⁸.

С.Петлюра вважав, що виїзд із Польщі розв'яже йому руки і дозволить більш інтенсивно працювати. Все ж він був змушений залишитися там до кінця 1923 р. Виїзд його був зумовлений не тільки тим, що тут звузилося поле його діяльності з приходом до влади нового уряду, а й тим, що життя в умовах довготривалої (як стало зрозуміло) еміграції потребувало нових організаційних заходів. С.Петлюра розробив стратегію дій, яку він оприлюднив у праці «Сучасна українська еміграція та її завдання» (1923 р.). Настав новий етап у житті і самого С. Петлюри та української політичної еміграції загалом.

С.Петлюра був переконаним прибічником наддніпрянського централізму. Тобто, відродження незалежної української держави він вважав можливим через Київ як столицю. Він був упевнений у правоті свого бачення і намагався переконувати інших. У листі до В.Кедровського 9 вересня 1924 р. він зазначав: «Треба засвоїти американським українцям думку, що Галичина без України Наддніпрянської не повстане»²⁹. Цю позицію поділяли і підтримували не лише наддніпрянські політики, а й значна частина галичан та буковинців. Із-поміж інших варто назвати таких видних тогочасних політиків, як Микола Василько, Степан і Роман Смаль-Стоцькі, Степан Баран, Володимир Старосольський.

Ще 18 травня 1920 р. С.Смаль-Стоцький, який на той час був послом ЗУНР у ЧСР, писав до президента Євгена Петрушевича: «Був мій довірений 18/V у Масарика, може з 1,5 години, аби і його спонукати справами чисто чеськими до активної політики в справі України. Масарик сказав: «Ми (чехи) є за самостійність України і за тим, що Галичина ніяким чином не сміє припасти Польщі, а має належати до України. Але перша річ є, щоб українці свої домашні справи вирішували між собою так, щоб супроти совіта стояли як з'єднана цілість. Ми в їх внутрішні справи не хочемо мішатися і не сміємо ставати по стороні одної групи супроти другої. Ми будемо в тім напрямі і всіма силами впливати на Антанту»³⁰. С.Смаль-Стоцький закликав Є.Петрушевича виробити спільну платформу з УНР.

С.Петлюра став одним з українських державних діячів, який розпочав нелегкий шлях до українсько-польського порозуміння. Політична і воєнна конвенції хоч і спричинили зливу критики та звинувачень на адресу С.Петлюри з боку українських політичних сил, усе-таки були спробою знайти союзника в особі нововідродженої Польщі не лише для спільної боротьби з більшовиками, а й, враховуючи зацікавленість Франції в існуванні незалежної Польщі, скористатись можливістю поглибити діалог із країнами Антанти, переможницями у Першій світовій війні. Стратегічно це було вигідно для України, охопленої зусіб'єч військовими діями. Окрім того, після укладання угоди до складу уряду УНР увійшли поляки Станіслав Стемповський³¹ (міністр сільського господарства) і Генрик Юзевський (віце-міністр внутрішніх справ). Вони були не лише міністрами в українському уряді, а й особистими друзями С.Петлюри.

Саме завдяки спільним діям міністрів після підписання 7 жовтня 1921 р. протоколу з радянською Росією, яким передбачалося виселення найактивніших діячів білоруської, російської та української еміграції, вдалося запобігти депортації С.Петлюри. За допомогою С.Стемповського і Г.Юзевського він перебував у Польщі на нелегальному становищі до грудня 1923 р.³² Органом, що продовжував координувати діяльність української політичної еміграції, став Український центральний комітет – громадська установа, яка діяла до початку Другої світової війни.

1920–1930-ті рр. були доволі складними у стосунках між українцями й поляками. У той час нагромадилося багато взаємних образ і звинувачень, в яких не завжди були винні українці чи поляки. Упродовж усього міжвоєнного періоду у стосунках між українцями й поляками стояла третя сторона, одночасно зацікавлена у підбурюванні міжнаціонального конфлікту, і цією стороною був СРСР. Проте основи порозуміння, закладені С.Петлюрою і Ю.Пілухським, С.Стемповським і Г.Юзевським, у майбутньому стали основою до взаємних кроків назустріч. Як зазначає Б.Бердиховська: «Симпатію Станіслава Стемповського до українського руху поділяв його син Єжи, який у післявоєнні роки ввійшов до кола найближчих співробітників Є.Гедройця і став одним із його найкомпетентніших радників з українських питань»³³. Більше того, і сучасні українсько-польські взаємини базуються саме на тих засадах, що їх було закладено попередниками у 1920 р., продовжено польськими й українськими інтелектуалами в еміграції після Другої світової війни³⁴.

Маючи за головне питання боротьби з російським і українським більшовизмом, С.Петлюра впродовж зазначених років намагався вести переговори з опозиційними більшовикам російськими урядами, зокрема з урядом П.Врангеля. До Криму, де була його ставка, улітку 1920 р. вирушила спеціальна група, до складу якої входив Левко Чикаленко, який детально описав хід переговорів у своїх спогадах³⁵. Серед петлюрівських генералів також були і росіяни Алмазов, Кудрявцев, Хануков. У 1921 р. була підписана Конвенція про міжнародно-правове союзне об'єднання між урядом УНР і Донською демократичною групою, що осіла у Болгарії. У ній зазначалося, що донці підтверджують повну державну суверенність УНР на чолі з головою Директорії С.Петлюрою і суверенність Українських установчих зборів. Своєю чергою УНР визнала Військо Донське. Конвенцію підписали А.Ніковський і М.Гнилорібов³⁶.

Феномен С.Петлюри полягав у його особистих рисах та умінні працювати за будь-яких умов. Сучасники відзначали властиву йому харизматичність, його слово на тлі тогочасних революційних змін і перетворень захоплювало слухачів під час промови і залишалося в пам'яті.

Прихід більшовиків до влади в Україні супроводжувався насильницькими методами. Запровадження інституту «заручників» як способу боротьби з несподобаними продовольства, втікачами від несення військової служби в Червоній

армії, з незадоволеними владою взагалі викликали масовий опір населення. Так, у жовтні 1920 р. на жителів с.Слоут Глухівського повіту була накладена контрибуція в сумі 2 млн руб. за начебто непідкорення його мешканців радянській владі, а також за те, що там було виявлено «банду» із 35 осіб. На підставі цих звинувачень п'ятьох селян взяли у заручники³⁷.

На початку 1920-х рр. Сумщина і Чернігівщина були активними зонами спротиву поширення більшовицької влади. Реквізиції продовольства й позаекономічний примус розширив соціальну базу невдоволених владою та активізував організований рух українського селянства. У більшовицьких джерелах цей рух окреслений як «бандитський петлюрівський». У бюлетенях секретно-інформаційного підвідділу Чернігівського губвідділу управління аналізується повстанський рух по всій Україні, а також відстежуються настрої різних суспільних прошарків – селян, робітників, української інтелігенції, політичних груп, духівництва, автокефалістів, молоді. Прикметно, що була виділена спеціальна рубрика «Петлюрівщина», в якій зазначалося: «Існування дрібних груп колишніх петлюрівців, офіцерів, куркулів. Розпускаються провокаційні чутки, незадоволення радянською владою»³⁸. У бюлетені «Загальні політичні настрої Чернігівщини за квітень 1922 р. читаємо: «Настрої селянства. Загострилися у зв'язку з вилученням цінностей у деяких частинах губернії (Новгород-Сіверський, Чернігівський, Кролевецький повіти). Факт розшарування селянства. Загострення стосунків у питанні про Генуезьку конференцію, якою цікавляться куркулі і розглядають її як передвістника повернення приватновласницьких прав». Настрої української інтелігенції розділилися і тільки друга категорія із тих, про кого йде мова «незадоволені радянською владою як соціалістичною. Незадоволені Врангелем, Денікіним, як чорносотенською силою, але задоволені петлюрівщиною, як владою при якій українцям вільно жилося, власність не чіпали, українську мову не чіпали, школу українську підтримували, народне представництво допускали. До цієї групи належить більшість українського населення Чернігівщини, зокрема слухачі Чернігівського педінституту, політехнікума, лектори, всеукраїнське духовенство і сільська інтелігенція, особливо південних повітів»³⁹. А міщанство з результатами Генуезької конференції пов'язувало стабілізацію грошової одиниці.

Спостерігаючи за тим, як живе українське село, С.Єфремов занотував: «Задоволених нема. Усі нарікають, ремствують, гризуться, кленуть і нишком ждуть ... Петлюри! Справді, ця легенда найживучіша і я її у всяких варіаціях чув, де тільки зійдеться два-три чоловіка. «Дурні були – не піддержали. Тепер каїмось. Ну, та прийде-таки!»⁴⁰.

Для російських і українських більшовиків, які захопили владу в Україні, найзапеклішим і непримиримим ворогом, який стояв на їхньому шляху до світового панування, став С.Петлюра як лідер українців, як людина, віддана своїй справі й аскетична в особистому житті. Людина, котра уособлювала УНР у борні, яка конкурувала з ними у різних сферах: від політичних промов до організаційних потуг, ось чому й було розроблено план його вбивства. Не просто фізичного знищення, а зумисне акцентованого й спроектованого в далеке майбутнє. Адже, першим, хто зрозумів суть цього вбивства, був один із запеклих опонентів С.Петлюри Микита Шаповал. Він писав: «Смерть С.В.Петлюри з руки зухвалого злочинця сама вже по собі кладе рису трагічності на цю постать. Адже смерть Петлюри вражає своїми окремими рисами. Одного з видатних українських революціонерів першої чверті ХХ віку убито з помсти нібито за «жидівські погроми» в період визвольної боротьби. Цей факт кидає чорну тінь на відносини двох народів, а також в українську історію визвольної боротьби буде завжди джерелом, з якого битимуть вгору почуття високого напруження... Ім'я Петлюри, як би і хто б до його не ставився, стало історичним. Клевета його не знизить, зайва похвала

не возвеличить. Єдине, що треба для миру і людей – правда... Во ім'я правди, як вищого принципу революційної моралі, ми боронимо Петлюру від клевети і хочемо, щоб він перейшов в історію таким, як і був...»⁴¹.

Роздумуючи над проблемою зміни поколінь в українському суспільстві та проблемою ідейного успадкування, один із молодших учасників Української революції Тиміш Олесіюк писав: «Я мав щастя близько знатися і співпрацювати з такими своїми батьками, як Симон Петлюра. Чи була у мене у відношенні до них проблема поколінь? Ця проблема може бути тільки там, де основна ідея батьків є вже чужа дітям»⁴². Т.Олесіюк перш за все наголошував на ідейній та політичній тяглоті поколінь. Чинним носієм тих ідей був і він сам. Звертаючись до подій та особистостей доби Української революції, сучасні українці так само вирішують для себе – чи є вони продовжувачами, носіями й оборонцями ідейних цінностей, які відстоював свого часу С.Петлюра.

¹ Одна з останніх дискусій відбулася під час проведення міжнародної наукової конференції «Геополітика, примирення та пам'ять». 4–6 грудня 2008 р., м. Київ. Див.: Сосніна К., Закалужна Н. «Геополітика, примирення та пам'ять» // Критика. – 2008. – Ч.12 (134). – С.24.

² Онацький Є. Спрага справедливості (нариси з суспільного життя). – Буенос-Айрес, 1950. – С.131–132.

³ Див.: Верстюк В. Ф. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Укр. іст. журн. – 2004. – №3. – С.125.

⁴ Вивченню питання інтернованого війська УНР присвятили свої праці як українські, так і польські історики. Більшість учених пристають до думки, що кількісно інтернована армія УНР становила від 30 до 43 тис. осіб. Див.: Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціальне явище. – К., 1994. – С.20–21; Potocki R. Ukrainiskie wychodźstwo polityczne w Polsce (1920–1939) // Warszawskie zeszyty ukrainozawcze. – Т.3. – Warszawa, 1996. – S.194; Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. – Toruń, 1997. – S.88–89; Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). – Kraków, 2000. – S.239–240; Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2004. – S.9–10.

⁵ Під кінець квітня 1921 р. український урядовий апарат на чужині налічував 1694 особи. Більшість із них пішла в еміграцію разом із родинами (див.: Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.): Монографія. – К., 2006. – С.133). За словами В.Приходька, керуючого Міністерства фінансів УНР, на 20.02.1922 р. «на обов'язку перебувало 150 чоловік урядовців, що увяляють зведений до мінімуму апарат Державного Центру (не рахуючи посольств) і коло 12 000 військово» (див.: Листування керуючого міністерства фінансів УНР В.Приходька з міністром фінансів П.Чижевським // ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.І. – Спр.5. – Арк.2).

⁶ С.Петлюра називав загальну кількість емігрантів із підросійської України 100 тис. осіб (див.: Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання / Симон Петлюра. Статті. – К., 1992. – С.232), а М.Шаповал – 216 тис. Він враховував і вихідців із західно-українських земель та емігрантів із Кубанської Народної Республіки (див.: Українська еміграція в Європі (соціологічний нарис) // ЦДАВО України. – Ф.3565. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.1, 1 зв., 2).

⁷ Bruski J. Op. cit. – S.253.

⁸ Див.: Феценко-Чопівський І. 220 днів Ради Республіки. – Л.; Дубно, 2002. – 72 с.

⁹ ЦДАВО України. – Ф.3656. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.4–11.

¹⁰ Там само. – Спр.9. – Арк.2–6.

¹¹ Детальніше про діяльність Ради Республіки див.: Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.). – С.82.

¹² Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. – К., 1998. – С.4.

¹³ Садовський В. Шлях розпродажу // Тризуб. – 1928. – №40. – С.7–9.

¹⁴ Див.: Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки): Монографія. – К., 1998. – С.210–211.

- ¹⁵ *Bruski J.* Op. cit. – S.248.
- ¹⁶ Див.: Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). – К., 2003. – С.184–192.
- ¹⁷ *Єфремов С.* Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С.69.
- ¹⁸ *Сергійчук В.І.* Симон Петлюра. – К., 2004. – С.375.
- ¹⁹ *Петлюра Симон.* Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – С.410.
- ²⁰ Заява Ю.Тютюнника до ВУЦВК із визнанням своєї вини та звернення «До всіх воєнків, перебуваючих на еміграції», були опубліковані у віденському прорадянському виданні (див.: Нова громада. Суспільно-політичний журнал / Під ред. С.Вітика. – 1923. – № III-IV (жовтень – листопад). – С.152–153).
- ²¹ *Сергійчук В.* Будівничий самостійної України. – К., 2006. – С.27.
- ²² Радянин. Хто кого спокушав? // Свобода. – 1922. – 19 квітня.
- ²³ Віктор Копп (Копелев) – на початку 1920-х рр. керівник більшовицької резидентури у Берліні (див.: *Bruski J.* Op. cit. – S.519).
- ²⁴ Радянин. Хто кого спокушав? // Свобода. – 1922. – 19 квітня.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ ЦДАГО України. – Ф.І. – Оп.20. – Спр.1035. – Арк.19–20.
- ²⁷ Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.17 зв.
- ²⁸ Там само. – Ф.3809. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.8–9.
- ²⁹ Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – 1956. – С.427.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.І. – Спр.60. – Арк.77.
- ³¹ Див.: *Chojnowski A.* Stanislaw Stempowski on his participation in the Government of the Ukrainian People's Republic // *Harvard Ukrainian studies.* – Vol.XIV. – 1990. – №1/2. – P.144–150.
- ³² *Bruski J.* Op. cit. – S.268–269.
- ³³ *Бердиховська Б.* Гедройць і українці // Єжи Гедройць та українська еміграція. Листування 1950–1982 рр. / Упор., перед. слово і ком. Б.Бердиховської; пер. із польськ. та англ. – К., 2008. – С.8.
- ³⁴ На зламі 1940–1950-х рр. Єжи Гедройць проголосив: «Постання незалежної України лежить в інтересах Польщі» та декларував, що «Львів повинен належати Україні», а Є.Лободовський запропонував «деколонізувати мислення» і закликав поляків – оборонців Ризької угоди – зрозуміти, що «для українців Рига була ідентично, що для нас Ялта» (як відповідна аналогія), то був крок до українсько-польського порозуміння по роках взаємної ненависті і непоправних втрат (див.: *Jerzy Giedroyc i polsko-ukraińskie upiory przeszłości – zamiast wywiadu* // *Wiele twarzy Ukrainy* / Pod red. I.Chruslińskiej i P.Tymu. – Lublin, 2005. – S.255–260).
- ³⁵ *Чикаленко Л.* Уривки зі спогадів із років 1919–1920. – Нью-Йорк, 1963. – С.148–153.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.25. – Арк.46 зв., 48.
- ³⁷ Державний архів Сумської області. – Ф.1731. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.146, 153.
- ³⁸ Там само. – Спр.3. – Арк.35.
- ³⁹ Там само. – Арк.34.
- ⁴⁰ *Єфремов С.* Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С.135.
- ⁴¹ *Шаповал М.* Трагедія Петлюри. 22.VI.1926 // ЦДАГО України. – Ф.3563. – Оп.І. – Спр.60. – Арк.135–145.
- ⁴² *Олесьюк Т.* Зміна поколінь // Листи до приятелів (Нью-Йорк; Торонто). – 1953. – Ч.3. – С.2–3.

The article highlights the activity of Symon Petliura as UNR politician. Since November 1920 till his death in May 1926 he had been in emigration in Poland and France. The personality of Symon Petliura is viewed against the background of international events and in context of his acceptance in Ukraine. The author focused on 3 aspects: Petliura as a statesman and supporter of independent UNR's traditions who considered Bolsheviks as occupants of Ukraine and fought for its liberation; as a politician who advocated European development of Ukraine and good-neighborly relations with Poland; and as a leader supported by Ukrainian immigrants who shared his Upper-Dnipro central political views.

Р.Я.Пиріг*

**СИМОН ПЕТЛЮРА У СПРИЙНЯТТІ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО
(ЗА СПОГАДАМИ ГЕТЬМАНА)**

У статті проведено історичну реконструкцію сприйняття П.Скоропадським постаті одного з лідерів українського національно-демократичного руху С.Петлюри як військового, державного, політичного діяча і людини. Також розкриваються інформаційні можливості спогадів гетьмана для персоніфікації історичного процесу, наголошується на необхідності верифікації відомостей спогадів за іншими історичними джерелами.

Взаємовідносини між провідними діячами Української революції 1917–1921 рр. були надзвичайно складними, напруженими, нерідко антагоністичними, а то й ворожими. Породжені вони цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних причин. Насамперед ідейно-політичними розходженнями, ментальними відмінностями, різновекторними зовнішніми орієнтаціями, особистісним протистоянням у боротьбі за владу і головне – різним баченням шляхів будівництва та моделей української державності.

Завдання даної статті полягає в історичній реконструкції сприйняття лідером правоконсервативних кіл України гетьманом П.Скоропадським одного з визначних діячів українського національно-демократичного табору С.Петлюри в добу Центральної Ради та Української Держави, тобто у 1917 – 1918 рр. Слід зазначити, що в новітній українській історіографії понад десятиліття тому вже були намагання висвітлити ці дві постаті шляхом порівняння їх діяльності у 1918 р. За це досить складне завдання взявся один із перших вітчизняних петлюрознавців С.Литвин. Стаття мала досить виразну назву і претензійну мету: «Скоропадський і Петлюра: спроба спростування деяких міфів в історіографії Української Держави 1918 року»¹.

Проте автор, будучи палким адептом С.Петлюри², піддався впливу старої історіографічної традиції, яка ще з емігрантських післяреволюційних часів ділила істориків на прогетьманське й уенерівське крило. Дослідницькі прийоми С.Литвина цілком будувалися на вивіщенні «свого героя» за рахунок розвінчання його опонента. Природно, це не дозволило повністю реалізувати задекларовану мету, зате спричинило творення нових міфів.

На жаль, подібну методику використовують і завзяті прихильники П.Скоропадського. Намагаючись вивести гетьмана «з тіні центральнорадівців М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри», вони йдуть на свідоме приниження останніх. Зокрема, Л.Осауленко і В.Засекін стверджують, що Грушевський і Центральна Рада намагалися «загасити національні прагнення українців», «плазували й загравали перед Тимчасовим урядом», «демобілізували 1,5 мільйонну українську армію», «займаючись крутіством і демагогією, проголошували безликі універсали» тощо. Ні в яке порівняння з П.Скоропадським не міг іти й С.Петлюра – «літератор», «учитель», «журналіст»³. У цьому плані ще далі йдуть деякі російські автори. Так, О.Анісімов пише про П.Скоропадського: «Гетьман запорожців ХХ століття був людиною європейської освіти, знав шість мов, являючи собою приклад освіченого абсолютизму». Намагаючись підкреслити явну меншовартість його опонента, автор наголошує, що людині, в жилах якої текла царська кров, протистояв «соціаліст зсереди́ни і ззовні, недоучка Си-

* Пиріг Руслан Якович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАНУ.

E-mail: ruslan_pyrig@ukr.net

мон Петлюра»⁴. Сучасні історики вже вказували на непродуктивність таких підходів до «олюднення» історичного процесу⁵. Ішлося, зокрема, і про необґрунтовану ґлорифікацію С.Литвином постаті С.Петлюри⁶.

Аналізуючи інформаційні можливості висвітлення сучасним дослідником оцінок П.Скоропадським і С.Петлюрою один іншого, слід вказати на певну джерельну асиметрію. Гетьман у рецепції С.Петлюри постає лише з текстів окремих офіційних документів та епістолярії. Водночас П.Скоропадський залишив фундаментальні спогади, наповнені досить розлогими оцінками С.Петлюри як військового, державного, політичного діяча і людини. Саме ця обставина стала домінуючою у виборі автором теми даного дослідження.

Спогади П.Скоропадського⁷ від творів мемуаристів тієї доби відрізняються низкою особливостей. По-перше, їх автор – центральна і найбільш поінформована постать тогочасного складного державного й політичного життя. По-друге, написані вони відразу після падіння гетьманату, упродовж перших місяців 1919 р. По-третє, їм властива висока ступінь персоніфікації недавнього минулого, наявність розлогих оцінок сучасників. По-четверте, спогади рельєфно відображають світоглядні, ментальні засади автора, з позиції яких і оцінюються інші діячі.

Фактологічне й оцінкове значення спогадів посилюється археографічною нерозробленістю джерельної спадщини цієї доби. Сталося так, що при публікації найважливіших документів періоду Української революції були видані фундаментальні збірники з історії Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) і Директорії УНР (грудень 1918–1920 рр.)⁸. Залишається незаповненою ніша квітень – грудень 1918 р. І це при тому, що життєдіяльність Української Держави задокументована досить повно⁹.

П.Скоропадський розпочинає спогади характерним зверненням: «Може бути, майбутнім історикам революції мої записки пригодяться. Прошу їх вірити, що все мною записане буде вірно, тобто, що я буду заносити так, як мені здавалося становище в даний час, а там, чи правильно я мислив чи неправильно, в усьому допоможе розібратися майбутнє»¹⁰. Слід відзначити, що сподівання гетьмана збулися. Видані в Україні 1995 р. «Спогади», вже друге десятиліття справляють потужний джерелознавчий, а відтак і змістовний вплив на новітню українську історіографію гетьманату.

Поза сумнівом, як і будь-які інші, спогади П.Скоропадського не позбавлені суб'єктивізму. Хоч він і запевняє, що «не дуже рахувався з тим, як будуть судити мене мої сучасники», все ж писалися спомини зовсім не для задоволення літературних нахилів. Гетьман цілком усвідомлював як свою роль у спробі побудови української державності, так і власну відповідальність за її невдачу. Очевидно, він відчував внутрішню потребу пояснити сучасникам і особливо нащадкам усю складність справи, за яку взявся, об'єктивні і суб'єктивні, внутрішні і зовнішні чинники нереалізованості проекту новітнього гетьманату.

Спогади П.Скоропадського добре скомпоновані з погляду історично достовірного опису подій. Автор нерідко балансує на грані напівправди, зумовленої особистим сприйняттям чи неможливістю у той час сказати всю правду, але йому важко закинути пряму фальсифікацію. Ще одна характерна риса спогадів – це вияв аристократизму, який не дозволив йому опуститися до брутальних кваліфікацій своїх опонентів, і навіть ворогів.

Відзначаючи наявність у спогадах П.Скоропадського детальних оцінок тогочасних державних і політичних діячів, слід наголосити на особливому місці у них С.Петлюри. Якщо визначити умовний індекс персональних згадувань у тексті «Спогадів» за іменним покажчиком, то С.Петлюра займає перше місце, залишивши позаду В.Винниченка, М.Грушевського і, навіть прем'єра Ф.Лизогуба, з яким службове спілкування гетьмана було найбільш інтенсивним¹¹.

На наш погляд, це пояснюється кількома причинами. Контакти генерала П.Скоропадського з головою Українського генерального військового комітету (УГВК), а потім і керівником військового секретарства С.Петлюрою розпочалися влітку 1917 р. і завершилися з падінням Української Держави у середині грудня 1918 р. Політична позиція С.Петлюри як голови Всеукраїнського земельного союзу щодо гетьманського режиму вже у травні–червні відзначалася проявами демонстративної непримиренності. Опозиційний радикалізм В.Винниченка проявився пізніше, з утворенням Українського національного союзу та підготовкою антигетьманського повстання. М.Грушевський у той час зовсім відійшов від політики, жив напівлегально, «шукаючи спочинку від тяжких переживань у літературно-науковій праці»¹². Хоч С.Петлюра й не був причетний до підготовки повстання, однак саме він став його публічним вождем і прапором, а відтак персоніфікованим «могилицьником» гетьманату. І нарешті, спогади створювалися П.Скоропадським у січні – травні 1919 р., коли фактичним лідером українського визвольного руху і державного проводу УНР був С.Петлюра.

Попри цілком природні розбіжності в оцінці постатей П.Скоропадського і С.Петлюри, сучасна вітчизняна історіографія визнає, що це були видатні діячі Української революції. Абсолютно різні за походженням, ідейним світоглядом, ментальністю, баченням шляхів побудови і конструкції української державності. Саме на ниві творення цієї державності й перетнулися шляхи нащадка давнього українського шляхетського роду, царського аристократа, великого землевласника, бойового генерала, людини консервативно-ліберальних поглядів, роздвоєної українсько-російської ментальності Павла Скоропадського і Симона Петлюри – вихідця з української козацько-священницької родини, діяча з типовою біографією революціонера, талановитого журналіста та пропагандиста, українського соціал-демократа, волею обставин і часу покликаного стати першим військовим міністром, а згодом і головним отаманом військ УНР, який рішуче позбавився федералістських поглядів і став переконаним самостійником.

Падіння царського режиму, революційні події в Росії і Україні кардинально вплинули на долі і С.Петлюри, і П.Скоропадського. Перший зустрів Лютневу революцію на посаді уповноваженого Всеросійського союзу земств на Західному фронті. Поступово включився в українське політичне життя. Як делегат від українців фронту брав участь у травні 1917 р. у роботі I Українського військового з'їзду. Був обраний до складу, а потім і очолив Український генеральний військовий комітет, який, власне, і став для нього першим щаблем до великої політики.

Зречення царя Миколи II звільнило його флігель-ад'ютанта генерал-лейтенанта П.Скоропадського від присяги. У листі до дружини 12 березня 1917 р. він писав: «Я зовсім не збираюся закопатися і оплакувати минуле, а взяти у тій або іншій формі найжвавішу участь у громадському житті, звичайно важко сказати зараз, де і в якій формі»¹³.

Такою формою долучення до громадського руху стала українізація військ, в якій вище командування російської армії вбачало інструмент підвищення боєздатності збройних сил. Спочатку П.Скоропадський досить скептично поставився до такої реорганізації, але під тиском командувача Південно-Західним фронтом генерала О.Гутора приступив до українізації 34-го армійського корпусу. Для з'ясування конкретних обставин цієї нової справи він відправився до Києва в Український генеральний військовий комітет.

Перше знайомство П.Скоропадського з С.Петлюрою відбулося на початку липня 1917 р. Про цю зустріч він так пише у спогадах: «З Петлюрою я мало говорив. Він зовсім не був у курсі військових справ, а більше займався київською політикою. Був люб'язний, тоді ще розмовляв зі мною російською, а не по-українськи, взагалі, тоді українська мова ще не нав'язувалася силоміць»¹⁴. УГВК

справив на П.Скоропадського враження типового революційного штабу, однак із помітною атмосферою любові до всього українського. Зустріч із командувачем Київського військового округу полковником М.Оберучевим показала, що той проти створення національних частин. Однак сумніви П.Скоропадського були перервані наказом нового командувача фронтом генерала Л.Корнилова українізувати корпус. Не дивлячись на висловлені П.Скоропадським побоювання, що українізований корпус може дати серйозні підстави для розвитку українства в небажаному для Росії сенсі, Л.Корнилов усе ж наполіг на своєму¹⁵.

Протягом серпня – жовтня українізація 34-го корпусу була майже завершена, і він дістав офіційну назву 1-го Українського. У той час П.Скоропадський не раз був у Києві, зокрема, в генеральному секретарстві військових справ, але відомостей про зустрічі з С.Петлюрою у спогадах не подає. Частіше згадуються контакти з членом УТВК П.Скрипчинським.

Жовтневий переворот у Петрограді, падіння Тимчасового уряду загострили політичне протистояння у Києві, значно ускладнили становище у військах. П.Скоропадський, який, за власним визначенням, мав чисто дисциплінарне військове «воззрение», тобто був адептом «единоначалия», болісно сприймав погіршення ситуації у військах.

У корпусі активізувалася діяльність різних комітетів, які мали зв'язки з генеральним військовим секретарством, із Києва приїздили певні особи і підбурювали офіцерів та солдат проти відправки на фронт. За словами П.Скоропадського, розслідування встановило, що «ці вимоги виходять від Петлюри, який був тоді генеральним секретарем, тобто міністром»¹⁶.

Корпус отримав наказ командування готуватися до відправки на фронт 5 листопада. У зв'язку з цим у частинах намітилася певна роздвоєність – одні готові були виступити на фронт, а інші відмовлялися. П.Скоропадський був переконаний, що «Петлюра ж підсилав різних панів переконувати йти на Київ, мені ж прислав папери, навпаки, про необхідність терміново виступати на фронт»¹⁷.

Були спроби представників радикально налаштованих солдатських комітетів примусити П.Скоропадського спрямувати війська на Київ. При цьому також ішли посилення на вимоги Петлюри. Інший революційно налаштований комітет пропонував генералові прийняти командування над усіма українськими частинами, сформованими на фронті, й рухатися на захист Києва.

П.Скоропадський відмовився від цих вимог і поїхав до нового командувача фронтом генерала М.Володченка з проханням припинити «вакханалію», яка мала місце в корпусі через присилку Петлюрою різних агітаторів, які переконували йти на Київ, а не на фронт. Оскільки головком не бажав сваритися із Центральною Радою, то він запропонував П.Скоропадському поїхати до Києва для з'ясування справи з Петлюрою.

При зустрічі секретар військових справ запевняв, що не посилав ніяких агітаторів, навпаки, він прихильник відправки військ на позиції. При цьому демонстрував телеграму з добрими побажаннями в діяльності корпусу на фронті. П.Скоропадський не повірив у щирість С.Петлюри, відчуваючи, що той «ухиляється від істини»¹⁸. Відчуття генерала незабаром підтвердилися. С.Петлюра приїхав до Бердичева у штаб фронту і, не дивлячись на протести П.Скоропадського, домігся того, щоб 153-ю дивізію послали у передмістя Києва, а 104-ту – відправили на фронт. У частинах корпусу падала дисципліна, почалися безпорядки, військові комітети вимагали скасування наказу йти на фронт.

П.Скоропадський пише, що С.Петлюра продовжував розкладницьку роботу. Зокрема, одному батальйону дав дозвіл не йти на фронт. Депутація Богданівського полку, як з'ясувалося, послана С.Петлюрою, обрала революційний комітет, який почав розпоряджатися частиною. За цих умов командувач корпусу

су, побоюючись, що «розкладання може дійти до геркулесових стовпів», телеграфував командуючому фронтом (копія Петлюрі), що Петлюра продовжує пропаганду в полках поза його спиною і просив звільнити з посади. Командувач фронтом відставки не прийняв. П.Скоропадський відзначає, що, крім пропаганди Петлюри, значно ускладнював становище у військах ще й армійський комісар Тимчасового уряду, розпорядження якого йшли у розріз із наказами стройового начальства. Загалом у спогадах цей період командування корпусом П.Скоропадський називає «суцільним страхіттям»¹⁹.

У другій половині листопада П.Скоропадський відмовляється виконувати накази радянського «главковерха» М.Криленка і приймає важке для себе рішення спрямувати війська корпусу не на фронт, а на захист Києва від можливого вторгнення частин 2-го гвардійського корпусу, розпропагандованого більшовиками. На початок грудня підрозділи 153-ї дивізії зайняли всі залізничні пункти по лінії Гнівань – Козятин, а також Шепетівка – Вапнярка – Козятин. Ще 23 листопада він відправив телеграму С.Петлюрі, в якій виклав взяте ним завдання, а також просив домовитися з командуванням фронту про підпорядкування корпусу генеральному військовому секретарству. Однак лише через вісім днів, уже завершивши оволодіння зазначеними залізничними комунікаціями, він отримав від С.Петлюри телеграму про передачу корпусу у відання генерального секретарства УНР і покладення на нього завдань оборони всієї Правобережної України, а також підпорядкування йому інших частин²⁰.

Підлеглими військовими силами П.Скоропадський здійснив роззброєння підрозділів 2-го гвардійського корпусу і домігся відправки їх до Росії в об'їзд Києва. Сам генерал високо оцінював цю важливу місію його військ: «Взагалі, я без будь-якого перебільшення можу сказати, що, якщо більшовики появились в Києві лише 21 січня 1918 року, а не в листопаді, то причиною тому мій Корпус, який зайняв вказані вище залізниці і рішуче противився появі озброєних частин більшовицького спрямування на цій лінії»²¹.

Ці місяці спогадів пронизані ледве прихованою образою на лідерів Центральної Ради, які по-справжньому не оцінили дій 1-го Українського корпусу та його командувача. В іншому місці він знову резюмує: «Не прийми я швидкого рішення, 2-й гвардійський корпус опинився б у Києві ще в листопаді»²². Отже, П.Скоропадський усвідомлював свою роль фактичного рятівника Центральної Ради.

Однак у спогадах він зовсім уникає констатації того факту, що вчинив дії, яких фактично домагався від нього С.Петлюра. Необхідністю захисту Києва генерал вмотивує відмову вести війська на фронт, хоч раніше такі вимоги з боку солдатських комітетів розцінював, як боязнь ризиків окопного життя. Щоправда, зміна ця сталася вже після більшовицького перевороту у Петрограді.

Доки штаб П.Скоропадського курсував залізницею між своїми частинами, у військовому відомстві УНР сталися суттєві зміни. С.Петлюра подав у відставку з посади глави військового відомства, мотивуючи цей крок фізичним знесиленням, хоч насправді головну роль відіграли розходження з керівництвом Центральної Ради як у військовій сфері, так і у зовнішньополітичній орієнтації²³.

18 грудня до виконання обов'язків генерального секретаря військових справ приступив М.Порш²⁴. Намагання П.Скоропадського отримати необхідне для корпусу спорядження і постачання завершилося нічим. Уже ретроспективно він щиро визнав: «Петлюра, хоч і був неможливим військовим міністром, все ж він був значно кращим, ніж його наступний заступник [Порш]»²⁵.

У ці дні командуючим Київським військовим округом був призначений підсавул М.Шинкар, а полковник Ю.Капкан став «командуючим всіма Українськими військами для оборони України від наступу армії народних комісарів». П.Скоропадський характеризував останнього як «підозрілого авантюриста» з «несхвальною репутацією». Із такими призначеннями він погодитися не міг²⁶.

Крім того, жодних потреб у постачанні корпусу М.Порш не задовольнив. П.Скоропадський зрозумів, що «тут грала роль особа і боязнь того зростаючого значення, яке я набував в українських частинах». 29 грудня він передав командування корпусом генералові Я.Гандзюку.

Півроку епізодичних контактів на ниві українізації армії сформували у П.Скоропадського уявлення про С.Петлюру як типового українського революційного діяча, непрофесійного у військових справах і не досить щирого у службових відносинах. Очевидно, ці враження П.Скоропадського щодо С.Петлюри у контексті подій 1917 р. були загалом адекватними. Аналогічні міркування висловлював і такий авторитетний український діяч, як Є.Чикаленко. У своєму щоденнику він писав: «Петлюра, безумовно, талановита і недурна людина, був нікчемним військовим міністром, бо нічого не тямив у справах військових...». Цілком збігається з відчуттями П.Скоропадського і думка Є.Чикаленка про побивання С.Петлюри, що «хтось з військових стане на чолі війська і скине соціалістичний уряд, а значить і його, і відбудує гетьманство». Як і П.Скоропадський, Є.Чикаленко був переконаний, що «Петлюра зійшов з політичної сцени (у грудні 1917 р. – Р.П.), принаймні чистим, з незаплямованою репутацією»²⁷.

Залишивши військову службу, П.Скоропадський як почесний отаман зосередився на справах українського вільного козацтва. На початку січня 1918 р., в умовах більшовицької експансії проти УНР, до нього звернувся С.Петлюра по допомогу у формуванні Гайдамацького коша. Пославшись на відсутність у Києві вільнокозацьких підрозділів, П.Скоропадський відмовив, хоч змушений був визнати, що С.Петлюрі дана акція більш-менш вдалася і той із «рештками цього коша брав, не без успіху, участь у справах Арсеналу в пам'ятні січневі дні 1918 року». П.Скоропадський писав, що за цю відмову С.Петлюра на нього образився²⁸.

Наступний епізод у спогадах пов'язаний із приходом до Києва німецьких військ, а точніше, вступом до столиці підрозділів Гайдамацького коша на чолі з С.Петлюрою. Про цю демонстративну картину він відгукується досить скептично: «Коли німці почали наступати, все українське підбадьорилося і почало також наступати. І от, всі начальники намагалися наввипередки входити в Київ і отримувати овації. Першим увійшов Петлюра із своєю дружиною (кошем – Р.П.). За українцями у безпосередній близькості рухались німці»²⁹. Певним дисонансом із цими рефлексіями виглядають наступні рядки спогадів про надзвичайно радісне почуття, яке охопило генерала, коли він побачив на вулицях міста першого українського кінного козака.

П.Скоропадський навіть висловлює задоволення тим, що 1 березня німців до Києва привів С.Петлюра, а не він. Інакше б «всі звинувачення народу впали б на мене»³⁰. Як виявилось, його сподівання не справдилися. Уже 3 березня С.Петлюра був звільнений від командування кошем, а нового призначення так і не отримав. Його активна натура знайшла інше поле діяльності – у квітні 1918 р. він очолив Всеукраїнський земський союз³¹.

П.Скоропадський у той час працював над створенням Української народної громади – політичної організації правоконсервативного спрямування, «яка повинна була вести до компромісу між власністю і неїмущими, і між великоросами і українцями»³². Генерал серйозно обдумував план повалення Центральної Ради, розмірковував над постатями діячів, які б могли очолити нову владу і водночас із ними б рахувалися німці та австрійці.

Він вважав, що серед українських діячів такого немає, оскільки «всі вони мрійники або крайні шовіністи галичанської орієнтації». Із великоросів також нікого не було та й українці його б не допустили. Урешті, П.Скоропадський поступово дійшов думки, «що дійсно найбільш підходящий – я». Він вмотивує це тим, що його добре знають в українських колах, відомий він і серед росіян,

пропольськи налаштовані правобережні поміщики-католики проти нього нічого не мають, в армії також знаний³³.

П.Скоропадський пише, що у даній ситуації згадав і про С.Петлюру, але відкинув цю думку, оскільки: «Петлюра честолюбець, ідеаліст без усякого розмаху, а головне, за ним пішли б тільки крайні ліві кола України й Галичини, потім він не стільки державний діяч, скільки партійний, а це для створення держави не годиться. До того ж, з ним не рахувались би німці»³⁴.

П.Скоропадський досить точно підмічає, що С.Петлюра хоч і щирий, але в нього багато пози, вважаючи це рисою, яка вихована в українських діячів усім минулим українського руху. Мовляв, у старій Росії у сфері українства був дозволений лише театр, а «відтіля пішла любов до усілякої театральності і захоплення не стільки сутністю справи, скільки її зовнішньою формою». Хоч спостереження щодо С.Петлюри слушне, однак пояснення доволі спрощене. П.Скоропадський наголошує, що С.Петлюра заслабкий, щоб вивести Україну з прірви. Інша причина цієї державотворчої неспроможності – його «галичанська закваска», яку не могло сприйняти «здорове українство».

Запобігаючи можливим закидам щодо його особистої неприязні до С.Петлюри, а відтак і необ'єктивних оцінок, П.Скоропадський кілька разів повторює, що хоч і був повалений «нібито під фірмою Петлюри» і «повинен мати на нього зуб», все ж вважає його єдиним із соціалістичних діячів в Україні, який «у грошовому відношенні залишився чистою людиною». Як бачимо, серед українських політиків П.Скоропадський виділяє саме С.Петлюру, наголошуючи, що «Винниченко та інші – це вже абсолютно інша марка, про яку говорити не доводиться»³⁵.

Природно, що у спогадах основні оцінки постаті С.Петлюри припадають на добу гетьманату. П.Скоропадський пише, що у ході перевороту С.Петлюру заарештували, але невдовзі за його наказом відпустили. С.Литвин, навпаки, вважає, що заарештували С.Петлюру за наказом П.Скоропадського, однак незабаром звільнили. Науковець стверджує: «Гетьман навіть запропонував Петлюрі увійти до його уряду». Евентуальні роздуми П.Скоропадського автор вже кваліфікує як доконаний факт. При цьому він ігнорує пряму вказівку П.Скоропадського на те, що призначення С.Петлюри до уряду було абсолютно немислимим, оскільки «у складі уряду не було жодної людини, яка б до нього ставилася з довірою». П.Скоропадський вказує ще на низку перепон – «скажене честолюбство» і зв'язок з усіма крайніми соціалістичними партіями, які мало чим відрізнялися від більшовиків.

У спогадах досить широко описуються зустрічі гетьмана з С.Петлюрою особисто і на чолі депутації Всеукраїнського земського союзу. Така деталізація, на наш погляд, зумовлена потребами обґрунтувати не тільки абсолютну неприйнятність вимог земців, але й пояснити логічність арешту їх лідера. Він вважав, що на прийомі у червні очолювана С.Петлюрою земська делегація поставила ультимативні вимоги щодо розпуску комісії з підготовки проекту закону про земські вибори, призначення терміну скликання Сейму, відставки уряду як неукраїнського і формування нового складу, віддання до суду усіх старост, які допустили розпуск земських органів, виділення безпосередньо Всеукраїнському земському союзу 100 млн крб для фінансування місцевого самоврядування тощо³⁶.

Тригодинна аудієнція переконала П.Скоропадського, що жодну з вимог земців виконати неможливо. У спогадах він наводить свою аргументацію, подаючи у прямій чи завуальованій формі неприйнятність претензій С.Петлюри. Розпускати комісію князя О.Голіцина з підготовки нового закону про земські вибори гетьман не міг. Адже обрані за законами Тимчасового уряду органи місцевого самоврядування з перших днів були піддані новою владою цілеспрямованим чисткам. Дані кроки мали на меті досить прагматичну ціль – ліквіду-

вати демократичні здобутки Центральної Ради у цій сфері, а відтак і позбавити її можливої політичної підтримки. Для гетьмана, який планував ліберальну земельну й інші реформи, базовані на праві приватної власності, важливо було очистити місцеві зібрання та управи від соціалістичних елементів.

Гетьман не приховує майже ностальгічної туги за дореволюційними земствами, які «володіли величезними капіталами, підприємствами, прекрасно обладнаною мережею лікарень» тощо. А рік революції довів нездатність нових земців створити щось суттєве у цій життєво важливій для країни справі. Слід наголосити, що побоювання С.Петлюри стосовно недемократичності нового закону про земські вибори справдилися. Він містив значні цензові обмеження: вікові – 25 років, осілості – 1 рік, соціально-фахові – не допускалися до участі у виборах військовослужбовці, студенти, ченці, працівники суду, прокуратури та ін.³⁷ Не дивлячись на активні протести земської громадськості й особисте звернення до гетьмана в.о. голови Всеукраїнського земельного союзу К.Мацієвича, П.Скоропадський затвердив цей закон.

Вимога проведення виборів до Сейму, на думку гетьмана, означала б «повернення країни в стан революції». Це суперечило його переконанням, що тільки диктаторські повноваження глави держави можуть забезпечити «лад і спокій». До того ж гетьман був зв'язаний прийнятою ще до перевороту умовою – не скликати Сейм без дозволу німців.

Абсолютно неприйнятною була вимога земців щодо формування Ради Міністрів із представників українських політичних партій. Кадетський склад уряду загалом відповідав поглядам гетьмана на проведення ліберальних реформ. Щодо віддання до суду старост за розгін земських зібрань і управ, то П.Скоропадський обмежився визнанням випадків перевищення прав із боку місцевої адміністрації.

Фінансові претензії С.Петлюри на 100 млн крб також не могли бути задоволені. Оскільки це була дійсно величезна сума. Але головне полягало в іншому, і гетьман про це пише відверто: «Настійні вимоги Петлюри видавалися підозрілими, оскільки гроші могли йти зовсім не на потреби земств, а на підготовку повстання»³⁸. Що ж до українських діячів, за яких заступався Петлюра, то П.Скоропадський запевняв, що арештовані вони були за антиурядову агітацію.

У цьому місці спогадів він повертається до деталізації оцінки Петлюри: «Слід сказати, що Петлюра мені завжди уявлявся як надзвичайно честолобна людина демагогічного ґтибу з великою авантюрною жилкою, але щирий у своїх ставленнях до України і потім чесний у грошовому відношенні. Це сентиментальнічаючий ідеаліст, з дуже легким культурним багажем»³⁹. Навряд чи дана характеристика С.Петлюри у всіх своїх сюжетах була об'єктивною й адекватною. Зокрема, й щодо культурного багажу, але ці оцінки зроблені гетьманом із власних світоглядних, ментальних позицій.

Загалом П.Скоропадський відхилив усі домагання і пропозиції земської депутації. Він пише: «Я бачив, що, йдучи, Петлюра був дуже прикро вражений. Мені згодом хтось з моїх наближених казав, що саме в цей день Петлюра вирішив перейти в опозицію. А якщо можливо, то працювати для повалення уряду»⁴⁰. Гетьман уважав, що у Петлюри був і інший вихід, більш підходящий – допомогти роботі того ж уряду. Навряд чи останні сентенції можна вважати щирими.

Наступні сторінки спогадів свідчать, що П.Скоропадський йому повністю не довіряв. Говорячи про Звенигородське селянське повстання, він наголошує, що у його піднятті серйозні російські й українські партії участі не брали, але окремі їх члени були причетні. Врешті він доходить думки, що «Петлюра і Винниченко там працювали». Державна варта здійснювала широкий нагляд за опозиційними діячами. Природно, що активність С.Петлюри непокоїла керівництво Міністерства внутрішніх справ. 27 липня він був заарештований.

Арешт С.Петлюри у спогадах гетьмана постає як результат боротьби державної варті з лівими політичними партіями. Було з'ясовано, що С.Петлюра відіграє помітну роль і його заарештували. Хоч далі гетьман визнає, що «арешт Петлюри не справив значного впливу на зміну становища». Загалом він намагається відповідальність за численні арешти покласти на міністра внутрішніх справ І.Кістяковського, який «думав, очевидно, що він усіх невдоволених може посадити в тюрму»⁴¹. Викладу власного ставлення до ув'язнення С.Петлюри гетьман уникає.

За С.Петлюру клопоталися багато людей і перед І.Кістяковським, і перед П.Скоропадським. Міністр закордонних справ Д.Дорошенко згадував, що одного разу гетьман запитав його, а чи не зробити так, щоб С.Петлюра виїхав за кордон, одержавши якесь урядове призначення, і не ускладнював ситуацію своєю присутністю. На думку Д.Дорошенка, це був цілком прийнятний вихід, але здійснити цю акцію перешкодив той же І.Кістяковський⁴².

Спроба дати оцінку політичних поглядів С.Петлюри у спогадах виглядає не досить виразною, а місцями й суперечливою. Позиціонуючи себе представником «здорового українства», людиною для якої іманентно близькі і українська, і російська культури, адептом українського територіального патріотизму, П.Скоропадський відносить С.Петлюру, В.Винниченка, Д.Дорошенка до діячів «галичанської орієнтації», «галичанської закваски», «галичанського спрямування». При цьому ці терміни вживаються не в територіальному, регіональному сенсі, а слугують для кваліфікації поглядів антиросійськи налаштованих українських діячів.

Умотивовуючи, чому С.Петлюра не годиться для будівництва гетьманської держави, П.Скоропадський наголошує: «Головне – це його галичанська закваска, вона нам не підходить». Далі він пише, що проти галичан нічого не має, «поважає їх за сильну любов до батьківщини». Чому С.Петлюра не може любити «правильно» Україну, гетьман пояснює так: «Різниця між мною і українськими колами та, що останні, люблячи Україну, ненавидять Росію; у мене цієї ненависті немає»⁴³.

На відміну від С.Петлюри, представниками «здорового», «чистого українства» П.Скоропадський, крім себе, вважав прем'єра Ф.Лизогуба: «Був українець, любив Україну і цілком віддавався створенню України, звичайно, без усякої ненависті до Росії». Такої ж думки гетьман був і про міністра освіти М.Василенка, вважаючи, що той добре обізнаний з українським питанням, але, як людина чесна, не міг заперечувати значення російської культури і ставився до українства свідомо, без шовінізму і будь-якої нетерпимості. «Чесним українцем» називав гетьман і міністра юстиції М.Чубинського, наголошуючи, що його батько – автор національного гімну. А «українці» не визнавали його тому, що він не хотів набирати в міністерство людей «крайнього українсько-галицького ґатунку». Навіть Д.Дорошенко, на думку П.Скоропадського, «вів тільки галицьку політику». Урешті, усвідомивши, що явно згустив фарби в ідеологічному портреті глави МЗС, він певну корекцію: «Він був українцем, але дещо пом'якшеного типу у смислі шовінізму»⁴⁴.

Водночас у спогадах знаходимо і такий пасаж: «Якщо взяти всіх цих панів Петлюр і Винниченків кожного окремо, то вони зовсім не такі й ліві». П.Скоропадський наголошував, що, наприклад, соціальні теорії Винниченка мало чим відрізнялися від його власних, хоч вважав себе «далеко не крайнім лівим»⁴⁵. Якщо погодитися з цими твердженнями, то можна зробити висновок, що священне для П.Скоропадського право власності було зовсім не чуже і В.Винниченку, але загальновідомо, що це не так.

Останні звернення П.Скоропадського на сторінках спогадів до постаті С.Петлюри, пов'язані з антигетьманським повстанням у листопаді – грудні 1918 р. Він пише, що 14 листопада дізнався про від'їзд нещодавно звільненого С.Пет-

люри у Білу Церкву до січових стрільців, які того ж дня почали наступ на Фастів⁴⁶. Про свою причетність до виходу С.Петлюри з тюрми гетьман не пише, хоч свого часу акцентував увагу на його наказі про звільнення С.Петлюри у травні після перевороту.

П.Скоропадський був впевнений, що німці, зацікавлені у збереженні порядку для організованого виїзду на батьківщину, тому більше вірять гетьманському урядові, ніж Петлюрі і Винниченку, при яких неодмінно наступить хаос, що загрожуватиме і без того деморалізованим німецьким військам. Такі міркування не враховували ролі німецької солдатської ради, яка увійшла в контакт зі штабом С.Петлюри і, фактично визнавши його, пішла на певні домовленості.

П.Скоропадський пише про намір С.Петлюри заарештувати його та уряд. У цьому він впевнився після переходу на бік Директорії начальника його особистої охорони полковника М.Аркаса. Безперечно, гетьману була відома відозва С.Петлюри, в якій його характеризували як «зрадника», колишнього «царського наймита», який «самочинно» привласнив собі права гетьмана України. Під загрозою військового суду населенню заборонялося «допомагати кровопійцеві генералові Скоропадському в тіканню, подавати споживання і захист». Більше того, громадяни зобов'язувалися арештовувати його і передати до рук республіканської влади⁴⁷.

Останні сторінки спогадів передають атмосферу судомних намагань гетьмана врятувати ситуацію. Зокрема, надання всієї повноти влади генералові Ф.Келлеру. Як виявилось, це було невдале рішення. Довелося новим головнокомандувачем призначити князя О.Долгорукова. Власною помилкою вважав гетьман і відмову прийняти особисто командира січовиків С.Коновальця. П.Скоропадський писав: «У Києві всі вважали, що Петлюра буде розбитий, але я з кожним днем відчував, що справа більше і більше ускладнюється і ґрунт утікає з-під ніг». Він із жалем констатує, що всі ті діячі, які ще недавно товпилися у його приймальні, перекочували або до Петлюри, або до Долгорукова. Біля нього залишилися тільки особи ближчого почту та охорона, серед яких уже відчувалося роздвоєння⁴⁸.

Намагаючись відвернути катастрофу, П.Скоропадський робить спробу вступити в переговори з Директорією. 13 листопада, коли вже велися бої за Київ, він запросив для такої місії відомих українських діячів С.Шелухіна, П.Стебницького, М.Славинського та В.Короліва. На засіданні уряду вони висловили думку про недоцільність подальшого опору. Присутній при цьому князь О.Долгоруков назвав С.Петлюру «бандитом». Очевидець пише, що П.Скоропадський перервав його: «Кинь, Долгоруков! Пан Петлюра – чесна і розумна людина, але, звичайно, панове, таке слово, як «капітуляція» тут недоречно»⁴⁹.

Однак уже наступного дня П.Скоропадський власноруч написав короткий і по-військовому лаконічний акт відречення від влади: «Всім, всім по установах України. Всім військовим частинам і установам. Я, Гетьман всієї України, упродовж семи місяців всі свої сили клав на те, щоб вивести країну з того важкого становища, в якому вона знаходилася. Бог не дав мені сили справитися з цим завданням. Нині через умови, що склалися, керуючись виключно благом України, від влади відрікаюсь. Павло Скоропадський. 14 грудня 1918 року, місто Київ»⁵⁰.

Незважаючи на провідну роль С.Петлюри у поваленні гетьманату, П.Скоропадський у спогадах неодноразово демонструє до нього лояльне і навіть співчутливе ставлення, будучи переконаним, що, скинувши гетьманську владу, лідери повстання погублять українську державність. Зокрема, він писав: «Кажу відверто, я ніскільки не озлобився на солдатські маси, які пішли проти мене, ні на напівінтелігентних офіцерів, які пішли за Петлюрою, ні на самого Петлюру». Водночас гетьман наголошує, що генерала О.Грекова, «який зрадив мене, після посилення клятв, що поділяє мої переконання, я презираю». Досить зневажли-

во відгукується він і про повстанців, наголошуючи, що до С.Петлюри «пристала маса всякої голоти»⁵¹.

П.Скоропадський розмірковує про долю України після падіння гетьманщини: «Будуть або Петлюра з Винниченком, з його галичанською орієнтацією, абсолютно нам, російським українцям (підкреслення – Р.П.), не властивою, з уніатством, з крайньою соціалістичною програмою наших доморослих демагогів, яка, поза сумнівом, приведе до більшовизму, або ж справжній більшовизм з усіма його наслідками».

Є в тексті спогадів міркування П.Скоропадського, які цілком можна назвати пророчими: «Пройшло два місяці після падіння гетьманства, я не встиг завершити ці спогади, як уже ті передбачення, які я робив на перших сторінках моїх записів, збулися. Петлюра і Винниченко цезли з Києва, далі буде гірше. Більшовизм залле всю Україну. Не буде ні України, ні Росії»⁵².

Отже, у спогадах гетьмана П.Скоропадського С.Петлюра займає одне із центральних місць. Він отримав різнопланові оцінки, серед яких можна виділити кілька іпостасей. Перша: С.Петлюра, як військовий діяч, із фахового погляду бойового генерала виглядав «неможливим військовим міністром». Однак він змушений визнати, що восени 1918 р. за С.Петлюрою пішли і солдатські маси, і напівінтелігентні офіцери і, навіть, запряжені йому генерали. Однак за цими фактами ніде не проступає визнання військового хисту головного отамана. Друга: С.Петлюра, як державний діяч, на думку П.Скоропадського, мав низький потенціал, оскільки більше був партійним лідером. Третя: С.Петлюра, як політик, був віднесений до діячів «галицької орієнтації», тобто людей зі щирими національними почуттями, але з нелюбов'ю до Росії, що й становило докорінну відмінність від «здорового» українського патріотизму. Четверта: С.Петлюра в ідейному плані уявлявся гетьманові революційним соціалістом, чий радикалізм межує з більшовизмом, а, відтак, і доволі небезпечним для правлячого режиму. І, нарешті, С.Петлюра, як людина, для П.Скоропадського – це концентрат честолобства аж до «скаженого». Однак ця прикмета не завжди подається як абсолютно негативна. А «фінансова» порядність розцінюється гетьманом як одна із найбільших чеснот С.Петлюри.

Слід навести ще одну оцінку С.Петлюри, висловлену П.Скоропадським уже за межами його спогадів. У кінці травня 1926 р. у листі до організаторів панахиди по загиблomu головному отаманові у Берліні він писав: «Прибуду вшанувати пам'ять небіжчика, позаяк – незважаючи на розбіжність наших шляхів – бачив завжди у ньому щирого українського націоналіста. Перед одвертою могилою схиляю голову»⁵³. Очевидно, така політична кваліфікація покійного зроблена під впливом неординарних обставин. Однак треба взяти до уваги й суттєву еволюцію тогочасних поглядів гетьмана у бік самостійності України.

Безперечно, сприйняття П.Скоропадським постаті С.Петлюри є суб'єктивним, оскільки базувалося на власних ідейних, політичних, професійних критеріях. Водночас вони є й віддзеркаленням його світоглядних позицій. У цьому сенсі сподівання автора спогадів, що його записки знадобляться майбутнім історикам, цілком справилися.

¹ Литвин С. Скоропадський і Петлюра: спроба спростування деяких міфів в історіографії Української Держави 1918 року // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від дня народження гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – С.232–237.

² Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 рр.: Історіографія і джерела. – К., 2000.

³ Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський. 29 квітня 1918 року – 14 грудня 1918 року. – Кн.1. – Луцьк, 2003. – С.539–540, 542–543.

- ⁴ Смирнов А. Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – Москва, 2008. – С.24–26.
- ⁵ Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. у контексті української революції // Український історик. – 1999. – №2-4. – С.43.
- ⁶ Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – С.167, 222 та ін.
- ⁷ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Гол. ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. Це перше повне видання спогадів гетьмана. Частково вони були видані дещо раніше: Гетьман Павло Скоропадський. Спомини / Передм. Г.Папакіна. – К., 1992. Уривки зі спогадів також були опубліковані: «Украина будет!». Из воспоминаний // Минувшее: Исторический альманах. – Вып.17. – Москва; Санкт-Петербург, 1995.
- ⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т.1, 2. – К., 1997; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали: У 2 т. – К., 2006.
- ⁹ Підготовлений науковцями Інституту історії України НАНУ рукопис збірника документів і матеріалів «Рада Міністрів Української Держави (квітень – грудень 1918 року)» переданий до видавництва.
- ¹⁰ Скоропадський П. Спогади... – С.47.
- ¹¹ Там само. – С.487.
- ¹² Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.239.
- ¹³ Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С.38.
- ¹⁴ Скоропадський П. Спогади... – С.61–62.
- ¹⁵ Там само. – С.64.
- ¹⁶ Там само. – С.86.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само. – С.87.
- ¹⁹ Там само. – С.89.
- ²⁰ Там само. – С.92.
- ²¹ Там само. – С.93.
- ²² Там само. – С.94.
- ²³ Нова Рада. – 1917. – 19 грудня.
- ²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади й управління України. – Ф.1076. – Оп.1. – Спр.1-а. – Арк.22.
- ²⁵ Скоропадський П. Спогади... – С. 203.
- ²⁶ Там само. – С.101.
- ²⁷ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2: 1918–1919. – К., 2004. – С.85.
- ²⁸ Скоропадський П. Спогади... – С.103–104.
- ²⁹ Там само. – С.121.
- ³⁰ Там само. – С.125.
- ³¹ Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках... – С.137.
- ³² Скоропадський П. Спогади... – С.132.
- ³³ Там само. – С.133.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. – С.134.
- ³⁶ Там само. – С.205.
- ³⁷ Державний вісник. – 1918. – 21 вересня.
- ³⁸ Скоропадський П. Спогади... – С.204.
- ³⁹ Там само. – С.203.
- ⁴⁰ Там само. – С.206.
- ⁴¹ Там само. – С.252.
- ⁴² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007. – С.341.
- ⁴³ Скоропадський П. Спогади... – С.48.
- ⁴⁴ Там само. – С.165, 166, 169.
- ⁴⁵ Там само. – С.254.

- ⁴⁶ Там само. – С.305.
⁴⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1922. – Т.3. – Прага, 1922. – С.133.
⁴⁸ Скоропадський П. Спогади... – С.317.
⁴⁹ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – С.187–188.
⁵⁰ Скоропадський П. Спогади... – С.378.
⁵¹ Там само. – С.107–108, 311.
⁵² Там само. – С.182–183.
⁵³ Тризуб. – 1926. – Ч.35–36. – С.50.

The article makes a historic reconstruction of Pavlo Skoropads'kyi's perception of the image of Symon Petliura, one of the leaders of Ukrainian national-democratic camp, as a military man, a statesman, a political figure and as a person. The author reveals informative possibilities of hetman's memoirs for personification of a historical process and stresses the need for verification of information given in P.Skoropads'kyi's memoirs with the help of other historical sources.

С.С.Степень*

**ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ С.ПЕТЛЮРИ: ВПЛИВ ГАЛИЦЬКОГО
СЕРЕДОВИЩА НА МОЛОДОГО УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИКА
(ЛИСТОПАД 1904 р. – ГРУДЕНЬ 1905 р.)**

У статті йдеться про вплив багатонаціонального львівського соціокультурного й політичного середовища на формування особистості Симона Петлюри – політика, державного діяча й співтворця польсько-українського союзу 1920 р.

У 1901 р. студент Полтавської духовної семінарії Симон Петлюра, котрий навчався на останньому курсі, був виключений із цього закладу за участь у національному русі¹. Тоді ж він вступив до першої політичної організації в Україні – Революційної української партії (РУП), яка виникла за рік до того, і після залишення семінарії цілковито присвятив себе нелегальній роботі². Його активна політична діяльність привернула увагу місцевої поліції. Аби уникнути арешту, С.Петлюра виїхав на Кубань до Катеринодара, де розпочав учительську кар'єру в міській школі. На цій посаді він не затримався надовго, оскільки владі стало відомо про його нелегальну діяльність. Випадково він став співробітником відомого статистика й історика, члена-кореспондента Російської академії наук Ф.Щербини³, котрий збирав матеріали до великої праці з історії кубанського козацтва. Однак С.Петлюра не припиняв політичної діяльності. Уже через кілька тижнів після прибуття до Катеринодара він зміг організувати там осередок РУП, який прибрав назву Вільної чорноморської громади⁴.

У цьому місті С.Петлюра робив також перші кроки на ниві політичної публіцистики, співпрацюючи з органом РУП – «Добра новина»⁵, що видавався за кордоном, у Львові, а згодом його спадкоємцем – газетою «Праця»⁶, а також місячником «Гасло»⁷, котрий з'явився друком у Чернівцях. Високо цінуючи його організаційні здібності й прагнучи якнайбільше впливати на зміцнення кубанської громади, Революційна українська партія допомогла початку публіцисту в облаштуванні у його помешканні невеличкої друкарні, надавши

* Степень Станіслав Степанович – д-р наук, професор, директор Південно-Східного наукового інституту у Перемишлі, викладач історії України і Центрально-Східної Європи Державної вищої східноєвропейської школи в Перемишлі (Польща).

E-mail: stan.stepien@op.pl

йому гектограф. Із того часу С.Петлюра сам розпочав друкування партійних часописів і антицарських листівок⁸.

Ця діяльність не могла не привернути увагу місцевої поліції, тим більше, що він після закінчення співпраці з Ф.Щербиною ніде не працював. Відтак таємна поліція почала стежити за його будинком, з'ясовуючи, чи не міститься у ньому явка РУП. На початку грудня 1903 р. під час обшуку в його помешканні, окрім гектографа, було виявлено також різні листівки та партійну літературу. С.Петлюра був заарештований за обвинуваченням в антидержавній діяльності⁹. Вочевидь, він уже мав поважний авторитет серед місцевої громади, оскільки її члени зібрали відповідну суму для застави, й у березні 1904 р. суд погодився на заміну його ув'язнення на домашній арешт. Під поліційним наглядом С.Петлюра мав чекати на судовий процес, однак, звільнений під заставу, зник із поля зору поліції та за допомогою партії таємно виїхав до Києва. Він сподівався, що у цьому великому місті матиме можливість переховуватися, а також розраховував, що зможе навчатися в університеті св.Володимира¹⁰.

Оскільки це виявилось неможливим, С.Петлюра цілковито присвятив себе партійній роботі, тісно співпрацюючи з одним із керівників Революційної української партії Миколою Поршем. Очевидно, він брав настільки активну участь у нелегальному русі, що вже в жовтні 1904 р. по всій Російській імперії було розіслано оголошення про його розшук. Його зміст надзвичайно цінний не тільки з того погляду, що є свідченням активної політичної діяльності С.Петлюри, а й також тому, що це єдиний докладний фізичний опис особи молодого революціонера. Поліція характеризувала його таким чином: «[...] Зріст 166 см, середньої будови тіла, обличчя інтелігентне і статечне. Має звичку ставити уперед ліву ногу, тримаючи руки попереду. Волосся світло-русе, довге й пряме, зачісується на правий бік, вуса та брови також світло-русі, борідка рідка, рудувата, очі сірі, великі, короткозорий, у сутінках читає за допомогою окулярів. Череп правильний, округлий, від потилиці до лоба – 28 см, окружність голови – 33 см, чоло пласке висотою 7 см, ніс прямий, довжина – 6,25 см, ширина ніздрів – 3,5 см. Обличчя продовгувате, блідо-рожеве, губи малі шириною 5 см, нижня губа ширша від верхньої, підборіддя загострене, вуха правильні, вушна раковина довжиною 7 см, хода важка, ноги відносно тулуба не задовгі, на лівому бедрі руда родимка, на правій лопатці трикутна світло-коричнева й темно-червона плями»¹¹.

Єдиним виходом із ситуації для С.Петлюри виявилася втеча за кордон. Партійне керівництво вирішило, що скерує його до Львова з метою поживлення діяльності Закордонного комітету РУП, котрий перебував там. Після отримання необхідних документів на ім'я Святослава Тагона він у другій половині листопада 1904 р. разом із товаришем, що також був виключений із Полтавської духовної семінарії, Прокопом Понятенком¹² поблизу Кременця нелегально перетнув російсько-австрійський кордон. Діставшись до м. Броди, вони доїхали звідти потягом до Львова¹³.

Це місто, яке в той час стало центром українського національного життя, справило на обох нелегалів велике враження. Львів, що був столицею Королівства Галичини і Лодомерії, нараховував 170 тис. мешканців. Окрім зосереджених у ньому державних та самоврядних інституцій, у місті діяла низка потужних наукових, культурних й освітніх установ. Поряд з університетом функціонували політехніка, рільнича і ветеринарна академії, дев'ять гімназій, бібліотека Осолінських, кілька театрів та музеїв, а також понад 100 різних товариств – польських, українських й єврейських. В українському культурному житті величезну роль відіграло засноване у 1873 р. Наукове товариство імені Шевченка. У той час його очолював видатний історик, професор Львівського університету Михайло Грушевський, а до активних членів НТШ належали се-

ред інших Іван Франко, Володимир Гнатюк, Іван Верхратський, Василь і Кость Левицькі. У місті видавалося 45 українських часописів, у тому числі славнозвісний щоденник «Діло», котрий друкувався з 1880 р.¹⁴ Широчінь його редакційних інтересів засвідчував хоча б той факт, що на шпальтах часопису подавалася також поточна інформація про ситуацію, що існувала в Наддніпрянській Україні.

Петлюра і Понятенко ввійшли у коло діячів РУП, які вже певний час перебували на еміграції у Львові. Разом із ними новоприбулі поселилися у квартири на вулиці Курковій, 10. Жили вони надзвичайно скромно. Серед тих, хто з ними спілкувався, був Василь Сімович – згодом відомий мовознавець, а тоді співробітник друкованих у Чернівцях органів Революційної української партії – «Гасло» й «Селянин», котрий пізніше у своїх спогадах про те середовище згадав: «Було їх із десяток і займали дві просторі кімнати, здається, на першому поверсі. Були якісь меблі, якісь ліжка, бідно поприкривані покривалами, декілька крісел, здається, стіл під вікном. Емігранти здебільша тулились по кутках, книжки в руках та газети. Було зимно на дворі, було зимно і в кімнатах емігрантів. Майже всі рухівці – пізніші українські соціальні демократи. В партії йшла тоді борня й колотнеча: змагалися «федералісти» з «автономістами»¹⁵.

Найважливішим завданням новоприбулих була активізація діяльності Закордонного комітету Революційної української партії та зокрема піднесення теоретичного рівня вищезгаданого органу «Селянин»¹⁶. Окрім того, вони повинні були підготувати конференцію, на котрій планувалося знайти спільну ідеологічну площину між згаданими прихильниками і противниками національного характеру й самостійності партії. Разом із Петлюрою та Понятенком до складу тогочасного Львівського комітету РУП входили Євген і Катерина Голицинські, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Мар'ян Меленевський, Петро Канівець та Михайло Ткаченко. Сталі контакти з Комітетом підтримували також інші українські соціалісти, які перебували у Франції, Швейцарії й Англії. На жаль, політичні суперечки надто давали про себе знати і в цьому вузькому середовищі. Фактично у партії почали окреслюватися три угруповання. Одні рішуче виступали за відмову від самостійності та повне об'єднання з Російською соціал-демократичною робітничою партією. Інші – так звана харківська група, котрою керував один із засновників РУП Д.Антонович, так само прагнули до співпраці з російськими соціал-демократами, але з одночасним збереженням автономності української партії. Нарешті, треті (серед них також і Симон Петлюра) щонайбільше схилилися до федералізації соціал-демократичного руху у Російській імперії.

Керівництво Революційної української партії, намагаючись обговорити справу в умовах вільної дискусії, рекомендувало своєму Закордонному представництву підготувати ідеологічну конференцію у Львові. Вона відбулася під час Різдвяних свят 1904 р., але не тільки не усунула поділи, а й по суті призвела до розколу партії на дві фракції. Перша, в котрій перебували ледь не всі представники Львівського бюро на чолі з М.Меленевським, прагнула до повного об'єднання з Російською соціал-демократичною робітничою партією (меншовиків). Проте більшість, у тому числі такі видатні українські соціалісти, як М.Порш, А.Жук, В.Винниченко, П.Понятенко, В.Мазуренко, В.Баланін та М.Сахаров, визнавала об'єднання з російськими соціал-демократами можливим лише за умови підтримки ними права України на національну автономію, а також перебудови РСДРП на федеративних засадах. С.Петлюра, реалістично оцінюючи ситуацію, також виступав з їхніх позицій¹⁷. Зрештою, до цієї фракції пристав і такий досвідчений політичний діяч, як Д.Антонович. Однак це не поклато край бурхливій дискусії та гострим взаємним обвинуваченням. С.Петлюра, побачивши, що емоції досягли апогею, внаслідок чого виникла загроза роз-

порошення партійної власності, спромігся на дуже сміливий, хоча ризикований крок, і «революційним способом» забрав із приватного помешкання й зберіг партійну касу, невелику бібліотеку та архів.

Після львівської конференції позиції Петлюри у РУП значно зміцнилися. Тим більше, що відповідальні за видання партійних матеріалів М.Порш і Д.Антонович незабаром виїхали зі Львова (перший вирушив до Росії на з'їзд РСДРП, інший – в Україну, щоб запобігти подальшому розколу партії). Відтоді на С.Петлюру ліг основний тягар обов'язків по підготовці й виданню партійних органів «Селянин» та «Праця».

Вибух революції у Росії значно зміцнив «класові погляди» молодого революціонера. У ситуації, що постала, він схилився до тісної співпраці з російськими соціалістами, адже, на його думку, тільки таким чином можна буде повалити царський режим. Після цього має наступити демократизація політичного життя, а це в свою чергу відкриє шлях до автономії українських земель у Росії. На погляди С.Петлюри впливала, отже, як глибока віра в успіх революції, так і переконання про міць Російської держави, котру можна змінити зсередини.

У Львові він дуже швидко налагодив товариські стосунки з багатьма діячами галицького соціалістичного руху. До кола його знайомих належали тогочасні лідери українських соціалістів – Володимир Гнатюк, Микола Ганкевич та Володимир Левицький. Зустрівся він також з Іваном Франком. У своїх контактах С.Петлюра не обмежувався винятково середовищем соціалістів. Серед його знайомих був між іншим Лонгин Цегельський – діяч Української національно-демократичної партії¹⁸. Товариське спілкування, зустрічі у львівських кав'ярнях, різноманітні партійні й національні зібрання та урочистості, а особливо участь у дискусіях вирішальним чином впливали на національний і політичний світогляд молодого революціонера. Варто зазначити, що галицькі політики не були надто відвертими з наддніпрянськими соціалістами. Особливо їх турбували тенденції останніх до співпраці й навіть організаційної єдності з РСДРП. Навіть та частина Революційної української партії, котра йшла найдалі у національних прагненнях, розглядалася галицькими діячами доволі критично. Будь-які контакти з російськими політичними організаціями тут вважалися за зраду українських національних інтересів. С.Петлюра затратив багато енергії, аби пом'якшити таке ставлення. І йому багато що вдалося в цьому відношенні завдяки насамперед таким рисам характеру, як щира доброзичливість, безпосередність та легкість у налагодженні особистих стосунків.

Завдяки цій діяльності він здобув симпатії серед галицьких діячів і навіть почав співпрацювати з органом Української соціал-демократичної партії – двотижневиком «Воля»¹⁹, з редактором котрого М.Ганкевичем його єднали особливо близькі стосунки²⁰. Це знайомство зокрема також спонукало молодого наддніпрянського політика до зацікавлення польським соціалістичним рухом, оскільки Ганкевич, крім керівництва українськими соціалістами, був прибічником щільної співпраці з Польською соціал-демократичною партією Галичини й Тешинської Сілезії, до складу котрої він входив (якийсь час був навіть керівником міського комітету ПСДП у Львові)²¹. Безперечно, обидва діячі повинні були обговорювати політичну тематику, хоча б з огляду на те, що Ганкевич був прибічником близької співпраці обох партій і брав участь у польському незалежницькому русі.

Попри потужну політичну заангажованість, С.Петлюра в той час насамперед прагнув завершити власну освіту. Політика була його пристрастю, однак фактово він бажав присвятити себе науці або журналістиці. Тому, перебуваючи у Львові, він, ймовірно, відвідував як вільний слухач університетські лекції. Однак щодо цього існують доволі скупи дані. Відомо лише, що його особливо цікавили література й історія. Імовірно, з цією метою емігрант вивчав польську мо-

ву, а також читав відповідну літературу. Згодом це відобразилося в його статтях, де він цитував польських письменників та публіцистів. Особливо сильне враження справила на нього творчість С.Виспянського. На звістку про смерть поета у 1907 р. він вмістив розлогий некролог на шпальтах «Слова». «Виспянський, – наголошував С.Петлюра, – гаряче любив свій край, свій рідний народ. Гаряче любив минуле народне, але ніколи не шукав в ньому вказівок для сучасного. Він оглядався назад, у сиві віки минулої історії польського народу і милувався героїзмом народніх мас, їх активною любов'ю до рідної країни. І він любив ці маси. Любив за жертви, які приносили вони для щастя країни [...]. Він знав, що здорове зерно народнього життя таїться в масах польського народу, і вірив, що ці маси стануть таки, нарешті, творцями-діячами історії рідного краю»²².

Як революціонер, С.Петлюра наголошував на тих мотивах у творчості Виспянського, в котрих ішлося про любов до народу, особливо простого люду. Йому особливо імпонувала ідеологія великого польського поета. Він стверджував: «Хто читав його «Wesele», той ніколи не забуде того захоплення, того хорошого бадьорого почуття і бажання працювати на користь та добробут щастя народнього, яким пройнятий кожен рядок геніяльної драми Виспянського! Хочеться взяти, знайти отой ріг, що загубив його «хлоп», і трубити, кликати душі живі до живого життя. Хочеться не слів, не сліз, не «хлипання» за минулим, а будувати сучасне, хочеться втручатися «в гуцу життя», нести жертви, руйнувати старе, спорохніле, все, що шкодить виростати і колоситись буйним стеблинам нового, здорового життя»²³.

Львівський період життя С.Петлюри мав величезний вплив на вивчення ним вітчизняної історії й культури. Він систематично відвідував лекції на курсах українознавства при університеті, які були організовані за ініціативою Михайла Грушевського та Івана Труша під егідою Товариства прихильників української науки, літератури і штуки²⁴. На цих курсах викладали відомі українські інтелектуали Галичини. Серед них Михайло Грушевський (історія України), Кирило Студинський (історія Галичини), Іван Франко (українська література), Іван Брик (українська мова), Федір Вовк (українська антропологія), Степан Томашівський (історія Угорської Русі), Іван Раковський (онтогенез людини), Микола Ганкевич (соціалістичний рух у ХІХ ст.)²⁵.

Особливо важливе значення для освіти Симона Петлюри мав його вступ до Наукового товариства імені Шевченка²⁶. Вочевидь, ввів його туди М.Грушевський, котрий знав Петлюру ще з 1901 р. як автора кореспонденцій до редактованих ученим «Літературно-наукового вістника» та «Записок Наукового товариства імені Шевченка», що видавалися у Львові²⁷. Цілком ймовірно, що молодий політик і відомий уже на той час учений ближче особисто познайомилися під час університетських лекцій або на вищезгаданих курсах. С.Петлюра відразу після приїзду до Львова зав'язав безпосередні контакти з НТШ – брав участь у лекціях, дискусіях, котрі там організовувалися, а, насамперед, багато друкувався як на шпальтах вищезгаданих періодичних видань²⁸, так і інших галицьких часописів²⁹. Українська літературознавча історіографія завдячує йому виконаним спільно з Наталею Романович перекладом синтези західноєвропейської літератури авторства Миколи Стороженка – професора Московського університету (вченого українського походження). Ця праця вийшла у Львові 1905 р. під назвою «Нарис історії західно-європейської літератури до кінця ХVІІ віку» зі вступом і під редакцією Івана Франка³⁰.

У травні 1905 р. С.Петлюра на короткий час залишає Львів та, дотримуючись усіх засад конспірації, таємно прибуває до Києва, щоб взяти участь у конференції, скликаній за ініціативою Д.Антоновича – одного з керівників РУП. Тут він офіційно репрезентує закордонне представництво партії. Повернувшись

до Галичини, він надалі активно працює на партійній і журналістській ниві. При цьому С.Петлюра не занедбує власної загальної освіти, активно відвідуючи різні урочистості та вистави. Він приятелював не лише з галицькими політиками, а й ученими і діячами культури, старанно вивчав українську і польську літературу – політичну, наукову та художню.

Перебування Симона Петлюри у Львові, що тривало понад рік, було надзвичайно активним у його політичній діяльності й особистому житті. Як уже згадувалося, окрім виконання багатьох партійних обов'язків, він активно збагачував власні знання, насамперед познайомився з такими відмінними від російських державно-правовою системою, демократичними інституціями, науковими і культурно-освітніми осередками, а також багатьма видатними політиками та науковцями. Також він мав можливість вивчати польське суспільство й культуру. Коло його інтересів та численні обов'язки вимагали, вірогідно, постійного перебування у Львові. Відомо лише, що ненадовго, влітку 1905 р., він виїздив на запрошення В.Сімовича до Чернівців.

Львівський період був дуже важливим у житті двадцятишестирічного С.Петлюри. Тут він міг як рівночасно поповнювати свою загальну освіту, так і здобути значні теоретичні знання, що, безперечно, мало безпосередній вплив на кристалізацію його політичних та національних поглядів³¹. Спостерігаючи за суспільним життям, він удосконалювався одночасно як політик і публіцист, що згодом багатозово проявлялося в його статтях та при аналізі діяльності галицьких політичних партій³².

У львівський період С.Петлюра виріс на одного з відомих діячів українського соціал-демократичного руху, що пізніше мало визначальний вплив на його діяльність як політика, державного діяча та співтворця польсько-українського союзу 1920 р.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3809. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.7. Див. також: *Stepień S. Symon Petlura – życie i działalność // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1996. – Т.3. – S.28–29.*

² *Маслів М.* Про молоді літа Симона Петлюри // Волинь – С.Петлюри. 1929–1936. – Рівне, 1936. – С.22; *Лотоцький О.* Листки з пам'яті // Тризуб (Париж). – 1926. – №45. – 19 вересня. – С.2.

³ Щербина Федір (1849–1936 рр.) – видатний статистик, економіст, соціолог та історик Кубані. Перекопаній соціаліст. Після 1920 р. – в еміграції. Був професором Українського вільного університету у Празі й господарської академії в Подебрадах.

⁴ Див.: Петлюра Симон. Статті. – К., 1993. – С.4.

⁵ «Добра новина» – орган Української соціалістичної партії; згодом, після прилучення УСРП до РУП – орган РУП. Видавався не періодично у Львові в 1900–1903 рр. і адресувався міському пролетаріатові.

⁶ «Праця» – неперіодичний орган РУП, продовження ліквідованого часопису «Добра новина». Друкувалася у Львові у 1904–1905 рр.

⁷ «Гасло» – місячник, орган РУП, видавався у 1902–1903 рр.

⁸ *Щербина Ф.* Симон Петлюра на Кубані // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Прага, 1930. – С.189–194.

⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.1597. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.10.

¹⁰ *Лотоцький О.* Листки з пам'яті // Тризуб (Париж). – 1926. – №45. – 19 вересня. – С.3.

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.287. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.16–17.

¹² Понятенко Прокіп (1878–? рр.) – громадсько-політичний діяч, журналіст, письменник, близький приятель С.Петлюри, уродженець Полтави, де навчався в духовній семінарії; член РУП, а згодом Української соціал-демократичної робітничої партії. У 1904 р. разом із С.Петлюрою виїхав до Галичини, де працював у Закордонному комітеті РУП, як вільний слухач відвідував лекції у Львівському університеті. У червні

1917 р., із заснуванням Генерального Секретаріату Української Центральної Ради, призначений товаришем генерального секретаря внутрішніх справ. У січні 1918 р. обійняв посаду директора канцелярії Міністерства внутрішніх справ УНР. У березні 1918 р. призначений консулом УНР у Катеринодарі. На цій посаді залишався й за часів Української Держави. За Директорії УНР співробітник Української дипломатичної місії у Варшаві (1919–1920 рр.). У 1921 р. повернувся на Кубань. Подальша доля невідома. Вірогідно, захоплений більшовиками та страчений (Див.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біобібліографічний довідник. – К., 1998. – С.147).

¹³ Львівський період життя і діяльності Симона Петлюри досі є мало знаним. Навіть автор фундаментальної праці про головного отамана Сергій Литвин присвятив йому лише два речення (див.: *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – С.57).

¹⁴ Діло. – 1904. – 5–6 грудня.

¹⁵ *Сімович В.* Симон Петлюра у Львові // *Назустріч.* – 1936. – №10. – 1 травня. – С.2.

¹⁶ *Голобуцький О.* Шлях до звитяги. Формування політичного світогляду С.Петлюри на тлі політичних подій в Російській Україні поч. ХХ ст. // *Симон Петлюра та українська національна революція: Зб. наук. праць.* – К., 1995. – С.21.

¹⁷ *Ганкевич Л.* Святослав Тагон у Львові // *Симон Петлюра в молодості: Збірка споминів.* – Л., 1936. – С.38–39.

¹⁸ *Цегельський Л.* Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопада 1918 р. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. – С.143–144.

¹⁹ «Воля» – орган УСДП, друкувалася у Львові у 1900–1907 рр.

²⁰ Згодом С.Петлюра багаторазово тепло писав про М.Ганкевича та його діяльність. Див., напр.: *Петлюра С.* Статті, листи, документи / Центр. к-т вшанування пам'яті С.Петлюри в Америці. – Нью-Йорк, 1956. – [Т.І]. – С.38, 122; *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи / УВАН у США; Б-ка ім. С.Петлюри в Парижі. – Нью-Йорк, 1979. – Т.ІІ. – С.47, 51–52, 55–57.

²¹ Ганкевич Микола (1867–1931 рр.) – походив із греко-католицької священницької родини, за освітою – правник. Усе життя працював урядником у львівській Касі хворих. У 1899 р. був співзасновником, а згодом керівником Української соціал-демократичної партії, поєднуючи членство в ній із належністю до ПСДП, а згодом – ППС. Був видатним промовцем і полемістом. Його лекції на освітніх курсах визнані «шедеврами ораторського мистецтва». У 1910 р. опублікував брошуру «*Niepodległość Polski*», що її визнано за найкраще обґрунтування незалежницької програми ППС. Був водночас палким українським патріотом.

²² *Петлюра С.* Станіслав Виспянський: [Некролог] // *Слово (Київ).* – 1907. – Ч.28. Передрук: *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т.ІІ. – С.117.

²³ Там само. – С.117.

²⁴ Товариство прихильників української науки, літератури і штуки діяло у Львові в 1904–1914 рр. Об'єднувало українських учених, літераторів та митців. Певні засоби на діяльність Товариства переказував український землевласник із Полтавщини Євген Чикаленко. У 1905 р. заходами товариства у Львові відбулася Загальноукраїнська виставка мистецьких і промислових виробів. У наступні роки воно профінансувало друкування кількох книжок. С.Литвин помилково вважає, що С.Петлюра під час перебування у Львові «прослухав курс підпільного українського університету» (див.: *Литвин С.* Указ. праця. – С.57). Проте тоді у Галичині такої інституції ще не було. Український підпільний університет з'явився у Львові лише за польських часів у 1920–1925 р.

²⁵ *Винар Л.* Галицька доба життя Михайла Грушевського (1899–1914) // *Український історик.* – 1967. – №1/2. – С.14–15.

²⁶ Запис С.Петлюри до Наукового товариства імені Шевченка зафіксований у «Членській книзі НТШ», що збереглася до сьогодні й зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (Ф.309. – Оп.1. – Спр.372. – Арк.94). Про зв'язки С.Петлюри з Науковим товариством імені Шевченка докладніше див.: *Stępień S.* Związki Symona Petlury z Towarzystwem Naukowym im. Szewczenki we Lwowie // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – 2004. – Т.17/18. – С.294–313.

²⁷ Див.: *Хроніка: З науки і літератури* // *Літературно-науковий вістник.* – 1901. – Т.24. – Ч.ІІ. – С.71. Першу публікацію на шпальтах «Записок НТШ» він умістив через два роки. Див.: *Наукова хроніка* // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – 1903. – Т.56. – С.15–17.

²⁸ Список публікацій С.Петлюри у «Літературно-науковому вістнику» та «Записках НТШ» див.: *Stepień S.* Op. cit. – S.309–313.

²⁹ Деякі з них, а особливо недруковані у виданих у діаспорі двох томах праць С.Петлюри, перевидав В.Сергійчук у кн.: *Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи / Вст. сл., упор. В.Сергійчука.* – Т.IV. – К., 2006. – С.37–53.

³⁰ Цього не знав В.Поперечний, який писав на цю тему у статті «Перші роки літературної діяльності С.В.Петлюри (1902–1907 рр.)» (див.: *Тризуб.* – 1929. – №22. – С.16).

³¹ Див.: ЦДАВО України. – Ф.3809. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.7.

³² Див., напр.: *Петлюра С.* Політичні українські партії в Галичині // *Україна.* – 1907. – Т.II. – Квітень. – Ч.I. – С.1–19; Травень. – Ч.II. – С.37–48; *Його ж.* З життя австрійської України: Українські послы в віденському парламенті // *Україна.* – 1907. – Т.IV. – Жовтень. – С.1–16. Передрук цих ст. див.: *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи. – Нью-Йорк, 1979. – Т.II. – С.40–64; *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – [Т.I]. – С.119–132.

The article is about the influence of L'viv multinational social, cultural and political environment upon the formation of Symon Petliura's personality, a politician, state figure and co-creator of Ukrainian-Polish union in 1920.

О.О.Гриненко*

МАТЕРІАЛИ ЖУРНАЛУ «ТРИЗУБ» ПРО РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВА С.ПЕТЛЮРИ (1926–1928 рр.)

Стаття за публікаціями українського часопису «Тризуб» відтворює хід тривалого судового процесу над убивцею Симона Петлюри, наводить аргументацію сторін, показує реакцію українських емігрантських організацій, світової громадськості на теракт, перебіг слухань та вирок суду присяжних.

Після поразки української визвольної боротьби С.Петлюра перебував у Польщі, а останні півтора року свого життя мешкав у Парижі, куди прибув у жовтні 1924 р. Із його приїздом тут сформувався досить представницький осередок колишніх діячів УНР, який закликав до співпраці всі українські емігрантські організації, у тому числі й опозиційні. С.Петлюра був упевнений, що необхідно використати друковане слово «для пропаганди, обґрунтування і усестороннього з'ясування ваги української проблеми»¹. Із цією метою він разом зі своїми соратниками В.Прокоповичем та П. Чижевським обговорили ідею створення часопису, його назву, програму, організацію роботи редакції та головні теми. Планувалося створити журнал, який мав об'єднати розпорошених по світах українців довкола ідеї відродження їхньої держави. Часопис отримав назву «Тризуб» – символу України. Досі не вдалося встановити ім'я художника – автора логотипу журналу. Це – державний герб, розміщений у сонячному колі, від котрого в усі боки розходяться промені. Літери «Тризуб» подані півколом і помережені українським орнаментом. Цей логотип був незмінним протягом усього періоду виходу журналу аж до 1940 р.

С.Петлюра став організатором та одним з активних авторів тижневика. Коли 25 травня 1926 р. його було підступно вбито у Парижі, то, природно, що одним із перших часописів, які відгукнулися на цю трагічну подію, став «Тризуб». Повідомлення про вбивство і похорон С. Петлюри журнал вмістив у числі 33 від 30 травня. Наступне число від 6 червня детально висвітлювало похорон, подавалися фотографії з місця вбивства та панахиди, відгуки на смерть від

* *Гриненко Оксана Олександрівна – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ.*

різних організацій із Франції, Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, США, Канади й навіть з України.

Реакція на смерть голови Директорії не була однозначною. Про це свідчить огляд преси, поданий у журналі «Тризуб». Наприклад, румунські газети поділилися на два табори – націоналістичний і космополітичний. Перші щиро співчували українцям, а другі – обмежилися короткими повідомленнями. Ось як характеризувала цю подію бухарестська газета «Кувинтул»: «Ім'я гетьмана (отамана) Петлюри викликає спомин про українську епопею, про героїчну спрому виявити душу нації. Деякий час ніхто не згадував про цю сумну епопею, але нагадав про неї Самуїл Шварцбард»². Газета вважала, що акт помсти не був спрямований проти винуватця погромів, а став актом політичним. Часопис «Універсул» висловив переконаність, що С.Петлюра «був найбільш небезпечним противником большевизму»³.

Радянська преса також відізналася на цю подію. «Петлюру забито», – повідомило ТАРС короткою телеграмою з Парижа⁴. «Русспрес» сповіщав, що в Харкові та Києві нелегально відслужили панахиди за С.Петлюрою. На сторінках радянських газет йшлося про вбивство його як виразника «певної ідеологічної концепції – «петлюрівщини»⁵. Висловлювалися сподівання, що українській еміграції скоро настане кінець.

Не оминули цю подію й друковані органи російської еміграції. Журнал «Тризуб» подав «Короткий перегляд головних статей російської преси з приводу смерті С.В.Петлюри», в котрому проаналізував відгуки на цю подію⁶. Зокрема у часопису «Слово» (Рига) Н.Русин порівнював С.Петлюру з Махном, Булаховичем та іншими отаманами, але несподівано зробив висновок, що покійний «заслугує особливої уваги по широті своїх проектів та по зручному використанні громадської бази»⁷. У газеті «Сегодня» (Рига) опубліковано статтю М.Г-на «Симон Петлюра» – одну з небагатьох публікацій, у якій ґрунтовно трактується трагічна подія. Автор позитивно відізнався про головного отамана: «С.В.Петлюра є постать дуже характерна, котра, без сумніву, відіграла значну роль в долі Росії та України»⁸. Як видно з огляду статей, українська еміграція із сумом відгукнулася на цю подію. Російська ж так і не визнала С.Петлюру лідером українського визвольного руху.

Після вбивства головного отамана С.Шварцбарда було заарештовано. У той самий день його допитали в комісаріаті поліції, де він зізнався у скоєному злочині й заявив, що помстився С.Петлюрі «за погроми євреїв в Україні»⁹. С.Шварцбарда було посаджено до в'язниці Санте, і справу слідства доручили судді Пейру. Слідчий призначив психіатричну експертизу. Допити свідків почалися 2 червня. Вбивця звинуватив С.Петлюру в погромах, а журнал «Тризуб» – у пропаганді насильства над євреями. Під час слідства з'ясувалося, що підсудний не володіє українською мовою, й тому стверджувати, що часопис є «погромний український орган»¹⁰, не міг. Захисником інтересів С.Шварцбарда був призначений Анрі Торес – адвокат, комуніст, а від цивільної сторони – Сезар Кампінчі і Альберт Вільм. Слідство тривало впродовж червня – липня. У серпні судді були у відпустці, а восени слідство знову відновилося і повністю закінчилося в жовтні 1927 р. Тиждень «Тризуб» 9 жовтня у рубриці «З судової справи» писав: «Процес убийці головного отамана С.Петлюри входить в останню стадію: суд присяжних має розпочати його розгляд 18 жовтня»¹¹. Було зібрано багато доказів того, що загиблий не чинив погромів, боровся з ними, але слідство не висвітлює ще ряду обставин навколо вбивства. Обвинувальний акт було складено, і суд призначено на 18 жовтня 1927 р. у палаті паризького трибуналу.

Журнал «Тризуб» уважно слідкував за ходом слідства. Вже у серпні 1926 р. було введено постійну рубрику «До судової справи», в котрій ретельно повідом-

лялося про роботу слідчої комісії. Тут вміщувалася інформація про те, як він себе на допиті С.Шварцбард, що говорив, яких свідків викликали, як вели себе адвокати тощо.

18 жовтня 1927 р. у паризькому Палаці справедливості розпочався суд над вбивцею С.Петлюри. Редакція часопису «Тризуб» почала випускати надзвичайне щоденне видання, аби детально інформувати читачів про перебіг судової справи. Процес викликав великий інтерес не тільки в українській діаспорі, а й в УСРР і у багатьох країнах світу. Редакція поставила перед собою завдання не лише подавати інформацію про судовий процес, а й зібрати та зберегти для майбутніх поколінь усі повідомлення про нього.

Всього вийшло десять спеціальних номерів журналу «Тризуб: Надзвичайне щоденне видання». Вони випускалися з 19 жовтня 1927 р. Останній № 9-10 вийшов 1 серпня 1928 р. У кожному номері було чотири, а в останньому – одинадцять сторінок. Часопис вів постійні рубрики «Процес», «Із зали суду», «Спостереження», «Звіт», решта їх змінювалася. Були вміщено фотографії С.Петлюри, його посмертної маски і могили, а також малюнки адвокатів, голови суду й прокурора.

У першому числі від 19 жовтня 1927 р. опубліковано статтю «Від редакції», в котрій пояснювалося, чому започатковано це надзвичайне щоденне видання і які завдання воно ставить. У рубриці «Процес» показано консолідацію української еміграції перед судом, намагання не допустити погіршення стосунків між українцями та євреями, послабити тиск Москви на відносини між двома народами. Зокрема зазначалося: «Незалежно від того чи іншого вироку для нас значіння процесу в іншому: розгорнути перед світом правдиву картину нашої визвольної боротьби, героїчних змагань до власної державности, збити ганебні наклепи з світлої пам'яті головного отамана, уряду, армії, всього нашого народу»¹².

Часопис опублікував «Акт обвинувачення», подавши коротку біографічну довідку про голову Директорії, деталі його вбивства, розповідь про С.Шварцбарда. Вбивця запевнював суд, що він «доконав злочинство з власної ініціативи, ніхто його не намовляв, ніхто не допомагав, що він не мав жадного спільника»¹³. Свідок, професор Коваль розповів, що бачив, як за С.Петлюрою стежили троє людей, і впізнав серед них С.Шварцбарда. Сам обвинувачуваний допустився дивних неточностей у своїх свідченнях про те, що «він гадає, що головний отаман був ініціатором цих погромів, бо вони мали місце тоді, як він був головою держави й армії»¹⁴. Далі в акті обвинувачення йшлося про природу погромів та розпорядження, зроблені С.Петлюрою з метою їх припинення. На захист голови Директорії виступили його співробітники і соратники: В.Падалка, О.Удовиченко, М.Славінський і навіть єврейські письменники, зокрема Вішніцер, Зангвіл, В.Жаботинський. С.Шварцбард не зміг довести, що С.Петлюра був ініціатором єврейських погромів. Психіатрична експертиза встановила, що обвинувачуваний є цілком відповідальним за свої вчинки.

20 жовтня 1927 р. розпочався перший день судового процесу. Часопис у рубриці «Із зали суду» описує саму залу суду, присутніх – дружину отамана, С.Шварцбарда, адвокатів А.Тореса, С.Кампінчі, А.Вільма, Познанського, А.Яковліва, журналістів, публіку – в основному українців та євреїв. Із рубрики «Спостереження» можна дізнатися, що вбивця розповідав про свій злочин «з захопленням, з садичною насолодою, сміється, кепкує»¹⁵. Враження від його виступу неприємне. Він уперто стояв на своєму, що С.Петлюра є винним у погромах. Голова суду вказав на те, що існують свідки, документи, навіть деякі євреї не звинувачують С.Петлюру в них, але підсудний на це не звернув уваги й продовжив свою лінію поведінки.

Того дня на судовому слуханні стався цікавий випадок із листом В.Жаботинського. Адвокат А.Торес заявив протест щодо того, що в акт обвинувачення

було внесено «висновки української преси»¹⁶ про те, що нібито він не визнає С.Петлюру винним у погромах. І як доказ зачитав листа В.Жаботинського в повній редакції. Прокурор заявив, що він узяв цитати зі статті автора, котра була надрукована в 1926 р. та де було категорично сказано, що ані С.Петлюра, ані будь-хто з українських діячів не відповідають за погроми, бо не люди винні, а обставини. Адвокат А.Торес протестував проти цього листа. Адвокат С.Кампінчі зачитав статтю В.Жаботинського за 1926 р. і висловив здивування, чому цитують листи особи, котра не є свідком. Адже він нині у Парижі. Дискусія була припинена. Цей випадок справив враження на слухачів процесу, і це була поразка адвоката Тореса.

У рубриці «Звіт» подано матеріали допиту обвинуваченого: як він шукав адресу голови Директорії, як стріляв у лежачого на тротуарі С.Петлюру, як зрадив, коли дізнався про його смерть. Він вважав себе «месником за своїх єдиновірців»¹⁷. І знову вів мову про погроми, про те, як чув розмову в Одесі від якогось військового, що петлюрівці й росіяни вбивали євреїв. Це так вплинуло на С.Шварцбарда, що він вирішив помститися за свій народ. Дізнавшись, що С.Петлюра у Парижі, він його знайшов та вбив. На запитання «Яким чином, ви знаєте, що погроми були організовані С.Петлюрою?»¹⁸, С.Шварцбард почав розповідати, як українці, починаючи з часів Хмельниччини, вирізували євреїв, а в 1919 і 1920 рр. обвинувачуваний сам був в Україні й став свідком аналогічних подій. І доказом того, що С.Петлюра був їх організатором, є те, що він три роки стояв на чолі українського війська у той період та підштовхував своїх підлеглих на ці звірства: «Офіційно Петлюра спростовував факти погрому, видавав накази і розпорядження, то все для Європи, для закордону, але там скритно він допускав, бо погроми продовжувалися»¹⁹. Під кінець показів С.Шварцбард почав плутатися у словах про свої колишні судимості.

На сторінках №2 спецвипуску «Тризубу» подано огляд французької преси про судовий процес. Так, журнал «L'Avenir» вмістив статтю С. де Жіве від 17 жовтня 1927 р., де відзначалося, що вбивцю не потрібно сприймати як месника за кривду, котра була завдана євреям, а «справа Шварцбарда – не є справою жидівською»²⁰. Автор проаналізував погроми в Україні, їх історію, роль та значення С.Петлюри у боротьбі з ними, навів накази і постанови головного отамана. Французький журналіст прийшов до думки, що погромна версія вигідна Москві. Інший часопис «L'Echo de Paris» вмістив статтю автора Проно «Убивство Петлюри й большевицький терор у Франції», де переконливо довів, що цей акт – справа рук комуністів. Автор підкреслив, що «Петлюру, справді, уважав уряд Москви, а особливо його представник в Парижі Раковський, за дуже небезпечного ворога совітського режиму»²¹, та навів документи, що довели низку терористичних актів за кордоном, скоєних за вказівками Москви.

«Тризуб: надзвичайне щоденне видання» від 21 жовтня 1927 р. висвітлив другий день судового процесу. У рубриці «Із зали суду» викладено хід дебатів між адвокатами А.Торесом та С.Кампінчі. «Це два протилежних світи – дві ріжних Франції», – резюмував часопис²². Знову допитували С.Шварцбарда, який запевняв, що не служив в Червоній армії. Але це неправда, бо сам підсудний в американському єврейському журналі описав свою подорож по Україні як червоноармієць. Надалі йшов допит свідків і лікаря, котрі довели, що С.Шварцбард стріляв у С.Петлюру, коли той впав на землю.

Журнал вмістив статтю О.Шульгина «Злочинність чи наївність», в якій йшлося про анкету Ліги прав людини, заповнену відомими людьми у Франції: політиками, письменниками, науковцями. Запитання анкети стосувалися погромів в Україні. Відповідали на них економіст Ш.Жид, історик Олар, письменники Р.Ролан, А.Барбюс, Роні й ін. Ці люди, які ніколи не були в Україні, не знали, що це таке, взяли на себе сміливість говорити про справи, в котрих нічо-

го не розуміли. О.Шульгин зазначав, що євреї захищають С.Шварцбарда, а українці мовчать про свої образи, і тому потрібно саме зараз висловити свої думки про погроми. «Не ми, не уряд, не Петлюра творили ці події. Вони прийшли до нас разом з тою червоною большевицькою примарою, що прийшла до нас з півночі. Ми не можемо говорити тільки про погроми жидів, ми мусимо на весь світ сказати правду про погроми цілої України»²³, – зазначалося у статті.

У рубриці «Звіт» подавалася детальна інформація про допит свідків. Першим допитали поліцейського Мерсьє, котрий був на місці вбивства. Він показав, що С.Петлюра впав після другого чи третього пострілу, а Шварцбард стріляв уже в лежачого. Наступними свідками були комісар поліції кварталу Одеон, до якого привели Шварцбарда після злочину, інспектор Горе. Лікар Поль, що робив розтин тіла С.Петлюри, показав, що покійний упав після третього пострілу, а С.Шварцбард продовжував у нього стріляти. Від цивільної сторони свідчили князь Я.Токаржевський-Карашевич, старшина української армії О.Нестеренко і генерал М.Шаповал, який говорив про стосунки між українським, єврейським і російським народами ще задовго до революції й під час визвольної боротьби. У цьому номері вміщено дві фотографії: ріг бульвару Сен-Мішель і вулиці Расіна, де хрестом позначено місце вбивства С.Петлюри, та будинок по вулиці Тезар №7, у котрому він жив у Парижі.

На третій день процесу вийшов №4 журналу від 22 жовтня. У рубриці «Спостереження» подано інформацію про допит свідків вбивства й висновки експерта доктора Поля. Він встановив, що з п'яти куль, що влучили в С.Петлюру, лише одна ввійшла горизонтально, пробила ліве плече, і після цього він упав на тротуар. Чотири інші кулі влучили вже у лежачого С.Петлюру, і три з них були смертельні.

У рубриці «Звіт» подано лист свідка Добковського, в якому йшлося про те, що Шварцбард – зовсім не «местник» єврейського народу, а є підсланим агентом. Добковський, сам за національністю єврей, але він хоче зняти з єврейського народу відповідальність за смерть С.Петлюри. С.Шварцбард визнав, що знає Добковського. Наступного листа зачитали від полковника Будакова, котрий був свідком проскурівського погрому. Він підтвердив, що С.Петлюра ніколи не наказував робити їх, як твердить С.Шварцбард. Знову виникла дискусія між адвокатами Торесом та Кампінчі, чи винен С.Петлюра в проскурівському й інших погромах також.

Щоб припинити цю розмову адвокатів, голова суду викликав свідка генерала М.Шаповала. Той засвідчив, що С.Петлюра не наказував чинити погромів, усе робив, щоб їх припинити, і ніколи не був антисемітом. Погроми чинилися бандами, котрі нікому не підпорядковувалися. Інший свідок В.Прокопович детально розповів про життя С.Петлюри. На запитання прокурора, чи були у журналі «Тризуб» статті погромного характеру, редактор часопису відповів: «Статтів погромного характеру не містилось і не могло міститися, бо напрямок «Тризуба» є ліберальним. Вигадки Шварцбарда є неправдою»²⁴.

25 жовтня розпочався четвертий день судового процесу. Рубрика «Спостереження» містила аналіз перших днів судового процесу. Після опитування свідків адвокат С.Шварцбарда прийшов до висновку, що С.Петлюра не може відповідати персонально за погроми, а лише як голова держави несе відповідальність за підпорядковану йому армію та її командирів. У «Звіті» детально розповідалося про хід чергового засідання. Адвокат Кампінчі почав допит підсудного, запитав його, чи несе С.Петлюра персональну відповідальність і в котрому числі тижневика «Тризуб» він читав «погромні» статті. На що С.Шварцбард відповів, що часопис – орган петлюрівців та цілком зрозуміло, що він висловлював думки головного отамана. А лист з України, надрукований у часописі, де селяни незадоволені тим, що в них забирають землю й віддають євреям, – нібито прояв антисемітизму.

Свідок професор О.Шульгин зазначив, що «не тільки жидівські погроми відбувалися, – була більша трагедія, – був погром цілої України»²⁵. І детально показав тогочасне становище українського народу: голод, більшовицька анархія, що зруйнувала економічний та культурний пласт України. Він намагався довести, що С.Петлюра не несе відповідальності за зазначені події, а С.Шварцбард є агентом більшовиків. Потім викликали як свідка професора Клода, котрий проводив психіатричну експертизу. За його висновком, С.Шварцбард є психічно здоровою людиною, але справляє враження фанатика.

Наступний свідок, генерал О.Удовиченко заявив, що погроми в Україні робили нерегулярні війська, кримінальні елементи, спеціально підіслані більшовиками провокатори. Про їх походження генерал відповів, що це «була агітація, яку вели більшовики, з одного боку, і прихильники старої Росії, з другого»²⁶. Адвокат Торес намагався довести, що козаки дивізії генерала О.Удовиченка теж робили погроми, але свідок аргументовано відкинув ці спроби.

Журнал «Тризуб: надзвичайне щоденне видання» висвітлив одразу п'ятий та шостий день судового засідання. Рубрика «Спостереження» подала покази свідків Грінбергів, Гольштейна, Сльозберга, Тьомкіна. На думку видання, всі вони обвинувачували С.Петлюру у погромах, неприязно ставилися до України і, щоб догодити єврейській громаді, давали неправдиві свідчення.

У «Звіті» про п'ятий день засідання відзначалося, що один із присяжних задав запитання підсудному: чи постраждав він сам чи його родичі від погромів і чому так пізно виконав свою помсту й саме у Франції, а не в Україні чи Польщі? На це запитання відповів прокурор, що С.Шварцбард з України виїхав у 1919 р., в Польщі існує смертна кара, а у Франції підсудний розраховував на благодійство та м'якість правосуддя.

Далі свідчення давав полковник О.Доценко – особистий ад'ютант головного отамана. Він розповів, як С.Петлюра ще у 1917 р. у Києві рятував євреїв і закликав їх не переходити на бік більшовиків та не провокувати цим заколоти. А коли головний отаман дізнався, що в Житомирі вибухнуло більшовицьке повстання й відбуваються погроми, то послав туди свої війська. У кінці своїх свідчень О.Доценко сказав, що «прийде час, коли повстане українська держава, і тоді жиди самі на Україні поставлять пам'ятник С.Петлюрі, бо коли б не він, то їх загинуло б більше»²⁷.

Свідок І.Косенко – адміністратор журналу «Тризуб» – зазначив, що після вбивства отримав листа від В.Колосовського, у котрому той писав, що в Парижі існує терористична організація, яка своєю метою ставить знищення ворогів більшовиків. Крім того, автор листа вказував, що за С.Петлюрою стежили й С.Шварцбард має спільників. І. Косенко свідчив, що головний отаман був проти погромів та навів приклад у м. Гадячі, де той припинив безчинства. Адвокат Торес знову запитав свідка про погромні статті у тижневику «Тризуб», але І. Косенко категорично відкинув ці звинувачення.

Шостий день судового засідання почався допитом свідків від прокурора. Ш.Грінберг засвідчив, що під час погромів в Україні не був, чи віддавав накази про них С.Петлюра – не знає. Свідок Гольштейн теж не був свідком жодного з них, але очолював комісію з розслідування так званих «петлюрівських» погромів. Він стверджував, що вони були організовані, і навів відповідні докази, але дуже упереджені. Свідок нічого сказати не зміг ні про відозви С.Петлюри проти погромів, ні про спеціальну інспектуру, що була створена в українській армії. Але твердо стояв на своєму, що С.Петлюра жодних заходів проти них не вживав.

Шостий, сьомий, восьмий день судового процесу знайшли відображення у № 7 від 28 жовтня 1927 р. «Тризуб: надзвичайне щоденне видання». Рубрика «Звіт» описувала продовження шостого дня засідання. Свідками виступили

Грінберг, Сльозберг, Тьомкін. Всі вони стверджували, що якби С.Петлюра не хотів погромів, то їх не було б. Саме він несе «політичну і моральну відповідальність за них»²⁸. Свідок Сльозберг підкреслив, що С.Шварцбард ніколи не був більшовицьким агентом, а такі звинувачення викликали хвилю обурення серед євреїв. Про журнал «Тризуб» останній сказав, що він «антисемітський».

На сьомий день засідання свідка Тьомкіна запитали: чиї погроми були страшніші – Денікіна чи Петлюри? На що свідок намагався відповісти, що другого. Тоді адвокат Кампінчі зачитав із книжки А.Марголіна слова Тьомкіна «про відповідальність Денікіна за погроми на Україні, про те, що ці погроми були найстрашнішими»²⁹. Свідок не знав, що відповісти.

Наступним давав свідчення Черіковер – історик, котрий спеціалізувався на вивченні погромів в Україні. На підставі документів, а їх у нього нібито 10 тис., він доводив, що вся відповідальність за них падає на С.Петлюру. Адже фактична влада на час погромів належала покійному і тому він винен, оскільки не хотів приборкати отаманів Струка, Волинця, загони яких входили в регулярні війська Директорії.

На восьмий день судового засідання виголосив промову адвокат Вільм. Він закликав присяжних бути справедливими, нагадав, що вся Україна в скорботі за С.Петлюрою. З іншого боку, єврейська громада хоче врятувати С.Шварцбарда. Адвокат звернув увагу на те, що майже всі свідчення єврейської сторони мають багато суперечностей, навів докази того, що С.Шварцбард мав спільників – таких, як анархіст Володін, у якого вбивця розпитував про С.Петлюру. А.Вільм торкнувся й мотиву злочину – погроми. Пройшло сім років, і тільки тепер С.Шварцбард вирішив убити головного отамана, що дуже дивно. Адвокат нагадав присяжним, що С.Петлюра жив на території Франції, де його й убито: «Наші вулиці повинні бути безпечними і від таких вбивць, як Шварцбард, з якого намагаються зробити національного жидівського героя...»³⁰.

Журнал «Тризуб: надзвичайне щоденне видання» в №8 від 31 жовтня подав звернення Генеральної ради союзу українських емігрантських організацій «До українців-емігрантів, що в межах Франції перебувають», у котрому зокрема наголошувалося, що з убивці єврейські кола зробили героя й тим самим взяли на себе відповідальність за це вбивство. Український народ завжди бажав жити у злагоді з єврейською громадою. Українська держава сприяла створенню відповідних міністерств та інститутів, надала права на національну автономію, євреї працювали в українському уряді. Це був вияв лояльності й прихильності до єврейської нації. Але сподівання на злагоду між націями народами не справдилося, та не українці у цьому винні. «...Безневинна і свята кров нашого вождя – все це представниками жидівських кол знехтовано, відкинено і оганьблено. Більше того, – нас обвинувачено в допущенню жидівських погромів на Україні, з чим свідомо і всіма силами ми боролися»³¹, – наголошувалося у зверненні.

В.О'Коннор-Вілінська у статті «В залі суду» описала атмосферу засідань, поведінку у залі адвокатів Тореса і Кампінчі, присяжних, публіки. Адвокат Торес розмовляє гучним голосом, а коли замовкає, то навіть мімікою свого обличчя намагається вплинути на присяжних. Кампінчі веде себе ввічливо, спокійно, щиро, іноді іронічно. Після його виступів знімається напруга в залі суду. Прихильники С.Шварцбарда ведуть себе радісно й упевнені у перемозі; українці, навпаки, напружені та чекають вироку.

Рубрика «Спостереження» підсумовує шостий і сьомий день судового засідання. На процесі мали виступати 21 свідок цивільної сторони й 85 свідків захисту. Публіка та преса були незадоволені тривалістю процесу. Психологія і практика французького правосуддя не дозволяє так його затягувати. Адже «французький суд – для французів, а не для чужинців»³². Адвокат Торес зробив заяву, що він відмовляється від своїх свідків за умови, що й цивільна сторона

відмовиться від своїх. Адвокат Кампінчі, не порадившись ні з ким, погодився на пропозицію Тореса. Голова суду оголосив, що наступного дня почнуться дебати.

Це була повна несподіванка для всіх і викликала обурення української громади. За французькими законами змінити вже не можна було нічого. Якщо опротестувати заяву адвоката Кампінчі, то цивільна сторона могла залишитися зовсім без захисту. Якщо ж відмовитися від цивільного позову, то це також не принесе ніякого результату. І хто візьме на себе таку відповідальність. Залишилося тільки визнати цей факт. На думку оглядача журналу, адвокат Торес зробив усе, щоб судили С.Петлюру, а не С.Шварцбарда.

У рубриці «Звіт» продовжувалося висвітлення восьмого дня засідання. Після виступу адвоката Вільма слово взяв Кампінчі. Він сказав, що ні С.Шварцбард, ні його свідки не довели, що було вбито людину, котра дозволила погроми в Україні. «Петлюру вбито не через те, що він був нібито катом, а через те, що він був вождем...»³³. Далі адвокат звернувся до присяжних: якщо С.Шварцбарда виправдають, то це призведе до подальшої ненависті та помсти. Вони повинні бути справедливими. Адвокат змалював становище України, що билася на три фронти, і роль С.Петлюри в той час.

Потім слово надали прокуророві, котрий повідомив, що ця справа має світове значення, але висвітлена неправдиво. Суть її полягає у факті вбивства, а не в погромах. Він навів докази того, що С.Петлюра не був антисемітом. Це й закони про національну персональну автономію, утворення єврейського міністерства, допомога потерпілим матеріально тощо. А євреї майже не підтримували український уряд і відповідний національний рух. Далі прокурор звернувся до присяжних, звернув увагу на жорстокість та холоднокрівність убивства й доводив, що роль месника не підходить для С.Шварцбарда.

Після цього виступив адвокат Торес, котрий намагався виправдати підсудного, розповідав, як він, побачивши погроми в Україні, страждав. Перебуваючи у Франції, він дізнався, що С.Петлюра проживає в Парижі, вирішив йому помститися та убив його. Під кінець промови адвокат навіть назвав головного отамана «шефом катів» і просив виправдати С.Шварцбарда.

Присяжні пішли радитися й через десять хвилин запросили до себе голову суду та адвоката Тореса. На запитання винен чи ні вбивця, вони відповіли: «Ні!». Ввійшовши до зали суду, один із них промовив: «Клянусь, честю і совістю, що присяжні відповіли – не винен»³⁴. Природно, що присутні євреї дуже зраділи такому вердикту паризької феміди. Так завершився один із трагічних епізодів в історії української еміграції.

«Тризуб» у рубриці «Із зали суду» навів слова О.Шульгина: «Я прийшов сюди не боронити світлу пам'ять Симона Петлюри, а обвинувачувати. Обвинувачувати чекіста і московського агента, що сидить на лаві обжалованих»³⁵. Він наголосив, що наклепи, зведені на головного отамана, не мали міри. Поважні представники єврейського народу – такі, як Сльозберг, Тьомкін – повинні були говорити неправду, щоб обілити свого співвітчизника.

Французька преса жваво цікавилася судовим процесом, поділившись на два табори. Ліберально-демократична з прихильністю ставилася до українського руху в еміграції та вимагала покарати вбивцю. Інша – соціалістична й комуністична – стояла на позиції виправдання С.Шварцбарда. Замітка «З французької преси» подала короткий огляд, про що писали часописи в той час. Такі газети, як «Le Temps», «Le Figaro» об'єктивно і доброзичливо поставилися до українського громадянства. Історія України, її національно-визвольний рух, постать Симона Петлюри, котрі висвітлювалися на засіданнях суду, дістали співчуття та розуміння французів.

У серпні 1928 р. вийшов останній № 9-10 журналу «Тризуб: надзвичайне видання». У ньому подано повні тексти промови адвокатів та прокурора. Вис-

туп адвоката Вільма вирізнявся глибоким аналізом подій. Головного отамана він назвав невтомним борцем, законним спадкоємцем гетьманів минулих віків, борцем за незалежність України. Не оминув адвокат і природу погромів, ґрунтовно доводячи, що С.Петлюра не мав до них ніякого відношення. Водночас він наголосив на згуртуванні єврейської громади, що вибрала собі національного героя – вбивцю С.Шварцбарда.

Виступ адвоката Кампінчі був не менш промовистим. Із документами в руках він відкинув багато неправдивих свідчень про погроми й антисемітизм С.Петлюри. На завершення промови він звернувся до присяжних зі сподіванням на справедливість вироку.

У звинувачувальній промові прокурор Рейно висловився проти інкримінації головному отаманові переслідування євреїв. Натомість він прихильно поставився до постаті С.Петлюри, довів фактами, що відносини з євреями в голови Директорії були добрими. За його словами, один із соратників, на запитання, які були стосунки у С.Петлюри з євреями, відповів: «Відносини були сердечні, дружні, прекрасні відносини»³⁶. Прокурор Рейно висловив думку, що підсудного судять за душогубство з обтяжливими обставинами: попередньо спланований намір і влаштування засідки на С.Петлюру. Однак, як було зазначено вище, присяжні виправдали С.Шварцбарда.

Так закінчився цей гучний судовий процес. Він набув широкого розголосу. Інформація про його хід за допомогою преси швидко розповсюджувалася по всьому світу. Українці негативно оцінили вирок присяжних, сприйнявши його як національну образу.

Після трагічної загибелі головного отамана його соратники О.Лотоцький, В.Прокопович та інші у своїх споминах згадували про С.Петлюру як моральну, чуйну, справедливу людину. Зокрема, О.Лотоцький у мемуарах «Листки з пам'яті» писав: «Й досі уявляю собі постать його так, як тоді бачив: розважливий спокій і певність, що все буде так, як того вимагають засади правди»³⁷. В.Прокопович, згадуючи С.Петлюру, також наголошував: «Заповіт його для нас і будучих поколінь кличе з могили страдника: «Продовжуйте моє діло, будуйте вільну Україну»³⁸.

Публікації журналу «Тризуб» про хід судового процесу над убивцею С.Петлюри є найбільш докладним та інформативним джерелом для вивчення цієї трагічної події в новітній українській історії. Водночас сучасні дослідники мають усвідомлювати, що позиція видання була детермінована певною ідейною спрямованістю, однозначно позитивним ставленням редакції до покійного. А відтак потребує критичного підходу й використання інформації з інших історичних джерел для повного і всебічного висвітлення цієї теми.

¹ Сучасна українська еміграція та її завдання // Петлюра Симон. Статті. – К., 1993. – С.251.

² Румунська преса про вбивство С.В.Петлюри // Тризуб. – 1926. – Ч.42. – 29 серпня. – С.23.

³ Там само.

⁴ Логічний кінець // Тризуб. – 1926. – Ч.40. – 15 серпня. – С.13.

⁵ Там само. – С.14.

⁶ Короткий перегляд головніших статтів російської преси з приводу смерти С.В.Петлюри // Тризуб. – 1926. – Ч.42. – 29 серпня. – С.25–29.

⁷ Там само. – С.25–26.

⁸ Там само. – С.26.

⁹ До судової справи // Тризуб. – 1926. – Ч.41. – 22 серпня. – С.27.

¹⁰ Там само.

¹¹ З судової справи // Тризуб. – 1927. – Ч.40. – 9 жовтня. – С.11.

¹² Процес // Тризуб: надзвичайне щоденне видання. – 1927. – №1. – 19 жовтня. – С.2.

- ¹³ Там само. – С.3.
¹⁴ Там само. – С.4.
¹⁵ Тризуб: надзвичайне щоденне видання. – 1927. – №2. – 20 жовтня. – С.1.
¹⁶ Там само. – С.2.
¹⁷ Там само. – С.3.
¹⁸ Там само.
¹⁹ Там само.
²⁰ Там само. – С.4.
²¹ Там само.
²² Там само. – №3. – 21 жовтня. – С.1.
²³ Шульгин О. Злочинність чи наївність // Там само.
²⁴ Там само. – №4. – 22 жовтня. – С.4.
²⁵ Там само. – №5. – 25 жовтня. – С.2.
²⁶ Там само. – С.3.
²⁷ Там само. – №6. – 26 жовтня. – С.2.
²⁸ Там само. – №7. – 28 жовтня. – С.2.
²⁹ Там само. – С.3.
³⁰ Там само. – С.4.
³¹ Там само. – №8. – 31 жовтня. – С.1.
³² Там само. – С.2.
³³ Там само. – С.3.
³⁴ Там само.
³⁵ Там само. – С.4.
³⁶ Обвинувачувальна промова прокурора Рейно // Тризуб: надзвичайне видання. – 1928. – №9-10. – 1 серпня. – С.9.
³⁷ Лотоцький О. Листки з пам'яті // Симон Петлюра – державний муж. – Нью-Йорк, 1957. – С.45.
³⁸ Прокопович В. Листки з пам'яті // Там само. – С.75.

According to Ukrainian periodical «Tryzub» the article reproduces the course of a long legal trial against the murderer of Symon Petliura, gives argumentation from both sides, shows the reaction of Ukrainian emigrant organizations and world community to terrorist act, the course of judgments and verdict of jury trial.

О.С.Кучерук*

«ХРЕСТ СИМОНА ПЕТЛЮРИ» – ВІДЗНАКА ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ

У статті висвітлюється один із важливих епізодів нагородотворчої практики української діаспори – встановлення відзнаки Державного центру УНР в екзилі – «Хрест Симона Петлюри». Подаються його опис, відомості про автора проекту, персоніфікується процес нагородження.

«Хрест Симона Петлюри» належить до системи українських нагород, що виникла внаслідок розвитку національної нагородної практики і традиції. Донині українську фалеристику, особливо доби Української Народної Республіки та пов'язаного з нею еміграційного періоду діяльності Державного центру УНР в екзилі, вивчено недостатньо. Зокрема, це стосується й Хреста Петлюри.

До 1991 р. історія цієї нагороди висвітлювалася лише на сторінках діаспорних видань. Серед її авторів варто назвати М.Битинського, Ю.Подлузького, Я.Семотюка.

---

* Кучерук Олександр Сергійович – канд. іст. наук, директор Бібліотеки імені Ольжича (Київ).

У наш час про історію «Хреста Симона Петлюри» йшлося в доповідях на наукових форумах, зокрема традиційних геральдичних конференціях у Львові, а також на сторінках видань «Нагороди України: історія, факти, документи» (1996) та «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» (2004).

Думка встановити нагороду на честь голови Директорії й головного отамана військ Української Народної Республіки виникла одразу після його загибелі в 1926 р. Товариство імені Петлюри запропонувало заснувати новий вид відзнаки – перстень С.Петлюри для нагородження всіх, хто воював чи працював у державних структурах УНР під його керівництвом. Однак цей задум був реалізований лише 1932 р. в іншій формі.

Нагороду УНР «Хрест Симона Петлюри» було встановлено 22 травня того року Головною командою військ і флоту Української Народної Республіки та затверджено Президентом УНР в екзилі М.Лівицьким. У відповідному документі зазначалося «Симон Петлюра наказом Головної команди від 19 жовтня 1920 року №70, виданим в Кам'янці на Поділлі, встановив орден «Визволення» для відзначення старшини і козаків «за виявлені ними під час упертої боротьби за волю і славу своєї Батьківщини вчинки хоробрости, мужности і розпорядливости».

Обставини дальшої боротьби та поневільне перебування на еміграції перешкодили свого часу нагородженню тим орденом наших лицарів відповідно до їхніх бойових заслуг, хоч ціле вояцтво як в часі минулої боротьби, так і виявленою витривалістю на еміграції, безперечно, заслужилося перед Україною.

Тому у виконання так виразно виявленої ще на рідній землі волі покійного вождя про відзначення наших вояків встановлюється з нагоди 15-ої річниці існування армії Української Народної Республіки на вшанування світлої пам'яті її творця і вождя «Хрест Симона Петлюри»¹.

Автором остаточного варіанту нагороди був відомий український історик та геральдист М.Битинський. Народився він 1893 р. у містечку Літин на Поділлі. Тут здобув загальну початкову й середню освіту, навчався у художньо-промисловій школі, котру закінчив 1912 р. Із початком Першої світової війни він був призваний до армії, вчився в школі прапорщиків, за участь у боях отримав російський орден Св.Анни IV ст. В українській армії М.Битинський, беручи участь у воєнних діях, закінчив службу у ранзі сотника. Кілька років він перебував у таборах військовополонених у Польщі, згодом переїхав до Праги і в 1924 р. вступив до Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова на підвідділ історії та суспільних наук історико-літературного відділу, який закінчив 1929 р. й отримав диплом учителя середньої школи.

На празький період життя М.Битинського припала його активна діяльність як геральдиста. Він виконав багато проектів емблем, гербів, печаток, прапорів для українських товариств та установ. Найважливішою його справою стало виготовлення остаточного проекту відзнаки «Хрест Симона Петлюри».

М.Битинський багато працював над геральдичними таблицями. До кінця 1930-х рр. він підготував цілу їх низку, окремі з котрих були видрукувані як поштові листівки. Серед них «Державні відзнаки України», «Соборний герб України», «Герби українських земель», таблиці одностроїв армії УНР тощо².

Весною 1939 р. М.Битинський переїхав до Закарпаття, де викладав українську мову в місцевих гімназіях. Тут він вступив у лави «Карпатської Січі» й узяв участь у боротьбі проти угорських окупантів. Згодом повернувся до Праги й працював у Музеї визвольної боротьби. 1942 р. його заарештували німці та направили на примусові роботи на військовий завод. Із початком організації Української національної армії (УНА) навесні 1945 р. М.Битинський розпочав військову службу при її штабі. Тут він використовував свої знання і готував печатки для штабу УНА; після закінчення війни був інтернований до табору переміщених осіб у Баварії, де продовжив педагогічну роботу, зокрема читав

лекції з геральдики. Мабуть, найважливішим у той період (до часу від'їзду до Канади) можна вважати участь М.Битинського в діяльності Української рідодовідної установи (УРУ) й виданні фахового часопису «Рід та знамено».

Весною 1951 р. він покинув Німеччину й прибув до Канади, де і прожив решту життя. Тут він узяв участь у створенні Українського генеалогічного і геральдичного товариства (голова – О.Оглоблин), для якого спроектував емблему.

Так, як у празький період життя найбільшим досягненням М.Битинського була робота над проектом «Хреста Симона Петлюри», то в торонтський, мабуть, – проектування та реалізація Воєнного хреста УНР. Закон про цей орден було прийнято президією Української Національної Ради лише 8 березня 1958 р. й оформлено відповідним наказом міністра військових справ генерала А.Вовка. Практично нагородження Воєнним хрестом розпочалося у 1962 р. Рокком раніше М.Битинський очолив Крайову раду відзнаки і працював на цій посаді п'ять років.

У Канаді він інтенсифікував свою працю як геральдист, багато уваги приділяючи живопису, переважно іконопису, досить тісно співпрацюючи із Військово-історичним інститутом, очолюваним генералом М.Садовським, котрий зібрав значну колекцію документів та матеріалів доби УНР. У 1965 р. в Торонто на основі цього зібрання було влаштовано велику виставку. Одним з її організаторів поряд із генералом М.Садовським і С.Голяшем був М.Битинський. Саме він виконав афішу й інформаційний листок до неї. Після смерті генерала М.Садовського в 1967 р. його обрали директором цього музею. Помер М.Битинський 1972 р., похований у Торонто.

В основу форми «Хреста Симона Петлюри» він поклав проект знаку нездійсненого ордена «Визволення», авторами якого були художник, сотник Юліан Бупманюк (галичанин, раніше служив в УСС та УГА) та керівник похідної канцелярії Військового міністерства Северин Краснопер (галичанин, колишній вояк УСС). Саме тоді характерне скошення ramen хреста було надане знаку ордена. Кольори стрічки ордена «Визволення» – чорний із синьо-жовтими смужками – були видозмінені у кольорах стрічки й знаку «Хреста Симона Петлюри».

Інформація про встановлення відзнаки широко розповсюджувалася через пресу. Так, часопис «Гуртуймося», редакторами-видавцями котрого були М.Битинський та В.Філонович, умістив «Умови набуття “Хреста Симона Петлюри”»³. У них зазначалося: «Хто рефлектує на нагородження хрестом, має переслати заповнену анкету [...] рівночасно належить вислати половину вартості хреста і грамоти [...] Хрест емальований, посеребрений, виготовлений з білого металю (томбаку) з накладним тризубом і мечем. Ціна хреста з шовковою стрічкою та грамотою з пересилкою – 6.50 зл. Ціна самої грамоти, артистично виконаної артистом П.Холодним – 1 зл. Ціна срібної мініатюри хреста з шовковою стрічкою з пересилкою – 6 зл. Запасова стрічка широка – 1 зл., вузька – 0,50 зл.»⁴.

Знак чинного «Хреста Симона Петлюри» – це чотирираменний хрест чорного кольору з видовженим нижнім ramenом. Усі ramenа мають розширення від середини до кінців. На нижнє накладено білий меч вістря угору, над ним, на верхньому – білий тризуб. На звороті наносився номер знаку. Із допомогою кільця хрест кріпився до стрічки синього кольору з чорною широкою смугою посередині й вузькими чорними смугами по її краях. З обох боків середньої чорної смуги є по дві вузькі смуги жовтого кольору. До одягу знак кріпився за допомогою шпильки, у пізніших випусках – гвинтом. У комплект знаку входила також мініатюра (фрanchний варіант) хреста, котра повторювала форму його знаку. Особа, нагороджена «Хрестом Симона Петлюри», отримувала знак ордена, мініатюру і грамоту, автором проекту якої був художник П.Холодний.

Перший випуск «Хреста» було виготовлено у Варшаві. Згодом у Парижі здійснили другий, а в 1970-х рр. у США зроблено третій випуск. Відрізняються знаки різних випусків мало. Найголовніші відмінності полягають у дещо різній товщині металу. У другому та третьому випусках меч і тризуб не накладні, як у першому, а відлиті з масивом знаку. Нумерація знаків у третьому випуску виконана методом гравірування.

Для організації нагородження «Хрестом» у 1936 р. наказом по Військовому міністерству УНР від 25 березня того року за підписом міністра генерал-хорунжого В.Сальського було створено Головну раду й місцеві ради «Хреста Симона Петлюри».

Наказ визначав, що «Головна рада складається з президії та членів ради: Склад президії: голова – генерального штабу генерал-хорунжий В.Куц, 1-й заступник голови – генерального штабу генерал-хорунжий В.Змієнко, 2-й заступник голови – полковник О.Вишнівський. Члени президії ради – підполковник В.Дітель, сотник, інженер В.Шевченко, поручник І.Чудненко, хорунжий М.Отрешко-Арський.

Члени Головної ради: командири дивізій – 1-ї Запорозької – генерал-хорунжий Г.Базильський, 2-ї Волинської – генерал-хорунжий О.Загородський, 3-ї Залізної – генерал-хорунжий П.Шандрук, 4-ї Київської – полковник М.Шраменко, 5-ї Херсонської – генерал-хорунжий А.Пузицький, 6-ї Січової – генерального штабу генерал-хорунжий М.Безручко, Окремої кінної – генерал-хорунжий І.Омелянович-Павленко [...]

Місцеві ради становлять: а) у Франції — управа Товариства вояків армії УНР на чолі з головою управи генерального штабу генерал-хорунжим О.Удовиченком; б) у Чехословаччині – управа Товариства вояків армії УНР на чолі з головою управи підполковником інженером В.Проходою; в) у Румунії – управа Товариства вояків армії УНР на чолі з головою управи підполковником Г.Порохівським; г) у Польщі: а) управа Спілки воєнних інвалідів на чолі з головою управи генерал-хорунжим О.Загородським; б) управа Товариства вояків армії УНР в Каліші на чолі з головою управи генерального штабу генерал-хорунжим М.Безручком; начальники шкільних груп творять місцеві ради з трьох осіб, рахуючи в тім і себе»⁵.

Для отримання нагороди необхідно було заповнити скріплену власноручним підписом анкету, де вказувалися такі дані: «1. Ранг, прізвище, імення, імена батьків. 2. Коли і де народився. 3. Коли вступив до армії, до якої частини, установи, повстанчого відділу. 4. У котрих боях, операціях та в складі яких саме частин брав участь у визвольній боротьбі (вказувати дати). 5. Прізвища тогочасних командирів: сотні, куреня, полку, бригади, дивізії тощо. 6. У котрій знаходився частині перед звільненням у безтермінову відпустку. 7. Прізвища двох щонайменше начальників чи товаришів по службі, які можуть підтвердити участь у визвольній боротьбі. 8. Чи був судово покараний і за що. 9. Сучасний фах чи рід праці. 10. Адреса»⁶.

Місцеві ради «Хреста» перевіряли правдивість інформації анкети й пересилали зі своїми висновками в Головну раду, котра приймала остаточне рішення щодо нагородження, а сам акт його вручення покладався на управу Воєнно-історичного товариства, яке розсилало хрести та грамоти.

10 травня 1937 р. у Варшаві відбулося перше засідання Головної ради «Хреста Симона Петлюри», яка прийняла рішення: «Хрест» №1 покласти на могилу Симона Петлюри в Парижі⁷. Тоді ж прийнято ухвалу про вручення нагороди всім членам Головної ради, Президенту УНР А.Лівицькому, військовому міністрові В.Сальському, а також генералам О.Галкіну, С.Дельвігу, В.Сінклеру, В.Петриву, С.Кульжинському, О.Козьмі, С.Біленькому, М.Янчевському, В.Савченкові-Більському, В.Шепелю, М.Яшниченку, Є.Бачинському, Й.Білевичу,

М.Пересаді, В.Сікевичу, а також померлим генералам М.Юнакову, Ф.Колодієві, М.Ковалю-Медзвецькому, С.Дядюші, П.Кудрявцеву, О.Чеховичу, О.Пилькевичу, Н.Никонову, Є.Мешківському, Є.Мошинському, В.Ольшевському та В.Гудимі.

Головна рада прийняла також рішення про нагородження першої групи воїнів армії УНР у чисельності 136 осіб. На другому засіданні ради, що відбулося 18 травня, ухвалено нагородити ще 143 осіб. Серед них – генерала О.Алмазова і першого з військових священиків отця П.Пащевського⁸. Наступне засідання ради відбулося 29 листопада того ж року, на якому посмертно нагороджено 359 героїв бою при містечку Базар⁹. Подальші нагородження вже не мали такого масового характеру.

Нещодавно виявлено новий документ, що містить перелік складу Головної ради від часу заснування й до кінця 1950-х рр. Отож, головами її були у хронологічному порядку порядку від 1936 р. до 1958 р.: генерал-хорунжий В.Куш (1936–1946 рр.); генерал-хорунжий В.Савченко-Більський (1946 р.); генерал-хорунжий М.Садовський (1946–1947 рр.); генерал-хорунжий В.Савченко-Більський (1947–1958 рр.); полковник М.Шраменко (з 1958 р.)¹⁰. Серед членів Головної ради були зокрема автор проекту «Хреста» М.Битинський та брат С.Петлюри – полковник Олександр Петлюра.

Розуміючи важливість нагороди, еміграційний український уряд 1937 р. передав на затвердження Президенту УНР підготовлений полковником М.Стечишиним проект закону про встановлення воєнного ордена імені Симона Петлюри¹¹. Він же був автором статуту нагороди, який визначав порядок нагородження¹². У статуті відзначалося, що знаки ордена «є видимими ознаками вдячності українського народу ... в минулому, так і в біжучому часі». За «минулий період» брався час від 9 травня 1917 р., тобто від дня початку роботи 1-го військового з'їзду у Києві, який обрав С.Петлюру головою Українського генерального військового комітету, та до 25 травня – дня його смерті, а далі – «біжучий час». Усі нагороджені орденом (незалежно від ступеня) «користають з почесної назви: «Лицар “Хреста Симона Петлюри”», отримували право (серед іншого) вносити зображення знака ордена до родового герба, першочергового забезпечення земельним наділом із можливістю його передачі у спадок.

У першому розділі подано визначення ордена: «Воєнний орден ... має назву «Хрест Симона Петлюри». Він мав три ступені, третя ступінь – найнижча. Хрест першого ступеня мав «значення вищої бойової нагороди». Він складався з таких компонентів: «Великий хрест, срібна зірка, широка орденська перепаска», другого – мав «значення бойової нагороди» й складався: «Середній хрест і нашійна орденська стрічка», третього – мав «значення пам'яткової нагороди». Знаки: «Малий хрест і нормальна орденська стрічка зі срібною лавровою гілкою чи срібним паском-окуттям, в залежності від потреби».

Через певні обставини закон та статут «Хреста Симона Петлюри» не було затверджено. Їх функціонування регламентувалося й далі на підставі «Наказу Головної команди війська і фльоти Української Народньої Республіки №1» від 22 травня 1932 р.

Готуючись до відзначення 100-ї річниці від дня народження С.Петлюри, громадськість клопоталася перед Президентом України про внесення «Хреста Симона Петлюри» до системи державних нагород України, але ця пропозиція не дістала підтримки. Питання залишається відкритим і досі.

¹ Тризуб. – 25 травня 1933 р. – С.2–3.

² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4018. – Оп.1. – Спр.2113. – Арк.16–17.

³ Гуртуймося. – Ч.1–11 (17–18). – Червень, 1936. – С.2.

⁴ Там само.

⁵ Табор. – 1936. – №28/29. – С.IV–VI.

⁶ Там само. – С.VI.

⁷ Цей орден до Другої світової війни зберігався в музеї при Бібліотеці ім. С.Петлюри, а потім разом з усім її майном був реквізований гітлерівцями та вивезений. Після війни усе потрапило у руки радянських спецслужб і було перевезене до СРСР.

⁸ Тризуб. – 1936. – 14 червня. – С.30–31.

⁹ Табор. – 1938. – №36. – С.34.

¹⁰ Цей документ знаходиться в архіві ОУН, що перебуває у стадії опрацювання й не має відповідних реквізитів.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.5235. – Оп.1. – Спр.1902. – Арк.5.

¹² Там само. – Арк.1–16.

The article reveals one of important episodes from award creation practice of Ukrainian Diaspora, the devise of the sign of State Centre of UNR, Symon Petliura's Christ, provides its description, information about the author of the project, personifies the process of rewarding.

До 175-річчя від дня народження Олександра Лазаревського

В.І.Воронов*

О.М.ЛАЗАРЕВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК ТА АРХЕОГРАФ

Аналізуються наукові праці й археографічні публікації відомого українсько-го історика О.М.Лазаревського. З'ясовуються особливості його підходів до вивчення історії, специфіка творчої лабораторії, характерні ознаки наукової концепції. Встановлюється притаманний історичному стилю історієписання та його методичні орієнтири в археографії.

Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902 рр.), без сумніву, був і залишається непересічною, знаковою постаттю українського історіографічного процесу другої половини XIX – початку XX ст. Професійний історик, автор понад 500 публікацій (у тому числі й декількох досить солідних монографічних досліджень), видавець і редактор багатьох важливих історичних джерел, колекціонер давніх рукописів і стародруків, стараннями якого постала унікальна архівна колекція, що й нині приваблює багатьох сучасних учених, дослідник зі справді енциклопедичними знаннями і справжнім професійним підходом до матеріалу та відповідальністю за будь-яку власну наукову роботу і висновки в ній, О.Лазаревський увійшов в історію, перш за все, як один із кращих серед вітчизняних істориків-спеціалістів із проблем соціально-економічної історії Лівобережної України або ж Гетьманщини у середині XVII–XVIII ст.

Цілком логічно й адекватно ще на початку XX ст. визначний український історик М.Грушевський поставив О.Лазаревського в один ряд із М.Костомаровим та В.Антоновичем, підкресливши, що саме імена цих учених «ясніють в історії цього періода нашої науки – вони надавали їй тон, пробивали перші міни наукових дослідів у минулість України і вказували дороги цілому поколінню робітників». При цьому між ними було багато спільного і водночас відмінне, оскільки кожен із них мав «свою спеціальну сферу в нашій історіографії, свій

---

* Воронов Віктор Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

метод і манеру і свої спеціальні вихідні точки». Спільним у цих істориків, на думку М.Грушевського, було те, що «кождий із них не обмежив ся самим обробленням готового історичного матеріалу, а в великих масах вносив його сам – того вимагав доконче тодішній стан української історіографії. Спільна була й українофільська призма їх історичного світогляду, де демократичний, народолюбний характер його, спільний всій тодішній стадії культурного розвою української суспільности». Якщо М.Костомаров був «майстер-оповідач», В.Антоновича особливо виділяв його «конструктивний ум» із нахилом «до зведення історичних фактів до можливо простих схем, з неохотою до наративної манери, так сильної у Костомарова», то, за визнанням М.Грушевського, в особі О.Лазаревського «мали ми провідника, можна сказати фанатика, документальности, рівно прихильного і до романтичної оправи історичних фактів, і до теоретичних конструкцій, при тим спеціалізованого знову в совсім відмінній сфері, майже або й зовсім не рушаної його товаришами – Гетьманщині кінця XVII й цілого XVIII в.»¹. Така влучна характеристика своїх колег по цеху М.Грушевським загалом може вважатися цілком адекватною і з позицій сучасних історіографічних підходів і концепцій.

Першу, доволі ґрунтовну наукову оцінку частина наукового доробку О.Лазаревського отримала ще за його життя у численних реферативних оглядах і рецензіях на його праці, які з'явилися друком протягом 1870–1890-х рр.² Загальна оцінка місця вченого і його праць в українській історіографії, як на той час складовій російської імперської історичної науки, була здійснена в некрологах у зв'язку з його смертю³. Вагоме значення в осягненні наукової спадщини О.Лазаревського відіграли тематичні випуски «Українського археографічного збірника» та альманаху «Україна», опубліковані 1927 р. до 25-ї річниці з дня смерті історика, на сторінках яких було вміщено декілька змістовних наукових праць, а також комплекс епістолярій із його власного архіву⁴. У радянській історіографії О.Лазаревському були присвячені змістовна стаття Л.Коваленка та біографічний нарис М.Марченка і Л.Полухіна⁵. Найбільш ретельно біографія і наукова діяльність О.Лазаревського досліджені в низці спеціальних статей та у ґрунтовній монографії відомого українського історика В.Сарбея⁶. Окремі наукові праці вченого аналізувалися в багатьох дослідженнях радянських і сучасних українських істориків, присвячених вивченню проблем історії України доби Гетьманщини. Декількома статейними публікаціями поповнилася історіографічна традиція, присвячена відомому українському історичному минулому протягом останніх років⁷. На сучасному етапі уявляється нагально необхідним хоча б часткове перевидання доробку О.Лазаревського, який значною мірою не втратив своєї вартості і нині, та публікація спеціальної монографії, яка дала б ґрунтовну новітню оцінку його внеску у вітчизняну історіографію.

Перші власні наукові праці О.Лазаревський опублікував у 19-річному віці, під час навчання у 2-й Санкт-Петербурзькій гімназії, в яку він вступив у лютому 1850 р. Це були невеликі за обсягом замітки й нариси, вміщені на сторінках «Черниговских губернских ведомостей». Молодого дослідника приваблювала практично вся література з історії України. Він її ретельно збирав і досліджував. Закінчивши гімназію, у серпні 1854 р. майбутній історик став студентом історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету, де, власне, і визначилася остаточно його подальша доля, як ретельного й прискіпливого дослідника історії України. Розпочав майбутній учений із систематизації та узагальнення наукової літератури, що вилитося у зацікавлення бібліографією, реалізованому у виданні спочатку декількох випусків «Украинской литературной летописи», а потім і досить фундаментального «Указателя источников для изучения Малороссийского края», в якому було подано детальний огляд змісту переважної більшості позицій українознавчої літератури, що

з'явилася друком до того часу⁸. Заняття бібліографією суттєво розширили й збагатили рівень знань О.Лазаревського в галузі історії України, а самі ці публікації були схвально зустрінуті в науковій періодиці і зокрема отримали високу оцінку О.Бодяньського.

Уже перша монографія О.Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783)» (опублікована 1866 і згодом ще раз перевидана 1908 р.)⁹ визначила основну тематичну спрямованість його подальших наукових досліджень. Саме соціальні й економічні відносини між козацькою старшиною і дворянством, з одного боку, та українським селянством, з іншого, – стали ключовою науковою проблемою, яку історик намагався на підставі переважно нових архівних джерел вирішити у своїх працях. Безумовно, інтерес до історії селянства та різночинної інтелігенції, був зумовлений реформою 1861 р., що справила на нього величезне враження. Адже не випадково тоді ще молодий дослідник раптово вирішив покинути наукову роботу в Москві та Петербурзі й перебрався в Україну для того, щоб взяти діяльну участь у втіленні на практиці головних положень аграрної реформи. Разом із тим, повернувшись на Чернігівщину, О.Лазаревський отримав унікальну нагоду поринути у значний за обсягами та глибиною джерельний матеріал, який у той час зберігався у місцевих архівах і тоді ще був практично незатребуваним спеціалістами-істориками. Занурившись у копітку джерелознавчу роботу, молодий історик невдовзі чітко поставив перед собою головну наукову проблему, окреслив хронологічні рамки в її вивченні, намітив основні напрями її дослідження. Сутність цієї проблеми й склали основні аспекти соціально-економічної історії Лівобережної України в другій половині XVII–XVIII ст.

Згадана монографія практично повністю базувалася на джерелах, знайдених ученим в архіві Малоросійської колегії, а також серед матеріалів «Генерального слідства про маєтності (1729 р.)», «Генерального (Румянцевського) опису Малоросії (1765–1769 рр.)», в окремих документах із його власної архівної збірки. Історик також використав рукописні «Записки об усмотренных в Малой России недостатках и неурействах, о исправлении которых Малороссийской коллегии трактовать должно», складені одним із колишніх «управителів Малоросії» П.Румянцевим-Задунайським, окремі актові джерела про землеволодіння монастирів Чернігівської губернії тощо.

Структура праці «Малороссийские посполитые крестьяне» відрізнялася винятковою чіткістю й продуманістю. Незважаючи на незначний обсяг (понад 100 с.), монографія стала своєрідною відправною точкою для майже всіх пізніших дослідників історії селянства Гетьманщини. У своїй книзі О.Лазаревський на досить переконливих фактичних даних продемонстрував, як уже під час Визвольної війни й особливо після Переяславської ради українське суспільство під тиском низки «внутрішніх соціальних чинників» неухильно почало рухатися в напрямку поділу на дві протилежні за своїми намірами суспільні верстви – з одного боку, козацьку старшину, яка незабаром nobilitувалася в українське дворянство, а з іншого, – залежне селянство, остаточно закріпачене Катериною II у 1783 р. Історик ретельно простежив, як старшина поступово відмежувалася від основної маси народу, протиставила себе йому, намагаючись підкорити собі не лише посполите селянство, а й частину розореного та зубожілого рядового козацтва, захоплюючи і привласнюючи собі колишні вільні (державні й приватні) землі. При цьому головну свою думку О.Лазаревський сформулював уже на перших сторінках власної праці, а далі на підставі конкретних джерел намагався підтвердити її фактами, розкриваючи загальне становище українського селянства протягом розглядуваного періоду. На мій погляд, абсолютно безперечною є теза О.Лазаревського про те, що відповідальність

за повторне введення кріпацтва в Україні (після його тимчасової ліквідації під час Визвольної війни) слід покласти не тільки на російське самодержавство, а частково й на українську козацьку старшину та дворянство, адже насправді при поступовому й невпинному зосередженні в руках останніх всієї повноти військової, адміністративної та судової влади їм було вже «не важко підкорити селян», а самим «перетворитися на панів» (тут і далі переклад з рос. – В.В.)¹⁰.

В аналізованій монографії О.Лазаревський досить чітко з'ясував обставини появи величезних земельних володінь старшини, розкрив методи, за допомогою яких вона неухильно збільшувала свої маєтності. На думку історика (як на мене, цілком слушно й аргументовано), «спочатку земельна власність у Малоросії виникла на праві вільного зайняття земель (займанщини)»¹¹. Навівши низку переконливих документальних свідчень на користь цієї тези, вчений стверджував, що подібні джерела містять практично «повну історію поземельної власності в Малоросії»¹². Ще одним важливим джерелом невпинного зростання старшинсько-дворянського землеволодіння О.Лазаревський цілком слушно вважав гетьманські надання («роздавання маєтностей у держання»), що особливо поширилося з часів гетьманування І.Мазепи¹³.

На переконливому джерельному матеріалі історик також відстежив процес розшарування українського селянства на окремі соціальні верстви. Серед посполитого селянства він виокремив «тяглих», «льозних» та «огородників», давши їм розгорнуту характеристику¹⁴. Чи не найбільшу уваги у даній монографії О.Лазаревський приділив становищу так званих підсусідків, як досить своєрідної верстви у структурі українського селянства Гетьманщини. Підсусідків він вважав «одним із видів малоросійського селянства, які шукали засобів» для того, щоб «звільнитися від панської сваволі»¹⁵.

Досить докладно історик розглянув також основні форми «послушенства» українського селянства розглядуваного періоду, встановив розміри сплачуваних ним податків та виконуваних повинностей. Узагальнивши джерельні дані, він перелічив і стисло охарактеризував найпоширеніші повинності, які тоді виконували селяни: панщина, осінщина, натуральні податки у вигляді сплати певного відсотка від кількості худоби і птахів, овочів і фруктів, продуктів домашнього виробництва, а також так звані куничні гроші, бджолина та тютюнова десятини. Панщина ж, як доводив історик, спираючись на джерела, вже наприкінці XVII – на початку XVIII ст. у Лівобережній Україні досягала двох – трьох днів на тиждень¹⁶.

У монографії О.Лазаревського можна знайти чимало прикладів насильств і здириництва «державців» над своїми підданими. Вони доводять, що іноді навіть особиста свобода практично не захищала посполитих від визиску і знущань із боку козацької старшини. Причому часто нічим у цьому сенсі не поступалися чоловікам і жінки, які володіли землями і залежними селянами, були дружинами когось і представників старшини й від їх імені управляли маєтностями¹⁷. Такі утиски з боку старшини нерідко приводили до заворушень та інших проявів непокори, демонстрованих селянством. Згідно з досить аргументованим і переконливим висновком О.Лазаревського, селяни, яким було нестерпно від «надмірного послушенства», намагалися уникнути його трьома основними способами: 1) переписувалися з поспільства в товариство, тобто із селян у козаки; 2) залишали свої землі та житла й самовільно переходили у слободи, де їм надавалися тимчасові пільги; 3) переходили у стан підсусідків, щоб таким чином хоча б частково позбутися «примусового тягара надмірного послушенства»¹⁸. Дослідник у цілому визнавав, що всі ці способи насправді були ілюзорними. Адже переписатися в козаки було досить складно. Переселення ж селян на слободи з боку старшини було поширеним підступним заходом на шляху до їх подальшого повного закріпачення. У монографії дослідник навів багато фактів про

втечі селян, зазначивши, що із середини XVIII ст. головний потік утікачів спрямовувався у Новоросійський край і Запоріжжя¹⁹. При цьому він також зупинився на описі методів боротьби власників із самовільними селянськими переходами та втечами.

Як відомо, законодавчо кріпосне право на Лівобережній Україні було оформлене указами Катерини II від 10 грудня 1763 р. та 3 травня 1783 р., причому, згідно з останнім законодавчим актом, посполиті на українських землях були остаточно закріпачені. На думку О.Лазаревського, не лише і не стільки політика російського самодержавства щодо України призвела до відновлення кріпацтва. Головну роль у цьому відіграли внутрішні соціально-економічні процеси, які врешті й зумовили крах демократичного устрою, побудованого в ході Визвольної війни: «Захопивши поземельні права в свої руки, старшина потім почала робити спроби відібрати у посполитих права переходу, користуючись яким, селяни могли протидіяти загальному намаганню малоросійських земле-власників розширити свій вплив на селян. Таке намагання, не представляючи собою в очах російського закону нічого незвичайного, потроху почало знаходити собі підтримку у цьому законі...»²⁰.

Загалом, аналізована праця – одне з найбільш ґрунтовних досліджень з історії українського селянства і один із кращих здобутків у науковому доробку вченого. Тому цілком виправдано у передмові до другого видання «Малоросійських посполитых крестьян» М.П.Василенко наголосив: «Значення праці О.М.Лазаревського не в одному лише «збільшенні даних», а у значно більшому – у висновках із цих даних, у науковій обґрунтованості цих висновків, у постановці багатьох питань, тісно пов'язаних з історією селянства та в їх послідовному поясненні й при цьому не на підставі лише міркувань, а на основі численних матеріалів вивчених ним». Тому, на думку М.Василенка, праця Лазаревського зовсім не втратила своєї наукової цінності, а провідна ідея автора «Малоросійських посполитых крестьян» повинна бути визнана єдино вірною²¹. На значний вплив, який справила аналізована наукова праця на подальше дослідження соціально-економічної історії України і, насамперед, історії селянства, звернув увагу відомий український радянський учений, спеціаліст із проблем української історіографії та історії XIX – початку XX ст. В.Г.Сарбей, який наголосив, що монографія є «найвище досягнення» О.Лазаревського, оскільки «ні його попередні нечисленні праці, ні його наступна дуже велика наукова продукція не перевершили за досягнутими результатами історичного дослідження «Малоросійские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)»²².

Монографія О.Лазаревського не втратила своєї наукової цінності й сьогодні. Обґрунтовані багатьма фактами висновки вченого згодом були підтверджені в багатьох пізніших працях інших дослідників. До головних концептуальних положень книги неодноразово повертався в інших більш пізніх своїх наукових працях і сам О.Лазаревський. Хоч окремі критики творчості вченого і робили йому закиди щодо недосконалості його методу опрацювання джерел, який призводив до того, що більшість праць О.Лазаревського фактично була «напівархеологічними публікаціями», своєрідним нагромадженням «сирого», «неопрацьованого» матеріалу²³, але при оцінці наукових праць істориків XIX ст. слід враховувати тодішній рівень розвитку української історіографії, стан розробленості джерельної бази й опанування вченими наукових методів. Тому, перебуваючи на практично не піднятій цілинній історичній науки, історики тієї епохи не могли працювати у відриві від джерел, вони намагалися масово вводити їх до наукового обігу, поповнювати актуалізовану джерельну базу історичних досліджень. Тому подібні методи опрацювання джерел були фактично вимогою і навіть потребою часу. Водночас праця О.Лазаревського важлива не лише як дослідження, присвячене окремій проблемі, оскільки в ній було порушено декілька науко-

вих питань, що потребували нагального розв'язання, над вирішенням яких згодом працював не лише О.Лазаревський, а й багато інших учених. Саме в «Малороссийских посполитых крестьянах» вперше були порушені питання про роль займанщини у формуванні старшинського землеволодіння в Гетьманщині, проблеми колонізації і поступового заселення південних українських земель, історії заснування окремих слобід, сіл та містечок, шляхів, методів і темпів роздавання вільних земельних маєтностей у приватну власність, виконання залежним селянством Лівобережної України повинностей тощо.

У подальшій своїй науковій роботі О.Лазаревський неодноразово повертався до вивчення історії українського селянства в декількох статтях, замітках, археографічних публікаціях і насамперед, у такій значній праці, як тритомне «Описание Старой Малороссии». Зокрема, наприклад, у циклі статей під загальною назвою «Из истории сёл и селян Левобережной Малороссии» О.Лазаревський навів декілька прикладів того, як козацька старшина привласнювала собі нові маєтності, як вона ставилася до селян, як останні намагалися їй протистояти. Серію складають 5 окремих статей. Однак у цілому вона містить змістовний матеріал із соціально-економічної історії Лівобережної України у XVIII ст.²⁴

Спеціально у своїх працях О.Лазаревський зупинявся також на висвітленні форм соціального протесту селян проти утисків із боку козацької старшини та шляхти. В окремих випадках обурення селян і рядових козаків проти старшинської сваволі переростало у стихійні заворушення і навіть відкриті селянські повстання. Досить докладно ним, зокрема, описане повстання селян у селах Лубенського полку Грицівка, Новаки і Кліщинці. Слід однак наголосити, що загалом для історика ці селянські виступи були не проявами боротьби селянства за свободу, а просто «визначними подіями з історії ставлення державців до селян» або «цікавими епізодами із суспільного життя Старої Малоросії»²⁵. При цьому головною причиною селянських повстань він вважав сваволу та насильства окремих поміщиків щодо селян.

Вивчаючи історію селянства, О.Лазаревський звернув увагу на протистояння між ним і козацькою старшиною, особливо помітне на соціально-економічному підґрунті. Перед ученим постало питання: як же виникла й набула економічної та політичної ваги в українському суспільстві середини XVII–XVIII ст. старшинська верства? Які фактори впливали на її поступове зміцнення? Відповідь на ці та інші питання дослідник спробував дати у декількох нарисах і статтях, спеціально присвячених характеристиці побуту й життя української козацької старшини та дворянства. Інтерес до цієї проблеми помітний уже в ранніх працях історика. Змістовні картини з історії українського суспільства (щоправда, без будь-яких авторських узагальнень і висновків, а лише з наведенням відповідних фактів) можна знайти у розвідках історика «Черты из староукраинского быта. Козак Мигаль» та «Рассказы из истории Левобережной Украины XVIII в. I. Почепские козаки и Меньшиков. II. Украинские сотники»²⁶. Вони мають описовий характер, але натомість містять переконливі факти, знайдені істориком у вірогідних джерелах, які загалом дозволяють відтворити картину соціально-економічного життя в Україні у зазначений період. Більш аналітичний характер мають дослідження О.Лазаревського «Очерки из быта Малороссии XVIII в.» та «Черты быта и нравов XVII–XVIII вв.»²⁷. З одного боку, у них насправді подано своєрідні картини-замальовки з побутової історії України, а з іншого, – тут здійснена досить вдала спроба дослідити історію світської та духовної адміністрації, виявити характерні риси управлінської системи, встановити методи управління, притаманні адміністративним органам доби Гетьманщини.

Слід зазначити, що практично всі джерела, на підставі яких були написані нариси, були знайдені О.Лазаревським в архіві Малоросійської колегії, але історик також використав окремі документи із Чернігівської казенної палати та

архіву Києво-Печерської лаври. Спираючись на такі джерела, він доводив, що істотної відмінності між духівництвом та шляхтою щодо напрямів і засобів здійснення їх соціально-економічної політики не існувало. Ніякі домовленості й офіційні заборони уряду не позбавляли підданих від насилля з боку духовних сановників, а в цілому «безправність у духовній адміністрації була такою ж великою, як і взагалі у військовій, і переважній більшості прихожан неможливо було домогтися задоволення своїх скарг на священників, які зловживали владою»²⁸. Згідно з даними, наведеними істориком, в окремих випадках священники перебували у повній залежності від сотників або інших представників місцевої адміністрації. Тому, залежачи і від духовної, і від військової гілок влади, свої витрати вони змушені були поповнювати поборами з прихожан.

Приватне життя духівництва і, зокрема, ченців, за словами О.Лазаревського, «не обмежувалося постом і молитвою», й особливо добре знали про це селяни, які залишили багато відомостей про їх побут та звички на сторінках численних судових справ. Таку характеристику чернецтву О.Лазаревський дав у нарисі «Черты быта и нравов XVII–XVIII вв.»²⁹. Слід наголосити, що взагалі історик дещо упереджено слідував за наявними в його розпорядженні джерелами, практично не використовуючи нічого, окрім судово-слідчих матеріалів, що й призвело до дещо односторонньої характеристики духівництва і ченців як соціальних верств українського суспільства.

Скориставшись подібними за змістом документами з архівів Малоросійської колегії та гетьманської канцелярії, О.Лазаревський написав також нарис про сотників³⁰. У ньому він торкнувся питання адміністративного устрою Гетьманщини. Історик відштовхувався від поширеної на той час в історіографії концепції, що спочатку в Гетьманщині існувало «виборне начало», коли полковники обиралися народом на загальних зборах під певним впливом гетьмана. При цьому часто значну роль відігравали інтриги й постійна боротьба за ці посади. Посади ж сотників займалися тими, кого обирала сама сотня, тому «сотник XVII ст. відчував свою залежність від виборців» і спочатку не смів ставити власні інтереси вище за громадські. Однак за часів гетьманування І.Мазепи все кардинально змінилося, оскільки останній на початку XVIII ст., за словами вченого, остаточно «деморалізував військових урядників»³¹. Із того часу влада сотників значно зміцніла. Після краху задумів І.Мазепи Петро I вирішив звузити право вільного обрання сотників. Згідно з його указом від 1715 р., полковники в Гетьманщині обирали двох кандидатів на сотницький уряд, а потім цар власноручно призначав когось одного із них на цю посаду. При цьому деяких сотників цар призначив особисто і тоді вони вже навіть не підкорялися гетьманській адміністрації.

Далі історик констатував, що після смерті гетьмана Д.Апостола сотники взагалі почали призначатися без будь-якої участі рядових козаків. Протягом 1730–1740-х рр. значним впливом в адміністративній системі Гетьманщини користувався генеральний писар Андрій Безбородько. Саме його діяльність, на думку О.Лазаревського, «сприяла остаточної деморалізації нижчої старшини, яка свої місця отримувала майже винятково з його рук»³². Урешті, за часів гетьманування К.Розумовського «влада сотників отримала ще більшу силу», а саме його урядування було для «Малоросії тяжчим, ніж правління всіх його попередників, хоча, можливо, останній гетьман був кращою людиною серед низки її правителів». Однак, на думку О.Лазаревського, К.Розумовський не вникав у справи адміністрації, тому старшина правила на власний розсуд і розібрала всі вільні села у приватне володіння. Саме за часів К.Розумовського українські селяни були повністю закріпачені, що було згодом законодавчо оформлено указами Катерини II. Укази фактично стали «логічним наслідком того ставлення старшини до народу, яке остаточно установилося за Розумовсько-

го»³³. Загалом же виборність сотничих посад відмінив П.Румянцев-Задунайський.

У цілому важливе значення нарису О.Лазаревського про сотників полягає передусім у вміщенні у ньому фактичних даних (великої кількості). Значна частина джерел, використаних тут дослідником, згодом була втрачена, що значною мірою підвищує археографічну цінність даної праці О.Лазаревського. Натомість слід зазначити, що адекватного загального висновку про роль козацької старшини у соціально-економічному житті Лівобережної України протягом другої половини XVII–XVIII ст. учений не зміг зробити. Він не проаналізував обсягу і функцій влади сотників, не відстежив поступових змін в адміністративному устрої Гетьманщини. Історик лише висунув тезу про те, що зловживання сотників посадовим становищем виникли через занепад виборного начала, але не довів її. Водночас слід визнати, що продовження функціонування цього виборного начала навряд чи могло бути своєрідною панацеєю від зловживань. Ще однією певною невідповідністю аналізованої праці О.Лазаревського є те, що в ній дається дещо спрощена характеристика сутності влади гетьмана, полковника і сотника.

Типові приклади реалізації загальних підходів О.Лазаревського при оцінці ним діяльності гетьманської адміністрації можна знайти в його працях, присвячених окремим гетьманам. Особливо слід виокремити дослідження історика про наказного гетьмана П.Полуботка. О.Лазаревський одним із перших серед вітчизняних учених виступив проти спроб певної ідеалізації особи наказного гетьмана Павла Полуботка, які були характерні для української романтичної історіографії. Серед праць О.Лазаревського важливе місце посідає монографія «Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века»³⁴. У ній історик відштовхувався від тези, що в «Історії русів», в узагальнюючих працях Д.Бантша-Каменського та М.Маркевича і, нарешті, у спеціальній розвідці М.Костомарова гетьман Полуботок, на його думку, був занадто ідеалізований. Уже у передмові до свого дослідження він зазначив: «Подаючи в цьому нарисі нові відомості для історії Полуботка, ми бажаємо сприяти відновленню історичної правди про Полуботка та його час»³⁵. Таким чином, учений претендував на власну інтерпретацію ролі наказного гетьмана в історії України. Монографія завершується висновком про історичне значення діяльності Павла Полуботка. На думку О.Лазаревського, вся діяльність наказного гетьмана була спрямована на захист інтересів передусім козацької старшини, а не всієї України. За його словами, П.Полуботок не залишав без вирішення жодної скарги «державців» на їхніх селян, які відмовлялися від послушенства, і наказував жорстоко карати непокірних посполитих. О.Лазаревський підкреслював, що факти не дозволяють твердити про те, що П.Полуботок намагався захищати народ, оскільки, врешті, він відстоював лише ті старі порядки, які були пов'язані з інтересами його суспільної верстви³⁶. Згідно з глибоким переконанням О.Лазаревського, яке ґрунтувалося на опрацьованих ним джерелах, П.Полуботок зовсім не був «страждальцем» і «мучеником» за ідеї. Він був «честолюбцем», тому за будь-яку ціну намагався домогтися гетьманства, прикриваючи свої справжні домагання ідеєю збереження автономії для України. Причому історик вважав, що народ тоді був далеким від цієї ідеї, оскільки хотів лише стабільності та спокою, а тому цілком підтримував не Полуботка та його прихильників, а Малоросійську колегію³⁷. Звичайно, це була помилкова теза відомого історика, а її хибність згодом була доведена українською історіографією. Та все ж слід підкреслити, що монографія О.Лазаревського про наказного гетьмана стала помітним явищем у науковому житті. Працюючи над нею, історик зібрав унікальний і цінний архівний матеріал, який стосувався не лише життя та діяльності Полуботка, а й багатьох інших аспектів соціально-економічної історії

українських земель у першій чверті XVIII ст. Однак при цьому він дав дещо односторонню оцінку особі П.Полуботка, фактично не виокремивши його серед інших представників козацько-старшинської верхівки і не усвідомивши його справжніх політичних домагань і цілей. Тому висновки відомого історика є дещо поверховими й частково тенденційними. Жодної спеціальної рецензії, яка б містила наукову оцінку монографії О.Лазаревського «Павел Полуботок» не було написано. Водночас це дослідження не втратило своєї наукової цінності і нині. І хоча із загальними висновками історика щодо діяльності П.Полуботка складно погодитися, це не применшує значимості його внеску в українську історіографічну традицію, присвячену наказному гетьману.

Надзвичайно критична загальна оцінка діяльності відповідних управлінських гілок адміністрації та окремих українських гетьманів у системі влади Гетьманщини у працях історика ґрунтувалася переважно на використанні ним судово-слідчих матеріалів, які фактично не дозволяли зробити певні відступи від такого зображення історичних реалій, яке міститься в його працях. Використовуючи подібні джерела, О.Лазаревський протягом 1860–1890-х рр. написав серію генеалогічних нарисів про представників окремих старшинсько-дворянських родів³⁸. Об'єктом його найпильнішої уваги стала лише одна сторона діяльності досліджуваної ним верстви українського суспільства. За глибоким переконанням ученого, старшина переважно переслідувала власні вузько-станові інтереси, всі свої зусилля спрямовуючи на особисте збагачення, абсолютно не переймаючись боротьбою за національну автономію, не турбуючись про культурний розвиток і підвищення економічного потенціалу українських земель³⁹. Незважаючи на певну односторонність загальних висновків О.Лазаревського, його позиція з цього питання справила суттєвий вплив на подальше формування загальноісторичної концепції в Україні, особливо на вивчення соціально-економічної історії другої половини XVII–XVIII ст. вітчизняними істориками у ХХ ст.

Протягом останніх двадцяти п'яти років життя свою наукову діяльність О.Лазаревський продовжував у декількох напрямках. Він ретельно досліджував архівні матеріали з історії українського селянства, вивчав процес формування великого поміщицького землеволодіння та діяльності козацько-старшинської адміністрації в Гетьманщині. Водночас історик зацікавився історією колонізації України, заснування нових міст, містечок і сіл на території нинішніх Сумщини, Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, частково Черкащини й Харківщини. При цьому він послідовно, цілеспрямовано і дуже ретельно вивчаючи архівні джерела, намагався детально відтворити історію заселення лівобережних українських земель протягом XVII–XVIII ст.

Першою за часом появи працею О.Лазаревського, присвяченою цьому питанню, були нариси про села Конотопського повіту, спочатку опубліковані в «Черниговских губернских ведомостях», а потім і окремим виданням⁴⁰. Книга була написана на основі значного джерельного матеріалу як опублікованого, так і архівного. У ній є посилання на п'ятитомне видання «Акты, относящиеся к истории Западной России», на «Книгу посольскую метрики Литовской», різні ревізії, реєстри, окремі актові джерела, знайдені істориком в архіві Малоросійської колегії, Генеральному (Румянцевському) описі Малоросії, «Описі Новгород-Сіверського намісництва» тощо. На початку нарисів О.Лазаревський умістив стислий загальний опис історії колонізації Лівобережної України до середини XVII ст. Він підкреслив, що окремі міста та містечка згадуються ще в актах часів Литовської держави, але ці джерела переконливо свідчать, що загалом кількість населення на той час у Поліссі була досить незначною. У ті часи «Литва, замість того, щоб турбуватися про впорядкування краю після татарського розорення, почала схилити його жителів до католицизму», а це призвело до того, що все Полісся «добровільно підкорилося» великому князю московському і роз'єднало свою долю з

долею степів більше ніж на 100 років (окрім незначної його частини з містами Остер, Любеч та ін.)⁴¹. Найбільш ранніми колонізаторами Лівобережжя, на думку історика, слід вважати князів Глинських. Свій висновок про незначну кількість населення українських степів на початку XVI ст. О.Лазаревський підтвердив джерельними даними. Згідно з ними, на той час територія згодом Полтавської губернії Російської імперії являла собою поля «ялові, тобто пусті» і лише узбережжя Ворскли та Хорола належали задніпровським козакам, складаючи їх «уходи» або місця для промислу «рибою й звіром», а узбережжя Сули і Псла були уходами канівських міщан⁴². Заселення цього «поля», на думку О.Лазаревського, продовжувалося протягом XV–XVIII ст. Від князів Глинських частина цих земель дісталася Байбузам, Келбовським і Проскурам. Згодом на берегах Сули з'явилися маєтності князів Вишневецьких, які невдовзі стали найбільшими землевласниками у цих місцях і «головними колонізаторами південно-східної частини Чернігівської та північно-східної Полтавської губерній»⁴³.

Метою, яку переслідував О.Лазаревський, пишучи нариси, було намагання подати якомога повнішу історію сіл і містечок. Тому нарис про кожне поселення включав не лише історію його заснування, а й відомості про подальшу його долю до середини XIX ст. За його власним зізнанням, він намагався «звертати головну увагу на історичну ситуацію, в якій перебувало населення того чи іншого місця і за якої здійснювало своє історичне життя», використовуючи всі відомі йому факти переважно з архівних джерел. О.Лазаревський підкреслив, що цінувати «такі відомості змушує вже та обставина, що руська сільська історія взагалі дуже бідна або постійно прикривається лише найбільш визначними фактами життя народу»⁴⁴. Отже, сам учений розглядав свої нариси, перш за все, як матеріал з історії колонізації українських земель, цінний для вивчення життя та побуту селянства. Хоч дана праця О.Лазаревського має переважно описовий характер, різноманітні статистичні дані, вміщені у ній, мають важливе значення. Окрім відомостей про історію заселення Конотопщини, це свідчення про землеволодіння та систему управління у краї, про стосунки між окремими суспільними верствами тощо. Саме цим і визначається наукова цінність цієї складової наукового доробку О.Лазаревського.

Продовжуючи вивчення колонізації Лівобережжя, О.Лазаревський протягом 1880-х рр. написав «Исторические очерки сёл Конотопского уезда»⁴⁵. 1886 р. окремим виданням вийшла перша розвідка в даній серії, яку склали нариси з історії поселень південно-східної частини Конотопщини. У тому ж році в «Черниговских губернских ведомостях» було опубліковано нарис про село Голенку, а наступного року в тому ж періодичному виданні (а трохи згодом й окремою збіркою) вийшли друком дослідження про села Гайворон, Григорівку, Білу Вежу та Рубанку. За структурою нариси були майже ідентичні до «Сёл Конотопского уезда». Автор використав практично той же комплекс джерел, намагався вирішити подібні завдання. Історія кожного населеного пункту в нарисах викладена з моменту заснування (або точніше, з першої згадки про нього) і до 1880-х рр. Нариси містять багато подробиць із соціально-економічної історії Лівобережної України протягом XVII–XIX ст.

Відомості з історії заснування інших населених пунктів на території України можна знайти у статті О.Лазаревського «Краткие историко-статистические сведения о населённых местностях Конотопского уезда», написаній на основі статистичних даних, зібраних земською управою протягом 1890 р.⁴⁶ У публікації автор уточнив дати заснування окремих сіл і містечок, навів дані про те, на основі яких документів на право власності, коли й кому належали відповідні населені пункти. Загалом дана публікація є своєрідним зводом історико-статистичних даних, хоч водночас містить окремі важливі дані загальноісторичного характеру.

Окремий нарис О.Лазаревського присвячений історії Батурина⁴⁷. Учений навів документальні свідчення про те, як саме виглядало місто в різний час (з літопису С.Величка, з подорожніх нотаток старця Леонтія, з доносу Кочубея на І.Мазепу). На підставі нових джерел він докладно розглянув історію захоплення міста в 1708 р. військами О.Меншикова, зруйнування укріплень та страту його захисників. Опис розореного міста О.Лазаревський подав, спираючись на відомості Лизогубівського та Чернігівського літописів. Історик зробив такий загальний висновок: «У 1726 р. саме місто Батурина, після його розорення, залишалося спустошеним, а колишнє його населення, разом із частиною нового, розміщувалося по слободах, які існували й раніше»⁴⁸. Нове піднесення міста сталося за часів гетьманування К.Розумовського завдяки старанням Г.Теплова. Однак усі намагання останнього не дозволили йому повернути всю висоту попереднього статусу Батурина. Нарис про місто учений закінчив повідомленням про подробиці останніх років життя колишнього гетьмана К.Розумовського в батуринському маєтку. Цінність цього дослідження О.Лазаревського полягає насамперед у тому, що тут зібрані унікальні джерельні відомості з історії міста.

Значна кількість важливого наукового матеріалу з історії освоєння степових районів Лівобережної України, заснування та ранньої історії окремих населених пунктів була зосереджена О.Лазаревським у ґрунтовному тритомному «Описании Старой Малороссии», в «Исторических очерках Полтавской Лубенщины», у статтях «Лубенщина и князя Вишневецкие» та «Исторический очерк местности, составившей Полтавский полк» тощо⁴⁹. Вони написані на основі залучення значного масиву нового архівного матеріалу, характеризуються надзвичайною змістовністю та ґрунтовністю. Водночас тут автор майже не зробив ніяких узагальнень і висновків щодо місця та значення колонізаційних процесів на території України у XV–XVIII ст. Він подавав окремі власні гіпотези і здогадки про час заснування того чи іншого населеного пункту, не завжди наводячи переконливу аргументацію на їх користь. І на ці недоліки в його дослідженнях звертали увагу рецензенти передусім тритомного «Описания Старой Малороссии». Однак водночас порівняно з іншими тодішніми працями, присвяченими подібній тематиці, вказані наукові праці О.Лазаревського вигідно відрізняються достовірністю й репрезентативністю підбраного джерельного матеріалу, намаганням автора звертати увагу на щонайменші фактичні відомості з історії колонізаційних процесів. Характерно, що вивчаючи історію заснування окремих населених пунктів, О.Лазаревський чи не першим звернув увагу на те, що деякі з них мають назви абсолютно аналогічні назвам містечок і сіл на Правобережжі, Холмщині і навіть у Литві. Із цього історик зробив досить вірогідний висновок про те, що такі села й містечка на Лівобережжі були засновані саме вихідцями із західноукраїнських земель⁵⁰. Згідно з О.Лазаревським, в окремих випадках можна було встановити шляхи, якими відбувалася колонізація Лівобережжя. При цьому головним постачальником населення для Лівобережної України учений вважав Поділля. Адже цей край протягом XVI–XVIII ст. зазнавав постійних татарських набігів та розорень, а тому місцеві жителі масово втікали за Дніпро. Однак це було лише його припущення, оскільки якихось переконливих доказів на користь своєї тези він не навів. Історик вважав, що через брак необхідних історичних джерел походження переважної більшості лівобережних колоністів можна було з'ясувати лише на підставі аналізу етнографічних матеріалів. Для цього, на його думку, достатньо було провести порівняльний аналіз пісень та обрядів Прикарпаття й Полтавщини⁵¹. Детальний змістовний аналіз цих праць О.Лазаревського, й особливо трьох томів «Описания Старой Малороссии» можна знайти у спеціальних рецензіях Д.Багалія, І.Луцицького та В.Мякотіна, в яких окреслено і головні досягнення історика в опрацюванні цієї теми, і певні вади й невідповідності його праць⁵².

Загалом, безспірним фактом є те, що саме О.Лазаревський був одним із перших дослідників процесу освоєння південних степів Лівобережжя українськими селянами та козаками протягом XVI–XVIII ст. Його перу належать декілька доволі змістовних нарисів з історії деяких сіл і містечок Лівобережної України. А, наприклад, наукова розвідка О.Лазаревського про села Конотопського повіту майже на 100 років випередила багатотомну «Історію міст і сіл Української РСР», певною мірою заклавши структурні й змістовні основи для подібних досліджень у подальшому. Побудовані на значній кількості інформаційно насичених і оригінальних джерел, праці О.Лазаревського з історії колонізації степового Лівобережжя не втратили своєї наукової цінності і сьогодні. Водночас вони потребують критичного підходу, оскільки через брак вірогідних джерел учений іноді змушений був удаватися до висунення власних гіпотез щодо дати заснування того чи іншого населеного пункту, які не можуть бути визнані незаперечними, а інколи і вражають своєю помилковістю. При цьому, звичайно, слід зважати на тодішній стан розвитку української історіографії та рівень вивчення конкретної тематики у ній, що, безумовно, безпосередньо вплинуло на появу таких вад у працях О.Лазаревського. Однак загалом проаналізовані праці історика становлять суттєвий внесок у вивчення соціально-економічної історії України доби Гетьманщини та регіональної історії, були важливим кроком на шляху становлення історичного краєзнавства як напрямку наукових досліджень.

О.Лазаревському належить одна з перших власних рефлексій вітчизняних істориків щодо встановлення витоків, початку формування та подальшого розвитку української історіографічної традиції, яка чітко була викладена ним у серії нарисів «Про прежних изыскателей малорусской старины» та в некрологах, написаних ним у зв'язку зі смертю окремих дослідників української історії⁵³. Зародження історичної науки в Україні дослідник пов'язував з іменем Самійла Величка, який, на його думку, першим спробував узагальнити знайдені ним і вже відомі до нього джерела і написати синтетичну історію України. Він вважав, що саме в козацькому літописці слід вбачати «першого за часом дослідника малоруської старовини з яскраво вираженим наміром надати тодішньому читачеві можливість познайомитися з історією батьківщини»⁵⁴. Продовжувачем справи останнього О.Лазаревський визнавав Григорія Полетику, якого до того ж вважав автором відомої пам'ятки української історіографії «Історії русів». Окремого нарису йому він не присвятив, однак доволі детально розглянув його діяльність у ряді статей і заміток⁵⁵. Написавши «Історію русів», за визначенням О.Лазаревського, Г.Полетика «збудив у місцевому суспільстві такий інтерес до малоруської старовини, що з його середовища з'явилися й інші дослідники цієї старовини. Із-поміж них ми бачимо й людей із достатньою книжною освітою, результати пошуків яких постали в навчально-літературних працях, і людей, які не мали такої освіти, але ревно збирали сирі матеріали для вивчення малоруської старовини»⁵⁶. Подав він і власний список таких «прежних изыскателей», закінчивши його серединою XIX ст.: Г.Полетика, А.Чепа, Ф.Туманський, Я.Маркович, М.Антоновський, В.Полетика, В.Ломиковський, Д.Бантиш-Каменський, М.Берлінський, О.Мартос, О.Маркович, М.Маркевич. Доробок кожного з них, на думку О.Лазаревського, заслуговував окремого дослідження. Не виключено, що він планував кожному з цих учених присвятити окремий історіографічний нарис, однак устиг ретельно дослідити доробок лише братів Якова та Олександра Марковичів і Олекси Мартоса.

В.Сарбей у монографії про історика цілком слушно підкреслив, що «...глибокі і цікаві спостереження, ряд правильних зауважень Лазаревського дають підстави історикам поставитись уважно до його праць, присвячених історичній науці на Україні»⁵⁷. Можливо, що, за умови створення всіх персональних нарисів, «Прежние изыскатели...» О.Лазаревського стали б першим повним і сис-

тематизованим оглядом історіографії історії Лівобережної України доби Гетьманщини. Однак, на мій погляд, сам історик не ставив перед собою такого завдання. Працюючи над нарисами, він, з одного боку, намагався окреслити коло своїх попередників у дослідженні історії Лівобережжя, з'ясувати їх внесок у розробку різних її аспектів, а, з іншого, – самостійно вивчав матеріали, зібрані ними, потрібні для його власних наукових студій. Напевно, це було для нього більш важливим, оскільки дослідник широко цитував публікації своїх попередників, подавав у додатках витяги з їх праць. Тому нариси «Прежние изыскатели малорусской старины» та інші дослідження О.Лазаревського з проблем історії історичної науки України слід вважати переважно біобібліографічними дослідженнями про життя та наукову діяльність перших українських істориків-лівобережців. Водночас поява нарисів суттєво збагатила джерельну базу історії історичної науки України⁵⁸. Отже, О.Лазаревський не лише брав діяльну безпосередню участь у витворенні концепції національної української історії, а й стояв біля витоків вивчення історіографії (зокрема, проблемної) як спеціальної галузі історичної науки.

Вагомим був внесок О.Лазаревського також у становлення в рамках української історичної науки окремих спеціальних історичних дисциплін. Напевно, найбільшою мірою це стосується генеалогії. Вище уже йшла мова про три серії генеалогічних нарисів О.Лазаревського⁵⁹. Загалом цілком можна приєднатися до тези, висловленої з приводу наукового доробку О.Лазаревського в галузі генеалогії М.Грушевським, який зазначав, що його старший колега не був «істориком-соціологом», оскільки він – насправді «історик побуту і людей, історик-біограф, для якого історія втіляється не в економічних і соціологічних схемах, не в юридичних нормах, а в портретах, у живих людях епохи, з кров'ю і м'ясом їх реальних інтересів»⁶⁰. Інший український історик О.Оглоблин цілком слушно зауважував, що, засудивши «людей старої Малоросії», О.Лазаревський не помітив серед них «людей старої України», які «не пили крові свого народу, а навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі й державної незалежності»⁶¹. Водночас, за визнанням О.Оглоблина, багато архівних матеріалів, використаних істориком у власних наукових працях, та зібрана ним колекція документів створили основу джерельної бази з української генеалогії для наступних поколінь дослідників.

Зважаючи і враховуючи таку логічну, продуману й аргументовану оцінку наукової спадщини О.Лазаревського в галузі генеалогії визначними українськими істориками минулого, слід водночас підкреслити й інше. У будь-якому разі О.Лазаревського можна вважати одним із кращих спеціалістів із генеалогії українських козацько-старшинських родів, які працювали на терені вітчизняної історіографії та історичної науки у другій половині XIX – на початку XX ст. Генеалогічні нариси історика стали найпершою в українській науковій традиції спробою здійснення суцільного, широкомасштабного й послідовного дослідження історії окремих найбільш відомих українських старшинських і дворянських родів, відігравши визначну роль у становленні генеалогії як спеціальної історичної дисципліни в межах Російської імперії. Вони загалом відповідали тодішньому світовому рівню розвитку цієї історичної науки, створювалися з безпосереднім залученням наявного на той час теоретико-методологічного й методичного арсеналу, напрацьованого в генеалогії. О.Лазаревський одним із перших серед українських та, загалом і російських істориків, застосував справжній науковий підхід при складанні родовідних розписів, залучав безліч важливих, але розпорошених по багатьох архівних колекціях переважно до того ще не опублікованих джерел. Якщо ж врахувати той факт, що зараз від колись багатих фамільних архівів Гетьманщини, доступних дослідникам XIX ст., залиши-

лися лише поодинокі джерельні комплекси, то генеалогічні студії О.Лазаревського набувають для сучасних учених, спеціалістів у галузі генеалогії, виняткової важливості. Звичайно ж, при цьому обов'язково слід враховувати ту обставину, що масове використання істориком джерел, знайдених ним серед матеріалів судово-слідчих справ, привело його до окремих занадто категоричних і безапеляційних висновків при оцінці ним діяльності козацької старшини та її ролі у соціально-економічному й політичному житті України за доби Гетьманщини. Перебуваючи під суттєвим впливом народницької ідеології, О.Лазаревський, розвінчуючи і навіть тавруючи верхівку українського суспільства другої половини XVII–XVIII ст., водночас підсвідомо, без зайвої ідеологізації і патетики намагався відстоювати інтереси бідніших верств народу – рядового козацтва й селянства.

Важливим напрямом діяльності дослідника протягом усієї його наукової кар'єри було здійснення археографічних публікацій. О.Лазаревський – редактор і видавець низки цінних джерел, серед яких присутні і документи, і наративи. Зокрема, він уперше опублікував фрагменти Генерального (Румянцевського) опису 1765–1769 рр.⁶², ряд інших змістовних описово-статистичних та історико-географічних джерел⁶³. Його стараннями побачили світ збірки актових джерел⁶⁴ і окремі українські літописи⁶⁵. До особистих наукових планів ученого входила публікація об'ємного десяти томного рукописного щоденника відомого представника козацької старшини середини XVIII ст. Якова Марковича (на жаль, він встиг опублікувати лише перші три томи)⁶⁶. Крім того, О.Лазаревський видав мемуарні твори Миколи Ханенка, декілька змістовних добірок епістолярій, матеріали сімейних архівів Сулим, Єсимонтовських, Скоруп, Войцеховичів, Милорадовичів, Галаганів та інших знатних українських родів⁶⁷. Загалом археографічний доробок О.Лазаревського напевно цілком правомірно порівнювати зі здобутками цілої спеціалізованої наукової інституції.

Головним своїм завданням у галузі археографії О.Лазаревський вважав перегляд архівних зібрань і вилучення з них найбільш цінних, на його думку, матеріалів, які можна було використати при студіюванні історії Лівобережної України. Він розумів необхідність їх цілеспрямованої публікації, однак, через певні обставини, далеко не всім його археографічним планам судилося збутися, оскільки самотужки йому не під силу було досягнути такої значної обсягу роботи. М.Грушевський перекладав частину вини за це на «лівобічну інтелігенцію», яка «не створила археографічні видавництва, бачучи таку силу, як Лазаревський...»⁶⁸. Напевно, і сам історик несе деяку відповідальність за те, що значна частина зібраних і частково опрацьованих ним документів не була опублікована, оскільки він був і членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, і Чернігівської губернської архівної комісії, і дійсним членом (і навіть певний час фактичним керівником) Історичного товариства Нестора-літописця з його спеціальними виданнями. Із невідомих причин історик не пішов на більш тісне співробітництво з археографічними й архівними комісіями, хоча, наприклад, відомо про попередні його домовленості з В.Антоновичем про публікацію щоденника Якова Марковича в окремих томах «Архива Юго-Западной России».

Даючи загальну оцінку археографічним публікаціям О.Лазаревського, слід вказати на деякі їх особливості. По-перше, всі вони мали тісний зв'язок із його науковими розвідками. Самі джерела (повністю або у витягах) вміщувалися ученим у додатках до статей, на окремі з них він у подальшому спирався у власних дослідженнях.

По-друге, якщо на початку своєї наукової кар'єри О.Лазаревський надавав пріоритетного значення документальним джерелам, то згодом належну пошану він склав і наративам, опублікувавши окремі найбільш значущі з-поміж тих, що стосувалися історії Лівобережної України, у другій половині XVII–XVIII ст.

По-третє, практично всі видання О.Лазаревського мають передмову або післямову, наукові коментарі й археографічні легенди. Водночас учений далеко не завжди подавав докладний палеографічний опис рукописів джерел, його видання не супроводжувалися допоміжними покажчиками.

По-четверте, у публікаціях відомого українського історика робляться спроби критики джерел (з'ясування обставин і причин появи, часу створення, імен авторів) із залученням елементів палеографічного і текстологічного аналізу. Стислі характеристики джерел свідчать про продуманість і певну глибину дослідницької методики, намагання вченого не йти шляхом спрощення, а враховувати історичні реалії, які й спричинили появу відповідних джерел. Однак такі узагальнення в археографічному оформленні джерельних публікацій, здійснених О.Лазаревським, не завжди систематичні і зважені, іноді певною мірою спорадичні.

По-п'яте, редакторська техніка О.Лазаревського базувалася на точному і повному відтворенні тексту джерела в публікації, без будь-яких змін і скорочень, зі збереженням орфографії та пунктуації. Однак через те, що більшість його археографічних публікацій з'явилася на сторінках губернської періодики і зовсім не у центральних наукових видавництвах, які не мали відповідного досвіду роботи з науковими текстами, вони не позбавлені окремих хронологічних і змістових помилок. До того ж насправді іноді доволі значний обсяг джерел, які намагався опублікувати О.Лазаревський, змущував його вдаватися до скорочень друкованих текстів. Здійсненню задумів історика заважала певна непослідовність і відсутність системності в археографічній роботі. Розпорошуючи свій, безумовно, значний потенціал на окремі незначні публікації, вчений не встиг завершити розпочату справу з видання деяких найбільш об'ємних і цінних у науковому відношенні джерел (наприклад, Генерального слідства про маєтності або «Щоденника» Я.Марковича). Однак самі принципи публікації, яких намагався дотримуватися О.Лазаревський, заслуговують на повагу і повинні розглядатися як одне з важливих досягнень його едиційної методики.

Загалом у галузі археографії історик керувався почуттям високої відповідальності за зміст своєї роботи. Своєю справді подвижницькою діяльністю він підготував наукове підґрунтя для багатьох поколінь майбутніх дослідників історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. Здійснені ним археографічні публікації не втратили своєї наукової вартості й зараз. Вони не становлять єдиного завершеного комплексу, розпорошені по багатьох малотиражних губернських виданнях, але значення їх безперечно. Незважаючи на окремі суто наукові вади, ці публікації є величезним пам'ятником наукової діяльності їх автору, його цінним внеском в українську історичну науку.

Здійснений аналіз основних наукових праць та археографічних публікацій О.Лазаревського дозволяє зробити певні висновки й узагальнення щодо особливостей його наукового стилю, специфіки методичного апарату й методологічних засад, на які він спирався, приналежності його до наукових напрямів, течій або шкіл в українській історіографії. Насамперед слід констатувати, що він був істориком-народником навіть не стільки у сенсі його політичних імперативів, а в розумінні ним рушійних сил і ходу історичного процесу. Для О.Лазаревського історія України була не історією держави, а історією народу, його найбільш широких верств. Таке сприйняття було своєрідною контраверсією (на час наукової діяльності історика воно ще домінувало) щодо державницької історіографії, яка лише почала формуватися в українській історичній науці на рубежі XIX–XX ст. у працях М.Грушевського, В.Липинського та інших учених. Водночас на таке сприйняття О.Лазаревським історичного процесу, безумовно, не могла не вплинути ідеологія народництва і народолюбства.

О.Лазаревський був типовим, можна навіть сказати, взірцевим представником позитивістської методологічної парадигми в українській історичній науці в

її найкращих проявах і характерних рисах. Це проявилось, перш за все, у піететному ставленні до джерел, ретельному їх відборі й систематизації, широкому порівнянню джерельної інформації, застосуванні головних прийомів і методів зовнішньої та внутрішньої критики джерел (так би мовити, «з позицій здорового глузду») без використання відповідної термінології і навіть спеціального занурення в теоретико-методологічні сентенції. Не випадково «строгий документалізм» виокремлюється як невід’ємна ознака всього наукового доробку О.Лазаревського у працях його біографів, критиків і аналітиків. Такого ж ретельного ставлення до джерел вимагав і сам учений у власних рецензіях та критичних оглядах на праці інших істориків-сучасників. Одним із головних завдань будь-якого історика він вважав широке введення до наукового обігу нових архівних джерел, їх публікацію й аналіз, що, власне, і практикував у своїй повсякденній діяльності. Цілком вписувалися в позитивістський підхід О.Лазаревського й усі його тематичні уподобання: опрацювання на джерелознавчому рівні історії адміністрації та системи управління, вивчення витоків і напрямів формування великого приватного землеволодіння в Україні, опрацювання перебігу освоєння й колонізації Лівобережжя, заснування тут окремих сіл, міст та містечок, історії окремих суспільних верств тощо. Близькими для нього були прикладні проблеми генеалогії, історичної бібліографії, сфрагістики та окремих інших спеціальних історичних дисциплін, більшість з яких остаточно утвердили свій науковий статус саме за часів позитивізму як методологічної домінанти. Цікавив О.Лазаревського і науковий доробок його попередників, що було з його боку природним прагненням вписати власну діяльність у рамки вже започаткованої до нього історіографічної традиції. Загалом він був глибоко органічною для історичної науки XIX – початку XX ст. особистістю і водночас знаковою постаттю вітчизняної історіографії, оскільки будь-який інший підхід на той час був практично неможливий, тим більше в рамках вивчення майже не торованої ще на той момент соціально-економічної історії Гетьманщини.

За стилем історієписання О.Лазаревський був радше істориком-систематиком з яскраво вираженим нахилом і потягом до евристичної роботи в архівах, археографічно-едиційної діяльності, з намаганням нагромаджувати широку джерельну базу з досліджуваної проблеми і спробами її впорядкування та систематизації. Водночас він доволі рідко робив у своїх працях широкі узагальнення й синтетичні висновки, ніби залишаючи це право й обов’язок майбутнім читачам і дослідникам його наукового доробку.

О.Лазаревський протягом свого життя ніколи не працював у науково-дослідних і навчальних установах (професійна діяльність історика була переважно пов’язана з роботою у судових установах, де він дослужився до члена Київської судової палати). Тому його доволі складно вписати до певної наукової течії, напряду, чи, тим більше, наукової школи. Через це він не створив і власної наукової школи. Однак, безумовно, О.Лазаревського можна вважати засновником і своєрідним ідейним натхненником окремого напряду в історіографії з вивчення соціально-економічної історії України другої половини XVII–XVIII ст. І в цьому сенсі певною мірою продовжувачами його справи можна вважати Д.Багалія, І.Луцицького, В.Мякотіна, М.Василенка, В.Модзалевського, Л.Падалку, О.Ханенка та інших істориків кінця XIX – початку XX ст. Під суттєвим впливом О.Лазаревського сформувався й отримав подальший розвиток чернігівський гурток істориків із кола провідних діячів губерньської вченої комісії (А.Верзилов, Г.Милорадович, М.Константинович, П.Дорошенко, П.Добровольський). Загалом Олександр Матвійович Лазаревський завдяки своїй звитяжній і багато в чому новаторській діяльності залишив по собі не лише значну наукову спадщину, а й помітний резонанс у наукових колах, що й дозволяє відносити його до числа найбільш знакових постатей української історіографії.

¹ *Грушевський М.* Пам'яті Олександра Лазаревського // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1902. – Т.47. – Кн.3. – С.1.

² Див., напр.: *В.А. [Антонович В.Б.]*. Рец. на кн.: Сулимовський архив. Фамильные акты Сулим, Скоруп и Войцеховичей. – К., 1884 // Киевская старина (далі – КС). – 1884. – Кн.10. – С.332–336; *Багалей Д.И.* Новый историк Малороссии / Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский. – К., 1888. – Т. 1 // Отчёт о 32-м присуждении наград графа Уварова. – Санкт-Петербург, 1889; *Грушевський М.* Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). Историко-юридический очерк: 2-е изд. – К., 1908 // ЗНТШ. – 1908. – Т.84. – Кн. 4. – С.225; *Луцицкий И.* Рец. на кн.: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 1. Полк Стародубский // Университетские известия. – К., 1888. – № 12. – С.1–15; *Мякотин В.* Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. – Т. 2. Полк Нежинский. – К., 1993 // Отчет о 37 присуждении наград графа Уварова. – Санкт-Петербург, 1893 та багато ін.

³ *Багалей Д.И.* Александр Матвеевич Лазаревский (1834 – 1902) (Некролог) // Журнал министерства народного просвещения. – 1902. – №9; *Василенко Н. А.М.* Лазаревский (1834 – 1902) (Некролог) // КС. – 1902. – Кн. 5. – С. III – XIX; *Его же.* Памяти почетного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – К., 1903. – Кн. 17. – С. 85–107; *Верзилов А.* Памяти А.М.Лазаревского // Труды Черниговской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 2. – С. 13–20; *Грушевський М.* Пам'яті Олександра Лазаревського // ЗНТШ. – 1902. – Т. 47. – Кн. 3. – С. 1–10 тощо.

⁴ Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. II; Україна: науковий двомісячник українознавства / Під заг. ред. М. Грушевського. – К., 1927. – Кн. 4.

⁵ *Коваленко Л.А.* До питання про історичні погляди О.М.Лазаревського // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1958. – №4. – С. 98–107; *Марченко М.І.* Видатний історик України О.М.Лазаревський. – К., 1958.

⁶ *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М.Лазаревського. – К., 1961; *Його ж.* Невідомі праці О.М.Лазаревського // УІЖ. – 1958. – №5. – С. 170–174; *Його ж.* Т.Г. Шевченко та О.М.Лазаревський // Там само. – 1989. – №3. – С. 26–34; *Його ж.* Розвиток феодально-кріпосницьких відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVII та XVIII ст. у висвітленні О.М.Лазаревського // Наукові записки Інституту історії УРСР. – К., 1958. – Т. 12. – С. 109–130 та ін.

⁷ *Воронов В.І.* Джерелознавчі аспекти в наукових працях О.М.Лазаревського // Дніпропетровський історико-археграфічний збірник. – Вип. 1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 200–219; *Його ж.* Внесок О.М.Лазаревського в діяльність Чернігівського губернського статистичного комітету // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 3. – С. 140–150; *Його ж.* Образи українських гетьманів у працях О.М.Лазаревського // Там само. – Вип. 4. – С. 52–64; *Його ж.* Проблеми історії історичної науки в працях О.М.Лазаревського // Історія та культура Подніпров'я: Зб. наук. праць / Ред. кол.: О.Ф.Нікілев (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 74–83; *Його ж.* Вітчизняна історіографічна традиція щодо вивчення наукової діяльності та творчого доробку О.М.Лазаревського // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 1999. – №2 (4) (березень – квітень). – С. 19–27; *Його ж.* Місце О.М.Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану проф. М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острогож; Нью-Йорк, 1999. – С. 211–228; *Його ж.* О.М.Лазаревський як рецензент та науковий критик // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 1999. – Вип. 5. – С. 54–63; *Його ж.* Родина Лазаревських у контексті вітчизняного історико-культурного процесу // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Образи науки: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 170–186; *Його ж.* Внесок О.М.Лазаревського у діяльність Історичного товариства Нестора-літописця // Дніпропетровський історико-археграфічний збірник / Ред. кол.: О.І.Журба (відп. ред.). – К., 2001. – Вип. 2. – С. 187–208; *Його ж.* Генеалогічні дослідження українських істориків другої половини XIX – початку XX ст.; історіографічний аспект // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень: Міжвуз. зб. наук. праць / Ред. кол.: А.Г.Болебрух (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ,

2008. – С. 72–92; Герасименко Н. Життєпис Олександра Лазаревського // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К., 2004. – С. 184–210; *Ї ж.* Олександр Лазаревський // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К., 2005. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 170–226 та ін.

⁸ Лазаревский А. Украинская литературная летопись за 1856 год // Черниговские губернские ведомости. – 1856. – №№ 12, 19, 38, 49, 51; *Его же.* Украинская литературная летопись за 1857 год // Там же. – 1857. – №47–49; *Его же.* Указатель источников для изучения Малороссийского края. – Санкт-Петербург, 1958. – II + 121 с.

⁹ Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). Историко-юридический очерк по архивным источникам. – Чернигов, 1866; *Его же.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). Историко-юридический очерк по архивным источникам: 2-е изд. / Предисл. Н.П.Василенко. – К., 1908.

¹⁰ Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне... – К., 1908. – С.7–8.

¹¹ Там же. – С.17.

¹² Там же. – С.18–19.

¹³ Там же. – С.11.

¹⁴ Там же. – С.14–15.

¹⁵ Там же. – С.69.

¹⁶ Там же. – С.24, 35, 46.

¹⁷ Там же. – С.36, 46–47.

¹⁸ Там же. – С.48–49.

¹⁹ Там же. – С.84.

²⁰ Там же. – С.76.

²¹ Василенко Н.П. Предисловие // Там же. – С.VIII.

²² Сарбей В.Г. Историчні погляди О.М.Лазаревського. – С.44.

²³ Там само. – С.51.

²⁴ Лазаревский А.М. Из истории сёл и селян Левобережной Малороссии // КС. – 1891. – Кн.1. – С.1–18; Кн.11. – С.216–231.

²⁵ Лазаревский А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн.11. – С.96, 191.

²⁶ Лазаревский А.М. Черты из староукраинского быта. Козак Мигаль // Черниговский листок. – 1861. – №5; *Его же.* Рассказы из истории Левобережной Украины XVIII в. I. Почепские козаки и Меньшиков. II. Украинские сотники // Черниговский листок. – 1863. – № 7, 8, 13, 14.

²⁷ Лазаревский А.М. Черты быта и нравов XVII – XVIII вв. // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1872. – Вып.5–6. – С.79–98.

²⁸ Там же. – С.86.

²⁹ Там же. – С.97–98.

³⁰ Лазаревский А.М. Очерки внутренней жизни Малороссии в XVIII в. Сотники // Русский архив. – 1873. – Т.1. – №3. – С.341–388.

³¹ Там же. – С.347–348, 364; *Его же.* Полтавщина в XVIII в. // КС. – 1891. –Кн.9. – С.374.

³² Там же. – С.356.

³³ Там же. – С.358–359.

³⁴ Лазаревский А.М. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII ст. / А.М.Лазаревский // Русский архив. – 1880. – Т. 1. – С. 137–209.

³⁵ Там же. – С.138.

³⁶ Там же. – С.208.

³⁷ Там же. – С.208–209.

³⁸ Лазаревский А.М. Очерк старейших дворянских родов в Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. 2. – С.35–148; *Его же.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках // Русский архив. – 1875–1876; Апостолы // Там же. – Кн. 1. – С.91–95; Базилевские // Там же. – С.95–97; Безбородки // Там же. – С.311–314; Бороховичи // Там же. – С.314–318; Галаганы // Там же. – С.318–325; Гамалеи // Там же. – С.439–447; Герцики // Там же. – С.448–451; Гоголи-Яновские // Там же. – С.451–452; Горленки // Там же. – Кн.2. – С.248–258; Грабянки // Там же. – С.259–264;

Дмитрашко-Раичи // Там же. – С.402–405; Жученко-Жуковские // Там же. – С.406–409; Иваненки // Там же. – Кн.3. – С.297–299; Искры // Там же. – С.300–308; Капнисты // Там же. – 1876. – Кн.3. – С.437–438; Кочубей (В.Л.Кочубей, Мазепа и М.Кочубей) // Там же. – С.438–455; *Его же*. Люди Старой Малороссии. Семья Скоропадских (1674–1758) // Исторический вестник. – 1880. – №2. – С.710–734; А.Л. [Лазаревский А.М.]. Люди Старой Малороссии. Лизогубы // КС. – 1882. – Кн.1. – С.101–125; Милорадовичи // Там же. – Кн.3. – С.479–498; Миклашевские // Там же. – Кн.8. – С.243–253; Свечки // Там же. – С.253–258; Марковичи // Там же. – 1884. – Кн.1. – С.51–82; Голубы // Там же. – 1885. – Кн.5. – С.1–6; Крыжановские // Там же. – С.7–13; Томары // Там же. – С.14–20; Кулябки // Там же. – 1886. – Кн.1. – С.1–10; Ломиковские // Там же. – С.10–16; Афондики // Там же. – Кн.7. – С.443–445; Левенцы // Там же. – С.445–451; Лесницкие // Там же. – С.452–455; Бороздны // Там же. – 1887. – Кн.6-7. – С.379–395; Раковичи // Там же. – Кн.8. – С.627–631; Оболенские // Там же. – С.631–635; Мануиловичи // Там же. – С.635–637; Жураковские // Там же. – 1888. – Кн.11. – С.364–368; Носенки-Белецкие // Там же. – С.368–370; Трощинские // Там же. – С.371–373; Троцины // Там же. – 1893. – Кн.11. – С.321–324.

³⁹ Детальніше про це див.: *Воронов В.І.* Генеалогічні дослідження українських істориків другої половини XIX – початку XX ст.: історіографічний аспект...

⁴⁰ *Лазаревский А.М.* Сёла Конотопского уезда (опыт истории южнорусских сёл). – Чернигов, 1869. – Вып.1.

⁴¹ Там же. – С.4.

⁴² Там же. – С.9.

⁴³ Там же. – С.12.

⁴⁴ Там же. – С.15.

⁴⁵ *Лазаревский А.М.* Исторические очерки сёл Конотопского уезда (юго-восточная часть). – Чернигов, 1886; *Его же*. Исторические очерки сёл Конотопского уезда. Село Голленка // Черниговские губернские ведомости. – 1886. – №101; *Его же*. Исторические очерки сёл Конотопского уезда. – Чернигов, 1887.

⁴⁶ *Лазаревский А.М.* Краткие историко-статистические сведения о населённых местностях Конотопского уезда // Памятная книжка Конотопского земства. – К., 1890. – С.1–24.

⁴⁷ *Лазаревский А.М.* Исторический очерк Батурина (1625–1760) // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн.6. – С.105–122.

⁴⁸ Там же. – С.115.

⁴⁹ *Лазаревский А.М.* Описание Старой Малороссии. – Т.1: Полк Стародубский. – К., 1888; Т.2: Полк Нежинский. – Х., 1893; Т.3: Полк Прилуцкий. – К., 1902; *Его же*. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVIII в. // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн.10. – С.34–203; *Его же*. Лубенщина и князя Вишневецкие // КС. – 1896. – Кн.1. – С.115–127; Кн.2. – С.209–229; Кн.3. – С.334–357; *Его же*. Исторический очерк местности, составившей Полтавский полк // Там же. – 1903. – Кн.4. – С.97–107.

⁵⁰ *Лазаревский А.М.* Описание Старой Малороссии. – Т.2: Полк Нежинский. – С.149.

⁵¹ *Лазаревский А.М.* Лубенщина и князя Вишневецкие... – Кн.1. – С.123–127.

⁵² Див. прим. 2.

⁵³ *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели малорусской старины (Яков Михайлович Маркович) // КС. – 1894. – Кн.12. – С.349–387; Алексей Иванович Мартос // Там же. – 1895. – С.170–194; Александр Михайлович Маркович // Там же. – 1897. – Кн.1. – С.92–111; Кн.2. – С.275–310; *Его же*. Александр Иванович Ханенко // Там же. – 1895. – Кн.9. – С.367–368; *Его же*. В.М.Белозерский (некролог) // Там же. – 1899. – Кн.3. – С.143; *Его же*. Памяти М.А.Судиенка // Там же. – 1901. – Кн.7-8. – С.4–5 та ін.

⁵⁴ *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели... – 1894. – Кн.12. – С.350.

⁵⁵ *Лазаревский А.М.* Отрывки из семейного архива Полетик // КС. – 1892. – Кн.4. – С.97–116; *Его же*. Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784) // Там же. – 1893. – Кн.3–5, 10, 11; 1894. – Кн.4, 6, 10.

⁵⁶ *Лазаревский А.М.* Прежние изыскатели... – 1894. – Кн.12. – С.351.

⁵⁷ *Сарбей В.Г.* Указ. праця. – С.70.

⁵⁸ Див.: *Воронов В.І.* Проблеми історії історичної науки в працях О.М.Лазаревського... – С.74–83.

⁵⁹ Див. прим. 35.

⁶⁰ Грушевський М.С. В двадцять п'яти роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – К., 1927. – Кн.4. – С.6.

⁶¹ Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С.26.

⁶² Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Черниговский. – Чернигов, 1866. – Вып.1; *Его же*. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полки Киевский и Нежинский. – Чернигов, 1867. – Вып.2.

⁶³ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729–1730) / Ред. А.Лазаревского. – Чернигов, 1892; Малороссийские переписные книги 1666 года / Послесловие и редакция А.М.Лазаревского // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн.13. – С.35–143 та ін.

⁶⁴ Акты по истории землевладения в Малороссии (1630–1690) / Редакция и предисловие А.М.Лазаревского // Там же. – К., 1890. – Кн.4. – С.85–135; Акты по истории монастырского землевладения (1636–1730 гг.) / Сообщил А.Лазаревский // Там же. – 1891. – Кн.5. – С.49–92; Цеховые акты Левобережной Малороссии (1622–1643) / Предисловие и редакция А.М.Лазаревского // Там же. – К., 1902. – Кн.15 та ін.

⁶⁵ Лазаревский А. Летописные заметки (1651–1749) // КС. – 1883. – Кн.3. – С.680–682; *Его же*. Отрывки из летописи Мгарского монастыря // Там же. – 1889. – Кн.4-6 (приложения); «Черниговская летопись» по новому списку (1587–1725) / Ред. и примеч. А.М.Лазаревского // Там же. – 1890. – Кн.4. – С.70–80; Кн.5. – С.81–96; Кн.6. – С.97–110 та ін.

⁶⁶ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / Предисловие и редакция А.М.Лазаревского. – К., 1893. – Ч.1; К., 1895. – Ч.2; К., 1897. – Ч.3.

⁶⁷ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1727–1753) / Редакция и предисловие А.М.Лазаревского // КС. – 1884. – Кн.3, 4, 6–11; 1885. – Кн.3, 4, 6, 7, 9–12; 1886. – Кн.3–5, 7–11; Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. / Предисловие и редакция А.Лазаревского. – К., 1884; Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784) / Предисловие и примечания А.М.Лазаревского // КС. – 1893. – Кн.3–5, 10, 11; 1894. – Кн.4, 6, 10; Частная переписка Григория Павловича Галагана / Ред. А.М.Лазаревского // Там же. – 1900. – Кн.5–7; Частная переписка Ивана Романовича Мартоса (1817–1830) / Ред. А.М.Лазаревского // Там же. – 1896. – Кн.6, 10, 11; 1898. – Кн.6–8 та ін.

⁶⁸ Грушевський М.С. Пам'яті Олександра Лазаревського. – С.9.

The article analyses scientific works and archaeographic published works of famous Ukrainian historian O.M.Lazarevs'kyi. Peculiarities of his approaches to the investigation of history, character of his creative laboratory, typical features of his scientific conception are founding out. The style of historical writing of Lazarevs'kyi and his methodical references in archaeography are determining.

О.В.Ясь*

ДВА ОБРАЗИ СТАРОЇ УКРАЇНИ: ВІЗІЇ О.ЛАЗАРЕВСЬКОГО Й О.ОГЛОБЛИНА

Висвітлюються історичні погляди та світосприйняття О.Лазаревського й О.Оглоблина. Аналізуються стратегії представлення української ранньомодерної історії у візіях обох істориків, зокрема створені ними образи Старої України.

Початок 1860-х рр. став новітнім вододілом історичного часу, сформувавши інші обриси його соціального опредметнення. Відтак у рецепції освічених сучасників Велика реформа 1861 р. стала тією вікопомною межею, яка розділила всю

---

* Ясь Олексій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

модерну російську минувшину на до- й пореформену епохи. Власне, у світовій історії XIX ст. звільнення селянства у величезній імперії Романових посіло місце десь поряд із такими незабутніми, знаковими явищами, як Громадянська війна 1861–1865 рр. у Сполучених Штатах Америки та революція комунарів 1871 р. у Франції.

Епохальний масштаб соціокультурних трансформацій на теренах Російської імперії, які нині тлумачать зазвичай у контексті теорії модернізації, спричинив і тектонічні зрушення в історичній свідомості сучасників. Ба більше, за часів модернізації чи в пореформену добу відбулося докорінне переформатування російського культурного простору, чільне місце в якому посів новий тип громадського діяча-земця та інтелектуала-різничинця. Його становлення відбувалося завдяки громадським, соціальним і культурним практикам, пов'язаним з емансипацією селянства та формалізацією пореформених суспільних взаємин.

До такого типу діячів та вчених належав визначний український історик Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902 рр.) – виходець зі старовинної родини козацько-міщанського походження, випускник історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету, дописувач «Основи» та приятель Т.Шевченка.

Світосприйняття О.Лазаревського постало на тому великому соціальному розломі, який утворила реформа 1861 р., хоч його українофільські погляди сформувалися ще в дореформену добу. «Звільнення селян зробило велику революцію в економічному побуті народу (тут і далі курсив – О.Я.)», – згадував історик¹. Заразом він уважав, що Велика реформа спричинилася до звільнення народу від рабства². Це переконання О.Лазаревський зберіг практично до кінця свого життя. Недаремно М.Василенко підкреслював, що він назавжди залишився «людиною 1860-х років у найкращому, найблагороднішому значенні цього слова»³. Приміром, першою реакцією О.Лазаревського на обрання його членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії, рішення про що було ухвалене 15 червня 1897 р., став лист, в якому він, не обмежившись звичним у такому випадку висловленням подяки, вимагав від комісії терміново розпочати роботу зі «збирання матеріалів з історії визволення селян у межах Чернігівської губернії»⁴. Схожі думки історик висловлював і у публікаціях⁵.

Більше того, О.Лазаревський був не тільки пильним спостерігачем тієї величезної соціальної трансформації, а також її енергійним учасником. Уже за кілька місяців після проголошення монаршого маніфесту про скасування кріпосної залежності він домігся свого призначення представником (членом) від уряду на з'їзді мирових посередників у Чернігівській губернії⁶. «Здавалося, що всі молоді сили віддав би я цій справі, – настільки вона була світлою й радісною», – згадував у своїх споминах О.Лазаревський про публікацію маніфесту від 19 лютого 1861 р.⁷

Подальші кар'єрні віхи О.Лазаревського здебільшого були пов'язані з адміністративною й судовою діяльністю: акцизний наглядач, який опікувався податковими зборами з горілки й тютюну, секретар губернського комітету із селянських справ та губернського статистичного комітету, управитель канцелярії чернігівського губернатора, радник губернського правління, член і товариш голови окружного суду, член-оцінщик Полтавського земельного банку, член Київської судової палати та ін.⁸

Видається, що службові практики О.Лазаревського тією чи іншою мірою наслідують біографії його рідних братів. Власне, вони відображають типовий життєвий сценарій, за висловом М.Грушевського, «дрібнопанської сім'ї, яка добувала свій прожиток найбільше службою на дворянських виборних урядах, і тут маєткові стягання, удачі й неудачі доохрестного панства мусили бути не тільки темою балачок, але й особливо цікавим предметом уваги»⁹.

Однак, у таку програму не зовсім вписуються, ба навіть помітно випадають з неї громадські практики О.Лазаревського.

Зауважмо, що майже протягом 35-ти років (без перерви!) історик був гласним Конотопського повітового земського зібрання¹⁰. Причому складалося враження, що він брав участь у вирішенні більшості серйозних справ тамтешнього земства¹¹. Подібні громадські практики виглядають справжнім дисонансом щодо особистості О.Лазаревського, якого сучасники вважали індивідуалістом, принаймні, людиною, яка не прагне до публічності й визнання як на ниві суспільного, так і наукового життя, себто «кабінетним ученим» (М.Василенко)¹². Зокрема, про історика згадували як про особу достатньо замкнену та таку, що неохоча до товариського зближення і світського життя¹³.

Імовірно, пояснення цієї суперечності варто шукати у ставленні О.Лазаревського до пореформених практик, які він, очевидно, розглядав як власний обов'язок перед громадою, передусім, місцевою. Недаремно дехто з приятелів називав його «конотіпським патріотом», а сам учений навіть мав особисту печатку з промовистим написом – «Лазаревський із Конотопа»¹⁴. Та й відомий псевдонім історика – «Конотопець» – є свідченням його місцевого патріотизму.

З окресленої перспективи М.Грушевський влучно схарактеризував О.Лазаревського суто як «чоловіка місцевого», точніше, як постать, яка повною мірою репрезентувала собою «лівобічного чернігівця»¹⁵. Іноді цю позицію «лівобічного» українця споглядаємо навіть в історичних студіях О.Лазаревського. Приміром, оцінюючи постать І.Мазепи, історик обстоював думку, що гетьман «у лівобережній Малоросії був чужою людиною, і вона йому була чужою... Ніякі спомини, жодні симпатії не пов'язувалися у Мазепи з лівим берегом»¹⁶.

Цей своєрідний патріотизм, вочевидь, визначав ставлення О.Лазаревського до земської діяльності, яку він сприймав як марудну, невдячну й обтяжливу, але корисну для місцевої громади. Заразом таке розуміння громадського обов'язку незаперечно специфікувало його дослідницькі інтенції як ученого, зорієнтованого на пам'ятки та джерела Лівобережної України.

Відзначимо, що О.Лазаревський розпочинав свої студії, переважно, на ниві бібліографічної, бібліотечної та джерелознавчої практики. Зокрема, однією з перших праць молодого історика був «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях», уміщений на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» (1853, №45–46).

Перші студії О.Лазаревського не тільки виявили певні вподобання вченого з обсягу малоросійської минувшини, а й визначили спрямованість формування його дослідницької культури. Зокрема, він намагався бути максимально точним у бібліографічних описах, покликах і коментарях. Наприклад, прискіпливо відзначав усі випадки, коли те чи інше видання з його покажчика йому не вдалося описати *de visu*¹⁷, що не було типовим для тогочасної бібліографічної практики.

З укладанням покажчика пов'язані й епістолярні контакти О.Лазаревського, тоді ще студента Санкт-Петербурзького університету, з відомим істориком, археографом та публікатором багатьох джерел з української минувшини О.Бодянським¹⁸. Невипадково і покажчик 1858 р.¹⁹, і третій том «Описания Старой Малороссии» (1900–1901 рр.) видані з присвятою саме О.Бодянському, на чому акцентували увагу донька історика – Катерина Лазаревська, і відомий учений М.Василенко²⁰. Мабуть, постать О.Бодянського видавалася О.Лазаревському гідним взірцем для наслідування.

Крім того, після університетських студій молодий дослідник певний час працював доглядачем у бібліотеці та музеї графа О.Уварова²¹. Виглядає, що таке поєднання бібліографічної, бібліотечної, археографічної та джерелознавчої практик із тривалою земською роботою гармонійно узгоджувалося у світогляді О.Лазаревського, що спирався на науковий і заразом суспільний ідеал «гро-

мадського блага». Власне, ця настанова виявляє просвітницьку спрямованість світосприйняття вченого, котру ще за радянських часів помітили М.Марченко та Л.Полухін²². Утім, залишається питання про те, яку саме роль відігравали просвітницькі компоненти у стилі мислення О.Лазаревського.

Вочевидь, наукові устремління, скеровані на місцевий матеріал, та безмежна любов до «шпаргалів» (джерел) складають основу стильового профілю О.Лазаревського-історика. Адже вчений як публікатор історичного документа не тільки вводив його до широкого обігу, а й виступав як співтворець культурних цінностей, себто робив громадське добро у широкому сенсі. Тож у його розвідках досить часто споглядаємо задеклароване устремління щодо «збирання матеріалів для історії місцевого суспільства»²³. «Це та галузь, праця в якій дає йому повне задоволення, не тільки наповнює його життя, але й робить це життя цікавим», – відзначав П.Федоренко²⁴.

Вірогідно, звідси походить ставлення О.Лазаревського до історичного джерела, яке він прагне передати максимально точно, як неодмінну частину громадської спадщини. Причому це спостерігаємо навіть у його мемуарних записках про сучасників – конотопських поміщиків, які вражають своїми натуралістичними, відразливими, інколи навіть огидними подробицями, хоч і дають чимало матеріалу для розуміння світосприйняття та поглядів О.Лазаревського.

Наприклад, про конотопського повітового предводителя дворянства Андроника Мойсейовича Костенецького автор пише, що той ставив під ліжку «нічний горщик, який накривав тарілкою зі сметаною»²⁵. Родину конотопських поміщиків Кандиб – Андрія Андрійовича та Ганну Василівну – О.Лазаревський характеризує як неймовірних скнар. Зокрема, він згадує, що ті зазвичай до своїх сусідів вирушали шістьма кіньми та у супроводі трьох слуг, аби «зайвий раз не готувати вдома обід» і погодувати свою челядь за чужий рахунок²⁶.

Подібні замальовки споглядаємо і щодо інших конотопських «героїв»: батька дорослої доньки, повітового предводителя дворянства Петра Григоровича Кандибу, робочий кабінет якого був заставлений непристойними порцеляновими фігурами жінок²⁷, місцеву поміщицю Тетяну Миколаївну Константинову, котра внаслідок малорухливого, позбавленого сенсу життя «ожиріла до потворності й померла в 1885 р. від розриву якихось судин»²⁸ та ін.

Зрештою, натуралістичні дрібниці, задокументовані О.Лазаревським, хоч і позбавлені очевидних моралістичних потрактвань із боку історика, усе ж таки незаперечно виявляють просвітницькі інгредієнти його світогляду. Адже факти, подані автором споминів, такі нав'язують читачу моралізаторські висновки у дусі тієї чи іншої просвітницької максими. Вочевидь, саме ця аксіологічна настанова й спричинилася до відомого історіографічного реноме О.Лазаревського як «безжального критика» (Б.Крупницький)²⁹, «суворого судді старого українського панства» (О.Оглоблін)³⁰, який мовби «навмисне вишукував темні боки» його життя (Д.Дорошенко)³¹.

Такі ціннісні орієнтири спричинилися до формування своєрідного типу вченого-джерелознавця, якого називали «фанатиком документальності, рівно неприхильного і до романтичної оправи історичних фактів, і до теоретичних конструкцій»³², дослідником із репутацією «твердокам'яного документаліста і об'єктивника» (М.Грушевський)³³, «безстороннім літописцем» (М.Василенко)³⁴, «протоколістом подій минулого» (І.Житецький)³⁵ і т.п.

Іноді О.Лазаревського порівнювали з М.Максимовичем (Д.Багалій, М.Грушевський)³⁶. Проте це зіставлення виглядає не зовсім коректним, оскільки світосприйняття та погляди М.Максимовича спиралися на міцний підмурок шеллінґіанської натурфілософії. Натомість О.Лазаревський унікав не тільки філософських та соціологічних рефлексій, а часто-густо навіть звичайної генералізації фактографічного матеріалу, яка широко побутує в позитивістському історієписанні.

Сучасні науковці окреслюють стильовий профіль О.Лазаревського як «класичний приклад історика-позитивіста» (В.Воронов)³⁷ чи «перехідну фігуру» між романтичним та позитивістським народництвом (З.Когут)³⁸. Утім, позитивізм О.Лазаревського виказує своєрідний спосіб мислення т.зв. «практикуючого історика», який є досить поширеним типом дослідника в багатьох національних версіях європейської історіографії другої половини ХІХ ст. За влучним виразом Р.Коллінґвуда, такий історик зазвичай відкидає домагання позитивістської соціології чи філософії та вважає для себе вповні достатнім відкривати і встановлювати факти самі по собі³⁹.

Зазначимо, що попри фахову освіту та очевидний позитивістський рефрен дослідницьких практик, О.Лазаревський залишився осторонь від діяльності найбільш наукових інституцій та освітніх установ. На думку його сучасників (М.Василенко, В.Мякотін), він так і не став «цеховим ученим»⁴⁰.

Водночас у становленні О.Лазаревського як історика неабияку роль відіграла антикварна практика, яка спричинилася до створення його великої й цінної колекції джерел і старожитностей часів України-Гетьманщини. Вона справляла величезний вплив на сучасників, у т.ч. істориків. «Я пам'ятаю, яке велике вражіння на мене зробив цей вчений кабінет О.М., коли я його одвідав в часи своєї підготовки до наукової праці в початку 80-х років і побачив на стінах його немовби ілюстровану історію Гетьманщини в літографіях, цинкографіях і олійних фарбах», – згадував Д.Багалій⁴¹. Зауважмо, що колекція О.Лазаревського і нині становить неабияку евристичну цінність з обсягу української історії, зокрема пильно вивчається сучасними дослідниками (С.Білокінь, В.Ринсевич та ін.)⁴².

Імовірно, незважаючи на фаховий вишкіл, ця психологія антиквара, схильного до сприйняття, передусім, сингулярного й неповторного, який уважав, що самоцінність історичного документа є очевидною й незаперечною, певною мірою побутувала і у світосприйнятті О.Лазаревського. Можливо, саме вона спонукала його кінець-кінцем прибрати на себе роль приватного вченого й публікатора джерел.

Це осібне становище О.Лазаревського в науковому світі, вірогідно, диктувалося не тільки його особистими прикметами, а й світоглядом. Невідрефлектованість позитивістського канону мислення цього історика, що поєднувалася з обстоюванням тези про самодостатність джерела, сполучалася в його стильовому профілі зі своєрідними просвітницькими складовими, вислідом яких були думки про громадське «добро» та «спадщину».

Стильові поєднання позитивізму та просвітництва були досить поширеними у світосприйнятті і поглядах низки відомих українських діячів та інтелектуалів другої половини ХІХ ст. Тим паче, що в типологічному сенсі просвітницький раціоналізм та перша хвиля позитивізму споріднені між собою. Приміром, такі мисленнєві сполучення побутували у творчості В.Антоновича та П.Куліша.

Проте у випадку з О.Лазаревським позитивістські й просвітницькі компоненти складають унікальний візерунок його творчості завдяки тим громадським, суспільним та культурним практикам, які започаткувала Велика реформа 1861 р. Саме цей ефект споглядання, усвідомлення й осмислення тих величезних соціальних трансформацій, так би мовити, «зсередини», очима земського посередника й місцевого діяча, визначив перебіг його інтелектуальної біографії. Більше того, ці громадські практики значною мірою сформували той життєвий досвід, урешті-решт самотутній горизонт очікувань і сподівань, із перспективи якого історик освітлював українську минувшину – т.зв. Стару Малоросію.

Походження цієї назви в історичному письмі О.Лазаревського є однією із засадничих проблем щодо витлумачення його поглядів і світосприйняття, особливо з огляду на старанне й систематичне ігнорування автором низки рефлексивних компонентів (введення та представлення дослідницької стратегії, широкі

висновки, проміжні узагальнення, оціночні чи пояснювальні коментарі, виразно вибудовані лінії позитивної чи негативної аргументації, генералізація, формалізація та концептуалізація фактографічного матеріалу і т.п.). Якраз на цю стильову рису творчості вченого неодноразово звертали увагу історики (В.Біднов, М.Василенко, І.Джиджора та ін.)⁴³.

Власне, термін «Стара Малоросія», винесений до назви низки праць О.Лазаревського, є тією наріжною ланкою, котра продукує образ українського минулого в авторській візії, принаймні, вимальовує його загальні контури. Уважають, що поняття «Стара Малоросія» до наукового обігу ввів саме О.Лазаревський (М.Василенко, В.Сарбей)⁴⁴, який послідовно вживав його у ряді відомих студій: серія історико-генеалогічних та історико-біографічних нарисів «Люди Старой Малороссии» й 10-томний дослідницький проект «Описание Старой Малороссии», з обсягу якого автор встиг підготувати й видати три томи, присвячені Стародубському (1888 р.), Ніжинському (1893 р.) та Прилуцькому (1900–1901 рр.) полкам. Наступний том присвячувався описові Полтавського полку, проте вченому не судилося його завершити⁴⁵.

Недаремно М.Грушевський уважав, що перший том волюмінозного (багатотомного) «Описания Старой Малороссии» представив науковій громадськості О.Лазаревського як «найбільшого дослідника, якого мала Лівобічна Гетьманщина перед тим і по тім»⁴⁶. Схожої думки тримався і син історика – Гліб Лазаревський, який назвав батьківські праці «Описание Старой Малороссии» та «Люди Старой Малороссии» «величними полотнами»⁴⁷.

Так чи інакше, дефініція «Стара Малоросія» в українському історієписанні ХХ ст. стала асоціюватися, переважно, саме з О.Лазаревським та його творчою спадщиною. Зауважмо, що історик продовжував використовувати цю назву навіть попри гострі й дошкульні зауваги, висловлені в рецензії І.Лучицького на перший том. Той розглядав термін «Стара Малоросія» як такий, що не вповні відображає реальний зміст рецензованої студії. «Чи не було б справедливіше назвати її описом не *старої*, а просто *власницької* (курсив І.Лучицького – О.Я.) Малоросії?», – риторично запитував рецензент⁴⁸.

Інші дослідники не були настільки категоричними, як І.Лучицький, однак уважали дефініцію «Стара Малоросія», принаймні, не зовсім точною. Приміром, В.Мякотін віддавав перевагу назві «Гетьманська Малоросія»⁴⁹, а Д.Багалій висловив думку, що правильніше було б назвати студію О.Лазаревського «Описание левобережной Малороссии»⁵⁰.

Утім, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дефініція О.Лазаревського здобуває визнання та набуває неабиякого поширення. Промовистим свідченням цього є те, що термін «Стара Малоросія» фігурує у назвах праць багатьох українських та російських істориків, зокрема В.Барвінського, М.Василенка, В.Ейнгорна, Г.Максимовича, Д.Міллера, І.Огієнка, І.Павловського, В.Пархоменка, М.Плохинського та ін. Протягом 1924–1925 рр. у Львові навіть видавався історичний часопис «Стара Україна» за редакцією І.Кревецького.

Хронологічно доба «Старої Малоросії» у представленні О.Лазаревського обіймала період від середини ХVІІ ст. до кінця ХVІІІ ст. Власне, ці межі були визначені вже у його відомій монографії «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам» (Чернігів, 1866 р.).

Територіально предметна область студій О.Лазаревського локалізувалася теренами Лівобережної України. Зокрема, назви кількох праць ученого навіть сформульовані у відповідному дусі – «Из истории сёл и селян левобережной Малороссии: полковник Галаган в приднепровских своих маетностях. Земельные захваты Булюбашей» (1891 р.), «К истории землевладения в Левобережной Малороссии» (1892 р.), «К истории статутных судов в Левобережной Малороссии»

(1901 р.). Та й сам О.Лазаревський у першому томі «Описания Старой Малороссии» досить виразно означив просторові межі праці: «Малоросія лівого берега Дніпра, яка нині складає губернії Чернігівську та Полтавську»⁵¹.

У видовому плані його студія являла собою щось середнє між монографією й екстрактом, зробленим із низки історичних джерел. Сам автор схарактеризував її як «спробу з'єднати в децю ціле зібрані протягом багатьох років матеріали для історії заселення, землеволодіння та управління Малоросії за вказаний термін»⁵².

Серед науковців побутували різні оцінки й тлумачення стосовно видового означення «Описания Старой Малороссии». Д.Багалій наголошував, що праця О.Лазаревського репрезентує лише факти у «систематизованому вигляді»⁵³ та є «початковим зводом матеріалів»⁵⁴, І.Луцицький стверджував, що вона чимось подібна до «історико-географічного словника»⁵⁵, а В.Сарбей узагалі розглядав його роботи як «напівархеологічне видання»⁵⁶.

Видається, що на вироблення цієї самотутньої, у певному розумінні архаїчної, форми студій, вочевидь, вплинула відсутність широкого викладацького та взагалі лекційного досвіду в інтелектуальній біографії О.Лазаревського. Адже саме педагогічні практики зазвичай спонукають до цілісного, систематичного оформлення думок в узагальнюючих, викінчених образах чи формулах, які вчений чи викладач транслює певній спільноті або широкому загалу. Утім, попри цю синкретичну, почасти навіть суперечливу видову належність «Описания Старой Малороссии», зазначена робота з'явилася на арені українського історієписання як контраверсійна студія щодо героїко-романтичних праць М.Костомарова та Д.Яворницького. Зокрема, О.Лазаревський уважав, що його 10-томний проект надасть громадськості певні матеріали щодо внутрішнього побутування Малоросії, яке «сильно заступається переказом подій зовнішньої історії»⁵⁷.

Натомість російський історик В.Мякотін представив це інтелектуальне змагання у більш загостреному й категоричному сенсі. Зокрема, він трактував його як самотутній контраст між відтворенням «зовнішньої» та «внутрішньої» історії України-Гетьманщини, в якій одна картина минувшини – блискуча й героїчна, суттєво суперечила іншій – темній і похмурій, проте якраз і доповнювалася останньою⁵⁸. Д.Багалій обстоював думку, що песимізм О.Лазаревського як дослідника «внутрішньої» історії був реакцією на невинуватий оптимізм українських істориків, які студіювали «зовнішню» минувшину⁵⁹.

Зазначимо, що два томи «Описания Старой Малороссии» спричинилися до вельми цікавого явища на обширах українського історієписання – появи рецензій-монографій Д.Багалія та В.Мякотіна (148 та 126 стор.) з подвійною видовою належністю. Причому вони мають самостійну структуру, науковий апарат та навіть додатки з опублікованими джерелами.

У широкому розумінні ці рецензії-монографії більш-менш заповнювали нестачу рефлексивних компонентів у праці О.Лазаревського, почасти призначалися для інформаційного супроводу, потрактування й популяризації основного тексту серед наукової громадськості. Тим більше, що перший та другий томи висувалися на Уварівську премію Санкт-Петербурзької академії наук, яку здобув її автор⁶⁰.

Таке своєрідне становище інтелектуальної, хоч і децю прихованої опозиції, яке посіло «Описание Старой Малороссии» в українській історіографії кінця XIX ст. (позаяк провідну роль О.Лазаревський відводив усе ж таки старанно підбраному фактографічному матеріалу), привертає увагу до її сюжетних ліній. Насамперед, постає питання про соціальний лейтмотив, який проступає загальним рефреном крізь усю наукову творчість О.Лазаревського. Виглядає, що первісною віхою у цьому сенсі була згадана вище монографія «Малороссийские

посполитые крестьяне...». Зазначимо, що В.Сарбей ще на початку 1960-х рр. у світлі настанов радянської історіографії розглядав цю роботу як найвище досягнення О.Лазаревського⁶¹.

Інтелектуальний контекст зазначеної студії диктувався пореформеними практиками молодого вченого, який намагався з'ясувати те, як постало «кріпосне рабство» на теренах Малоросії. Звичайно, інвективи щодо козацької старшини спостерігаємо ще в його ранніх працях, наприклад, у розвідці на сторінках петербурзької «Основи»⁶². Проте думка О.Лазаревського про місцеве походження кріпацтва в Малоросії, яка надала його творчості виразного антипанського спрямування, безперечно, є вислідом монографії про буття посполитих. Ця вихідна теза про закріпачення селян на теренах Гетьманщини спричинилася, за висловом М.Грушевського, до виношування ним антитези про виняткову роль старшини у цьому процесі⁶³.

Отже, проблемним полем студій О.Лазаревського, хоч і в дещо специфічному розумінні, став соціальний світ минувшини з його швидкоплинними процесами та потворними діями конкретних осіб, родин та родів. «З одного боку, захоплення маєтностей з селянами, що в них мешкали, а з іншого – «скуповування» козацьких земель й обертання їх власників у «підсусідків», складає ледь чи не головний зміст тієї частини історії Малоросії в період Гетьманщини, котра ще залишається ненаписаною», – наголошував історик в одній зі своїх розвідок⁶⁴. Таке розуміння О.Лазаревським історичної сутності всієї доби Старої Малоросії є показовим, оскільки визначає авторську перспективу висвітлення ранньомодерної минувшини – взаємини між тогочасними станами, себто мінливі й суперечливі контексти соціального буття.

Таким чином, незлічені здирства, «зловживання», грабунки, доноси, родинні зв'язки й впливи, захоплення земель, обертання козаків у «підсусідків», судові справи, змагання за полкові й сотенні «уряди», фальшування доказів дворянства, які повсякчасно супроводжували перетворення козацької старшини на новоспечене українське панство, є звичайними сюжетами в авторському письмі.

Приміром, діяльність одного з відомих мазепинців – прилуцького полковника Дмитра Лазаровича Горленка, в «Описании Старой Малороссии» представлена у вкрай негативному світлі. «Будучи всемогутнім повелителем, *Горленко що хотів, те й забирав. Нічим він не обмежувався*, позаяк мав своїм протектором і батьком бувшого гетьмана Мазепу», – зазначає О.Лазаревський⁶⁵. У схожому контексті подається, наприклад, і постать стародубського полковника Лук'яна Івановича Жоравки. «Головна увага його, як полковника, – пише автор, – звернена була, звичайно, на особисте збагачення, яке передусім виражалось у захопленні якомога більшої кількості земель, на яких потім насаджувалися слободи та присвоювалася дармова праця поселених на них «підданих»⁶⁶. Такої ж оцінки удостоївся й гадяцький полковник Михайло Милорадович. «Прибувши до Гадяцького полку бідняком, *Милорадович поставив собі головну мету – нажитися*», – наголошує О.Лазаревський⁶⁷.

Зауважмо, що навіть у тих випадках, коли вченому бракувало відомостей для висвітлення певних ракурсів соціального буття тих чи інших персоналій, він висловлював сумніви щодо їхнього т.зв. «бездоганного» життя. Цікавою у цьому розумінні є авторська характеристика сина гетьмана Івана Самойловича – стародубського полковника Семена Самойловича, який помер у 25-річному віці. «*Скоріш за все, померлий був звичайним смертним*, котрий завдяки випадку опинився у щасливих умовах, поспішав насолодитися земними благами в тому вигляді, в якому вони видавалися йому найбажанішими», – підкреслює О.Лазаревський⁶⁸.

Зазначимо, що в нечисленних узагальнюючих пасажах історик однозначно вказує на головного винуватця тих процесів – адміністрацію України-Гетьман-

щини. «Гетьманський уряд» не хотів розуміти, що «добровільне й правильне купування» старшиною козацьких земель чинилося у більшості випадків під тиском влади, тобто під виглядом «добровільної й правної», у дійсності – *купівля-продаж більшою частиною бувала “примусовою та підставною”*, – стверджує вчений⁶⁹.

У передмові до видання «Сулимовського архива» О.Лазаревський висловився ще категоричніше: «Багатство малоросійської старшини XVIII в. зросло й збільшувалося головним чином унаслідок насилля над народом»⁷⁰. Та й сама старшина, на думку історика, поступово позбувалася інституту виборності, фактично перетворюючись на «гетьманських чиновників»⁷¹.

Зрештою, під авторське розвінчання потрапляють не тільки окремі особи, а й цілі родини. Приміром, у такому ключі автор розглядає «феномен» родини Забіл, представники якої протягом тривалого часу, один за одним, обіймали уряд борзнянського сотника⁷².

Помітне місце в текстах О.Лазаревського посідають сюжети зі спростуванням «аристократичного» походження багатьох відомих українських родів. Наприклад, він указує на очевидне фальшування генеалогії родини Тарасевичів, представники якої вважали, що походять від гетьмана Тараса Трясила (Федоровича)⁷³.

Такий вислід дослідницьких практик ученого мав наслідком гнівні протести та інвективи з боку низки відомих представників малоросійського дворянства⁷⁴. Відтак авторські викриття навіть створили О.Лазаревському своєрідний антипанський ореол.

Власне, цю його типовість у репрезентації низки біографій козацької старшини, що кінцем кінцем обернулася в українське панство, помітили й колеги-сучасники. Так, Д.Багалій зауважував, що О.Лазаревський «малює «людей старої Малоросії» не з усіх сторін, а майже виключно яко *хапунів*»⁷⁵. І.Луцицький писав про надзвичайну «густоту фарби», яку історик накладав на «героїв своїх біографічних етюдів»⁷⁶, а М.Грушевський згадував про те «злорадне завзяття, з яким він (О.Лазаревський – О.Я.), як кажуть ближчі йому люди, *розкривав темні і брудні махінації, з яких виростали великі фортуни шановних меценатів і народодлюбців XIX віку*»⁷⁷.

Мабуть, контраст між публічними практиками малоросійських аристократів другої половини XIX ст. та їхньою «ганебною» родинною історією справляв гнітюче враження і пробуджував гострі, непримиренні асоціації й відчуття в О.Лазаревського – громадського діяча та водночас чудового знавця XVIII ст. Видається, що історик отримував певну сатисфакцію, спростовуючи подроблені свідчення про шляхетство, сфальшовані документи про походження «благородних» родів, які в пореформену добу раптово стали опікуватися «народним благом».

Його сюжети спиралися на таку величезну критичну масу обробленого фактографічного матеріалу, яку годі було проігнорувати будь-якому фаховому історикові. Тому серед тогочасних дослідників нерідко виникали думки про соціокультурну зумовленість тих явищ і процесів, що розгорталися на теренах Гетьманщини.

«Риси схожості, що постійно зустрічаються в окремих портретах, мимоволі підштовхують думку до припущень про існування деяких загальних умов, які зумовили таку подібність, і ці здогади тим легше обертаються у певне уявлення, позаяк автор сам іде назустріч їм, пов'язуючи окремі епізоди своєї розповіді однією загальною ниткою, надаючи їм значення ілюстрації загальних порядків, іноді доволі точно формулюючи останні», – відзначав В.Мякотін⁷⁸.

Цей коментар рецензента виявляє певну аксіологічну настанову О.Лазаревського, згідно з якою він формував свої запити до історичних джерел, зокрема схильність до відтворення соціальних контрастів, побутових крайнощів та безмірного нагромадження земель і багатств.

Проте за численними «шпаргалами» й «описами» О.Лазаревський усе ж таки прагнув показати, представити, за його висловом, «живих людей» Старої Малоросії в «домашній та суспільній обстановці»⁷⁹. Адже він уважав, що й історик у «варто поглянути на те чи інше обличчя з колишніх часів»⁸⁰. Недаремно він хотів подати у першому томі «Описания Старой Малороссии», який видавав власним коштом, портрети хоч би трьох історичних осіб. Проте нестача грошей так і не дозволила реалізувати цей замір⁸¹.

О.Лазаревський уявляв «живу» минувшину як добре задокументовану й очищену від вигадок та перекручень, як достовірне представлення перед нащадками історичних осіб з усіма їхніми діяннями й злочинами. Така репрезентація разюче суперечила феєричній, героїко-художній апології історії М.Костомарова з її «живими подробицями». Натомість «живі люди» О.Лазаревського поставали, за твердженням М.Грушевського, з «кровою і м'ясом їх реальних інтересів»⁸².

Урешті, авторське письмо виявляє специфічні нахили й повороти мислення О.Лазаревського. Передусім варто звернути увагу на мисленнєві сполучення в текстах історика. Виглядає, що це досить прості, часто-густо приховані опозиції: внутрішнє/зовнішнє, песимізм/оптимізм, закріпачення/визволення, старшина/поспільство і т.п. Такі авторські дихотомії виявляють раціонально-просвітницький рефрен у мисленні О.Лазаревського, зорієнтований на контрастне, полярне освітлення та позиціонування минувшини. Вочевидь, саме у цьому інтелектуальному руслі й постала назва «Стара Малоросія». Ба більше, ця дефініція виказує орієнтацію автора на виокремлення різких, виразних, майже незаперечних проміжків історичного часу, зазвичай властиву історичній свідомості, скерованій на просвітницькі взірці мислення.

Це помітили вже сучасники вченого. Зокрема, М.Василенко вважав, що під «ім'ям *Старої* О.М.Лазаревський розумів Малоросію до кінця XVIII ст., себто до введення там загальноросійських порядків. Із цього часу, на його думку, починається *Нова* (курсив М.Василенка – *О.Я.*) Малоросія, створюються нові умови життя, а разом із ними й нові культурні завдання, нові національні устремління»⁸³.

На думку М.Грушевського, «доволі ясно відчувається тут концепція «Малой России», як історичного осередку, і *Гетьманщини, як центральної епохи, на котрій, в очах Ол. М-ча, вироста сучасна Україна* – передусім Лівобережжя»⁸⁴.

Отже, за візією О.Лазаревського, «Стара Малоросія» – це доба, яка остаточно поховала традиції козацької вольниці та поставила поспільство у цілковиту залежність від новоявленого панства. Невипадково автор означає проблемне поле своєї монографії про «малоросійських посполитих» як вивчення «громадського побуту станів». Зокрема, він спростовує думку, що селянство втратило «громадську свободу» внаслідок монаршого указу від 3 травня 1783 р., а наголошує на тій провідній ролі, яку відіграла козацька старшина у цьому процесі⁸⁵. Таким чином, часи «Нової Малоросії» сприймаються істориком у контексті емансипації чи визволення селянства, переломною межею в якому стала Велика реформа 1861 р.

Це протиставлення «Старої» та «Нової Малоросії», вочевидь, є вислідом пореформених дослідницьких і громадських практик О.Лазаревського, урешті-решт того величезного тектонічного зміщення, що сталося в історичній свідомості 1860–1880-х рр. – у час модернізації імперії Романових. Такий ментальний «зсув» пореформеної доби спричинився до творення специфічної та контрастної візії О.Лазаревського, зрештою, до постанови соціального, проте дещо обмеженого, однотипного, образу «Старої Малоросії». Невипадково у некролозі, присвяченому О.Лазаревському, вражений М.Грушевський назвав цю авторську палітру «страшним образом Гетьманщини»⁸⁶, хоч і наголосив, що її творець усе ж таки не звів зібраний, величезний матеріал в «один образ»⁸⁷.

Тема «Старої Малоросії», точніше, Старої України, пройшла лейтмотивом і крізь творчість іншого українського історика – О.Оглоблина.

Його інтелектуальна біографія розгорталася в зовсім іншу добу, за відмінних суспільних передумов, однак мала певне соціокультурне спрямування, яке нав'язувало обом історикам спільне проблемне поле історичних студій. Таким об'єднуючим вектором був самобутній культурний досвід та терен малої батьківщини їхніх предків: Конотопщини – для О.Лазаревського, Новгород-Сіверщини – для О.Оглоблина⁸⁸.

Звичайно, останній не був тією «лівобічною людиною», яким був О.Лазаревський. Проте незвичний пієтет до землі та культурної спадщини Новгород-Сіверщини О.Оглоблин проніс крізь усе життя, зокрема протягом кількох десятиліть еміграції. «Саме в тому родинному оточенні і на рідній землі зацікавився я своїм походженням і своїм родом. Усе якнайбільше сприяло цьому. Навколо були родичі, ближчі і дальші, матері й батька. На цвинтарі лежали їх – мої – предки, про яких так багато розповідала мені моя бабка Анна. На стінах висіли їх портрети. У старовинних шухлядах лежали фамільні документи, починаючи з XVIII століття. Старі меблі, картини, посуд тощо – *усе дихало старовиною, такою живою й такою рідною*», – відзначав історик у своїй науковій автобіографії⁸⁹.

Зауважмо, що чимало наукових тлумачень О.Оглоблина, наприклад, щодо авторства «Истории русов», тісно пов'язані з тамтешнім культурним середовищем. Приміром, у рукописі своєї монографії про Опанаса Лобисевича, підготовленої за часів радянсько-німецької війни, він досить категорично стверджує: «Автор «Истории русов» – новгород-сіверець. *Це безперечно, і, мабуть, нікому не дасться заперечити цей наш висновок*»⁹⁰.

Варто взяти до уваги й те, що культурні, освітні, соціальні практики, за своєю майбутнім ученим у його дитячі та юнацькі роки, нав'язували авторське тяжіння до людського виміру осягнення ранньомодерної української минувшини. Зокрема, О.Оглоблину ще в юнацькому віці подарували комплект найголовнішої праці В.Модзалевського – чотири томи «Малороссийского родословника» (К., 1908–1914 рр.).

На науковій авансені О.Оглоблин з'явився як адепт «масової» історії, яка тією чи іншою мірою була вислідом соціологізації минувшини на початку ХХ ст. Принаймні, його студії 1920-х рр. з історії української фабрики постали в контексті тогочасних зацікавлень буттям «масової», себто звичайної, «сірої» людини.

Водночас учений був очевидцем і сучасником української революції 1917–1920 рр., яка сформувала ту неповторну інтелектуальну й духовну атмосферу 1920-х рр. – десятиліття революційного романтизму. Більше того, неоромантична хвиля, що персоналізувалася у постаті В.Липинського з його відомою студією «Україна на переломі», розглядалася молодим істориком як свого роду революція в історіографії⁹¹.

Тож історичні погляди та світосприйняття О.Оглоблина формувалися саме на перехресті візій «масової» історії й неоромантизму⁹². У світлі таких розмаїтих інтелектуальних та культурних впливів наукова спадщина О.Лазаревського сприймалася істориком досить складно. Виглядає, що О.Оглоблин послуговувався нею як первісною точкою відліку у наукових студіях 1920-х рр. Адже праці О.Лазаревського на той час становили міцний фактографічний підмурок для будь-якого дослідника минувшини України-Гетьманщини. Невипадково монографія О.Оглоблина «Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине» (К., 1925 р.) рясніє посиланнями на студії О.Лазаревського та його славнозвісну колекцію джерел. Відтак молодий дослідник уважав свого попередника за «найкрупнішого історика Гетьманщини», хоч і закидав йому брак зацікавлень до «історії економічного побуту»⁹³.

Про шанобливе ставлення історика до спадщини О.Лазаревського свідчать й інші факти. Зокрема, за ініціативою О.Оглоблина 1922 р. був створений Історичний кабінет імені О.Лазаревського при Вищому інституті народної освіти імені М.Драгоманова (колишньому університеті) у Києві, який він же й очолив⁹⁴. Пізніше О.Оглоблин згадував, що завів «справжній культ Лазаревського» у цьому інституті⁹⁵.

Зауважмо, що й дослідницька культура О.Оглоблина, як і О.Лазаревського, формувалася в річищі широкої архівної та джерелознавчої евристики. Недаремно студії початку історика вражають обсягом опрацьованого фактографічного матеріалу. Вочевидь, вивчення цінної збірки книг та джерел О.Лазаревського спрямувало й відповідні евристичні запити О.Оглоблина, зокрема щодо низки відомих персоналій другої половини XVIII – початку XIX ст.

Наприклад, на сторінках його монографії «Кріпацька фабрика», наклад якої був знищений радянською цензурою 1931 р., споглядаємо ім'я «великого діди́ча» Михайла Миклашевського⁹⁶ – одного з героїв студій О.Лазаревського.

Цікава і досить самобутня оцінка О.Лазаревського як ученого представлена в лекційному курсі О.Оглоблина з історії України, який він читав у 1929/1930 навчальному році. «Синтетичні завдання не властиві були Лазаревському. Мимо всенької його величезної праці монографічної та археографічної, він був і залишався найвидатнішим істориком Гетьманщини, себто певного тільки періоду в історії України (XVII–XVIII ст.) певної частини української території (Лівобережжя). Але за те він один з перших віддає основну увагу соціально-економічній історії»⁹⁷.

Більш виразно щодо постаті та творчості свого попередника О.Оглоблин висловився в еміграції. Зокрема, він обстоював думку, що О.Лазаревський виступив «*немовби суворий і невблаганний прокурор* на суді над козацькою старшиною й українським шляхетством XVII–XVIII ст., які в його уявленні й освітленні з'являються перед нами як верства, що нічого доброго не зробила в історії України й спричинилася до руйнації старої гетьманської держави»⁹⁸. Видається, що у цій рецепції творчої спадщини О.Лазаревського помітну роль відігравали неоромантичні компоненти мислення О.Оглоблина. Тим більше, що історик обстоював думку про «*позитивну, творчу, культурну працю*» української аристократії XVIII ст.⁹⁹

Такий підхід зазвичай спирався на неоромантичні уявлення про те, що провідна верства (еліта), принаймні, її частина, осягає політичну, національну чи соціальну кінцівку історичного руху й виступає на сцені минувшини як «колективний», точніше, «груповий» герой, який несе ідеї «патріотизму» й «жертвності» задля здійснення ідеалізованої мети¹⁰⁰.

Утім, попри такі, здавалося б, негати́вні оціночні пасажі, пієтет до творчого доробку свого попередника О.Оглоблин проніс до кінця життя. Свідчення цієї величезної пошани несподівано віднаходимо в його листуванні 1964 р. На той час родина О.Оглоблина опинилася у вкрай складному становищі – помирала паралізована дружина, тяжко працював на фабриці його син Дмитро, нависла загроза втрати помешкання у Лудлові (Массачусетс, США), не було жодної можливості взяти позику в банку чи кредитній спілці... Наразі розглядалися найрізноманітніші варіанти пошуку грошей, зокрема навіть продаж власної книгозбірні.

«Що ж до продажу книжок із моєї бібліотеки, то це річ для мене – доки ще живий – абсолютно неможлива; хоч і маю деякі цінні й рідкі видання, але вони потрібні для моєї наукової роботи (приміром, «Історія русів» I видання 1846 року або три томи «Описания Старой Малороссии» Лазаревського). Мені навіть страшно про це й подумати», – писав О.Оглоблин у листі до Л.Винара від 18 жовтня 1964 р.¹⁰¹ Мабуть, цей уривок не потребує якихось додаткових коментарів...

Іншою площиною, яка перетинала наукові зацікавлення О.Лазаревського та О.Оглоблина, була царина українського родознавства, зокрема генеалогія лівобережного чи малоросійського дворянства. Зазначимо, що в ієрархії фахових проблем О.Оглоблин розглядав генеалогію як інтимно близьку царину наукових студій і навіть порівнював свої захоплення родознавством із почуваннями дитини у «казковому зачарованому лісі»¹⁰². Згодом його зацікавлення власним родоводом трансформувалися у розгалужене коло наукових інтересів, які тією чи іншою мірою проступали ще у 1920–1930-х рр., а також у воєнну добу¹⁰³.

Проте повною мірою вони виявилися в еміграції. Недаремно 1964 р. О.Оглоблин окреслив ці наукові інтереси у п'ятьох напрямках: «1. *Генеалогія шляхетських, старшинських, козацьких і патриціанських фамілій Лівобережної України XVII–XVIII стол.*; особливу увагу звертав я на ті фамілії на літери Т–Я, що мали ввійти до 5-го тому Родословника В.Л.Модзалевського, який ні не побачив світу. 2. *Генеалогія українських гетьманських родів (зокрема нащадків гетьмана Петра Дорошенка й наказного гетьмана Павла Полуботка).* 3. *Генеалогія кількох визначних культурних і політичних діячів українського походження (Микола Гоголь, Максим Рильський, Дмитро Дорошенко, Олександр Шульгин, Косачі, Туманські, Ханенки, Драгомирови та інші).* 4. *Збирання матеріалів до монографії про рід Лашкевичів, моїх предків по матері.* 5. *Методологічні та історіографічні проблеми української генеалогії та інші теми*»¹⁰⁴. Водночас він відводив виняткову роль біографістиці в історичних студіях, яку називав архаїчним терміном «біографіка»¹⁰⁵, що був популярний на початку ХХ ст.

Ці академічні інтереси О.Оглоблина створювали міцний фактографічний підмурок, на який спиралися його студії, присвячені українській історії кінця XVII–XVIII ст. До того ж, генеалогічні й біографічні зацікавлення специфікували його дослідницькі інтенції.

Зрештою, у працях О.Оглоблина споглядаємо безліч біографічних, родовідних екскурсів, зауваг і коментарів, що продукують, окрім макроісторичних контекстів, силу-силенну мікроісторичних ракурсів, які не втрачають в авторському письмі своєї самоцінності. Відтак архітектоніка його студій вирізняється полівимірністю, спричиненою багатоманітністю сюжетних ліній, зокрема їх перетіканнями, самостійними відламами і т.п.

Таким чином, особистий пієтет до історії родів сполучається з дослідницькими інтенціями О.Оглоблина, який прагнув не тільки відтворити континуїтет української минувшини, а й показати розмаїття й насиченість політичного, культурного та духовного життя XVIII ст. Однак від часів мазепинської еміграції ця ідейна тяглість простежувалася вже не стільки у сфері політичної історії України-Гетьманщини, скільки у царині суспільної думки, культурних та інтелектуальних потуг тодішніх діячів, письменників, митців, зокрема в контексті їхніх планів, задумів, розпочатих і незакінчених проектів і т.п. Адже такі контексти висвітлення дозволяли встановити зв'язок політичних ідей та концепцій, показати їх еволюцію, простежити культурні та інтелектуальні трансформації тощо.

Отже, навіть сама евристика відповідного емпіричного матеріалу фокусувала увагу історика на відомих та маловідомих постатях, очевидному та можливо зв'язку між ними, соціокультурному середовищі й інтелектуальній атмосфері їхнього побутування. Виглядає, що саме на ґрунті опрацювання таких персоналістичних контекстів минувшини і визрів задум монографії О.Оглоблина – «Люди Старої України» (1959 р.).

Перетворення, своєрідне перетікання, власне, біографічних подробиць, родознавчих екскурсів у різні контексти культурної й політичної історії помічаємо, передусім, у текстах О.Оглоблина, присвячених новгород-сіверським діячам XVIII – початку XIX ст. і написаних за часів радянсько-німецької війни.

Мабуть, роль певного каталізатора у цьому процесі відіграли студії над авторством «Истории русов», оскільки вони спонукали автора перейти від специфічної канви біографічного матеріалу до вивчення різних площин української минувшини – культурної, політичної, інтелектуальної тощо.

Наприклад, 1943 р. у статті про Архипа Худорбу та втрачену «Історію» цього автора О.Оглоблин висловлює думку, що його ідеї помітні в «Истории русов». Зокрема, він відзначає, що «високий патріотичний дух цього навіки загубленого твору ... утілений у блискучій історіософічній і мистецькій оболонці «Истории русов», і досі промовляє до нас на повний голос»¹⁰⁶. В іншій замітці вчений згадує, що «майбутній чернігівський патріот початку ХІХ стол., Калинський, саме в Новгород-Сіверському пройшов добру школу українського патріотизму»¹⁰⁷.

Власне, ці дослідницькі устремління кінець-кінцем підвели О.Оглоблина до думки про існування певної неформальної групової спільноти тогочасних українських діячів та інтелектуалів старої Сівери. «На ґрунті біографій конкретних історичних діячів того часу склалася в мене й концепція Новгород-Сіверського патріотичного гуртка», – зазначає історик¹⁰⁸. Ця ідея, вірогідно, зародилася десь наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр. Принаймні, за часів радянсько-німецької війни вона перейшла зі стадії виношування, себто творчих планів, до етапу реалізації. Зокрема, 1942 р. О.Оглоблин висловлює її в листуванні з Д.Дорошенком. «Те, що Ви кажете, це справді дуже ймовірно, тільки треба установити, що між усіма особами новгородського гурту, що Ви їх перелічуєте, справді існував ближчий, а не лиш службовий зв'язок. Та Ви це певно й доводите», – зазначає Д.Дорошенко в листі-відповіді до О.Оглоблина від 20 червня 1942 р.¹⁰⁹ Вочевидь, про студії О.Оглоблина, присвячені новгород-сіверським діячам, та щодо авторства «Истории русов» знав і І.Крип'якевич. У листі від 8 травня 1943 р., адресованому О.Оглоблину, він зазначав: «Які ж це інтересні часи і люди! Велика Ваша заслуга, що Ви їх добудете (дослівно) з пилу архівів!»¹¹⁰.

Урешті, первісний текст монографії «Люди Старої України» був написаний О.Оглоблиним протягом 1945 р. у селі Трасфельдені (Баварія, Західна Німеччина)¹¹¹. Пізніше вчений неодноразово доповнював та перероблював свою студію, зокрема опублікував низку окремих історико-біографічних нарисів з обсягу зазначеної тематики до 1959 р., коли «Люди Старої України» вже вийшли в мюнхенському українському видавництві «Дніпрова хвиля».

Утім, уже в перших текстах О.Оглоблина, написаних за воєнної доби, що ввійшли до монографії, споглядаємо його зацікавленість не стільки соціальним, скільки політичним, культурним та інтелектуальним буттям Старої України. Авторські мотивації в «Людах Старої України» декларувалися істориком у контраверсійному щодо відомих праць О.Лазаревського («Люди Старої Малоросії», «Описание Старой Малороссии») дусі. Таке позиціонування О.Оглоблина до студій свого попередника пояснювалося тим, що друга половина ХVІІІ ст., особливо десятиліття після скасування Гетьманщини, досить часто репрезентувалися в українському історієписанні ХІХ ст. як «мертва доба»¹¹². Тож історик убачав за провідну мету своєї праці «воскресити науково тих «людей Старої України», які справді почали українське національне відродження, що відкрило нам шлях до нової України»¹¹³. Відтак рецензенти цієї монографії слушно брали до уваги саме відмінність аксіологічних приписів О.Лазаревського й О.Оглоблина щодо старосвітських діячів ХVІІІ ст.¹¹⁴ Приміром, Ю.Бойко зауважив, що в «особі проф. О.Оглоблина з'явився солідний антагоніст О.Лазаревського»¹¹⁵.

Інтелектуальна природа таких настанов заслуговує на більшу увагу. У цьому сенсі досить цікавою є післямова О.Оглоблина, в якій він викладає свої сумніви («голос внутрішньої критики»), міркування та мотиви, що спонукали його представити світу «Людей Старої України». «Проте інший, теж внутрішній голос,

відкидаючи всі ці сумніви, – зазначає О.Оглоблин, – владно велів нам написати дану книгу. *Це був голос історичної правди, яка може довго-довго, десятиліття і навіть століття, мовчати, але яка ніколи не вмирає. І сучасники, і нащадки, і свої, і чужі могли неславити чесні імена українських діячів XVIII століття або, ще гірше, свідомо, чи несвідомо замовчувати їх славні діла. Так було і так буде. Але прийде час, і правда, непереможна історична правда залунає на весь світ. Бо правда вічна, і вічна тільки правда»¹¹⁶. Власне, ця заувага виказує очевидний ідеалістичний рефрен історичного письма, який відчутно виявляється у стильовому профілі О.Оглоблина, себто неоромантичні складові його мислення. Рецензент його студії – Л.Білас – уважав, що цей авторський пасаж демонструє «інтимне «вірую» історика (що, до речі, так нагадує кирило-методіївців)»¹¹⁷.*

Проте у текстах О.Оглоблина споглядаємо й інший інтелектуальний вектор його праці – ідею спадкоємності історичної людини та її діянь у часі та просторі. Зауважмо, що думка про спадкоємність, тяглість чи переємність, а, за великим рахунком, генетичний зв'язок, належить до базових операційних термінів з обсягу дослідницького інструментарію будь-якого історика. Відтак ту чи іншу термінологію, яка відтворює каузальність в історії, споглядаємо в найрізноманітніших наукових студіях. Однак, часто її вживання є настільки звичним, що науковець інтуїтивно чи автоматично оперує традиційними поняттями й категоріями і навіть не замислюється щодо їхнього змістового наповнення, функціонального призначення й адресної спрямованості.

Утім, трапляються й випадки, коли застосування та змістова локалізація термінології набувають самоцінного значення, позаяк стають предметною областю для авто- та гетерорефлексій дослідника. Власне, ідеться про інструментальне використання термінів, яке потребує від історика певної відрефлектованості, зокрема нормативного, ціннісного ставлення до минувшини, апробації концептуальних схем на конкретному фактографічному матеріалі. У цьому сенсі О.Оглоблин посідає проміжне місце серед тодішніх учених-гуманітаріїв. Зокрема, він належить до тієї категорії науковців, які майже не переймалися історіософськими, методологічними чи теоретичними розумуваннями. Наприклад, в одній із розвідок він скептично висловлюється про надмірний нахил українських істориків повоєнної доби до «історіософічних узагальнень», яку протиставляє славнозвісній епосі В.Антоновича¹¹⁸.

У певному сенсі таке інтелектуальне становище зближує О.Оглоблина з О.Лазаревським. Недаремно ці стильові риси творчості історика впали в око й рецензентам його монографії «Люди Старої України». Приміром, уже згаданий Л.Білас зазначав, що автор «не любить теоретизувати»¹¹⁹. А невідомий критик, який переховувався під псевдонімом «Історик», наголошував, що «О.Оглоблин має безсумнівні передумовини до плідної праці в галузі кропітливих архівних розшукув; це – історик-архівіст. Зате менше є підстав вважати його істориком-синтетиком, ідеологом чи істориком-філософом»¹²⁰. Як тут не згадати відому заувагу М.Василенка про те, що О.Лазаревський ніколи не був «істориком-філософом»¹²¹.

Із такої перспективи, мабуть, не варто дивуватися, що О.Оглоблин зазвичай оперує традиційною т.зв. родовою термінологією, яка, до речі, цілковито домінує і в текстах О.Лазаревського. Здебільшого, ці дефініції постали з різних соціальних, культурних та господарських практик нашої минувшини, себто безпосередньо зі світу історії, а не були сконструйовані спеціально для тих чи інших дослідницьких потреб. Саме у цьому полягає їхня докорінна відмінність від понять, які створені науковцями для позначення й окреслення певних історичних явищ і процесів, зокрема щодо відображення їхнього особливого, специфічного змісту та продукування багатоманітних смислів.

Загалом у текстах О.Оглоблина споглядаємо низку добре відомих та поширених понять: рід, родина, генерація, стани, земля, маєтки, промисли, рудні,

рудники і т.п. Переважно історик уживає побутові означення з обсягу суспільного та культурного життя Старої України, інші традиційні терміни щодо ідентифікації соціальної належності чи етнічного походження певних осіб, різних видів господарської діяльності тощо. Проте, застосовуючи ці родові поняття, О.Оглоблин не тільки генералізує свої спостереження, а й поширює їх на інші предметні області. Ця інтелектуальна прикмета є одним із наріжних каменів його стилю мислення.

Наприклад, він застосовує ідею тяглості генерацій із перспективи реконструкції українського історієписання. Згадаємо, приміром, своєрідний родовід генерацій українських істориків в еміграції стосовно національної історіографії 1920–1950-х рр., який уклав автор в англomовному огляді 1957 р.¹²² О.Оглоблин навіть ідентифікує самого себе в контексті побутування різних поколінь науковців. «Мое властиве місце – це українська історіографія 1920-х років. Це була моя наукова генерація (курсив О.Оглоблина – О.Я.)», – зазначає історик¹²³.

Орієнтуючись на традиційну термінологію, учений у низці випадків трансформує її змістову локалізацію й інструментальне застосування. Відтак, «генеалогічна ідея» в історичному письмі О.Оглоблина перетворюється в культурну, інтелектуальну, політичну та духовну спадкоємність різних поколінь на українських обширах, себто стає розповіддю про історичну людину та метаморфози її побутування в часі й просторі. Виглядає, що такі перетворення «родових понять» у текстах О.Оглоблина пов'язані з інтелектуальними впливами візії «масової» історії, скерованих на представлення історії спільнот, процесів та явищ високого рівня загальності. Це спонукало вченого до певних термінологічних мутацій, хоч часто-густо вони постають у невідрефлектованому, невикінченному вигляді.

А, утім, зауважимо, що навіть у тих випадках, коли історик прагне концептуалізувати минувшину, він нав'язує свої тлумачення не стільки до термінів, скільки до біографій та діянь конкретних історичних постатей, крізь які прагне представити різноманітні процеси і події. Приміром, висвітлюючи постать П.Коропчевського, О.Оглоблин закидає своєму попереднику те, що «за офіційною біографією значного чиновника Лазаревський не помітив громадського діяча; за формулярними даними прогледів цікаві біографічні моменти, що не вкладалися в рамки урядового життєпису»¹²⁴.

Зрештою, тексти О.Оглоблина демонструють його орієнтацію на виявлення багатоманітних зв'язків між культурними й духовними традиціями, концепціями політичної думки, різними поколіннями, а за великим рахунком – між епохами української історії. Тому політичний приєм мазепинської доби, у репрезентації О.Оглоблина, у жодному разі не є кінцем її культурного й інтелектуального побутування, ідеї та форми якого переходять на соціокультурний терен Старої України. Ці мотиви доволі добре простежуються в його монографії «Люди Старої України», яка виглядає як продовження авторських студій про мазепинське відродження. Адже культурна й інтелектуальна доля мазепинської спадщини в контексті постанови й плекання автономістських традицій є однією із засадних проблем його праці про старосвітських діячів або «старих українців» другої половини XVIII ст.¹²⁵

Така акцентуація автора саме на останній половині просвітницького століття виказує хронологічну локалізацію, власне, доби Старої України, принаймні у вузькому сенсі, позаяк часові межі його монографії обіймають кінець XVII – початок XIX ст. Утім, часи Руїни, мазепинського відродження або епоха К.Розумовського у рецепції О.Оглоблина розглядаються як самостійні хронологічні сегменти, що мають власний зміст. Натомість О.Лазаревський сприймає їх менш диференційовано, зокрема розглядає у межах певної цілісності – доби «Старої Малоросії».

У цьому місці варто пригадати досить цікаве авторське означення самої процедури періодизації, яке виявляє її відносно, практичне, точніше, аксіологічне забарвлення. «Звичайно, кожна періодизація є умовна (курсив О.Оглоблина – О.Я.). І здебільшого вона подиктована не так науковими, як практичними потребами й інтересами», – наголошує О.Оглоблин¹²⁶. Його тексти виявляють певні аксіологічні настанови щодо різних історичних епох, передусім, у сенсі їх інтелектуальної й культурної спадкоємності. Наприклад, в одній зі своїх розвідок історик промовисто оцінює гетьманування К.Розумовського як часи «буання української громадсько-політичної думки» та «відродження української автономістичної ідеї»¹²⁷. Більше того, він обстоює думку про те, що «доба Розумовського продовжила давню традицію мазепинського ренесансу, яку вона передала наступній добі – українському національному відродженню першої половини ХІХ ст.»¹²⁸. В іншому місці О.Оглоблин зазначає, що епоха К.Розумовського «відновила, хоч і в інших формах, стару мазепинську ідею»¹²⁹.

Подібні означення в авторському письмі споглядаємо і в персоналістичному сенсі. Приміром, Т.Калинського вчений називає «живою ланкою того могутнього ідейного ланцюга, що з'єднував новгород-сіверських (і чернігівських) патріотів кінця ХVІІІ століття з українськими автономістами 1820-х років, які гуртувалися навколо Малоросійського таємного товариства»¹³⁰.

Зазначимо, що О.Оглоблин планував своєрідне продовження монографії про новгород-сіверських діячів. Відтак за «Людьми Старої України» проектувалася серія авторських нарисів «біографічно-мемуарного характеру» про «Людей Нової України»¹³¹.

Урешті-решт, скерованість ученого на каузальність, конечність, генетичність у відтворенні світу історії, яка, хоч і не є жорстко детермінованою, усе ж таки нав'язує до позитивістського ідеалу науковості, вислідом якого було простеження різноманітних зв'язків – культурних, політичних, інтелектуальних, родинних і т.п. Адже соціологізація історії, представлена тією чи іншою «масовою» візією минувшини, є близьким родичем позитивізму.

Зауважимо, що такі тези історика часто-густо поділяли й рецензенти його монографії. Приміром, митрополит Ларіон (І.Огієнко) на шпальтах часопису «Віра й культура» так схарактеризував думки О.Оглоблина: «Українське життя ХVІІІ віку: Мазепа розбитий, – але не розбита його ідеологія. Подати треба: устрій України ХVІІІ віку, устрій війська, нищення цих устроїв, українські центри, Правобережжя й Лівобережжя, економіка, політика, церква, освіта, Новгород-Сіверський центр, друкарство, «Історія русів» і т.ін.»¹³². Інший рецензент – Л.Винар – уважав, що «ствердження історичної тяглости державницьких традицій в різних історичних добах пов'язує в один нерозривний історичний процес епоху Мазепи та його наслідників»¹³³. У схожому сенсі тлумачила текст О.Оглоблина й Н.Полонська-Василенко. «Значення книги О.Оглоблина полягає в тому, що біографіями реальних людей він показав цю національно-державницьку свідомість ... він поглиблює на 200 років історію української національно-державницької свідомості (курсив Н.Полонської-Василенко – О.Я.)», – зазначає дослідниця¹³⁴.

Утім, історичне письмо О.Оглоблина має й інший семантичний шар, який зорієнтований на ідеалізацію або, за виразом Л.Біласа, «поетизацію» минувшини¹³⁵. Мабуть, саме тому в тексті «Людей Старої України» й віднаходимо чимало «поетичних» чи «патріотичних» метафор, які виявляють неоромантичні устремління автора: «незламне життя славного українського патріота» (Г.Долинський)¹³⁶, «передати ідею українського національного відродження поколінню 1840-х років – могутній когорті Шевченка і кирило-методіївців»¹³⁷, «велич його імення» (В.Капніст) та «скрижалі нашої історії»¹³⁸, «високий дух демократизму»¹³⁹, «священний прапор визволення»¹⁴⁰, Києво-Могилянська академія як

«київські Атени»¹⁴¹, «невмирущі традиції українського автономізму»¹⁴², «сили національного спротиву»¹⁴³, Новгород-Сіверська гімназія як «справжні «Атени Сіверщини»»¹⁴⁴, «велетнів української культури, як Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш»¹⁴⁵, «національно-культурний дух»¹⁴⁶, «дух нації не вмирає»¹⁴⁷, «ідеї відродження української державности й української національної культури»¹⁴⁸, «великий моральний авторитет українського патріота» (В.Шишацький)¹⁴⁹ і т.п.

Урешті, два пласти – «поетичної» (неоромантичної) та традиційної, родової семантики сполучаються в монографії О.Оглоблина завдяки ідеї наступності між різними генераціями українських діячів, яку прагне репрезентувати її автор.

Зауважмо, що студія «Люди Старої України» незаперечно виявляє чудове знання О.Оглоблиним горизонтальних та вертикальних зв'язків української аристократії XVIII ст. Причому навіть нещадний критик цієї монографії Л.Білас уважав, що вона спирається на «набуте при архівних студіях на Україні інтимне ознайомлення з провідними людьми тих часів, з їх посвояченнями, особистими зв'язками, і у цих питаннях автор є сьогодні безсумнівним авторитетом»¹⁵⁰. Заразом опонент О.Оглоблина обстоював думку, що автор змішує чи навіть наповнює сучасним змістом традиційне означення дефініції «патріот», яку первісно тлумачили як компонент «ідеології горожанства («буржуазії»)» у Західній Європі¹⁵¹. Проте Л.Білас практично залишає поза увагою ту просторову складову, яка продукує інший зміст старого поняття, зокрема нав'язує до традицій козацько-гетьманської минувшини. Припускається він і деяких інших ляпів, наприклад, називає О.Оглоблина, котрому на час публікації рецензії було понад 60 років, «порівняно молодою людиною»¹⁵².

Властиво, що саме соціокультурний простір старої Сівери є тією локальною і zarazом всеукраїнською сценою, у представленні О.Оглоблина, на якій побувають «дворянські патріоти» чи «культурні українці». Цей інтелектуальний, політичний та культурний лейтмотив є наскрізним у тексті монографії, який до того ж демонструє потяг ученого до своєї малої батьківщини – Новгород-Сіверщини. Така настанова дозволяє О.Оглоблину вибудовувати розмаїті контексти висвітлення, виявляти багатоманітні інтелектуальні й культурні взаємини, віднаходити нові ракурси традиційної проблематики, урешті-решт конструювати свій образ Старої України тощо.

Передусім історик прагне намацати ті численні лінії конфлікту, які постали між тодішніми українськими діячами з більш чи менш виразними автономістськими ідеалами й централізмом російської державної системи. Відзначимо, що в одній із розвідок О.Оглоблин пише про українських автономістів XVIII ст., які стали «жертвами московського централізму»¹⁵³.

У цьому місці варто наголосити, що йдеться не лише про конфронтацію, яку можемо представити як змагання традиційного з модерним, а й про спроби автора показати канали перетікання старої спадщини Гетьманщини на нові терени соціального, політичного, культурного й духовного буття другої половини XVIII ст. Недаремно один із рецензентів зазначеної монографії вважав, що вона присвячена «многобарвним проявам українського політичного життя у другій половині XVIII і на початках XIX століття»¹⁵⁴.

Виглядає, що ідея пошуку цього зв'язку, зрештою, інтелектуальної й культурної близькості новгород-сіверських діячів є провідним рефреном монографії О.Оглоблина. Саме вона сполучає 23 біографічні та родознавчі нариси, які утворюють розмаїту композиційну мозаїку монографії, що складається в авторський образ Старої України.

У видовому плані низка нарисів, об'єднаних великим задумом, є досить звичайною формою для стильового профілю О.Оглоблина. Адже більшість його монографій 1920–1930-х рр. виконані як певна серія нарисів, що висвітлюють локальні фрагменти спільної теми. Проте в міжвоєнному часі архітектоніка праць

історика спиралася на ідею висвітлення конкретних господарських структур – мануфактура, передкапіталістична фабрика і т.п. Натомість у «Людях Старої України» незаперечно домінує просторовий ракурс висвітлення, який сполучає низку багатоманітних зв'язків між героями цієї монографії. Отже, саме простір старої Сівери, а у ширшому сенсі і всієї України, виступає як засадний соціо- й етнокультурний чинник, який формує світосприйняття «дворянських патріотів». Згадаємо, приміром, відому тезу про «територіальний патріотизм» у класократичній візії В.Липинського¹⁵⁵.

Власне, думка про спільний соціокультурний і територіальний терен, де постає групова свідомість українських автономістів другої половини XVIII ст., нав'язує основні авторські контексти висвітлення тогочасних діячів. «*Це надає єдності нарисам і намічає межі, далі яких не заходить дослідницька увага автора*», – зазначає Н.Полонська-Василенко¹⁵⁶.

Відзначимо, що монографія О.Оглоблина справила неабиякий вплив на українську зарубіжну історіографію, особливо щодо побутування Новгород-Сіверського гуртка. Приміром, Д.Решетар та О.Пріцак розглядали кінець XVIII ст. як новгород-сіверську стадію українського національного руху саме в руслі «Люддей Старої України»¹⁵⁷.

Персоналістичний підхід концентрує погляд О.Оглоблина на інтелектуальних і культурних профілях тогочасних діячів, зокрема, у сенсі тих передумов і обставини, які спричинилися до постання їхніх автономістських ідеалів. Наприклад, він згадує про німецьку освіту Андрія Гудовича та його думки про потребу пов'язати долю України із Західною Європою¹⁵⁸, про європейську освіту й блискучу ерудицію О.Лобисевича¹⁵⁹ та П.Симоновського¹⁶⁰. Водночас О.Оглоблин акцентує увагу на дворянських устремліннях нащадків української старшини. Зокрема, він пише про ідею вищості української шляхти щодо російської аристократії, яку палко обстоював «дворянський трибун» Тимофій Калинський¹⁶¹, звертає увагу на оборону прав «дворян у свитках», котру проводив Андрій Полетика¹⁶².

Помітне місце вчений приділяє й побутуванню старих традицій України-Гетьманщини. Приміром, він наголошує на українському корінні поета Василя Капніста, виплеканому його матір'ю – «старосвітською патріоткою» Софією Андріївною Капніст¹⁶³. Ба більше, О.Оглоблин тримається думки про «козацький демократизм» В.Капніста, який протиставляє «язвам російського централізму»¹⁶⁴. Відтак автономістські переконання поета, які 1791 р. приведуть його із таємною дипломатичною місією до Берліна, розглядаються автором саме в полі цього культурного конфлікту. О.Оглоблин і намічає ті імовірні лінії конфронтації, у надрах яких постали автономістські устремління: впливи старих традицій, антикварна й краєзнавча практика як збирання реліктів козацько-гетьманської спадщини й спроби історико-географічних та історико-статистичних описів, ностальгійні й опозиційні настрої української аристократії, котра прагнула увійти до станової ієрархії імперії Романових і заразом уважала себе рівною, а то й вищою за російське дворянство, європейські ідеї й освіту доби просвітництва тощо. Ці чинники та передумови, власне, і творили культурний тип «старого» українського діяча.

Саме у цьому сенсі історик розглядає В.Капніста, якого вважає своєрідним репрезентантом типу «культурного українця» в російському імперському просторі, що в XIX ст. найяскравіше представляла велична постать М.Гоголя¹⁶⁵. Проте О.Оглоблин представляє В.Капніста і як попередника «національно-визвольної поезії Т.Шевченка»¹⁶⁶. Заразом автор убачає в мотивах його творчості речника «країни, уярмленої іншою країною, з протестом передусім національно-політичного (розрядка О.Оглоблина – *О.Я.*) характеру, хоч і в ньому виразно бринять соціальні мотиви»¹⁶⁷. Тож у рецепції історика В.Капніст

постає як діяч, що посідає проміжне становище між М.Гоголем та Т.Шевченком. Недаремно О.Оглоблин означає його як «українського поета у душі», що писав свої вірші російською мовою¹⁶⁸. Зрештою, в авторському письмі постать В.Капніста, мабуть, найповніше репрезентує проблему побутування українського митця-інтелектуала на полі російської культури та взагалі у соціокультурному просторі імперії Романових.

Зауважимо, що політичні ідеали діячів Старої України О.Оглоблин пов'язує з «консервативними настановами», хоч і наголошує на умовності цього означення. Зокрема, він тримається думки, що «покоління новгород-сіверців 1780-х років – а до нього належав Капніст – було захоплене ідеями американської революції і натхнене її перемогою. Здавалось і вірилося, що й українське визволення буде здобуте тим же шляхом – «консервативної революції» (якщо можна так висловитися) і збройного повстання проти російської влади, підтриманого міжнародними чинниками»¹⁶⁹.

Утім, «революційні захоплення» українських автономістів кінця XVIII ст., уважає історик, досить швидко поступилися остраху перед ненажерливим революційним молохом. Відтак «французька революція 1789 року, а особливо її «поглиблення» в першій половині 1790-х років показали українським *шляхетським* (курсив О.Оглоблина – О.Я.) патріотам страшну загрозу соціальної революції і знищення всього суспільно-економічного ладу»¹⁷⁰. Саме ці соціальні побоювання, що спиралися на традиційне політичне мислення (становий устрій, персональна відданість монарху), властиве старій аристократії, увінчалися, на думку автора, компромісом колишніх автономістів із російським царатом¹⁷¹.

Водночас О.Оглоблин зосереджує увагу на інтелектуальних і літературних зв'язках, які прагне простежити між тодішніми пам'ятками історичної та суспільно-політичної думки. Наприклад, історик наголошує на спільних мотивах, які побутують у поемі «Разговор Великороссии с Малороссией», написаній, як вважають, Семеном Дівовичем, а також «Историей русов»¹⁷². Заразом він висловлює думку про спільність мотивів Т.Калинського й невідомого автора «Истории русов». Зокрема, О.Оглоблин припускає, що вони могли бути однодумцями і, можливо, навіть особисто знайомими людьми¹⁷³.

Урешті, у полі конфронтації традиційного з модерним постає ціла низка розмаїтих проектів, як культурних та освітніх, так і військово-адміністративних, церковних та ін. Із-поміж таких задумів діячів Старої України, на яких зупиняється О.Оглоблин, – проекти відновлення козацьких полків В.Капніста (1788 р.)¹⁷⁴ та М.Миклашевського (1812 р.)¹⁷⁵, створення «Академічного зібрання» і книгарні Ф.Туманського у Глухові¹⁷⁶, заснування університету І.Халанського у Новгороді-Сіверському (1802–1803 рр.)¹⁷⁷, плани Сави Пальмовського та Варлаама Шишацького про автокефалію руської (українсько-білоруської) православної церкви в Речі Посполитій¹⁷⁸ і т.п.

Такий вислід різноманітних практик «дворянських патріотів» творить авторський образ Старої України, позаяк представляє читачу інший тип героя – старосвітського українця з автономістськими ідеалами або, принаймні, настроями.

Ба більше, візія О.Оглоблина виводить на історичну сцену людину *політичну* – громадсько-культурного діяча другої половини XVIII – початку XIX ст. Останній змагається, доповнює, часом співіснує в одній особі з типовим «героєм» чи, радше, антигероєм, за візією О.Лазаревського, – людиною *соціальною*, що побутує в непривабливих, а то й страшних контекстах станових, поземельних, господарських взаємин, які ширилися з присмерком Гетьманщини.

¹ Лазаревський О. [Спогади про конотіпців] // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т.2. – С.56.

- ² Лазаревский А. О собирании материалов для истории освобождения крестьян от крепостной зависимости в пяти губерниях Киевского учебного округа // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1901. – Кн.15. – Отд.5. – С.43–45.
- ³ Василенко Н. Памяти почётного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского (31 марта 1902 г.) // Василенко М.П. Выбранные творы: У 3 т. – К., 2006. – Т.1. – С.339.
- ⁴ Див.: Верзилов А.В. Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. – Чернигов, 1903. – С.1.
- ⁵ А.Л. [Лазаревский О.М.]. Два письма Галагана 1859 г. (К истории освобождения крестьян) // Киевская старина. – 1895. – №9. – С.68.
- ⁶ Бутич І. Олександр Лазаревський // Олександр Матвійович Лазаревський, 1834–1902: Матеріали до біобібліографії / Упоряд. І.М.Забіяка, передмова І.Л.Бутича, додаток О.Б.Коваленка. – К., 1994. – С.11.
- ⁷ А.Л. [Лазаревский О.М.]. Отрывки из черниговских воспоминаний (1861–1863) // Киевская старина. – 1901. – №3. – С.352.
- ⁸ Біднов В. Олександр Лазаревський (3 нагоди 25-ої річниці його смерті) // Літературно-науковий вістник. – 1927. – Т.93, кн.5. – С.52; Герасименко Н. Олександр Лазаревський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. – Вип.15. – С.183–191.
- ⁹ Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. – 1927. – №4. – С.7.
- ¹⁰ Федоренко П. О.М.Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т.2. – С.ХХІІІ.
- ¹¹ Батуринець П. З громадської діяльності О.М.Лазаревського на Чернігівщині. – [К.], 1928. – С.7–8.
- ¹² Василенко М. Олександр Матвійович Лазаревський (Матеріали до його біографії) // Україна. – 1927. – №4. – С.18, 25, 53.
- ¹³ Памяти В.В.Тарновского, А.М.Лазаревского и Н.В.Шугурова // Киевская старина. – 1902. – №7/8. – С.286.
- ¹⁴ Батуринець П. З громадської діяльності... – С.3.
- ¹⁵ Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського // Записки Наукового товариства імені Шевченка (ЗНТШ; Львів). – 1902. – Т.47. – С.9.
- ¹⁶ Лазаревский А. Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф.М.Уманца «Гетман Мазепа») // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1899. – Ч.5. – С.68.
- ¹⁷ Гуменюк М.П. Библиографическая деятельность А.М.Лазаревского // Сов. библиография: Сб. статей и материалов. – 1960. – №4. – С.74.
- ¹⁸ Сарбей В.Г. Историчні погляди О.М.Лазаревського. – К., 1961. – С.27–29.
- ¹⁹ Лазаревский А. Указатель источников для изучения Малороссийского края. – Санкт-Петербург, 1858. – Вып.1. – С.[II].
- ²⁰ Лазаревська К. Листи Осипа Бодяньського до Олександра Лазаревського (1854–1855 рр.) // Україна. – 1926. – №1. – С.67; Василенко Н. Памяти почётного члена... – С.340.
- ²¹ Воронов В.І. Родина Лазаревських у контексті вітчизняного історико-культурного процесу // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки: Міжвузів зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2000. – С.178.
- ²² Марченко М.І., Полухін Л.К. Видатний історик України О.М.Лазаревський / Відп.ред. В.А.Дядиченко. – К., 1958. – С.43.
- ²³ Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн.2. – С.35.
- ²⁴ Федоренко П. Указ. праця. – С.ХХVІ.
- ²⁵ Лазаревський О. [Спогади про конотіпців]. – С.56.
- ²⁶ Там само. – С.57.
- ²⁷ Там само. – С.60.
- ²⁸ Там само. – С.62.
- ²⁹ Крупницький Б. Гетьман Мазепа в світлі психологічної та логічної методи // Краківські вісті. – 1944, 21 жовт. – №238. – С.4.
- ³⁰ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.74–75.

- ³¹ *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії / Упор. та вст. ст. Ю.Пінчука, Л.Гриневич. – К., 1996. – С.145.
- ³² *Грушевський М.* Пам'яті Олександра Лазаревського... – С.2.
- ³³ *Грушевський М.* В двадцять п'яти роковини смерті... – С.4.
- ³⁴ *Василенко М.* Олександр Матвієвич Лазаревський... – С.34.
- ³⁵ *Житецький І.* Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова // Україна. – 1927. – №4. – С.98.
- ³⁶ *Багалій Д.І.* Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // *Багалій Д.* Вибрані праці: У 6 т. – Х., 2001. – Т.2. – С.449–450; *Грушевський М.* Пам'яті Олександра Лазаревського... – С.6.
- ³⁷ *Воронов В.* Місце О.М.Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії: Зб. наук. пр. на пошану професора М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.215.
- ³⁸ *Когут З.* Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.203.
- ³⁹ *Коллінгвуд Р.Дж.* Идея истории. Автобиография. – Москва, 1980. – С.126.
- ⁴⁰ *Василенко Н.* Памяти почётного члена... – С.337; *Мякотин В.* Хроника внутренней жизни. III. Смерть В.П.Острогорского, Н.К.Шильдера и А.М.Лазаревского // Русское богатство. – 1902. – №4. – С.170.
- ⁴¹ *Багалій Д.І.* Нариси української історіографії за доби феудалізму... – С.461.
- ⁴² *Білокінь С.* «Українські збірники» О.Лазаревського // Сіверянський літопис. – 1995. – №6. – С.57–61; *Його ж.* Раритети української бібліографії у збірниках Олександра Лазаревського та Михайла Хмирова // Київська старовина. – 1998. – №4. – С.131–164; *Ринсевич В.П.* Колекція Олександра Лазаревського як джерело історії України другої половини XVII століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2000. – 20 с.
- ⁴³ *Біднов В.* Указ. праця. – С.57; *Василенко М.* Олександр Матвієвич Лазаревський... – С.80; *Джиджора І.* Рец. на кн.: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1902. – Т.3: Полк Прилуцкий. – XIV, 426, XXIII с. // ЗНТШ. – 1904. – Т.58. – С.23.
- ⁴⁴ *Василенко Н.* Памяти почётного члена... – С.347; *Сарбей В.Г.* Указ. праця. – С.48.
- ⁴⁵ *Верзилов А.В.* Указ. соч. – С.6.
- ⁴⁶ *Грушевський М.* В двадцять п'яти роковини смерті... – С.3.
- ⁴⁷ *Лазаревський Г.* Київська старовина // Укр. література. – 1944. – №11. – С.56.
- ⁴⁸ *Луцицкий И.* Рец. на кн.: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – К., 1888–1889. – Т.1: Стародубский полк, вып.1-2 // Университетские известия. – К., 1889. – №12. – С.286.
- ⁴⁹ *Мякотин В.А.* К истории Нежинского полка в XVII–XVIII вв.: (Рец. на кн.: Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – К., 1893. – Т.2: Полк Нежинский). – Санкт-Петербург, 1896. – С.1.
- ⁵⁰ *Багалей Д.* Новый историк Малороссии: (Рец. на кн. Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. – К., 1889. – Т.1: Стародубский полк. – XVI, 470, XXX с.). – Санкт-Петербург, 1891. – С.121.
- ⁵¹ *Лазаревский А.М.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т.1: Полк Стародубский. – С.1.
- ⁵² Там же. – С.1.
- ⁵³ *Багалей Д.* Новый историк Малороссии... – С.15.
- ⁵⁴ Там же. – С.121–122.
- ⁵⁵ *Луцицкий И.* Указ. соч. – С.287.
- ⁵⁶ *Сарбей В.Г.* Указ. праця. – С.51.
- ⁵⁷ *Лазаревский А.М.* Описание Старой Малороссии. – Т.1. – С.III.
- ⁵⁸ *Мякотин В.А.* К истории Нежинского полка... – С.8.
- ⁵⁹ *Багалей Д.* Новый историк Малороссии... – С.11.
- ⁶⁰ *Воронов В.І.* Листи російського історика В.О.Мякотіна до О.М.Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип.2. – С.632; *Герасименко Н.* Життєпис Олександра Лазаревського // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип.14. – С.204.

- ⁶¹ Сарбей В.Г. Указ. праця. – С.44.
- ⁶² Лазаревский А. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Кониским? // Основа. – 1861. – №8. – С.9.
- ⁶³ Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського... – С.5.
- ⁶⁴ Лазаревский А.М. Из истории сёл и селян Левобережной Малороссии // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1892. – Ч.1. – С.3–4.
- ⁶⁵ Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1902. – Т.3: Полк Прилуцкий. – С.19.
- ⁶⁶ Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. – Т.1. – С.39.
- ⁶⁷ Лазаревский А.М. Люди Старой Малороссии. 2. Милорадовичи // Киевская старина. – 1882. – №3. – С.484.
- ⁶⁸ Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. – Т.1. – С.26.
- ⁶⁹ Там же. – С.54.
- ⁷⁰ Лазаревский А.М. Предисловие // Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. / С предисл. А.Лазаревского. – К., 1884. – С.ХІІ.
- ⁷¹ Лазаревский А.М. Полтавщина в XVII веке // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1892. – Ч.1. – С.89.
- ⁷² Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1893. – Т.2: Полк Нежинский. – С.135.
- ⁷³ Там же. – С.43.
- ⁷⁴ А.Л. [Лазаревський О.М.]. Поминка предков // Киевская старина. – 1902. – №3. – С.158–159.
- ⁷⁵ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці... – Т.1. – С.254.
- ⁷⁶ Луцицкий И. Указ. соч. – С.287.
- ⁷⁷ Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті... – С.8.
- ⁷⁸ Мясотин В.А. К истории Нежинского полка... – С.11.
- ⁷⁹ Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. – Т.3. – С.ІХ.
- ⁸⁰ Лазаревский А.М. Старинные малороссийские портреты // Киевская старина. – 1882. – №5. – С.339.
- ⁸¹ Лазаревська К. О.М.Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна. – 1927. – №4. – С.97.
- ⁸² Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті... – С.6.
- ⁸³ Василенко Н. Памяти почётного члена... – С.347.
- ⁸⁴ Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті... – С.5.
- ⁸⁵ Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам / С предисл. Н.Василенко. – К., 1908. – С.1.
- ⁸⁶ Грушевський М. Пам'яті Олександра Лазаревського... – С.4.
- ⁸⁷ Там само. – С.6.
- ⁸⁸ Оглоблин О. Про мій рід / Публ. Л.Винара // Український історик. – 1995. – Т.32. – №1/4. – С.204–208.
- ⁸⁹ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В.Омельченко. – Нью-Йорк, 1977. – С.21–22.
- ⁹⁰ Оглоблин О. Апанас Кирилович Лобисевич [автограф монографії та чернеткові записи 1942–1943] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.47.
- ⁹¹ Оглоблин О. До питання про автора Літопису Самовидця // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн.7/8. – С.181.
- ⁹² Ясь О. Історичні погляди Олександра Оглоблина: радянська доба (1919–1941) // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. О.А.Удод. – К., 2008. – Вип.18. – С.214–252.
- ⁹³ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. – [К., 1925]. – С.9.
- ⁹⁴ Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: (До 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. П.С.Сохань. – К., 1999. – С.79–80.
- ⁹⁵ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика. – С.43.

- ⁹⁶ *Оглоблин О.* Кріпацька фабрика (Харків – Київ, 1931) // *Ohloblyn O.* A History of Ukrainian industry / Reprint of the three volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. – München, 1971. – С.180.
- ⁹⁷ *Оглоблин О.П.* «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглоблина). II-й курс соц.-істор. відділу ФПО [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т.2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.38.
- ⁹⁸ *Оглоблин О.* Олександр Лазаревський (1834–1902) і українське родознавство // Рід та знамено (Франкфурт). – 1947. – Зшиток 4. – С.21.
- ⁹⁹ *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці / Ред. Л.Винар. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С.220.
- ¹⁰⁰ *Ясь О.В.* В.Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження) // Укр. іст. журн. – 2007. – №5. – С.75–95.
- ¹⁰¹ *Винар Л., Атаманенко А.* Епістолярні джерела до історії Українського історичного товариства: З листування Олександра Оглоблина // Український історик. – 2003. – Т.40. – №1/5. – С.442.
- ¹⁰² *Оглоблин О.* Рід / Публ. Л.Винара // Український історик. – 1994. – Т.31. – №1/4. – С.135.
- ¹⁰³ *Оглоблин О.* «Внучка двох гетьманів» (Причинок до української генеалогії XVIII ст.) [автограф 6–7 грудня 1942 р.] // ЦДАВО України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.1–25 зв.
- ¹⁰⁴ *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика. – С.53 (прим. 1).
- ¹⁰⁵ *Винар Л.* Про «Людей Старої України» // *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України. – С.24.
- ¹⁰⁶ *Оглоблин О.* «Історія України» Худорби // Краківські вісті. – 1943, 26 жовт. – №239. – С.4.
- ¹⁰⁷ *Оглоблин О.* Тимофій Калинський (З історії української громадської думки XVIII–XIX ст.) // Краківські вісті. – 1943, 29 груд. – №293. – С.3.
- ¹⁰⁸ *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика. – С.51.
- ¹⁰⁹ З листів Д.І.Дорошенка до О.П.Оглоблина // Український історик. – 1965. – №3/4. – С.85–86.
- ¹¹⁰ *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1943 року // Український історик. – 2000. – №1/3. – С.265.
- ¹¹¹ *Винар Л.* «Люди Старої України» Олександра Мезько-Оглоблина: Історія видання // Там само. – С.170.
- ¹¹² *Оглоблин О.* Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія питання (З приводу нової «теорії» проф. Вільяма Еджертона) // *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л.Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.181.
- ¹¹³ *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика. – С.37.
- ¹¹⁴ *Ковалів П.* Про нову працю проф О.Оглоблина [«Люди Старої України»] // Київ (Філадельфія). – 1961. – №4. – С.44.
- ¹¹⁵ *Бойко Ю.* Проф. д-р О.П.Оглоблин як історик духовно-політичного розвитку Козацької України // Бойко Ю. Вибрані праці / Передм. С.Білоконя. – К., 1992. – С.314.
- ¹¹⁶ *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України. – С.279.
- ¹¹⁷ *Білас Л.* Ідеологія як історія і як поезія (З приводу двох нових праць О.Оглоблина) // Сучасність. – 1961. – №7. – С.61.
- ¹¹⁸ *Оглоблин О.* Володимир Антонович та його історична школа // *Оглоблин О.* Студії з історії України. – С.202.
- ¹¹⁹ *Білас Л.* Указ. праця. – С.57.
- ¹²⁰ Історик. Невдала спроба реабілітації українського шляхетства // За синім океаном. – 1960. – №4. – С.16.
- ¹²¹ *Василенко М.* Олександр Матвієвич Лазаревський... – С.80.
- ¹²² *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917–1956 / Translated by R.Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1957. – Vol.5/6, №4(18), 1/2(19/20). – P.402–403, 412, 415–416, 424–430.
- ¹²³ *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика. – С.21.
- ¹²⁴ *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України. – С.129.

- ¹²⁵ Там само. – С.246.
- ¹²⁶ *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). – Мюнхен; Нью-Йорк, 1973. – С.12.
- ¹²⁷ *Оглоблин О.* Нарбут-мазепинець. Нові матеріали до біографії Юрія Нарбута // Арка (Мюнхен). – 1948. – №2. – С.9.
- ¹²⁸ Там само. – С.10.
- ¹²⁹ Там само.
- ¹³⁰ *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України. – С.70.
- ¹³¹ *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика. – С.46.
- ¹³² [Лларіон, митрополит]. Рец. на кн.: Оглоблин О. Люди Старої України. – Мюнхен, 1959 // Віра і культура. – 1960. – №9. – С.30.
- ¹³³ *Винар Л.* Люди Старої України [Рец. на кн.: Оглоблин О. Люди Старої України] // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1960, 9 лип. – №130. – С.2.
- ¹³⁴ *Полонська-Василенко Н.* «Люди Старої України». [Рец. на кн.: Оглоблин О. Люди Старої України] // Український самостійник (Мюнхен). – 1961. – №3. – С.38–44.
- ¹³⁵ *Білас Л.* Указ. праця. – С.51–52.
- ¹³⁶ *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України. – С.57.
- ¹³⁷ Там само. – С.70.
- ¹³⁸ Там само. – С.71.
- ¹³⁹ Там само. – С.79.
- ¹⁴⁰ Там само. – С.121.
- ¹⁴¹ Там само. – С.142.
- ¹⁴² Там само. – С.154.
- ¹⁴³ Там само. – С.189.
- ¹⁴⁴ Там само. – С.239.
- ¹⁴⁵ Там само.
- ¹⁴⁶ Там само. – С.240.
- ¹⁴⁷ Там само. – С.269.
- ¹⁴⁸ Там само. – С.272.
- ¹⁴⁹ Там само. – С.276.
- ¹⁵⁰ *Білас Л.* Указ. праця. – С.44.
- ¹⁵¹ Там само. – С.56.
- ¹⁵² Там само. – С.44.
- ¹⁵³ *Оглоблин О.* Українська мартирологія й завдання її наукового дослідження // Український історик. – 2000. – №1/3. – С.99.
- ¹⁵⁴ *Винар Л.* Люди Старої України... – С.2.
- ¹⁵⁵ *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – Т.6, кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – С.375–377.
- ¹⁵⁶ *Полонська-Василенко Н.* «Люди Старої України». – С.38.
- ¹⁵⁷ *Pritsak O., Reshetar J.* The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // Slavic Review. – 1963. – Vol.22, №2. – P.249.
- ¹⁵⁸ *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України. – С.39.
- ¹⁵⁹ Там само. – С.143.
- ¹⁶⁰ Там само. – С.205.
- ¹⁶¹ Там само. – С.66, 68.
- ¹⁶² Там само. – С.186.
- ¹⁶³ Там само. – С.74.
- ¹⁶⁴ Там само. – С.79–80.
- ¹⁶⁵ Там само. – С.78.
- ¹⁶⁶ Там само. – С.85.
- ¹⁶⁷ Там само. – С.84.
- ¹⁶⁸ Там само. – С.89.
- ¹⁶⁹ Там само. – С.115.
- ¹⁷⁰ Там само. – С.115–116.
- ¹⁷¹ Там само. – С.116.
- ¹⁷² Там само. – С.46–47.
- ¹⁷³ Там само. – С.69–70.

¹⁷⁴ Там само. – С.103.

¹⁷⁵ Там само. – С.159.

¹⁷⁶ Там само. – С.230.

¹⁷⁷ Там само. – С.242.

¹⁷⁸ Там само. – С.273.

The article reveals historical views and world-view of O.Lazarevs'kyi and O.Ohloblyn. The author analyzes strategies of presentation of early-modern Ukrainian history in as viewed by both historians, and images of Old Ukraine created by them.

Н.О.Герасименко*

НЕВИДАНІ ЛИСТИ О.І.ХАНЕНКА ДО О.М.ЛАЗАРЕВСЬКОГО

У статті досліджуються і публікуються листи історика-аматора О.І.Ханенка до відомого історика й археографа О.М.Лазаревського. У докладній передмові, листах і коментарях до них ідеться про роботу над підготовкою наукових праць, публікацію джерел, розкрито творчі плани та внутрішній світ адресатів. Листи є документальним свідченням високого авторитету О.М.Лазаревського серед національно-свідомого і культурницького покоління України XIX ст.

Олександр Іванович Ханенко, автор листів до відомого вченого, історика й археографа Олександра Матвійовича Лазаревського, належав до давнього українського шляхетського роду, предки якого були козаками.

Історія роду Ханенків привертала увагу дослідників. Життя та діяльність представників цього роду і, насамперед, генерального хорунжого Української козацької держави Миколи Даниловича Ханенка дослідив у передмові до видання його щоденника за 1722 р. відомий історик і археограф О.М.Бодянський. Він згадав і про О.І.Ханенка, зазначивши лише, що в той час Олександр Іванович проживав у своєму маєтку в Чернігівській губернії і служив, імовірно, «по дворянскимъ выборам»¹.

Значну увагу роду Ханенків приділив О.М.Лазаревський. У 1884 р. у передмові до видання щоденника М.Д.Ханенка за 1727–1753 рр. він всебічно дослідив родовід Ханенків, приділивши найбільше уваги історії життя й діяльності М.Д.Ханенка. Про Олександра Івановича він зазначив лише, що у нього зберігався оригінал щоденника його прадіда, Миколи Даниловича².

Грунтовніше життя, службу і наукову діяльність О.І.Ханенка дослідив О.М.Лазаревський у некролозі, опублікованому з приводу смерті Олександра Івановича, яка сталася 4 липня 1895 р. Учений не обмежився власними документами і матеріалами для написання некролога. У листі до Г.О.Милорадовича від 21 липня 1895 р. він просив надіслати йому відомості «для подробного некролога» про О.І.Ханенка³.

Некролог учений опублікував того ж року у журналі «Киевская старина»⁴. У ньому йшлося про рід Ханенків і про прадіда О.І.Ханенка – Миколу Даниловича. О.М.Лазаревський коротко охарактеризував основні етапи життя та службової діяльності Олександра Івановича, зазначивши також опубліковані ним історичні праці⁵.

---

* Герасименко Неля Олексіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.

Олександр Матвійович не оминув увагою у некролозі і зібрану впродовж довгого життя бібліотеку О.І.Ханенка, в якій переважали богословські та історичні праці. Вчений розумів їх цінність і наголошував на необхідності збереження цієї бібліотеки⁶.

Історію роду Ханенків досліджував також відомий історик і генеалог В.Л.Модзалевський. Проте видати підготовлені ним матеріали за життя він не зміг. Вони були упорядковані В.В.Томазовим і вийшли друком у 2004 р.⁷

У матеріалах В.Л.Модзалевського йдеться і про О.І.Ханенка, насамперед про його службову діяльність⁸. Однак ці матеріали далеко неповні і потребують значних уточнень. Так, у них не зазначені, наприклад, його служба у Чернігівській межовій палаті та дата смерті, наведені в опублікованому О.М.Лазаревським некролозі.

Історії роду Ханенків присвячені дві розвідки О.П.Оглоблина⁹. В одній із них зазначено, що О.І.Ханенко (1816–1895 рр.), суразький повітовий маршал (1846–1849 рр.), один із діячів селянської реформи на Чернігівщині, великий аматор української старовини, який опублікував низку мемуарних матеріалів і власних історичних праць. Назви деяких із них О.П.Оглоблин навів у примітці¹⁰.

Життю й діяльності відомих представників роду Ханенків присвячена стаття О.І.Путро, опублікована у 1992 р. у матеріалах Других Всеукраїнських читань «Українська козацька держава». У 2005 р. вона була передрукована у його праці з політичної історії України XVIII ст.¹¹ Проте про О.І.Ханенка автор статті не згадує.

Про Олександра Івановича як відомого аматора і збирача української старовини йдеться у передмові Б.Шевеліва до публікації листів О.М.Лазаревського до О.І.Ханенка¹². У ній наведені відомості про рід Ханенків, про походження Олександра Івановича, про його прадіда, відомого своєю освіченістю генерального хорунжого М.Д.Ханенка. У передмові зазначені деякі праці О.І.Ханенка та наведено відомості про його службову діяльність¹³.

Отже, перелічені дослідження свідчать, що життя, службова і наукова діяльність Олександра Івановича потребують ретельного вивчення. Важливим внеском у це питання стане публікація листів О.І.Ханенка до О.М.Лазаревського, яка сприятиме встановленню невідомих, або малодосліджених подій і фактів у їх житті та творчості.

Народився Олександр Іванович Ханенко 12 липня 1816 р. у с.Городище Стародубського повіту. Він був прямим нащадком Лаврентія, брата правобережного гетьмана Михайла Ханенка. 9 вересня 1661 р. разом з іншим братом Сергієм Лаврентій Ханенко одержав від польського короля Яна Казимира жалувану грамоту на шляхетство за службу у правобережному козацькому війську¹⁴.

У королівській грамоті зазначено, що рідні брати Сергій і Лаврентій Ханенки свою молодість присвятили службі у Запорозькому війську і військовим вправам, брали участь у багатьох битвах, виявивши високу відвагу і хоробрість. Тому, відповідно до Гадяцького і Чуднівського договорів, та на особливе прохання гетьмана, тобто Михайла Ханенка, їм було надане польське шляхетство і герб. У грамоті наведено опис і зображення герба Ханенків: «Башта червона на голубому полі, над нею золота зірка на військовому шлемі і така ж зірка над шлемом»¹⁵.

У 1674 р. брати Ханенки прийняли підданство московського царя й оселилися на Лівобережній Україні. Михайло і Сергій Ханенки не мали дітей і «безь наследія померли». Лаврентій Ханенко мав двох синів: Данила і Федора. Данило Лаврентійович, прапрадід Олександра Івановича, наказний лубенський полковник, загинув, за одними даними, у битві за фортецю Тавань, за іншими, у 1697, або 1698 рр. під Кизикерменом¹⁶.

Син Д.Л.Ханенка, Микола Данилович, відомий військовий і політичний діяч Української козацької держави, високоосвічена людина, автор щоденника, в якому висвітлені історичні події, що відбувалися на Лівобережній Україні у XVIII ст.¹⁷

Він мав двох синів: Василя та Івана, з яких останній дід О.І.Ханенка, Іван Миколайович Ханенко розпочав службу у 1763 р. бунчуковим товаришем. Із ліквідацією у 1764 р. гетьманства, яке завершилося наприкінці XVIII ст. знищенням української державності на Лівобережній Україні, що майже століття проіснувала на цій території як політична автономія, та інкорпорацією її до складу Російської імперії сталися зміни у всіх сферах її суспільного життя, в тому числі й у козацькому війську. У 1784 р. російський уряд ліквідував козацький устрій України. Замість 10 козацьких полків було сформовано 10 карабінерних. Із них склався окремих корпус – «Малоросійська кіннота».

У російській армії карабінерні полки мали майже автономну організацію, зберегли багато рис козацького війська, а також здебільшого колишній рядовий і командний склад. У 1788 р. карабінерні полки було поділено на важко- і легкокінні. Глухівський полк, в якому служив І.М.Ханенко, було залишено як важкокінний. У цьому полку він дослужився до військового звання підполковника. Під час російсько-турецької війни його було призначено флігель-ад'ютантом генерал-фельдмаршала П.О.Румянцева. У 1790 р. Іван Миколайович брав участь у штурмі Ізмаїла. У лютому 1793 р. І.М.Ханенко подав прохання про звільнення від військової служби за станом здоров'я¹⁸.

Відомо також, що Іван Миколайович був обраний першим маршалом (предводителем дворянства) Погарського повіту. Він володів значними маєтностями, які отримав за заповітом від батька. Це були села Городище, Чубарів, Курів і хутір Василівка, в яких у 1783 р. проживало близько 1322 селян¹⁹.

Батько О.І.Ханенка, Іван Іванович, також був військовим. Він брав участь у битвах під Аустерліцом (1805 р.), Пултуском (1806 р.), Прейсіш-Ейлау (1807 р.), а також під Смоленськом і Бородінім (1812 р.) під час російсько-французької війни. За відвагу, проявлену в боях, його було нагороджено орденом Св.Володимира 4 ступеня з бантом. 30 травня 1816 р. він вийшов у відставку у чині штабс-ротмістра. У І.І.Ханенка було троє синів – Олександр, Іван, Михайло і три дочки²⁰.

Отже, О.І.Ханенко виріс у шляхетній родині козацького походження, де панувала атмосфера любові до української старовини, історії України та власного роду з давніми козацькими військовими традиціями, де цінувалися мужність і відвага, що справило значний вплив на формування його світогляду.

Відомості про освіту, яку здобув Олександр Іванович та про його службову діяльність, неповні і суперечливі. Так, за даними О.М.Лазаревського, він навчався, імовірно, у Московському благородному пансіоні, а В.Л.Модзалевський вважав, що О.І.Ханенко був студентом Московського університету, але не закінчив його. У 1835–1836 рр., тобто у 19 років, він уже працював канцеляристом у канцелярії Чернігівського цивільного губернатора. У 1836–1837 рр. – у Головному архіві Колегії іноземних справ. У 1838 р. отримав чин колезького регістратора. У 1839–1840 рр. його було призначено помічником столоначальника архіву²¹.

У 1841 р. Олександра Івановича було обрано депутатом від дворянства Стародубського повіту і почесним куратором повітових училищ у м. Погарі. У 1843–1846 рр. він працював губернським, а у 1846, 1849–1857 рр. – колезьким секретарем. Із 1846 по 1849 рр. його обирають суразьким повітовим маршалом, а 1858 р. – членом Чернігівського губернського комітету з поліпшення побуту селянства. Він одразу ж заявив себе прихильником реформи, яка мала на меті скасування кріпацтва²².

У 1860 р. було створено Чернігівську межову палату і того ж року О.І.Ханенко став її членом. У 60-х рр., імовірно, Олександр Іванович познайомився з Олександром Матвійовичем Лазаревським.

Народився О.М.Лазаревський 8 червня 1834 р. у с.Гирявці (нині с.Шевченкове Конотопського р-ну Сумської обл.) Чернігівської губернії, поблизу м.Конотопа у небагатій дворянській родині козацького походження. Освіту здобув у Конотопському повітовому училищі (1844–1846 рр.), 2-й Петербурзькій гімназії (1850–1854 рр.) та на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету (1854–1858 рр.), який він закінчив зі ступенем кандидата²³.

За роки навчання у гімназії та в університеті О.М.Лазаревський опублікував низку праць, у тому числі з історії України. Так, у 1853 р. у «Черниговских губернских ведомостях» були опубліковані статті вченого з історії України, а також «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях»²⁴.

Із 1854 р. Олександр Матвійович постійно друкував у «Черниговских губернских ведомостях» рецензії на книги і журнальні статті з історії та географії України. Результатом багаторічної бібліографічної роботи була публікація вченим у 1858 р. «Указателя источников для изучения Малороссийского края»²⁵.

Зацікавленість Олександра історією України духовно зблизила його з батьком, Матвієм Іллічем Лазаревським. Виявом високої довіри до сина було передання йому на зберігання у листопаді 1853 р. давніх актів родини Лазаревських та їх близьких родичів Лацинських і Таранських. Тоді ж М.І.Лазаревський розповів сину про значення архівів і дав йому перші поради щодо їх зберігання й опрацювання²⁶.

Матвій Ілліч не здобув спеціальної освіти, проте захоплювався історією, яка була для нього «лучше малины» і був добре обізнаний з історичними подіями в Україні XVII–XVIII ст. Про це свідчить вступна частина до його незавершених мемуарів «Памяти мои», де автор здійснив короткий екскурс в історичне минуле України²⁷.

У листах до сина він ділився своїм баченням історії України та значенням архівів у її дослідженні. 23 лютого 1856 р. він писав сину про важливість пошуку в архіві графа Уварова, над упорядкуванням якого, а також петербурзького музею та бібліотеки графа працював Олександр Матвійович під час навчання в університеті та деякий час і після його закінчення, документів до історії гетьманства І.С.Мазепи, оскільки в Україні документи Батуринського архіву, на його думку, загинули під час знищення міста російськими військами у 1708 р.²⁸

Атмосфера любові до України, власного роду й української традиції в родині Лазаревських, благоговійне ставлення до архівних документів справили значний вплив на формування світогляду О.М.Лазаревського та його ставлення до архівів відомих діячів України. Олександра Матвійовича турбувала доля архіву відомого козацько-старшинського роду Ханенків. Про це він написав батькові. 9 січня 1856 р. Матвій Ілліч відповів сину: «О архиве Ханенко и я жалею, но ничего не придумаю». На той час архів Ханенків зберігався у вдови, імовірно, Михайла Івановича Ханенка (1818–1852 рр.), брата Олександра Івановича, новгород-сіверського повітового маршала, почесного куратора Новгород-Сіверської гімназії, автора статей з історії України, який опублікував змістовні документи з фамільного архіву Ханенків. Проте, його вдова, на думку М.І.Лазаревського, «далека от того, чтоб архивной заниматься, по крайней мере сохранить её»²⁹.

У листі до Олександра від 23 лютого 1856 р. Матвій Ілліч знову повертається до теми про долю архіву Ханенків і зазначає, що, за його даними, удова Ханенка, в якій зберігається архів «без мужних братьев», його долю вирішити не зможе³⁰. Отже, О.М.Лазаревський ще під час навчання в університеті цікавився історією родини Ханенків і долею їх архіву.

Улітку 1858 р. він закінчив Петербурзький університет. Попрацювавши рік на канцелярських посадах у Петербурзі, Олександр Матвійович повернувся в Україну духовно зрілою людиною, українським патріотом, який далеко на чужині під впливом батька та через спілкування з відомими діячами української культури О.М.Бодянським, Т.Г.Шевченком, О.М.Марковичем, Г.О.Милорадовичем визначив свої наукові уподобання і прагнув досліджувати історію України, а також поліпшити становище українського селянства через реформу 1861 р. На посаді «члена від уряду» він брав безпосередню участь у втіленні у життя «Положення» та маніфесту про скасування кріпацтва³¹.

Як «член від уряду» Олександр Матвійович мав брати участь у з'їздах мирових посередників Конотопського, Кролевецького, Сосницького та Борзнянського повітів Чернігівської губернії і у вересні 1861 р. приступив до роботи³².

Серед мирових посередників, у з'їздах яких він брав участь, було дуже мало тих, хто співчував як він, справі визволення селян і радів реформі 1861 р. Тому прагнення О.І.Ханенка поліпшити становище селян при проведенні реформи 1861 р., його захоплення історією України, а також діяльність по збереженню її історико-культурної спадщини духовно зблизило цих двох різних за віком людей (О.М.Лазаревський був молодшим за О.І.Ханенка на 18 років).

З'їзди мирових посередників проходили, як правило, у м. Чернігові, яке стало постійним місцем перебування вченого. У місті, де в той час було зосереджено багато матеріалів з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст., він поринув у наукову роботу. Олександр Матвійович перебував на цій посаді до 1863 р. Протягом трьох років він опублікував близько 20 праць з історії України³³.

1860-ті рр. стали періодом творчого натхнення й О.І.Ханенка. Під час роботи у Чернігівській межовій палаті він познайомився з історією межової справи в Україні й у 1864 р. опублікував змістовну розвідку про історію заснування та функціонування межових установ в Україні у XIV–XVIII ст., а також проаналізував законодавчу базу з цього питання. Це була одна з перших спроб дослідити стан межової справи в Україні. Значна увага у праці приділена українським одиницям виміру земельних площ, описано найбільш поширені в Україні земельні міри та визначено їх розмір³⁴.

Через шість років автор перевидав свою працю під тією ж назвою, доповнивши її новими документальними матеріалами³⁵.

Вона була позитивно оцінена у тогочасних наукових колах, наприклад, відомим ученим, професором О.Ф.Кистяківським. У листі від 20 грудня 1876 р. О.І.Ханенко дякував йому за «столь лестный отзывъ Вашъ, какъ известного ученаго,» який «ободряетъ меня въ моихъ занятіяхъ по изследованію нашей родной старины, которой я не могу назвать себя знатокомъ, а только страстнымъ любителемъ»³⁶.

У 1866 р. О.І.Ханенко опублікував у журналі «Русский архив» записані ним розповіді генерал-лейтенанта, колишнього ад'ютанта імператора Павла I М.О.Кутлубицького, який проживав на хуторі Нікольському, недалеко від м. Городні Чернігівської губернії і помер 15 липня 1849 р. У розповідях генерала йдеться про роки правління Російською імперією імператора Павла I та особисті враження генерала і його оцінки цього історичного діяча³⁷.

У 1868 р. Олександр Іванович видав доповнення до розповідей генерала М.О.Кутлубицького (так у даній публікації зазначено прізвище генерала). Крім власне розповідей генерала, у публікації наведено перекази його сучасників про відомих діячів XVIII ст., які за походженням були з Лівобережної України³⁸. У 1871 р. О.І.Ханенко опублікував у «Черниговских губернских ведомостях» історико-статистичний нарис про м. Погар, який також вийшов окремою відбиткою³⁹.

У переліку опублікованих праць О.І.Ханенка, які наводить О.М.Лазаревський, зазначено також працю «Святитель Феодосий Углицкий. Историко-биогра-

фический очерк», обсягом 94 сторінки. Проте вчений не зазначив дату і місце її видання, зауваживши лише, що, імовірно, це відбитка з «Черниговских епархиальных известий»⁴⁰.

У листі до О.І.Ханенка від 7 грудня 1879 р. із м. Курська О.М.Лазаревський зазначав, що він довідався про видання книги Олександра Івановича про Феодосія Углицького і просив автора надіслати йому її примірник, «адресуя вь окружной судъ» м. Курська⁴¹. Проте О.М.Лазаревський не отримав праці О.І.Ханенка, оскільки не зазначив у некролозі дату і місце її видання.

Як вдалося встановити, розвідка О.І.Ханенка «Святитель Феодосий Углицкий» витримала декілька видань. Уперше вона побачила світ у 1868 р. у «Черниговских епархиальных известиях»⁴². Автор подав опис життя та діяльності Феодосія Углицького, архієпископа чернігівського, його смерті, яка сталася 5 лютого 1696 р. і поховання у Чернігівському Борисоглібському соборі. Автор навіть також приклади чудес, які за життя здійснив архієпископ Феодосій⁴³.

Згодом, у 1871 р., було опубліковано ще одне доповнене видання розвідки О.І.Ханенка про Феодосія Углицького. Крім нових історичних фактів, наведених автором, він опублікував також листи архієпископа до рідних і близьких⁴⁴.

Праця О.І.Ханенка про Феодосія Углицького користувалася великим попитом у віруючих, які приходили до місця поховання архієпископа для зцілення від хвороб. Тому редакція «Черниговских епархиальных известий» вирішила надрукувати її ще раз. Це сталося у 1878 р. Автор доповнив попереднє видання новими матеріалами⁴⁵.

У 1883 р. Олександр Іванович опублікував у журналі «Киевская старина» замітку про археологічні знахідки у м. Чернігові⁴⁶. У ній повідомлялося, що під час поховання у Борисоглібському соборі м. Чернігова соборного протоієрея Євфимія Пучковського, який помер 24 січня 1883 р., були розкриті давні поховання. У них було знайдено золоті медальйони, прикрашені перлами, срібні ланцюжки зі зміїними головами, сережки і вісім золотих кілець. Автор статті вважав, що ці речі мали характерні ознаки візантійського стилю⁴⁷.

Олександр Іванович охарактеризував знайдені прикраси. Так, срібні ланцюжки зі зміїними головами він вважав символом мудрості, зігнута кільцем змію, яка тримала у роті хвіст – емблемою вічності та перемогою християнства над язичництвом⁴⁸.

Автор замітки зазначив також, що Чернігівський Борисоглібський собор був побудований у 1120 р. чернігівським князем Давидом Святославичем, батьком преподобного Миколи Святоши. У ньому похований Давид Святославович і його син, великий князь Ізяслав. Тому О.І.Ханенко вважав, що знайдені давні поховання могли належати лише знатним особам, імовірно, чернігівській боярині та її дочці, які померли в період князювання Давида Святославовича, або його сина⁴⁹.

9 жовтня 1887 р. київський окремих цензор дав дозвіл О.І.Ханенку на публікацію його праці «Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии» і того ж року вона була опублікована⁵⁰. Для її написання автор використав ґрунтовну джерельну базу: Іпатіївський літопис, Литовську метрику, Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку, Книгу актів Спаського Новгород-Сіверського монастиря та ін.

У праці описано населені пункти Новгород-Сіверського повіту. У вступі наведено короткі відомості про географічні особливості повіту, про історію м.Новгород-Сіверського та навколишніх сіл. При описі населених пунктів автор зазначав коли і ким були засновані, кому вони належали раніше та їх тогочасних власників, а також які церкви та інші пам'ятки там розташовані. Так, про села Комон і Лесконоги сказано, що вони були пожалувані генеральному хорунжому М.Д.Ханенку і цими селами володіють його нащадки⁵¹.

У 1888 р. О.І.Ханенко готував до публікації «Фамильные документы из рода Ханенков». Про це йшлося у листі до О.М.Лазаревського від 10 березня 1888 р. У ньому зазначено, що документи з його архіву будуть опубліковані у «Черниговских губернских ведомостях» і з них будуть віддруковані окремі відбитки у великій кількості, яку він неодмінно надішле Олександрю Матвійовичу. Проте у переліку праць, зазначених Олександром Матвійовичем у некролозі на смерть О.І.Ханенка, ця праця не наведена⁵². Отже, питання про публікацію цих документів потребує подальшого дослідження.

О.І.Ханенко зібрав за життя велику бібліотеку, переважно з історичних і богословських книг. До неї увійшов також книгозбір, який належав бунчуковому товаришу А.Дуніну-Борковському, сину генерального обозного. Олександр Іванович знайшов її в одному із придбаних ним маєтків.

Він щедро ділився книгами зі своєї бібліотеки, а також документами з фамільного архіву, які знаходилися у с. Городище Стародубського повіту, з дослідниками історії України. Так, на прохання О.Ф.Кистяківського, який досліджував зведення малоросійських законів – «Права по которым судится малороссийский народ», Олександр Іванович направив йому рукопис свого прадіда М.Д.Ханенка, який той готував свого часу для друку під назвою «Експертъ зъ правъ Малороссійскихъ», а також книгу з його бібліотеки, в якій опубліковані дослідження з правових питань. Крім того, він надіслав О.Ф.Кистяківському видання, в яких розкривалася діяльність М.Д.Ханенка по підготовці у XVIII ст. в Українській козацькій державі кодексу законів⁵³.

Великою є заслуга Олександра Івановича й у підготовці до публікації рукописів щоденника свого прадіда М.Д.Ханенка, які він передав О.Бодянському й О.Лазаревському⁵⁴.

Олександр Матвійович, який був добре обізнаний із цінністю книгозбору О.І.Ханенка у листі до Г.О.Милорадовича від 8 лютого 1894 р. пропонував йому створити й очолити Чернігівську архівну комісію і переконував його звернутися до О.І.Ханенка з пропозицією заповісти комісії свою бібліотеку⁵⁵. Проте 4 липня 1895 р. (на 80-му році життя) Олександр Іванович, якого всі любили за «незлобіе и доброту» помер⁵⁶.

Після його смерті фамільний архів Ханенків перейшов до його сина, Олександра Олександровича (1850–1901 рр.), відомого громадського діяча, чернігівського міського голову. У 1897 р. члени новоствореної Чернігівської губернської архівної комісії на засіданні 15 червня прийняли рішення звернутися до О.О.Ханенка з проханням про дозвіл оглянути його архів і бібліотеку, а також невидані праці його батька. Проте цей задум, як і проект комісії скласти опис цього архіву залишився нездійсненим⁵⁷.

Потім архів перейшов до онука Олександра Івановича, Василя Олександровича Ханенка. Цей архів до 1918 р. перебував у с.Городищі Стародубського повіту, потім потрапив до м.Стародуба, а звідти у 1926 р. був перевезений до Гомельського обласного архіву, де і був знайдений напередодні Другої світової війни⁵⁸. Частина архіву Ханенків зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м.Києві (ф.983). Про долю бібліотеки О.І.Ханенка відомостей не виявлено.

Оригінали листів О.І.Ханенка до О.М.Лазаревського зберігаються в Інституті рукопису НБУ імені В.І.Вернадського. Збірка складається з п'яти листів. Перший лист відправлено 28 грудня 1881 р., останній – 10 березня 1888 р. У листах ідеться про важливі події тогочасного суспільно-політичного і громадсько-культурного життя в Україні. Значна увага у них приділена виданню українського громадсько-політичного журналу «Киевская старина», яке Олександр Іванович зустрів схвально й одразу ж став постійно підписуватися на цей журнал. Зберігся його лист до редакції журналу від 10 грудня 1890 р. про пе-

ресилку їм 10 рублів на підписку журналу на 1891 р. і проханням надсилати його за адресою: м.Чернігів, «въ собствен.домъ за Краснымъ мостомъ»⁵⁹.

У листах наведено історію публікації щоденника прадіда Олександра Івановича – М.Д.Ханенка, у журналі «Киевская старина», який спочатку був переданий для друку у журнал «Русский архив», але, пролежавши в редакції років із десять, так і не був опублікований. Як видно з листів, О.М.Лазаревський наполегливо домагався видання щоденника у журналі «Киевская старина» мовою оригіналу, погодився написати до нього передмову і коментарі. Олександр Іванович, як зазначено у листах, надсилав О.М.Лазаревському книги з бібліотеки і рукописи з фамільного архіву, надавав цінну іконографічну інформацію та відомості про представників козацько-старшинських родів, місцезнаходження їх портретів, а також відомості про своїх предків. Олександр Матвійович надсилав йому опубліковані ним праці, заохочував досліджувати історію України. Із листів О.І.Ханенка простежуються зв'язки його родини з відомими діячами української і російської культури, яким вони надсилали книги з бібліотеки і документи з фамільного архіву.

Значний науковий інтерес представляє наведений у листі Олександра Івановича опис портретів синів М.Д.Ханенка: Василя й Івана. Особливого значення ці відомості набувають при іконографічному дослідженні портрета Івана Миколайовича Ханенка, який зберігається у фондах Національного музею історії України⁶⁰.

Цікаві відомості наведені у листах О.І.Ханенка до О.М.Лазаревського про прадіда Миколу Даниловича Ханенка щодо його арешту та перебування разом із наказним гетьманом П.Полуботком у Петропавлівській фортеці. Маловідомими є його дані про С.М.Ширая, у домі якого збиралися найосвіченіші люди північних повітів Лівобережної України, а також про Максима Парпуру, автора праць і перекладів книг із медицини і фармакології, який займався благодійною діяльністю і пожертвував великі кошти на українські навчальні заклади.

Листи О.І.Ханенка до О.М.Лазаревського написані здебільшого розбірливим почерком і добре збереглися. Вони публікуються за хронологічним принципом. Авторські дати зазначені за місцем їх в автографі. Непрочитані слова позначаються в тексті трьома крапками у квадратних дужках. Текстові скорочення, за винятком повторень, розкриті у квадратних дужках зі зніманням крапки. Примітки і коментарі подано після тексту листів. При публікації повністю збережено мову, морфологічні та стилістичні особливості оригінального тексту.

¹ *Бодянский О.* Историческое сведение о генеральном хоружем Николае Даниловиче Ханенке // Диариуш или журнал, то есть повседневная записка случавшихся при дворе ясновельможного, его милости, пана Иоанна Скоропадского, войск пресветлейшого его императорского величества, запорожских обеих сторон Днепра гетмана... наченшийся 1722 году и оконченный в том же году Николаем Ханенком. – Москва, 1858. – С.1–XX1.

² *Лазаревский Ал.* Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка. – 1727–1753. Приложение к журналу «Киевская старина». – К., 1884. – XV, 1–288 с.

³ Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник (далі – УАЗ). – К., 1927. – Т.2. – С.351.

⁴ *Л.А. Александр Иванович Ханенко (Некролог) // Киевская старина. – 1895. – № 9. – С.367–368.*

⁵ Там же.

⁶ Там же. – С.368.

⁷ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник /Упоряд. В.Томазов. – К.; Санкт-Петербург, 2004. – Т.5. – В.3. – С.46–55.

⁸ Там же. – С.51.

⁹ *Оглоблин О.* Ханенки. Сторінка з історії українського автономізму XVIII ст. – Кіль, 1949. –12 с.; *Його ж.* Ханенки // *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. – Острого; Нью-Йорк, 2000. – С.245–260.

¹⁰ *Оглоблин О.* Ханенки // *Мезько-Оглоблин О.* Указ. праця. – С.257.

- ¹¹ *Путро О.І.* Славний рід Ханенків // Українська козацька держава: Мат. II Всеукраїнських читань. – Черкаси, 1992; *Його ж.* Сторінки політичної історії України XVIII ст. – К., 2005. – С.99–100.
- ¹² *Шевелів Б.* Листи О.М.Лазаревського до О.І.Ханенка // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – С.969–981.
- ¹³ Там само. – С.969–970.
- ¹⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.983. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1; Спр.1 а. – Арк.1.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само. – Ф.983. – Оп.1. – Спр.3а. – Арк.1, 1 зв.; *Модзалевский В.Л.* Указ соч. – С.46; *Лазаревский А.* Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка. – С. IV.
- ¹⁷ *Бодянский О.* Указ.соч. С.І–XXI; *Лазаревский А.* Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка. – С.1–288.
- ¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.983. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.1, 1 зв.
- ¹⁹ *Модзалевский В.Л.* Указ соч. – С.48.
- ²⁰ Там же. – С.49–52.
- ²¹ *Л.А. Александр Иванович Ханенко.* – С.367; *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. – С.51.
- ²² *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. С.51; *Оглоблин О.* Ханенки // *Мезько-Оглоблин О.* Указ. праця. – С.257.
- ²³ Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // Киевская старина. – 1902. – №6. – С.471, 473, 478–480; Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.1. – Спр.68438. – Арк.1; Спр.68440. – Арк.1. Більш докладно про життя, наукову і громадську діяльність історика див.: *Олександр Матвійович Лазаревський. 1834–1902.* Матеріали до біобібліографії. – К., 1994. – С.23–26; 55–78; *Воронов В.І.* Місце О.М.Лазаревського в українському історіографічному процесі // *Осягнення історії: Зб. праць на пошану проф. М.П.Ковальського.* – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.211–228; *Герасименко Н.О.* Подвижник історичної науки О.М.Лазаревський // *Укр. іст. журн.* – 2004. – №4. – С.90–102; №5. – С.16–35.
- ²⁴ *Ткаченко М.* Список праць О.М.Лазаревського та праць про нього // *УАЗ.* – К., 1927. – Т.2. – С.52.
- ²⁵ *Герасименко Н.О.* Указ. праця. – С.95.
- ²⁶ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи // *УАЗ.* – К., 1927. – Т.2. – С.109.
- ²⁷ Там само. – С.200–201, 206–207; *Лазаревский М.* Памяти мои // *УАЗ.* – К., 1927. – Т.2. – С.19.
- ²⁸ Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. – С.191.
- ²⁹ Там само. – С.177–178; *Оглоблин О.* Ханенки // *Мезько-Оглоблин О.* Указ. праця. – С.257–258.
- ³⁰ Там само. – С.191.
- ³¹ *Василенко Н.П.* Первые шаги по введению положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии. – К., 1901. – С.6; *Сарбей В.Г.* Історичні погляди О.М.Лазаревського. – К., 1961. – С.34.
- ³² *Батуринець П.* З громадської діяльності О.М.Лазаревського на Чернігівщині. – К., 1928. – С.4.
- ³³ *Герасименко Н.О.* Указ. праця. – С.96.
- ³⁴ *Ханенко А.И.* Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – Чернигов, 1864. – 108 с.
- ³⁵ *Ханенко А.И.* Указ. соч. – Чернигов, 1870. – 126 с.
- ³⁶ ІР НБУВ. – Ф.61. – Спр.686. – Арк.2 зв.
- ³⁷ *Ханенко А.* Рассказы генерала Кутлубицкого о временах императора Павла I // *Русский архив.* – 1866. – С.1301–1331.
- ³⁸ *Ханенко А.* Рассказы о старине // *Русский архив.* – 1868. – С.1070–1079.
- ³⁹ *Ханенко А.И.* Город Погар. Историко-статистический очерк. – Чернигов, 1871.
- ⁴⁰ *Л.А. Александр Иванович Ханенко.* – С.368.
- ⁴¹ *Шевелів Б.* Указ. праця. – С.973.
- ⁴² *Ханенко А.И.* Святитель Феодосий Углицкий // *Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная.* – 1868. – С.516–534, 551–577.

- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Ханенко А.И. Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ черниговский и новгород-северский. Историко-биографический очерк // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. – 1871. – №11–14. – С.227–247, 249–270, 386–401, 415–424.
- ⁴⁵ Там же. – 1878. – №13. – С.185–208; №19. – С.239–242; №23. – С.253–272; №29. – С.309–322; №35. – С.347–368; №39. – С.383–406.
- ⁴⁶ Ханенко А. Археологическая находка в Чернигове // Киевская старина. – 1883. – №5. – С.174–178.
- ⁴⁷ Там же. – С.175–176.
- ⁴⁸ Там же. – С.176–177.
- ⁴⁹ Там же. – С.178.
- ⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.183. – Арк.18; Ханенко А.И. Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии. – Чернигов, 1887. – 38 с.
- ⁵¹ Ханенко А.И. Указ. соч. – С.1–19, 24.
- ⁵² ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.68310. – Арк.9–10.
- ⁵³ Там само. – Ф.61. – Спр.686. – Арк.1–2 зв.; Спр.687. – Арк.1–2 зв.
- ⁵⁴ Там само. – Ф.1. – Спр.68308. – Арк.5–6 зв.
- ⁵⁵ Листи Олександра Лазаревського // УАЗ. – К., 1927. – Т.2. – С.344.
- ⁵⁶ Л.А. Александр Иванович Ханенко (Некролог). – С.367.
- ⁵⁷ Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1897/1898. – Отд.1. – С.28, 32; Оглоблин О. Ханенки // Мезько-Оглоблин О. Указ. праця. – С.258.
- ⁵⁸ Оглоблин О. Ханенки // Мезько-Оглоблин О. Указ. праця. – С.258.
- ⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф.112. – Спр.265. – Арк.1.
- ⁶⁰ Національний музей історії України. – Інв. № М-94.

***

№1

1881, 28 декабря
Черниговъ

Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ,

Записка моя о еврейхъ быть можетъ и была бы не безъ интереса ежели бы для составления ея дано было мнѣ более времени. Вотъ книга въ которой она напечатана дѣйствительно очень интересна¹; но она напечатана въ весьма маломъ количествѣ экземпляровъ, которые и отосланы чрезъ Генераль-губернаторовъ въ Петербургъ для членовъ будущей комиссіи. Нашъ губернаторъ раздалъ ее только намъ, членамъ комиссіи, обязавъ насъ честнымъ словомъ не давать никому читать ее, чтобы преждевременно не распространять между народомъ выводовъ комиссіи, которые не всѣ могутъ быть приняты Петербургскою комиссіею. Я въ этомъ далъ и за Васъ нашему губернатору честное слово, прося его дать мнѣ экземпляръ и для Васъ, что он охотно и сдѣлалъ, записавъ и Ваше имя въ число лицъ получившихъ эту книгу, которую и препровождаю къ Вамъ по почтѣ.

Я очень радъ появленію «Кіевской старины»², подписался на полученіе ея и радъ помѣщать въ ней начатую мною работу по исторіи населенія сѣверной части нашей губерніи, которую постараюсь поскорее окончить³; а также готовъ охотно, по Вашему совѣту заняться характеристикой нашего дворянства и его отношенія къ другимъ словѣніямъ (въ началѣ настоящаго столѣтія), которые мнѣ по рассказамъ очевидцевъ отчасти извѣстны⁴.

Еще болѣе желаю напечатать въ «Кіевской старинѣ» Дневникъ моего прадѣда⁵ и его переписку съ разными лицами и нѣкоторыя бумаги, относящіяся къ его времени; но научите, многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ, какъ мнѣ это сдѣлать?

Вамъ извѣстно, что я отдалъ Дневникъ прадѣда и переписку его съ сыномъ (очень интересную) для напечатанія П.И.Бартеневу⁶. Он мнѣ возвратилъ рукопи[си], оставивъ у себя копии съ нихъ. Правда, что этому прошло уже лѣтъ 10, а онъ до этихъ поръ ни того ни другого не печатаетъ⁷. Хорошо ли это будетъ съ моей стороны, ежели я ихъ напечатать, ничего не сказавши ему, хотя я и не дѣлалъ съ нимъ о томъ никакихъ неотменныхъ и словенныхъ условій?

Разрѣшите этотъ вопросъ отчасти совѣсти и приличія. А между тѣмъ я вполне сознаю, что этимъ рукописямъ настоящее мѣсто не въ Archivѣ, а въ «Кіевской Старинѣ». И искренно желаю ихъ въ ней напечатать.

Вотъ почему относительно этого предмета я немогъ ничего отвѣчать на пріятнѣйшее для меня предложеніе Г.издателя «Кіевской старины» печа[та]ть дневникъ м[о]его прадеда въ его журналѣ.

Въ половинѣ января я долженъ уѣхать по дѣламъ службы недѣли на двѣ въ Петербург. Можетъ быть я найду время заѣхать и въ Москву и видѣться съ П.И.⁸ Почему мнѣ очень бы хотѣлось знать Ваше мнѣніе относительно печатанія Дневника. Можетъ быть не найдете ли Вы лучшимъ мнѣ лично прямо сказать ему, что въ продолженіи 10 лѣтъ не видя въ печати данныхъ ему мною рукописей, я отдалъ ихъ въ Кіевскую старину⁹. По возвращеніи изъ Петербурга надѣюсь посѣтить Васъ въ Кіевѣ. Пока прошу принять искреннѣйше мое поздравленіе съ Праздниками и Новымъ годомъ.

Матвѣю Анастасьевичу прошу передать мое глубочайшее уваженіе и поздравленіе. Извините за помарки въ письмѣ, право нѣтъ времени. Пишу и вмѣстѣ слушаю докладъ чиновника; а между темъ спешу отослать книгу.

Глубоко уважающій Васъ и въ полнѣ преданный А.Ханенко.

IP НБУВ. – Ф.1. – Спр.68306. – Арк.1–2 зв. (автограф).

№2

25 ноября 1882 г.
Черниговъ

Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ,

Очень радъ что у Васъ въ рукахъ другой томъ Ген[ерального] Слѣд[ствия] Ст[ародубского] Полка¹⁰, (ихъ вѣроятно должно было быть нѣсколько томовъ; а уже не менѣе двухъ). Скорупа¹¹ при импер[аторе] Павлѣ I или Александрѣ I, какъ кажется, былъ повѣтовымъ судьей, подсудкомъ или исправникомъ и онъ, вѣроятно взялъ эту книгу изъ суда. Извѣстный Вамъ первый томъ Г[енерального] С[лѣдствия] (повремени отысканія) находится, пока въ моемъ пользованіи. Онъ служилъ для меня единственнымъ матеріаломъ для извлеченія свѣдѣній по населенію Старод[убского] полка. Будучи самъ стародубцемъ я очень радъ, что Вы взяли на себя трудъ сохранять для будущаго прошедшее Стародубщины. И, какъ вполне увѣренъ, что Вы это сдѣлаете гораздо лучше и скорѣе меня, то и спѣшу передать Вамъ не мои извлеченія, а самый ихъ источникъ, что гораздо лучше: для Вашего труда окажется можетъ быть имѣющимъ особенное значеніе то, что мн[о]ю пропущено или излишнимъ, что мною выписано. Однимъ словомъ – необходимо, что бы Вы сами пересмотрѣли эту книгу, которая вмѣстѣ съ моею работою, находилась въ Старод[убской] моей деревнѣ, куда каждое лѣто приезжая я имѣлъ возможность заниматься любимымъ предметомъ, чего въ Черниговѣ за служебными многосложными занятіями, никакъ не могу достигнуть. Книгу я взялъ, чтобы переплести въ Черниговѣ, а записки остались въ деревнѣ.

Портретъ Покорской-Жоравко¹² я самъ (очень давно) виделъ въ церквѣ, гдѣ теперь вѣроятно его нѣтъ, а долженъ находится или у священника, или у потомковъ Покорского. Постараюсь узнать и при случае Васъ увѣдомлю.

При изъявленіи глубочайшаго уваженія и безпределной преданности отъ всего преданнейшаго Вамъ сердца

Обнимаю Васъ
А.Ханенко

Говорятъ въ Новгородсѣверске есть въ родѣ живописца любителя Колесничинскій, который можетъ сдѣлать копию портрета¹³.

IP НБУВ. – Ф.1. – Спр.68307. – Арк.3–4 (автограф).

№3

Многоуважаемый Александръ Матвѣевичъ,

Вчера я выслалъ къ Вамъ по почтѣ нѣсколько отдѣльныхъ оттисковъ статей, напечатанныхъ въ прежнихъ черниг[овских] газет[ах] покойнымъ моимъ братомъ Михайломъ¹⁴, въ которыхъ Вы найдете «сказку о службахъ Н.Д.»¹⁵, его увѣщаніе сыну и не-

большую часть писемъ къ отцу, часть дневника, напечатанного О.М.Бодянскимъ¹⁶, а также извлече[н]ія изъ дневника, помѣщенныхъ Преосвящ[еннымъ] Филаретомъ¹⁷ въ Черниговскихъ Епарх[иальныхъ] Извѣст[іяхъ] за 1865-й годъ для Вашей библіотеки; а также и вѣрную копію съ духовнаго завѣщанія Н.Д. Переписка его, на которую Вы желали бы взглянуть, находится въ Стародуб[скомъ] моемъ имени и безъ меня никто ея не отыщетъ; соверенемъ я и эти документы Вамъ доставлю.

Очень и очень благодаренъ Вамъ, глубокоуважаемый Александръ Матвѣевичъ, за взятый Вами на себя трудъ редакціи дневника и за желаніе Ваше предпослать ему краткую родословную моего прадѣда, матеріалы для которой Вы найдете въ предисловіи Бодянского¹⁸ и въ Епарх[иальныхъ] Извѣст[іяхъ] Черниг[овскихъ] за 1865 г., въ которыхъ Преосвящ[енный] Филаретъ помѣстилъ тоже краткую родосл[овную] Н.Д. У Бодянского и Преос[вященного] Филарета были въ рукахъ всѣ бумаги Н.Д., находившіяся въ нашемъ семейномъ архивѣ, изъ которыхъ они и составили его родословную. Филаретъ упоминаетъ и о его перепискѣ. Въ новомъ изданіи Описанія Черниговской Епархіи многое пропущено, но у Васъ должны быть Епарх[иальные] извѣстія, въ которыхъ оно печаталось по частямъ при жизни еще Преосвящ[енного].

1-я часть Дневника, напечатанная въ Чтеніяхъ¹⁹ досталась мнѣ въ вѣрной копіи (переписанной съ подлинника), который былъ отосланъ дядею моимъ А.И.Х.²⁰ Бантышу Каменскому²¹, когда онъ собирался писать Исторію Малороссіи. 2-я же часть, извѣстная Вамъ подлинная рукопись Н.Д. подарена мнѣ покойнымъ дядею въ такомъ видѣ, какъ она вполнѣ мною переплетена. Дядя мой Александръ Иванов[ичъ] былъ человѣкъ очень образованный и вѣроятно недостающіе листы и тетрадка не имъ потеряны, а его тетками, дочерьми Н.Д., у которыхъ хранились всѣ бумаги и книги его, во время нахождения на службѣ сыновей. Библ[иотеку] Н. Д. дочери подарили Новгородъ-Сѣверск[ому] Народному Училищу, преобразованному потомъ въ Гимназію. Я вручилъ Г[осподину] мною уважаемому редактору Кіевской Старины какъ брошюру Бодянского такъ и всю рукопись для напечатанія ихъ вместе. Портрета Н.Д. я немогъ нигдѣ найти и незнаю былъ ли онъ? Портреты же двухъ его сыновей Василія²² и Ивана²³ находятся у меня: первый писанъ за границей масляными красками в мундирѣ флигель-адъютантскомъ Петра III-го въ бѣломъ атласномъ кафтанѣ съ золотымъ эксельбантомъ и шитьемъ и въ камзолѣ селадонного цвета* (Сизоголубой похожій на бирюзовый), второй портретъ Ивана въ обыкновенномъ армейскомъ полковничьемъ мундирѣ.

Существовало въ нашемъ семейномъ преданіи, что во время нахождения Н.Д. въ Петропавловской крѣпости съ Полуботкомъ²⁴ его водили въ цѣпяхъ учить кого то вѣроятно кантонистовъ, жившихъ близъ дворца.

Скорупа²⁵, какъ его имя не помню, но чуть ли не Павловичъ, помѣщикъ Стародубскаго и Мг[л]инскаго уѣзда въ началѣ нынѣшняго столѣтія, даже, какъ я слышала въ 20 годахъ былъ Маршаломъ (предводителемъ дворянства) Мглинскаго уѣзда, онъ не былъ разбойникомъ, а только самодуромъ, служилъ онъ сперва чѣмъ то при Дворѣ и принадлежалъ къ тогдашнимъ передовымъ, былъ въ хорошихъ отношеніяхъ съ С.М.Шираемъ²⁶, которого домъ соединялъ всё тогдашнее лучшее общество Сѣверныхъ уѣздовъ. Разбойникомъ былъ Мглинский помѣщикъ, жившій въ [...] Губничъ, потомки которого и теперь зд[р]авствуютъ.

Поздравляю Васъ съ наступающимъ Новымъ годомъ, желая Вамъ отъ души всего лучшаго въ мірѣ.

Глубокоуважающій Васъ

А.Ханенко.

При случаѣ напишите мнѣ адресъ Вашего дома, чтобы я могъ прямо адресовать Вамъ.

1883 год

30 декабря

Черниговъ

IP НБУВ. – Ф.1. – Спр.68308. – Арк.5–6 зв. (автограф).

* Так называли его в старину (примѣтка автора листа – Н.Г.).

№4

Многоуважаемый Александръ Матвѣвичъ,

Очень и очень Вамъ благодаренъ за трудъ Вашъ по изданію дневника моего прадѣда, и нетолько совершенно согласенъ съ Вашимъ мнѣніемъ о напечатаніи нѣкоторыхъ писемъ изъ его переписки, но даже полагаю необходимымъ напечатать всю его переписку съ сыномъ. Она будетъ служить дополненіемъ дневника; въ ней упоминается о нѣкоторыхъ историческихъ лицахъ того времени, объ образованіи, о финансахъ, о семейныхъ и общественныхъ отношеніяхъ, объ обычаяхъ, даже въ филологическомъ отношеніи она не лишена интереса. Небольшая часть этихъ писемъ была напечатана въ Черниг[овских] Ведомостяхъ. Подлинники тѣхъ и другихъ хранятся у меня.

Я очень желаю видѣться съ Вами: много и много есть о чемъ переговорить. Увѣдомите пожалуйста не располагаете ли Вы быть въ маѣ (19) въ Черниговѣ на дворянскихъ выборахъ? Ежели нѣтъ, то въ какое время Вы располагаете выехать изъ Кіева къ себѣ въ деревню и когда возвратитесь обратно. Мнѣ это необходимо знать, чтобы выбрать удобное для себя время побывать въ Кіевѣ съ полною надеждою застать тамъ Васъ.

Домъ Седневский я очень часто посѣщалъ при старыхъ Лизогубахъ²⁷, тамъ были только два старыхъ портрета въ костюмахъ прежняго времени: Сулимы²⁸ и Савича²⁹. Что же касается дѣтскихъ портретовъ, о которыхъ Вамъ говорилъ кто-то; – то это были дѣти Андрея Ивановича, он самъ былъ живописецъ и нарисовалъ портреты своихъ детей въ старинныхъ малороссійскихъ костюмахъ. На дняхъ необитаемый седневскій домъ Лизогубовъ, къ большому сожалѣнію, сгорѣлъ со всѣмъ находящимся въ немъ имуществомъ. Черниговскій Стат[истическій] Ком[итет]³⁰ не считаетъ себя вправѣ продавать Вамъ книгъ, обязанныхъ Вамъ же своимъ существованіемъ, и узнавъ о желаніи Вашемъ ихъ имѣть, поручилъ мнѣ препроводить ихъ къ Вамъ, что и исполняю съ этою же почтою.

Поздравляя Васъ съ наступающими Праздниками и желая Вамъ здоровья и всего лучшаго въ мірѣ, остаюсь навсегда глубоко уважающій Васъ.

А.Ханенко.

1884 г. 3 апрѣля

Черниговъ

При свиданіи съ достойнѣйшимъ Анастасіемъ Матвеевичемъ покорнѣйше прошу передать ему мое сердечное уваженіе и поздравленіе съ Праздниками.

IP НБУВ. – Ф.1. – Спр.68309. – Арк.7–8 зв. (автограф).

№5

1888, 10 марта
Черниговъ

Многоуважаемый Александръ Матвѣвичъ,

Извините меня великодушно, что я [...] неотвѣчалъ на приятнѣйшіе Ваши письма: я всё это время былъ очень занятъ устройствомъ своихъ и чужихъ дѣлъ, которые еще и теперь не совсѣмъ меня оставили; чтобы чего нибудь не забыть отвѣчаю по пунктамъ:

1-е. Прежде всего благодарю за Вашъ дорогой для меня подарокъ «Описаніе Старой Малороссіи»³¹. Я наслаждаюсь Вашей книгою, читая изъ нея по нѣсколько страницъ въ свободныя минуты.

2-е. Л.И.Ждановичъ съ радостію готовъ дать помощнику Гирявского Сельскаго училища самобытное мѣсто, но для этого необходимо, чтобы Инспекторъ представилъ его на свободную ваканцію.

3-е. А.Л.Тищинскій³² сказалъ Вамъ по незнанію, что печатаемые въ Черниг[овских] Вѣдом[остях] изъ моего Архива бумаги не будутъ имѣть отдѣльныхъ оттисковъ³³. Напротивъ, они будутъ отпечатаны въ большомъ количествѣ и полный экземпляръ ихъ будетъ мною доставленъ Вамъ.

4-е. Дѣло или лучше сказать, нѣсколько дѣлъ сшитыхъ вмѣстѣ, озаглавленное: о родѣ Парпуръ, я бралъ къ себѣ изъ Депутатскаго Собранія, весьма внимательно разсматривалъ его, но ничего немогъ извлечь изъ него для Васъ необходимаго о Максимѣ Парпурѣ³⁴, кроме того, что переслалъ къ Вамъ чрезъ Графа Вѣллини.

5-е. До сихъ поръ я еще не успѣлъ, (вслѣдствіе неожиданныхъ моихъ занятій по собственнымъ моимъ дѣламъ весьма спѣшнымъ), ничего записать въ присланную мнѣ книжку многоуважаемымъ Александромъ Степановичемъ Лашкевичемъ³⁵; но успокоив-

пись отъ дѣль напишу непременно все, что слышалъ о Гамзюковѣ и его театрѣ и возвра- щу ему его книжку. Путешествіе первое и второе князя Шаликова³⁶ находится у меня в библиотекѣ; стоило бы его перепечатать вновь въ Киевской Старинѣ съ подробными объ- ясненіями. Я в[с]трѣчалъ старухъ нашихъ дамъ, которыя въ молодости своей переписы- вали это путешествіе.

Надѣюсь скоро посѣтитъ Васъ въ Києвѣ: ожидаю только возможности приплыть къ Вамъ на пароходѣ.

При засвидѣтельствованіи Вамъ моего сердечнаго уваженія, имѣю честь быть навсег- да глубокоуважающій Васъ.

Александръ Ханенко.

ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.68310. – Арк.9–10 (автограф).

¹ «Записка» О.І.Ханенка про євреїв була підготовлена у 1881 р., імовірно, у зв'язку із царсь- ким указом від 2 вересня 1881 р. про утворення губернських комісій для вивчення становища євреїв у Російській імперії. Царський указ було видано через антиєврейські виступи і погроми, які стали- ся того року у багатьох містах імперії. Матеріали діяльності губернських комісій були опубліковані у виданні «Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу» (Санкт-Петербург, 1884. – Т.1, 2). – Див.: *Рибинський В.П.* Противєврейський рух р.1881-го на Україні // Збірник праць єврейської істо- рико-археографічної комісії. – К., 1929. – Т.2. – С.139–182. Назву книги, в якій була опублікова- на «Записка» О. І. Ханенка, встановити не вдалося.

² Ідеться про видання журналу «Киевская старина». Про цю видатну подію у громадсько-куль- турному житті України О.М.Лазаревський повідомив О.І.Ханенка у листі від 14 грудня 1881 р. Він запропонував Олександрові Івановичу підготувати низку нарисів про відомих українських діячів: Ши- рая, Лашкевича, Судієнка. У журналі, на його думку, повинні друкуватися про них статті, якщо українці ще не втратили «способности критически относиться къ историческому своему бытію». – Див.: *Шевелів Б.* Листи О.М.Лазаревського до О.І.Ханенка // Ювілейний збірник на пошану ака- деміка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1920. – С.973.

³ О.М.Лазаревський запропонував О.І.Ханенку у листі від 14 грудня 1881 р. підготувати до публікації розвідки про окремі повіті Чернігівської губернії. Їх дослідження завершилося працею «Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии», яка була опублікована у 1887 р.

⁴ Нариси про українських дворян О.І.Ханенко не написав. Як зазначав О.М.Лазаревський у не- кролозі на його смерть, він багато років переконував Олександра Івановича «хоть чтонибудь запи- сать из его воспоминаній, онъ и общалъ бывало, но не могъ рѣшиться записывать темныя черты из жизни своих соотчичей». Єдине, що він записав, це розповіді генерала Котлубицького, любимця імператора Павла І, оскільки, на думку О.М.Лазаревського, вони не могли нікого образити. – Див.: *Л.А.Александр Іванович Ханенко (некролог) // Киевская старина. – 1895. – №9. – С.367–368.*

⁵ Щоденник генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка, прадіда Олександра Івано- вича, за 1727–1753 рр. опублікований О.М.Лазаревським у 1884 р. із передмовою і примітками, а також заповіт М.Д.Ханенка і декілька його листів як додаток до журналу «Киевская старина».

⁶ Бартеєв Петро Іванович (1829–1912) – російський археограф, бібліограф. Засновник журна- лу «Русский архив» (1863). Опублікував історичні і літературні архівні документи 18–19 ст. із осо- бистих і фамільних фондів: «Архів князя Воронцова» (кн.1–40, 1870–1895), «Записки Г.Р.Дер- жавіна» (1860). У 1859–1873 рр. працював завідуючим Чортківською бібліотекою у м. Москві і склав каталог її книг.

⁷ У листі від 31 грудня 1881 р. О.М.Лазаревський повідомив О.І.Ханенку про причину затрим- ки з виданням щоденника його прадіда П.І.Бартеєвим. У 1880 р., під час зустрічі у м. Києві, Пет- ро Іванович запропонував Олександрові Матвійовичу зробити переклад щоденника на російську мову, оскільки вважав, що опублікований мовою оригіналу, він не буде прочитаний. Лазаревський на це не погодився. На його думку, щоденник треба друкувати лише мовою оригіналу. У листі він пропо- нував О.І.Ханенку надрукувати щоденник його прадіда мовою оригіналу у журналі «Киевская стари- на», погодившись підготувати його до видання, написати передмову і примітки, які на думку Олек- сандра Матвійовича, «необходимы въ такого рода изданиях» // *Шевелів Б.* Назв. праця. – С.974–975.

⁸ Ідеться про П.І.Бартеєва.

⁹ У 1881 р. О.І.Ханенко це питання не вирішив, оскільки О.М.Лазаревський у листі від 14 бе- резня 1882 р. знову пропонував йому передати щоденник прадіда для публікації у журналі «Киев- ская старина» // *Шевелів Б.* Назв. праця. – С.975.

¹⁰ Матеріали «Генерального следствия о маетностях Стародубского полка. 1729–1730 гг.» О.М.Лазаревський використав при підготовці «Описания Старой Малороссии». – Т.1. Полк Старо- дубский. – К., 1888. – 470 с.

¹¹ Скорупи – відомий в Україні козацько-старшинський, згодом дворянський рід. Ханенки ма- ли з ними родинні зв'язки. Знатний військовий товариш Г.Скорупа був швагером його прадіда, ге-

нерального хорунжого М.Д.Ханенка. У листі О.І.Ханенка йдеться, імовірно, про Андрія Володимировича Скорупу (1785–1849), який у 1822 р. займав посаду земського судді Стародубського повіту // Приватні листи XVIII ст. / Підг. до вид. В. А. Передрієнко. – К., 1987. – С. 121–122; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т.4 (П–С). – С.684.

¹² Покорські – козацько-старшинський, згодом дворянський рід. Нащадки І.Д.Покорського взяли прізвище Покорських-Жоравок. – Див.: *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. – С. 106; Про портрет якої Покорської-Жоравко йдеться у листі і про долю портрета відомостей не виявлено.

¹³ Далі п'ять слів не прочитано.

¹⁴ Ханенко Михайло Іванович (1818–1852) – український громадський і культурний діяч. Освіту здобув, імовірно, у Московському благородному пансіоні. У 40-х рр. XIX ст. – новгород-сіверський повітовий маршал, почесний куратор Новгород-Сіверської гімназії. 1 квітня 1849 р. отримав подяку від київського військового, подільського і волинського губернатора за зібрані ним кошти для бідних учнів гімназії. Надрукував у 50-х рр. XIX ст. у «Черниговских губернских ведомостях» документи з фамільного архіву Ханенків, зокрема «Увещание» М.Д.Ханенка синові Василю 1746 р., частину їх листування та інші матеріали, про що йдеться у листі О.І.Ханенка. Разом із братами Олександром та Іваном, Михайло Ханенко передав О.Бодянському документи з архіву Ханенків, які були опубліковані у «Чтениях» Московського товариства історії і старожитностей. Йому належать також статті про економічний стан Чернігівщини в кінці 1840-х рр. (Журнал Министерства Государственных Имуществ. – Санкт-Петербург, 1852. – Ч.43. – Вип.1) // ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.82. – Спр.648. – Арк.12; Л.А. Александр Иванович Ханенко (некролог). – С. 367; *Мезько-Оглоблин О.* Назв. праця. – С.257–258.

¹⁵ Йдеться про відомого українського політичного і військового діяча, генерального хорунжого Миколу Даниловича Ханенка (1693–1760) – прадіда Олександра Івановича, автора щоденника за 1722, 1727–1753 рр.

¹⁶ Бодянський Осип Максимович (1808–1877) – український і російський філолог, історик, археограф, перекладач, член-кореспондент Петербурзької академії наук (1854). Секретар Московського товариства історії та старожитностей російських і редактор «Чтений» цього товариства (1845–1848, 1858–1877). У них вміщено багато цінних матеріалів з історії України, в тому числі «Діаріуш» М.Д.Ханенка // *Василенко Н.П.* О.М. Бодянський і його заслуги для изучения Малороссии. – К., 1904; *Тодийчук О.В.* Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989. – 158 с.

¹⁷ Філарет (у світі Дмитро) Гумілевський (1805–1866) – російський церковний діяч, історик церкви. Ректор Московської духовної академії, архієпископ харківський (1847–1859), з 1859 р. – чернігівський. Заснував єпархіальний друкований орган «Черниговские епархиальные известия». Автор наукових праць: «История русской церкви» (Москва, 1847, 1857), «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» (Москва, 1854–1859), «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (Чернигов, 1873–1874). Опублікував уривки зі щоденника М.Д.Ханенка за 1732–1733 р. в «Черниговских епархиальных известиях» за 1865 р.

¹⁸ О.М.Бодянський написав передмову до видання щоденника М.Д.Ханенка під назвою «Историческое сведение о генеральном хорунжем Николае Даниловиче Ханенке» // «Діаріуш или журнал, то есть повседневная записка...». – Москва, 1858. – С. 1–XXI.

¹⁹ Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. – 1858 г. – Кн. 1. – Смес. – С. 1–XXI, 9–74 (далі – ЧОИДР).

²⁰ Дядя Олександра Івановича Ханенка теж Олександр Іванович (1776 – ?) – один із найосвіченіших людей свого часу. Володів французькою, англійською та німецькою мовами. Служив у Колегії іноземних справ, надвірний, згодом статський радник. Секретар посольства в Англії (1800), суразкий повітовий маршал. – Див.: *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. – С.258.

²¹ Йдеться про Бантиш-Каменського Дмитра Миколайовича (1788–1850) – історика і археографа, автора 4-томної «Истории Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства» (Москва, 1830; 1842; Санкт-Петербург; Киев; Харьков, 1903; К., 1993). – Див.: *Атаманенко А.С.* «История Малой России» Д.М.Бантыш-Каменского: порівняльний аналіз першого та другого видань // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип.1. – С.407–412.

²² Ханенко Василь Миколайович – старший син Миколи Даниловича, автора щоденника. Народився близько 1730 р. Освіту здобув у Глухові, Петербурзі (1745) і за кордоном, у Голштіні, у Кільській академії (1746–1748). Із 1751 р. на військовій службі у голштинському корпусі великого князя Петра III Федоровича в Петербурзі. Поручик (1751), капітан кавалерії і флігель-ад'ютант Петра III. У 1762 р., у зв'язку з державним переворотом і смертю великого князя, вийшов у відставку майором. Мав великі земельні володіння на Стародубщині // ЦДІАК України. – Ф.1850. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.341–366; *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. – С. 48; *Мезько-Оглоблин О.* Указ. праця. – С. 249–254.

²³ Ханенко Іван Миколайович – молодший син Миколи Даниловича, генерального хорунжого. Народився у 1738 р. О.Мезько-Оглоблин зазначає іншу дату – 26 лютого 1743 р. Проте у проханні про звільнення підполковника Глухівського карабінерного полку від військової служби за станом здоров'я, поданому у лютому 1793 р., зазначено, що І.М.Ханенку виповнилося на той час 55 років.

Отже, народився він у 1738 р. У проханні зазначено також, що Іван Миколайович почав службу бунчуковим товаришем у 1763 р., потім служив флігель-ад'ютантом генерал-фельдмаршала П.О.Рум'янцева, брав участь у штурмі Ізмаїла у 1790 р. під час російсько-турецької війни. 24 листопада 1771 р. обраний першим Погарським повітовим предводителем дворянства. І.М.Ханенко автор біографічної розвідки про рід Ханенків // ЦДІАК України. – Ф.983. – Оп.1. – Спр. 3-а. – Арк.1, 1зв.; Спр.53. – Арк.1, 1зв.; *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. – С. 48; *Мезько-Оглоблин О.* Назв. праця. – С.24–256.

²⁴ Полуботок Павло Леонтіївич (бл.1660–1724) – державний і політичний діяч, наказний гетьман Української козацької держави (1722–1724). Протидіяв курсу Петра I на ліквідацію автономії Української держави. За організацію опозиційної діяльності був викликаний навесні 1723 р. разом з іншими старшинами до Петербурга, заарештований і ув'язнений у Петропавлівській фортеці, де й помер. Похований у Петербурзі.

²⁵ Ідеться, ймовірно, про Михайла Олександровича Скорупу, який у 1809–1815 рр. був маршалом Мглинського повіту // *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. – Т.4 – С.684.

²⁶ Шпирай Степан Михайлович (1761 – 01.08.1841) – бунчуковий товариш (1771), колезький асесор (1780), прем'єр-майор Стародубського карабінерного полку (1785), підполковник кінно-гренадерського полку, полковник (1792), генерал-майор (1797). Брав участь і відзначився під час російсько-турецької війни у битвах при Фонтанах і Римнику (21 липня і 11 вересня 1789 р.) та при здобутті Ізмаїла (11 грудня 1790 р.). Нагороджений власноручно Катериною II орденом св. Володимира 4 ступеня (1792). У 1798 р. вийшов у відставку і проживав у одному з маєтків – с. Солові Стародубського повіту. Власник більше 2 тис. душ кріпаків. Чернігівський губернський маршал (1818–1829). 16 вересня 1826 р. нагороджений другим орденом св. Анни 1 ступеня.

²⁷ Ідеться про козацько-старшинський, згодом дворянський рід Лизогубів. У листі від 8 березня 1884 р. О.М.Лазаревський запитував О.І.Ханенка про старовинні портрети дітей в українському одязі, які зберігалися у маєтку Лизогубів. У наступному листі від 11 травня 1884 р., отримавши повідомлення Олександра Івановича про пожежу у маєтку, дуже жалкував про втрату портретів, які там знаходилися, особливо про портрет лубенського полковника Савича, якого він ніколи не бачив. Учений вказав на цінність втрачених портретів, які були написані з оригіналів. – Див.: *Шевелів Б.* Указ. праця. – С.977–978.

²⁸ Сулими – козацько-старшинський, згодом дворянський рід. – Див.: *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. – Т.4 (П–С). – С.803–827.

²⁹ Савичі – відомий козацько-старшинський, згодом дворянський рід. О.І.Ханенко мав із Савичами родинні зв'язки. Петро Федорович Савич був зятем його прадіда, генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка. Він одружився 6 вересня 1752 р. на його дочці Анастасії. – Див.: *Приватні листи XVIII ст.* – С.121, 122, 125.

³⁰ О.М.Лазаревський брав участь у роботі Чернігівського статистичного комітету. Він домігся приміщення для його архіву. 24 липня 1865 р. запропонував членам комітету розроблену ним програму, якою передбачалося вивчення Чернігівської губернії в історичному, етнографічному, топографічному, кліматичному, ботанічному, зоологічному, сільськогосподарському і фабрично-заводському відношеннях. Для збирання матеріалів передбачалося скласти програми, створити бібліотеку і музей. – Див.: *Бутич І.* Олександр Лазаревський // Олександр Матвійович Лазаревський. – 1834–1902. Матеріали до біобібліографії. – К., 1994. – С.11.

³¹ Ідеться про перший том праці О.М.Лазаревського «Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский», яка була опублікована у м. Києві у 1888 р.

³² Тицинський Олександр Л. (1835–1896) – український громадсько-політичний діяч і журналіст. Студентом брав участь у Харківському таємному товаристві (1856–1860). Автор статей проти царського уряду: «Голос з села», співавтор маніфеста «Заклик до українців» (1860). Співробітник «Основи», «Чернігівського листка», львівської «Зорі» і «Дзвінка». Діяч української громади в Чернігові.

³³ Ідеться про публікацію О.І.Ханенком у 1889 р. праці «Фамильные документы из рода Ханенков».

³⁴ Максим Осипович Парпура (1768 – 11.06.1828) – навчався у Київській академії та в Імператорському медико-хірургічному інституті (1783). Учитель російської і німецької мов у Санкт-Петербурзькій хірургічній школі (1787), перекладач Медичної колегії (1793), губернський секретар (1794), колезький секретар (1797), надвірний радник, наглядач друкарні Медичної колегії (1803). Автор праці і перекладів книг із медицини і фармакології. Займався благодійною діяльністю. Його коштом видана у 1798 р. у Петербурзі «Енеїда» І.Котляревського. Він пожертвував 16 тис. руб. на Конотопське повітове училище, 30 тис. руб. – на богадільню, 16 тис. руб. – на Чернігівську і Новгород-Сіверську гімназії і 16 тис. руб. – на Харківський університет. Володів біля тисячі душ селян у Чернігівській, Харківській і Курській губерніях. – Див.: *Модзалевский В.Л.* Указ. соч. – Т.4. – С.5–6.

³⁵ Лашкевич Олександр Степанович (19.07.1842 – 1889) – історик і громадський діяч. Навчався у Першій Київській гімназії (1854–1860) та на історико-філологічному факультеті Київського університету (1860–1864), який закінчив зі ступенем кандидата. Діяч селянської реформи на Київщині і Поділлі (1864–1870), земський і судовий діяч на Чернігівщині (1870–1880), почесний куратор Новозибківського реального училища (з 1880 р.). Редактор-видавець журналу «Киевская старина» (1888–1889). Член Київської Старої громади. Автор праць з історії Лівобережної України

18 ст. Похований у Києві, на Аскольдовій могилі. – Див.: *Оглоблин Д.О.* Олександр Степанович Лашкевич (1842–1889), редактор-видавець «Кіевской старины» // *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. – С.372–421.

³⁶ Шаліков Петро Іванович (1767–1852) – князь, російський поет, письменник і журналіст. Видавець журналів «Московский зритель» (1806), «Аглая» (1808–1812), «Дамский журнал» (1823–1833), шеф-редактор газети «Московские ведомости». У листі О.І.Ханенка йдеться про книгу П.І.Шалікова «Путешествие в Малороссию» (1803, 1804 рр.).

The article examines and publishes the letters of an amateur historian O.I.Khanenko to a famous historian and architect O.M.Lazarevs'kyi. The detailed preface, letters and their commentaries are about work on scientific studies' preparation, sources' publication; they reveal creative plans and inner worlds of the addressees. The letters are printed illustrations of O.M.Lazarevs'kyi's high authority among national-conscious and cultured generation of Ukraine in the XIX c.

***

І.Б.Дацків*

ДИПЛОМАТИЧНІ СТОСУНКИ ДИРЕКТОРІЇ УНР ІЗ РАДЯНСЬКИМИ УРЯДАМИ РОСІЇ ТА УКРАЇНИ

У публікації простежуються шляхи формування дипломатичних зносин Директорії Української Народної Республіки з радянськими урядами Росії та України. Аналізуються від самого початку існування Директорії УНР її взаємини з урядом Леніна в Росії та утвореного ним радянського уряду Х.Раковського в Україні, що були досить напруженими і супроводжувалися збройними конфліктами.

Українська революція 1917–1921 рр. посідає чільне місце в історії нашої держави. Доба Директорії Української Народної Республіки була третьою спробою утворити незалежну державу під час буремних подій зазначеного періоду. Ретельне вивчення й осмислення всього позитивного і негативного досвіду, як, втім, і попередніх спроб державотворення, допоможе застрахувати українське суспільство від небажаних, навіть згубних помилок на сучасному етапі його існування.

Науковий доробок теми про дипломатичні зносини Директорії УНР із радянськими урядами Росії та України включає узагальнюючі праці, а також дослідження з окремих проблем і аспектів.

Першими історіографами Української революції були і керівники України тієї доби, і учасники тогочасних подій. Серед державних діячів, які зробили вагомий внесок в історичну наукову скарбницю, можна назвати В.Винниченка, В.Вернадського, Д.Дорошенка, Д.Доценка, І.Мазепу, С.Петлюру, М.Шаповала та ін.¹

Серед дослідників української діаспори заслуговує на увагу фундаментальний семитомник М.Стахіва «Україна в добі Директорії УНР»², написаний у 60-х роках. У ньому йдеться про політичне життя Директорії від приходу її до влади і аж до загибелі. Автор залучив широке коло як власних документів, так і

---

* Дацків Ігор Богданович – канд. іст. наук, доцент Тернопільського національного економічного університету.

матеріалів західних архівів. Також досить ґрунтовними, написаними на основі великої кількості документів, що проливають світло на зовнішньополітичну діяльність Директорії, є праці Т.Гунчака та І.Нагаєвського³.

Радянська історіографія також внесла свій вклад у вивчення цього періоду української історії. Однак, на відміну від безпосередніх учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. і багатьох дослідників із діаспори, вона заперечувала факт існування незалежної України. Більше того, майже в усіх дослідженнях, присвячених цьому періодові, переважають різко негативні оцінки спроб українців утворити власну державу. Це насамперед праці І.Кулика, П.Удовиченка, І.Хміля, Р.Симоненка та ін.⁴

Починаючи з 90-х років минулого століття, коли з'явилася можливість працювати з архівними документами, які раніше були забороненими для дослідників, побачили світ наукові праці, присвячені різним аспектам Української революції 1917–1921 років. Серед таких досліджень заслуговують на увагу роботи українських істориків В.Лозового, Є.Юрійчук, В.Матвієнка, В.Солдатенка, Д.Веденеєва, В.Соловйової та ін.⁵

Від самого початку існування Директорії УНР її взаємини з урядом Леніна в Росії та утвореного ним радянського уряду Х.Раковського в Україні були напруженими і супроводжувалися збройними конфліктами. Падіння Гетьманату та евакуацію австро-німецьких військ з України більшовицька Росія використала для широкомасштабної агресії проти УНР частково силами, створених у прикордонній зоні військових формувань під виглядом національних частин, але здебільшого військ Червоної армії. Зокрема, як визнавали автори книги «Громадянська війна в ССРСР», до листопада 1918 р. «нейтральна зона, встановлена за Брестським миром між Україною і Радянською Росією, була перетворена у своєрідний плацдарм, де створювалися і проходили військове навчання партизансько-повстанські загони. Із метою зміцнення цих загонів і в майбутньому переформування їх за типом армійських частин 10 червня 1918 р. у Почеп прибув 1-й полк Червоного козацтва під командуванням В.М.Примакова. За допомогою цього полку всі партизанські загони Новгород-Сіверського району Чернігівської губернії були зведені у три полки по 1000 чол. у кожному. Таращанським полком командував В.Н.Боженко, Богунським – М.О.Щорс і Новгород-Сіверським – Т.В.Черняк. Ці полки увійшли до складу 1-ї Української повстанської дивізії, яка була послідовно під командуванням М.Г.Кропив'янського, І.С.Локатоша і М.О.Щорса. Загони партизан-повстанців Харківської губернії об'єдналися у 2-гу Українську повстанську дивізію»⁶.

11 листопада 1918 р., ще до початку антигетьманського повстання Директорії, Раднарком видав за підписом Леніна директиву Реввійськради республіки в десятиденний термін підготувати війська Червоної армії «для надання допомоги українському народові, який піднявся на боротьбу проти німецьких загартників». Того ж дня, за участю Сталіна, ЦК КП(б)У, який був створений і перебував у Москві, обговорив ситуацію в Україні й сформував Реввійськрату Українського фронту у складі В.Антонова-Овсієнка (командувач фронту), Й.Сталіна, В.Затонського та ін. Війська, спрямовані на Україну, у ті дні поповнили Московська робітнича дивізія, 4-та стрілецька (17 тис. багнетів), 9-та стрілецька (15 тис. багнетів), 2-га Орловська бригада і два бронепоезди (3 тис. бійців). Невдовзі до них приєдналися загін татар із-під Уфи І.Кожевникова, два полки ВЧК, два продовольчі полки, інтернаціональні частини маляр та інших⁷.

Директорія УНР намагалася уникнути збройного конфлікту з радянською Росією й у своїх дипломатичних нотах, меморандумах демонструвала миролюбну політику. В одному з проголошених документів Київ стверджував, що «не має ніяких агресивних намірів щодо війни з Росією, а обстоєє лише суверенні права України. ... Українська Народна Республіка не має з Російською Рес-

публікою Рад таких спірних питань, які при добрій волі не могли б бути полагожені мирним шляхом»⁸.

Висловлюючи гасла щодо самовизначення народів Російської імперії, більшовицький Раднарком Леніна на ділі від початку своєї діяльності наполегливо й усіма засобами, зокрема збройною силою, створенням маріонеткових урядів втілював у життя ідею відновлення єдиної централізованої держави. Нарком національних справ Сталін неодноразово категорично заявляв, що відділення окраїн Росії абсолютно недопустиме. Усі військові дії Червоної армії на території України та інших нових державних утворень на постімперських землях більшовики представляли як громадянські війни. Саме з цією метою, для створення «правової» мотивації щодо приєднання України, Раднарком утворив на своїй території маріонетковий радянський центр⁹.

Отже, 28 листопада 1918 р. у м. Суджа (нині Курська обл. Росії) на території так званої «нейтральної зони» було сформовано тимчасовий радянський уряд України, до складу якого увійшли Г.П'ятаков (голова), В.Антонов-Овсієнко, Ф.Сергєєв (Артем), К.Ворошилов (нарком внутрішніх справ), Е.Квірінг, В.Затонський, Ю.Коцюбинський, В.Аверін, А.Шліхтер та ін.¹⁰

Наступного дня було оприлюднено маніфест радянського уряду до українського народу, який проголошував режим гетьмана Скоропадського скинутим, перехід влади в руки радянського уряду й закликав до масового збройного виступу за встановлення влади Рад. Маніфест оголосив гетьмана і його уряд поза законом, вимагав діячів Гетьманату, командування армії негайно піддавати арештам, скасовував усі законодавчі акти Центральної Ради і гетьманської влади¹¹.

29 листопада В.Ленін надіслав директивну вказівку головнокомандуючому збройними силами республіки Й.Вацетісу, в якій наголошував: «З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові Радянські уряди, покликані зміцнити Ради на місцях... Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище, і населення не зустрічало б їх як визволителів. З огляду на це просимо дати командному складові відповідних військових частин вказівку про те, щоб наші війська всіяко підтримували тимчасові радянські уряди Латвії, Естляндії, України і Литви, але, зрозуміло, тільки Радянські уряди»¹².

Таким чином, керівництво більшовицької Росії на чолі з Леніним цілеспрямовано й активно готувалося до прямої зовнішньої агресії проти України. Крім того, спеціально створений штаб партизанського руху (А.Бубнов, В.Затонський, Ю.Коцюбинський) організовував партизансько-повстанські загони в Україні й надавав їм допомогу, зокрема, таким крупним формуванням, як Н.Махно (мав особисту зустріч і підтримку Леніна), Ю.Тютюнника, М.Григор'єва, Д.Терпила (отаман Зелений). Щоправда, вони нерідко переходили від одного табору до іншого.

Отже, одною з нагальних проблем Директорії УНР після приходу до влади було запобігти реальній загрози з боку радянської Росії, яка на зламі 1918–1919 рр. була найбільш небезпечною й могла привести до втрати української державності. Низка міжнародних факторів, зокрема безрезультатні спроби знайти порозуміння з Антантою, революційні події в Німеччині й Угорщині, де до влади прийшли соціалісти, та внутрішні складності – відсутність бездатних збройних сил і певна більшовизація українських мас породили сподівання у лівого крила Директорії та соціалістичних партій щодо можливості домовитися з радянськими урядами Росії та України. До цього ж спричинилися перші успіхи більшовицьких військ, які 3 січня вступили у Харків, куди невдовзі перебрався радянський уряд.

Одним із впливових прихильників знайти порозуміння з більшовиками був В.Винниченко. Пізніше він писав, що як голова Директорії вислав спеціальну

делегацію до Москви на чолі з С.Мазуренком (провідний діяч УСДРП – *І.Д.*). Винниченко вважав, що політична і міжнародна ситуація була для більшовиків така, «що вони мусіли піти на замирення з нами на всяких умовах...Українська державність мала під цей час великий шанс затриматися і закріпитися. Москва не тільки не робила б замахів на нас, а ще помагала б зброєю, амуніцією, продуктами, товарами»¹³.

Варто визнати, що Директорія УНР на той час ще не уявляла масштабів загрози з боку Москви й не мала чіткої позиції в стосунках із нею. Делегація С.Мазуренка була сформована з його прибічників та есерів М.Полозова і Ю.Ярослава й уявляла не дипломатичну місію, а групу партійних однодумців. Вона була готова навіть прийняти пропозицію більшовиків щодо радянської форми влади в Україні і мала намір укласти угоду про спільну боротьбу з Добармією генерала А.Денікіна та Антантою¹⁴.

І.Мазепа стверджував, що серед прихильників союзу з Москвою були голова уряду УНР В.Чехівський, який вважав, що з нею можна мирно вирішити питання про владу в Україні на базі визнання Рад, але без більшовицьких диктаторських методів. Із Винниченком солідаризувалися переважна більшість українських есерів, зокрема М. Грушевський, М.Шаповал, М.Любинський, які схилилися більше до радянської Росії ніж до Антанти. В.Винниченко намагався досягти угоди з більшовицьким урядом Леніна, а В.Чехівський вважав цю акцію прийнятною, оскільки, як він заявляв, не можна «вирішувати стосунки штиком і мирний вихід є цілком можливий»¹⁵.

Але факти свідчать, що збройну агресію проти України більшовицький уряд Леніна планував ще до створення Директорії УНР та до початку її повстання. У книзі «Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії» Матвій Стахів аргументовано спростовує заяви М.Шаповала, який стверджував, що з Москвою можна було знайти порозуміння, але завадила дипломатія С.Петлюри та його прибічників. «Все одно, яка не була б політика Директорії УНР і все одно, чи хто хотів чи не хотів «порозуміння» з большевиками, – наголошував автор, – большевицька влада Росії мала здавна, ще перед повстанням Директорії УНР, засадниче рішення напасти на Україну знову і завоювати її собі. Директорія була обрана щойно, 14 листопада 1918 року, а її повстання почалося щойно, 16-го листопада. Отже, Москва не могла знати, чи буде Директорія чи не буде і яка буде її політика, а все-таки приготувала вже свою армію проти України 11 листопада. Сьогодні говорити про «порозуміння» з большевиками в листопаді 1918 року може тільки той, хто просто не хоче бачити фактів, які засвідчують самі большевицькі міністри» (М.Стахів мав на увазі насамперед спогади Антонова-Овсієнка – *І.Д.*)¹⁶.

Відтак, 17 січня 1919 р. відбулося перше засідання на переговорах, на якому з українцями взяв участь голова радянської делегації Дмитро Мануїльський, досвідчений правник, учасник переговорів улітку 1918 р. із представниками Української Держави, де було підписано мирну угоду. Оскільки Москва отримала перші ноты з протестами проти втручання її збройних сил, Мануїльський заявив, що уряд Леніна не втручається у внутрішні справи України, хоча не приховує своїх симпатій до українських робітників і селян, які піднялися на боротьбу за встановлення радянської влади. С.Мазуренко виклав пропозиції, насамперед, припинити військові дії, визнати незалежність УНР за умови впровадження системи Рад в Україні, пропорційного представництва в них робітників і селян, дотримання УНР нейтралітету у громадянській війні в Росії та налагодження товарообміну – поставок хліба.

Радянська сторона висунула звинувачення Директорії за нібито підписані угоди з Антантою в Одесі, якими поступилася територією та підтримує Дон у його боротьбі з радянською Росією. Мазуренко з членами місії намагався довес-

ти, що УНР не допускає окупації українських земель французькими військами і з Доном не має спільних інтересів. Мануїльський висунув пропозиції домовитися з Москвою і спільно Армії УНР з Червоною армією виступити проти Антанти і «контрреволюційного» Дону. Згодом скликати Всеукраїнський з'їзд рад і вирішити питання про владу в Україні. Москва рішуче виступала проти основної умови – визнання самостійності України. Мазуренко, щоправда, доповідав Києву, що слід прийняти посередництво уряду Леніна, який виявляє готовність допомогти знайти порозуміння з харківським радянським урядом на умовах встановлення в Україні влади рад. У кінцевому підсумку, дипломатична делегація Мазуренка, дізнавшись, що частини Червоної армії наближаються до Києва, прийняла за основу проект договору. Його основними пунктами було: визнання Директорією принципу влади рад в Україні, нейтралітет УНР у громадянській війні в Росії, спільна боротьба проти контрреволюції, перемир'я на період мирних переговорів із харківським урядом за посередництвом радянської Росії. Чичерін негайно надіслав повідомлення у Харків і Київ щодо досягнутого компромісу та що продовження переговорів переноситься до Харкова, куди запрошується делегація Директорії і прибуде як посередник делегація з Москви. Як виявилось, ця ідея отримала підтримку певної частини українського суспільства¹⁷.

І.Мазепа був учасником доленосного 6-го з'їзду української соціал-демократичної партії, який виявив, що більшість проводу партії висловлювалася за незалежну українську соціалістичну республіку на базі влади рад, зокрема, А.Пісоцький, М.Ткаченко, М.Драгомирецький, Ю.Мазуренко, М.Авдієнко та ін. Особливо прикро було, що на їх боці опинився голова уряду Чехівський та по суті Винниченко. Але за більшістю голосів делегатів з'їзду були ухвалені резолюції з питань зовнішньої політики, спрямовані як проти радянської Москви, так і проти Антанти, за опору на власні сили, що призвело до розколу в партії та оновлення керівництва, до якого прийшли І.Мазепа, М.Порш, П.Бензя, С.Вікул та ін.

На початку лютого 1919 р. Директорія УНР розглянула досягнуті домовленості на переговорах С.Мазуренка у Москві та заяви українського уряду, який наприкінці січня очолив Х.Раковський. Вона дійшла висновку, як писав І.Мазепа, що «фактично Раковський пропонував Директорії цілковиту капітуляцію перед харківським совітським урядом. Не дивно, що ця його пропозиція обурила навіть таких прихильників порозуміння з совітською Росією, як Винниченко, Чехівський та інші. Наслідком цього Директорія того ж дня повідомила Мазуренка, щоб він негайно припинив всякі дальші переговори з совітською Москвою»¹⁸.

Всупереч вимогам Директорії УНР вести переговори безпосередньо з Раднаркомом, Москва зайняла позицію посередника між Києвом і Харковом, куди пропонувала перенести переговори. Таким чином, вона домогалася від уряду УНР визнати радянський уряд України незалежним суб'єктом міжнародного права. 8 лютого 1919 р. на своєму засіданні Директорія ще раз підтвердила, що буде вести переговори лише з Москвою¹⁹.

Через вторгнення військ Українського фронту і зайняття ними Харкова, міністерство закордонних справ надіслало впродовж січня, зокрема 9-го та 11-го, кілька нот наркомові радянської Росії Чичеріну, в яких містилися вимоги вивести частини Червоної армії з території України й, таким чином, дотримуватися досягнутих угод. Але Москва відкидала ці вимоги. В одній із відповідей Чичерін заявляв, що «Ваші твердження про те, що на вас наступають латиші, мадяри і китайці, завербовані на кошти Російського Радянського Уряду, є повторенням наклепів, які розповсюджують проти нас вже протягом року імперіалістична і контрреволюційна преса». Він стверджував, що бойові дії проти Директорії ведуть виключно українські військові частини та партизанські загони, утворені в

Україні, які ведуть боротьбу за визволення і встановлення влади Рад: «Ваші намагання виставити ту громадянську війну, що є тепер в Україні, як війну поміж Україною та військами російського правительства, розбиваються вже через той самий факт, що представники і члени Вашого уряду, рахуючись із впливами української комуністичної партії, які весь час збільшуються, із успіхом військ українського советського уряду, не один раз виявляли бажання згоди з обома, причому робилися заяви ...З огляду на виявлене з боку Директорії бажання полагати всі суперечні питання шляхом офіційних та міжпартійних переговорів, ми пропонуємо Вашим делегатам прибути в Москву»²⁰.

В іншій ноті до Директорії Чичерін відкидав звинувачення в тому, що радянська Росія намагається задушити самостійну Україну. «Це обвинувачення є брутальним наклепом, – наполягав нарком, – бо Директорія не може не знати, що Уряд Російської Соціалістичної Федеративної Советської Республіки не зазіхає ані трошки на самостійність України й ним було послано найгарячіше привітання самостійному українському советському уряду»²¹.

Дійсно, створений на російській території з ініціативи і під контролем Москви, радянський уряд для України на чолі з П'ятаковим отримав від неї привітання й потужну підтримку. Саме з ініціативи Москви він був реорганізований 28 січня 1919 р. і розгорнув активну діяльність. Зокрема, того ж дня оприлюднив звернення до народів і урядів світу, в якому повідомлялося, що боротьба за відновлення радянської влади в Україні наближається до переможного кінця, визволені Харків, Чернігів, Полтава, Катеринослав, Донбас і червоні українські радянські війська вже під стінами Києва.

У зверненні повідомлялося також, що створено новий уряд радянської України. до якого увійшли: Х.Раковський (голова уряду) та наркоми М.Подвойський (військових справ), В.Затонський (освіти), К.Ворошилов (внутрішніх справ), О.Хмельницький (юстиції), М. Скрипник (держконтроль) та інші. Крім того, відповідальні посади зайняли: командувача військами УСРР В.Антонов-Овсієнко, очолили раднаргосп Г.П'ятаков, М.Рухимович, Е.Квірінг та Реввійськграду – В.Антонов-Овсієнко, Ю.Коцюбинський, Ю.Щаденко. Уряд звертався до урядів усіх країн встановлювати дипломатичні відносини лише з ним, а урядам Росії, Латвії, Білорусії, Естонії, Литви пропонував створити тісний оборонний союз²².

Директорія УНР переконалася, що переговори з ленінським урядом Росії себе повністю вичерпали, що вимоги Москви по суті були спрямовані на капітуляцію УНР. Відтак, слідом за відкликанням місії Мазуренка, Росію залишили всі українські консульські представництва²³.

6 лютого 1919 р. тимчасовий радянський уряд України звернувся з нотою до урядів Великобританії, Франції, Італії, Японії і США, в якій повідомляв, що його війська зайняли Київ і наблизилися до районів півдня України, зайнятих союзними військами. Уряд пропонував союзникам вивести свої війська з території України, причому відзначав, що ним досягнуто порозуміння з Директорією у цьому питанні, та скликати конференцію зацікавлених сторін у Парижі. Проте ніякого порозуміння Харкова з урядом УНР досягнуто не було. Щоправда, 5 лютого радянський уряд звернувся до С.Петлюри, який з урядом перебував у тимчасовій столиці – Вінниці, з пропозиціями укласти мир на таких умовах: 1. Директорія визнає радянську владу в Україні. 2. Суворий нейтралітет України й активна оборона проти військ Антанти, Денікіна, Краснова, Польщі. 3. Спільна боротьба проти контрреволюції. Причому повідомлялося, що надзвичайна дипломатична місія УНР Мазуренка у Москві повністю прийняла і схвалила ці умови. Їй пропонувалося переїхати до Харкова і продовжити там переговори. Таким чином, продиктовані умови фактично означали капітуляцію УНР, пропонувалося підпорядкуватися з'їзду Рад України й впровадити на

своїй території радянську владу, крім того, розформувати армію. Керівництву УНР і командуванню армії гарантувалися свобода і безпека. Безперечно, всі ці пропозиції були відкинуті²⁴.

26 лютого уряд Х.Раковського надіслав ноту урядові Франції та на адресу Паризької мирної конференції, в якій піддав гострій критиці договір, який, за його даними, був підписаний між Директорією УНР і Францією в Одесі, Бірзулі. Проте на даний час Директорія лишилася підтримки населення України і втратила майже повністю територію. Аналіз договору, наголошувалося у ноті, свідчить про ставлення Франції до України, як до майбутньої колонії «новий Мадагаскар, Марокко та Індокитай», проти чого радянський уряд протестує. Ще раз підкреслювалося, що в Україні один легітимний уряд – радянський і лише з ним можна вступати у міждержавні відносини²⁵.

Становище Директорії УНР узимку 1919 р. дійсно було дуже важким. Спроби шляхом дипломатичних переговорів з Антантою і більшовицькою Росією уникнути війни, щоб зберегти незалежність, не увінчались успіхом. Вторгнення частин Українського фронту з російської території, що розпочалося ще в грудні 1918 р., розгорнулося у Другу українсько-більшовицьку війну і широкомасштабні наступальні операції за участю потужних військових сил. Тодішній голова Реввійськради Росії Л.Троцький, відтворюючи історію війни проти України, відверто визнавав: «Там було невідкладне завдання: скинути місцеву, поки що неорганізовану буржуазію, не дати їй організуватися після того, як німецька армія, яка підтримувала українську буржуазію, піддавалася спочатку розкладу, а потім революційному перевихованню й відходила до себе на захід, у Німеччину»²⁶.

Відразу ж після вступу радянських військ у Харків головнокомандувач Й.Вацетіс видав 4 січня 1919 р. директиву щодо оперативно-стратегічних завдань новоствореному на базі Української радянської армії Українському фронтові В.Антонова-Овсієнка, який підлягав безпосередньо Москві. У його складі були сформовані групи військ харківського, київського, а пізніше одеського напрямків. Загалом у них налічувалося 43 тис. багнетів, 3,5 тис. шабель, 16 гарматних батарей (64 гармати), 16 технічних рот тощо. Варто зазначити, що у ході наступу вони стрімко посилювалися, зокрема, за рахунок приєднання партизансько-повстанських загонів. Група військ харківського напрямку, наприклад, за кілька тижнів мала 23 тис. багнетів, 2 тис. шабель, 41 гармату, 240 кулеметів, 4 бронепоезди, 6 бронемашин і 8 літаків. У травні 1919 р. Український фронт налічував близько 90 тис. бійців і командирів²⁷.

Проти цих військ Директорія УНР спромоглася виставити: на Лівобережному фронті проти харківської групи червоних В.Ауссема та частин групи Курського напрямку – найбільш численну групу полковника П.Болбочана у складі Запорізького та Січового корпусів, Сірої дивізії (до 30 тис. багнетів, 2 тис. шабель і 50–55 гармат, щоправда, розкиданих на великому фронті від Старобільська до Дніпра – близько 600 км. На Правобережному фронті радянським військам групи Київського напрямку протистояли до 15 тис. бійців групи отамана В.Оскілка, разом із частинами, які 5 лютого змушені були залишити Київ. Малочисленний Південний фронт генерала О.Грекова прикривав важливу ділянку фронту від військ Антанти, які солідаризувалися з частинами білої Росії на Чорноморському узбережжі, та з боку Румунії. У середині березня запеклі бої розгорнулися вже у районі Бердичева, Рівного, Умані. Та війська Червоної армії відтиснули Армію УНР до Збруча, а уряд через Рівне–Броди–Тернопіль перебрався у Кам'янець-Подільський, у районі якого українські війська утримували територію. Слід додати, що в результаті травневого наступу поляків частини Армії УНР залишили Холмський фронт і Волинь, а Галицька армія була затиснута на клаптику Тернопільщини біля Збруча²⁸.

У ті дні керівництво Угорської Радянської Республіки на чолі з Бела Куном, яке прийшло до влади у березні 1919 р., звернулося до В.Винниченка у Відні з пропозицією стати посередником для врегулювання відносин УНР із Москвою з перспективою утворення радянської України, сформування нового уряду та ліквідації Директорії і галицького Державного Секретаріату, підпорядкувати Галицьку армію. У результаті утворювався б єдиний фронт Росія–Україна–Галичина–Угорщина. Винниченко згодом писав, що прийняв пропозиції за умови визнання незалежності УСРР, сформування національного уряду, військового союзу республік та визволення Галичини. Бела Кун передав взаємні пропозиції до Москви²⁹.

1 червня 1919 р. сталася подія, що остаточно перетворила Україну в складову частину більшовицької Росії. Того дня було видано за підписом голови ВЦК М.Калініна «Декрет про об'єднання радянських республік України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби із світовим імперіалізмом», який був розроблений В.Ленінім. Згідно з ним, впроваджувалося об'єднання: військової організації та командування, народного господарства, залізничних сполучень та їх управлінь, фінансів та інших сфер діяльності державних утворень, серед яких, безперечно, була зовнішня політика. Хоча в ньому зазначалося, що об'єднання здійснювалося на основі визнання незалежності, свободи й самовизначення кожної республіки у перспективі розвитку федерації, дійсно він був одним із засобів підпорядкування, зокрема України, Москві³⁰.

Одним із важливих наслідків цього заходу, який називався як військово-політичний союз республік, була реорганізація радянських військ, що діяли на території України. Уже 4 червня Український фронт був розформований, а на його базі було утворено 12-ту і 14-ту армії, які входили до складу Західного, згодом Південного і Південно-Західного фронтів Червоної армії, підпорядкованих безпосередньо Головному командуванню. Вони отримали суттєві підкріплення й становили потужну військову силу.

12-та армія – командувач М.Семенов (з вересня 1919 – С.Меженінов) включала 1-шу Українську радянську, 7, 24, 25, 44, 45, 46, 47, 57, 58, 60-ту стрілецькі та 9 і 17-ту кінні дивізії. 14-та армія – командувач К.Ворошилов (з липня 1919 р. – О.Єгоров, жовтня – І.Уборевич) мала у своєму складі 7-му Українську, 7, 12, 24, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 55, 57, 58, 60-ту Латиську, Естонську стрілецькі та 8-му кінну дивізії (частину дивізії отримала з 12-ї армії). Зауважимо, що у ході стратегічних операцій проти Армії УНР нерідко дивізії перекидалися від одної армії до іншої. Крім стрілецьких та кінних дивізій, до складу армій входили броньові, інженерно-саперні та інші частини. До складу армій включалися також так звані інтернаціональні частини. Так, у складі 12-ї армії в липні 1919 р. діяла 1-ша інтербригада, сформована у Києві з німців, угорців, поляків, румун, сербів та ін. 2-га бригада була створена в Черкасах. Загалом у боях проти Армії УНР брали участь близько 10 тис. інтернаціоналістів³¹.

Отже, на початок липня 1919 р. радянські армії завдали важких поразок українським військам на Правобережжі, поляки – на Волині. Після панічного відступу у ході наступу незначних сил більшовиків на Одесу та евакуації експедиційного корпусу Антанти з Причорномор'я, південне крило фронту Армії УНР оголилося. Цим скористалася Добровольча армія Денікіна, війська якої у ході наступу на Москву зайняли Донбас, Харків і головними силами просувалися на Курськ. Водночас її 3-й армійський корпус генерала М.Шиллінга (близько 8 тис. вояків) зайняв Причорномор'я з Одесою, а група генерала Е.Бредова (близько 6 тис. вояків) – Катеринослав і розвивала наступ на Київ. У середині серпня денікінські війська вперше зіткнулися з українськими частинами під Білою Церквою, а за кілька тижнів – були вже у стані війни з ними.

Ставлення генерала Денікіна до УНР як незалежної держави було виразно негативне. Зокрема, 3 серпня він віддав своїм військам наказ, в якому наголошувалося: «Самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, тоді вони повинні негайно здати зброю і розійтися по домівках; або приєднатися до нас, визнаючи наші гасла, одне з яких – широка автономізація окраїн. Якщо петлюрівці не виконають цих умов, тоді їх слід вважати таким же супротивником як і більшовиків». Як писав біограф Денікіна В.Лехнович, на початку липня представник Директорії в Бухаресті пропонував Головнокомандувачеві Збройних Сил Півдня Росії вступити в дипломатичні стосунки і провести переговори на умовах: відкласти на майбутнє вирішення спірних питань щодо устрою російської держави та статусу України й створити спільний фронт проти більшовиків під командуванням генерала Денікіна. Але пропозицію головного отамана Денікін відкинув. Тим більше, коли йому доповіли, що водночас українські дипломати в Бухаресті (генерал Сінклер) за спиною росіян намагалися домовитися з Румунією, причому попереджали її дипломатів, що в разі перемоги, Денікін буде мати претензії на Бессарабію. «Петлюру він вважав зрадником, авантюристом і не вірив йому ні на копійку, – резюмував Лехнович. – Навіть тимчасова угода з такою людиною в очах Денікіна була неприпустимою. Але прірвою, яка розділяла його з Петлюрою, було принципове питання: як міг він, генерал Денікін, іти на компроміс із руйнівником єдності Росії?»³².

Важливим фактором, який міг зламати стереотипи керівництва білої Росії щодо ставлення до України як незалежної держави було об'єднання армій УНР і ЗУНР у середині липня 1919 р., після відступу Галицької армії за Збруч і блискучий початок стратегічної наступальної операції на Київ–Одесу у серпні. Уряд УНР і військове командування сподівалися на порозуміння з Денікіним за допомоги Антанті у війні зі спільним ворогом – більшовиками. Отже, з їх ініціативи 30 липня 1919 р. у Кам'янці-Подільському відбулася нарада за участю керівництва держави, командування і військового представництва Франції, Англії та США.

Безпосередній учасник наради і співавтор стратегічного плану щодо розгрому більшовицької Росії генерал-полковник Микола Капустянський пізніше писав, що він особисто від української сторони виклав перспективний план подальших операцій. Згідно з ним, Добровольча армія Денікіна повинна діяти на головному напрямку – на Москву й вести наступ через Харків–Курськ–Орел. Українська армія звільняє Правобережжя і, забезпечуючи ліве крило Денікіна, наступає на Київ–Ніжин–Чернігів. Водночас польська армія – на Гомель–Могилів–Брянськ. Причому, якщо Антанта допоможе зброєю та військовими матеріалами, армія може розгорнутися до 400–500 тис. вояків. Загальне керівництво бойовими діями покладається на Антанту. Цей план був схвалений маршалом Фошем. «Але, – констатував М.Капустянський, – антантівські політики та короткозорість Денікіна й захланність поляків не дали тому плану здійснитися»³³.

У другій половині серпня, коли українські і денікінські війська зійшлися на широкому фронті, командування Армії УНР і штаб головного отамана 22 і 23 серпня віддали наказ усіляко уникати конфліктів із частинами Добрармії, висилати парламентарів на мирні переговори з командирами, пропонувати утримувати демаркаційну лінію, яка утворилася в ході наступу на Київ, з'ясовувати ставлення денікінських військ до української держави. Але командування армійських груп звернулося до головного отамана взяти на себе переговори з представниками генерала Денікіна. 25 серпня С.Петлюра запропонував їм демаркаційну лінію по р. Дніпро і вислав військово-дипломатичну місію на чолі з М.Пересадою-Суходольським на переговори в район Цвітково–Христинівки, де українцям протистояла Терсько-Кубанська дивізія, у складі якої була значна

частка українців-кубанців. Її командування, щоб уникнути зіткнення, поставилося до переговорів досить прихильно. Проте це питання вирішував особисто генерал Денікін і переговори не відбулися³⁴.

Характер відносин між УНР і генералом Денікіним набув особливо важливого значення наприкінці серпня 1919 р., коли війська обох армій наближалися до Києва і 31 серпня зустрілися в столиці. Головний отаман С.Петлюра під тиском військовиків зробив спробу встановити контакти з Денікіним. Він вислав військово-дипломатичну місію на чолі з генералом М.Омеляновичем-Павленком до генерала Бредова, який на переговорах із командувачем армійської групи об'єднаних армій галицьким генералом А.Кравсом категорично відмовився від зустрічі та перемовин із наддніпрянською делегацією. За його вимогою українські війська відступили з Києва: «Київ, мать городов русских, никогда не был украинским и не будет!» – заявляв денікінський генерал.

13 вересня С.Петлюра надіслав до денікінського командування в Київ повторно делегацію на чолі з генералом Омеляновичем-Павленком, який отримав завдання довести до Денікіна прагнення УНР створити спільний антибільшовицький фронт, уникнути збройного протистояння, що буде на руку більшовикам, встановити демаркаційну лінію між військами. Переговори відбулися на Посту-Волинському. Денікінську делегацію очолював помічник Е.Бредова генерал-майор П.Непенін – «вдумливий, спокійний, розважливий, коректний до своїх політичних ворогів, робив приємне враження», – писав у спогадах Омелянович-Павленко. Проте переговори закінчилися безрезультатно: домовилися лише доповісти обоюдні пропозиції вищому командуванню³⁵.

Аналізуючи військові невдачі Армії УНР навесні-влітку 1919 р., генерали О.Удовиченко і М.Капустянський слушно зауважували: «Політика поставила своїй стратегії непосильне завдання: одночасно вести боротьбу з двома ворогами, з яких кожний зокрема був сильнішим за Українську Армію. Большевики – величезний соціальний чинник світового значення – базувалися на великій території з незмірним запасом людського контингенту. З ними ледве міг боротися антибільшовицький блок, що його підтримувала Антанта. Такого ворога й одного було досить для молоді української армії. Другий ворог – Польща. За Польщею стояла Антанта...В штабі наддніпрянської армії ясно уявляли собі неможливість успішно битися на два фронти та не раз штаб висловлював думку про необхідність ліквідації одного з фронтів. Це питання не було розв'язане». Автор закидає політикам і дипломатам за неспроможність знайти вихід із такої ситуації, тим більше, коли з'явився третій – денікінський фронт³⁶.

Слід зазначити, що дипломатичні заходи з метою порозумітися з Польщею С.Петлюра розпочав ще в лютому 1919 р., коли виїжджав до Галичини на зустріч і переговори з делегацією Антанти в Ходорові. 1 червня він надіслав до окупованого поляками Львова військово-дипломатичну місію на чолі з генерал-поручником С.Дельвігом. До неї увійшли також полковники (згодом генерали) П.Ліпка і Б.Сулковський, підполковник К.Слюсарчук, Я.Чехович, В.Антончук та інші. Засідання розпочалися 3 червня за участю польської делегації під головуванням генерала дивізії Е.Радзієвського. Українська сторона висунула пропозицію на користь ЗУНР – встановити демаркаційну лінію, яку оголосила в лютому делегація Антанти під проводом генерала Бертелемі. Проте поляки, які тоді наполягали на цій пропозиції, тепер, з огляду на успіх травневої «офензиви», погоджувалися залишити за Галицькою армією незначну територію на півдні Тернопільщини, що її вона втримувала.

8 червня 1919 р. успішним Чортківським проривом Галицька армія розгорнула стрімкий наступ по усьому фронту, розгромила передові частини польської армії, звільнила Тернопіль і просувалася на Львів. Отже, під час другого раунду 15 червня поляки пішли на поступки: погодилися на перемир'я з 20 червня,

демаркаційну лінію по рубежу фронту Броди – Тернопіль – рр. Серет, Золота Липа, Дністер. У результаті припинення українсько-польської війни УНР і ЗУНР отримають можливість контактів з Антантою і визнань. Проте провідники ЗУНР Є.Петрушевич, головнокомандувач УГА генерал О.Греков під ейфорією військового успіху відкинули мирні пропозиції українсько-польської угоди, яку С.Петлюра й уряд УНР та командування Армії УНР цілком схвалювали. Остаточним результатом діяльності військово-дипломатичної місії генерала С.Дельвіга було припинення бойових дій на Волині між частинами Армії УНР і Польщі та ліквідація польського фронту, що дозволило зосередити максимум сил проти більшовиків, а згодом проти денікінців.¹ вересня у Варшаві українська делегація за участю наддніпрянців і галичан під проводом полковника П.Ліпка підписала угоду про перемир'я, яка зобов'язувала сторони припинити бойові дії, дотримуватися узгодженого кордону, провести обмін військовополоненими. Передбачалося в майбутньому здійснити переговори щодо спільних дій проти більшовицької Росії³⁷.

Як уже зазначалося, військово-політичний провід УНР усіяко намагався уникнути збройного протистояння з Добровольчою армією, усвідомлюючи, що за нею стоїть Антанта. Але ставлення генерала Денікіна до української державності виливалося вже у серпні–вересні у спонтанні сутички. Ще 4 серпня 1919 р. командувач військами Новоросійської області генерал-лейтенант М.Шиллінг віддав наказ командирам Терської кінної бригади (генералові М.Склярову), 4-ї піхотної (генералу-лейтенанту С.Добrorольському) та 5-ї піхотної (генералові Я.Слащову) дивізій та інших частин: «У відповідності з вказівками головному, наказую при зустрічі з військами Петлюри пропонувати їм роззброюватися або покинути територію, зайняту Добровольчою армією. У випадку невиконання цих вимог, ставитися до них як до противника. При цьому слід усіяко затягувати переговори й з'ясовувати, що собою уявляють петлюрівці та їх ставлення до нас». А 21 вересня українцями було перехоплено наказ по Добрармії про початок відкритих бойових дій проти Армії УНР, які розгорнулися у жовтні в широкомасштабні операції й поставили український уряд та його армію у катастрофічне становище³⁸.

Відзначимо, що кількомісячне перебування в Парижі української надзвичайної дипломатичної делегації під проводом Г.Сидоренка (від серпня – М.Тишкевича) та її діяльність на мирній конференції виявилася практично безрезультатною. Її вимоги про визнання України як самостійного суб'єкта міжнародної політики та надання допомоги у війні з більшовицькою Москвою не знаходили підтримки Найвищої Ради, насамперед найбільш впливової делегації Франції на чолі з Ж.Клемансо. Антанта продовжувала вважати головною військовою силою у боротьбі з більшовиками Добровольчу армію генерала Денікіна, усіяко підтримувала Польщу для створення «санітарного кордону», для чого дала дозвіл на повну окупацію Східної Галичини.

За цих умов, під впливом військових поразок улітку 1919 р. певна частина урядів УНР, а особливо ЗУНР, та військового командування намагалися знайти порозуміння з Москвою і Харковом. Слід зазначити, що радянські чинники вміло використовували пропаганду й агітацію для створення позитивних рис радянської влади. Зокрема, на основі угод між Москвою і Харковом від 18 травня і 1 червня 1919 р. була написана Леніним і розповсюджена резолюція ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні». У ній підтверджувалося, що Москва визнає самостійність УСРР, а форму зв'язку з іншими республіками й Російською визначить український народ. Декларувалися свобода і розвиток української мови та національної культури взагалі, представництво трудящих у органах влади, обмеження сільськогосподарських податків, кооперацію винятково на принципах добровільності та ін.³⁹

Ще більш лицемірними були заяви Л.Троцького, який у так званій «Інструкції агітаторам-комуністам на Україні» насамперед змушений був визнати: «Ні для кого не є таємницею, що не Денікін примусив нас покинути межі України, а грандіозне повстання, яке підняло проти нас українське сите селянство. Комуни, чрезвычайку, продовольчі загони, комісарів-євреїв возненавидів український селянин до глибини своєї душі... Так чи інакше, але нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада і ми з Вами». Отже, нарком радив: не нав'язувати українському селянинові комуни, всупереч Петлюрі та іншим стверджувати, що Росія визнає самостійну, але радянську Україну, створювати громадську думку, що Росія воює не з Петлюрою, а з Денікіним і бажала б бути з УНР у союзі проти Добармії. Троцький заявляв відверто: «Ні на хвилину не забувайте, що Україна повинна бути нашою, а нашою вона буде лише тоді, коли буде радянською, а Петлюра викинений з пам'яті народу назавжди»⁴⁰.

Аналіз зовнішньої політики УНР улітку 1919 р. свідчить, що у складних, часом, катастрофічних, ситуаціях у державному і політичному проводі УНР не було єдності, що погіршувало становище України. У той час, коли С.Петлюра шукав порозуміння з Польщею з перспективою виходу на Антанту, і вислав у Варшаву дипломатичну місію П.Пилипчука, якому поставив завдання: «встановити зносини між Польщею й Україною та з'ясувати ту поміч, яку Польща може дати Україні для піддержки в боротьбі проти большевиків», керівництво соціалістичних партій та створений ними уряд Б.Мартоса і «Комітет охорони Республіки» розгорнули активні пошуки порозуміння з більшовиками. Зокрема, Комітет вимагав від Директорії припинити орієнтацію на Антанту й вести переговори з її представниками, як це було у Кам'янці-Подільському у липні-серпні, і розпочати переговори з більшовиками. Їх підтримав головний командир повстанських частин і гайдамацької бригади отаман Омелян Волох, який виступив проти Директорії і перейшов зі своїми частинами до червоних і, по суті, ліквідував південно-західний фронт Армії УНР. Це змусило Б.Мартоса та його прихильників припинити пошуки порозуміння з Москвою, щоправда, не надовго⁴¹.

Уряд радянської України під проводом Х.Раковського намагався використати ситуацію й послабити Директорію УНР шляхом відкликання від неї насамперед Галицької армії, в середовищі якої було чимало прихильників союзу з Харковом, зокрема генерал О.Микитка, який особисто 24-25 червня 1919 р. вів переговори з військовою делегацією Червоної армії. У липні 1919 р. радянський уряд звернувся до Є.Петрушевича з пропозицією заключити союз проти Польщі на умовах: порвати з Петлюрою й відкликати УГА, відкрито заявити про союз з УСРР, заключити військову конвенцію проти Польщі і Румунії, об'єднати армії. Уряд УСРР обіцяв не втручатися у внутрішні справи ЗУНР. На переговорах із галичанами В.Антонов-Овсієнко переконував приєднатися до нього й заявляв: «Ви іншого виходу не маєте, тільки або піти з нами, або героїчно загинути»⁴². Але прийняти доленосні пропозиції диктатор Є.Петрушевич не наважився.

Варто зазначити, що і серед близького оточення С.Петлюри були прибічники порозуміння з більшовиками, щоправда, не з Харковом, а Раднаркомом Леніна на основі спільної боротьби з Денікіним. Переговори на цю тему провів І.Мазепа з більшовицьким діячем П.Поповим у Кам'янці-Подільському. Коли у липні в районі міста зробив вимушену посадку радянський літак із приятелем Леніна швейцарським комуністом Ф.Платтеном, із ним провів переговори С.Петлюра. У результаті Ф.Платтен виявив бажання стати посередником між урядом УНР і Леніним й передав листа, який був розглянутий на початку листопада на політбюро ЦК ВКП(б). У цілому, його учасники погодилися на встановлення контактів із Петлюрою з метою спільної боротьби з Добармією.

25 жовтня Ф.Платтен повернувся з Москви з обнадійливими обіцянками Кремля надати реальну допомогу Армії УНР, зокрема, Л.Троцький нібито віддав наказ виділити для неї 20 тис. гвинтівок, по тисячі набоїв на кожну, кілька десятків кулеметів і 12 гармат. А, найголовніше, Москва погоджувалася заключити військовий союз із Директорією, припинити бойові дії проти Армії УНР і розпочати спільні операції 12-ї армії та українського війська проти денікінців. Вважалося, що це буде першим кроком для порозуміння. Крім того, радянські війська передавали УНР зайняту територію республіки за умов, що її влада не буде переслідувати українців – членів компартії. Висловлено також згоду призначеним дипломатичним делегаціям розпочати конкретні переговори. Ф.Платтен стверджував, що Ленін, у разі укладення союзу, обіцяв визнати самостійність України, незалежно від того, чи вона буде соціалістичною, чи демократичною республікою. Ці величезні поступки пояснювалися тим, що радянська Росія опинилася у скрутному становищі. Це був період максимальних успіхів Добрармії, коли Ленін уже готував евакуацію Москви у Вологду і терміново шукав союзників, коли головний отаман на нараді військово-політичного керівництва УНР зачитав московські пропозиції, їх підтримали майже всі, зокрема Є.Петрушевич, хоча галицьке командування сприйняло їх неоднозначно. Варто відзначити, що вже після першої зустрічі з Ф.Платтенем у вересні Армія УНР, по суті, припинила бойові дії проти радянської 12-ї армії і її представники розпочали переговори з червоними. У ті ж дні голова уряду І.Мазепа вислав до Москви, як це було домовлено, дипломатичну місію у складі О.Красовського, Б.Палія-Неїла та В.Гладкого⁴³.

Невдовзі представники України прибули до Москви й мали переговори, насамперед, щодо допомоги озброєнням. Проте повна втрата території, катастрофічний стан Армії УНР та союз УГА з Добрармією наприкінці листопада спричинили різкий спад інтересу Москви до Директорії УНР. На початку листопада ситуація на радянсько-денікінському фронті радикально змінилася на користь Москви, добровольчій армії було завдано під Воронежем і Орлом відчутної поразки і Червона армія перейшла у стрімкий наступ у напрямку Харків – Донбас – Ростов. Отже, українсько-російські переговори не отримали розвитку.

У листопаді 1919 р. розвалився військово-політичний союз між УНР і ЗУНР. Після еміграції диктатора Є.Петрушевича в Румунію і згодом до Відня командування Галицької армії, обезкровленої боями і переполовиненої епідемією тифу, для порятунку залишків заключило перемир'я з командувачем військами Новоросійської області генералом Шиллінгом і вивело частини на перепочинок. Під ударами денікінської і радянської армій С.Петлюра вивів Армію УНР у район Любара. Звідти 5-тисячна армія під командуванням генерала Омелянвича-Павленка рушила на Правобережжя у ворожий тил у так званий Перший Зимовий похід. Уряд та вище командування, частина війська перейшли польський кордон, де були інтерновані. Але військово-політичний провід УНР не склав зброї і готував частини для продовження боротьби з більшовиками. Із цією метою він розгорнув активну дипломатичну діяльність, зокрема щодо порозуміння з Польщею й відтак Антантою, результатом якої став військовий союз із Польщею і війна з більшовиками 1920 р.

Таким чином, пробільшовицький, як і раніше антантівський, орієнтири зовнішньої політики Української Народної Республіки себе не виправдали й уряд Б.Мартоса змушений був визнати у своїй Декларації: «Нове народне правительство торжественно заявляє, що не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили, з якої б то не було держави. Всякі договори з чужими державами народне правительство заключатиме тільки на основі визнання ними самостійної України і невтручання в наші внутрішні справи»⁴⁴. Однак вже у другій половині 1919 р. система орієнтирів знову змінюється. Українська На-

родна Республіка входить у сферу зовнішньополітичного впливу Польщі, яка з недавнього супротивника перетворилася на її основного союзника.

¹ Винниченко В. Відродження нації: (Історія укр. революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). – Ч. 3. – К.; Відень, 1920. – 535 с.; Вернадский В.И. Дневники, 1917–1921. – [Ч. 2]. – Январь 1920 – март 1921. – К., 1997. – 328 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Ч.4. Під Директорією. На чужині (1919–1920). – Л., 1924. – 104 с.; Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії укр. революції. – Т.2. – К. 5. Доба Директорії. – К.; Л., 1923–1924. – 398 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921: [Спогади]. – Прага: Пробоем, 1942–1943. Т.1. – 210 с.; Т.2. – 232 с.; Т.3. – 231 с.; Мазепа І. Підстави нашого відродження: [У 2 ч.] / Ред. І.Майстренко. – Б.м.: Прометей, 1946–1949. Ч.1. – 178 с.; Ч.2. – 163 с.; Петлюра С. Статті, листи, документи. Т.3 / Упоряд. та передм. В.Сергійчук. – К., 1999. – 616 с.; Шаповал М. Щоденник: Від 22 лют. 1919 р. до 31 груд. 1924 р. Ч.1. / Упоряд. С.Зеркаль. – Б.м., 1958. – 125 с.

² Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрантон, 1962–1966 (Б-ка Українознавства / Наук. т-во ім. Шевченка; Т.10). – Т.1. – 272 с.; Т.2. – 248 с.; Т.3. – 276 с.; Т.4. – 352 с.; Т.5. – 248 с.; Т.6. – 247 с.; Т.7. – 432 с.

³ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політ. історії. – К., 1993. – 288 с.; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – 414 с.

⁴ Кулик І. Провал підступних планів іноземного імперіалізму проти Радянської України. – К., 1953. – 104 с.; Удовиченко П.П. З історії зовнішньої політики УРСР (1919–1922 рр.). – К., 1957. – 80 с.; Хміль І. З прапором миру крізь полум'я війни: Дипломат. діяльність УРСР (1917–1920). – К., 1962. – 355 с.; Симоненко Р.Г. Українська РСР у боротьбі проти імперіалістичної агресії (1919–1920). – К., 1963. – 68 с.

⁵ Лозовий В. Внутрішня і зовнішня політика Директорії УНР (Кам'янецька доба). – К.; Кам'янець-Подільський, 2005. – 223 с.; Юрійчук Є.П. Становлення і характер радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917–1922 рр.): Навч. посібник. – К., 1998. – 124 с.; Матвієнко В.М. Християн Раковський і Україна: сторінки дипломатичної історії // Київська старовина. – 2001. – № 4. – С. 151–162.; Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К., 2005. – 324 с.; Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – 621 с.; Веденєєв Д.В. Дипломатична служба Української держави 1917–1923 роки. – К., 2007. – 261 с.; Соловійова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.: Монографія / Відп. ред. О.П. Реєнт. – К.; Донецьк, 2006. – 394 с.

⁶ Гражданская война в СРСР: В 2-х т. – Т.1. – Москва, 1979. – С. 317.

⁷ Какурин Н. Как сражалась революция. – Т.2. 1919–1920. – Москва.; Ленинград, 1926. – С. 43–44.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі –ЦДАВО України). – Ф. 3696. – Оп.2. – Спр.278. – Арк.94–95.

⁹ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.130. – Оп.2. – Д.882. – Л.126.

¹⁰ Морозов В.А. Владимир Петрович Затонский. – К., 1988. – С. 65.

¹¹ Билан Ю.Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. – К., 1960. – С. 255.

¹² Ленін про Україну. – Ч. 2. 1917–1922. – К., 1977. – С. 159.

¹³ Див.: Винниченко В. Указ. праця. – С. 222–223.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.1–8.

¹⁵ Там само. – Спр.182. – Арк.1; Оп.2. – Спр.20. – Арк.38–39.

¹⁶ Стахів М. Україна проти більшовиків: Нариси з історії агресії Советської Росії: [У 3 кн.] / Авт. вступ. ст. Р.Матейко. – Кн.2. – Тернопіль, 1993. – С. 17.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.183. – Арк.30; Стахів М. Україна проти більшовиків. – С.17.

¹⁸ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921 (Спогади). – Т.1. Центральна Рада, Гетьманат, Директорія. – Прага, 1942. – С. 76–82, 104.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.6. – Спр.2. – Арк.53.

²⁰ Известия. – Петроград; Москва. – 1919 г. – 7 янв.

²¹ Див.: Винниченко В. Указ. праця. – С. 312–313.

- ²² Документы внешней политики СРСР. – Т.1. – Москва, 1958. – С.50–52.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.90.
- ²⁴ Савченко В.А. Симон Петлюра. – Х., 2004. – С. 239; Известия. – Петроград; Москва. – 1919 г. – 8 февр.
- ²⁵ Документы внешней политики СРСР. – Т.1. – С.79–81.
- ²⁶ Цит. за: Троцкий Л. Как сражалась революция. – Т.2. – Кн.1. – С. 28.
- ²⁷ Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1989. – С. 566.
- ²⁸ Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія орг. і бойових дій Укр. збройн. сил, 1917–1921. – Вінніпег, 1954. – С. 47–48; 50–52.
- ²⁹ Винниченко В. Указ. праця. – С. 322.
- ³⁰ Документы внешней политики СРСР. – Т.1. – С. 179–180.
- ³¹ Великий Жовтень і Громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – С. 153, 226, 603.
- ³² Лехнович Д. Белые против красных. Судьба генерала Антона Деникина. – Москва, 1992. – С. 250.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.16. – Арк. 94–96.
- ³⁴ Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. – Кн. 2-га. – Мюнхен, 1946. – С. 161–163.
- ³⁵ Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К., 2002. – С. 200–203.
- ³⁶ Удовиченко О. Указ. праця. – С. 59–60.
- ³⁷ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С.186–187.
- ³⁸ Удовиченко О. Указ. праця. – С. 115–117.
- ³⁹ Ленін про Україну. – Ч. 2. 1917–1922. – К., 1977. – С. 263–265.
- ⁴⁰ Троцкий Л. Инструкция агитаторам-коммунистам на Украине // Київ. – 1990. – №12. – С.113–115.
- ⁴¹ Мірчук П. Українська державність. 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – С.352–353.
- ⁴² Назарук О. Рік на великій Україні: Спомини з української революції. – Відень, 1920. – С. 178.
- ⁴³ Михутина И. Украинский Брестский мир. – Москва, 2007 – С. 317–318.
- ⁴⁴ Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України, 1917–1920: Навч. посіб. – К., 1997. – С.167.

The publication analyzes the ways of the formation of the diplomatic relations of the Directory of the Ukrainian People's Republic with the soviet governments of Russia and Ukraine. The author also analyzes the relationships of the Directory of the Ukrainian People's Republic from its formation with the government of Lenin in Russia and the formation by Lenin the government by Kh.Rakovs'kyi in Ukraine, the relationships which were quite tense and were accompanied by armed conflicts.

І.М.Грідіна*

ВПЛИВ НАЦИСТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ДУХОВНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (ТЕХНОЛОГІЇ, МЕХАНІЗМИ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ)

У статті з'ясовуються результати впливу на духовне життя цивільного населення України нацистської пропаганди. Визначаються механізми та засоби ідеологічно-психологічної обробки різних категорій українського народу і його зворотна реакція на ці заходи. Аналізуються причини провалу пропагандистських акцій нацистської влади.

Пропаганда є основним засобом маніпулятивного впливу на маси. До початку Другої світової війни публіцисти й пропагандисти всіх країн дотримувались однієї думки, що вона буде відігравати у війні вирішальну роль¹. Дійсно, саме тоді в боротьбі за душі радянського народу зіткнулися дві найпотужніші пропагандистські машини – більшовицького СРСР та нацистської Німеччини. Перемога у цій ідеологічній боротьбі, яка була запорукою загальної перемоги, залежала від багатьох чинників і у першу чергу від людського. Населення окупованої України стало об'єктом цілеспрямованої ідеологічно-психологічної обробки – гарантії духовного підкорення. Але у цілому ця ретельно підготовлена акція зазнала провалу.

Дана проблема вже давно порушується радянськими², вітчизняними³ й російськими істориками⁴. Але, як правило, досліджуються форми та методи агітаційно-пропагандистської кампанії⁵. Більш детальному і комплексному вивченню відповідної діяльності органів німецької окупаційної влади серед населення України присвячено праці М.В.Михайлюк⁶. Однак поза увагою дослідників залишається серйозна проблема – зворотний бік впливу нацистської пропаганди на цивільне населення – тобто реакція останнього на неї, особливості її сприйняття різноманітними категоріями населення в різних регіонах. А саме це є кінцевою метою, результатом – позитивним чи негативним – будь-якої інформаційно-психологічної війни. Метою даної статті є особливості сприйняття цивільним населенням окупованої України гітлерівської пропаганди взагалі, її вплив на ставлення людей до «нового порядку» та, врешті-решт, на їх духовне життя.

На початку літа 1942 р. нацистам вдалося захопити значну територію СРСР. До їх планів входило повне підкорення окупаційній владі місцевого населення. Найважливіша роль у цьому відводилася пропагандистському апарату, котрий повинен був показати невідворотність розгрому Червоної армії й загибелі СРСР, зломити волю до боротьби у радянських громадян, фактично перетворити їх на безмовну, покірну масу. Гітлерівській пропаганді треба було охопити величезну територію, де перед війною мешкало 45% населення Радянського Союзу, а в період окупації, навіть з урахуванням широкомасштабної евакуації, його тут перебувало не менше 70 млн осіб.

До початку Другої світової війни нацистська Німеччина зробила все можливе, щоб вести психологічну війну по-новому, не повторюючи помилок минулого. Гітлерівці, по-перше, домоглися високих результатів у погодженні за часом політичних, пропагандистських і воєнних зусиль. По-друге, останні широко застосовували рекомендації наукової психології для досягнення своїх цілей. По-третє, вони створили гарно підготовлений та широко розгалужений апарат для

* Грідіна Ірина Миколаївна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету.

E-mail: irina_gridina@mail.ru

психологічних операцій, який нараховував до моменту вторгнення в СРСР 19 рот пропаганди: 12 – у сухопутних військах, 4 – у військово-повітряних силах, 3 роти – у військово-морських силах, а, крім того, 6 взводів воєнних кореспондентів СС. Для роботи з місцевим радянським населенням кожна з трьох груп армій (Північ, Центр, Південь) мала спеціальний батальйон, котрий займався виданням газет мовами народів окупованих територій, веденням пропаганди через захоплені радіостанції, показом кінофільмів. До квітня 1943 р. кількість цих підрозділів вермахту досягла 15 тис. осіб⁷. Ідеологічним підґрунтям психологічної війни проти СРСР стали настанови Й.Гіббелса, які він виклав для співробітників свого міністерства 5 червня 1941 р. У пропаганді на Радянський Союз і його народи не мало бути «... ніякого антисоціалізму, ніякого повернення царизму (бо озлобимо налаштовану по-великоросійськи армію); ... проти Сталіна та його єврейських приспівників; ... різко звинувачувати більшовизм, викривати його невдачі всюди. Зрештою, орієнтуватися на хід подій»⁸. Слід відзначити, що у ході війни ці ідеологічні настанови змінювалися. Перш за все це стосується корегування пропаганди для окремих народів СРСР, а також звернення до минулого, ідеалізації дореволюційного часу.

Окрім зовнішніх важелів впливу існували певні внутрішні чинники, що робили населення окупованої України вразливим для ворожої пропаганди. По-перше, це був сам хід воєнних дій, коли за доволі короткий час величезна територія була зайнята противником. Відступ радянських військ, масова евакуація з прифронтових районів породжували відчуття розгубленості, усілякі догадки щодо перспектив війни. Люди намагалися почути про причини воєнних невдач, зрозумілі їй переконливі відповіді на питання, що їх хвилювали – чи була країна економічно та у військовому плані підготовлена до війни; чим пояснити, що німці повсюдно мають перевагу в людях і техніці та ін.⁹

Але на початку війни у відповідь від представників радянської влади вони отримували далекі від реальності пояснення. Самовпевненість та недооцінка противника, характерні для передвоєнного періоду, пропаганда тези про війну на ворожій території, установки на легку перемогу мали місце у пропаганді СРСР і на початку війни. 3 липня 1941 р. І.Сталін заявив про те, що кращі дивізії нацистської Німеччини вже розгромлені, що метою загарбників є «поновлення царату»¹⁰. Із 25 червня 1941 р. всі радянські органи масової інформації почали публікувати повідомлення Радінформбюро, створеного за рішенням політбюро ЦК ВКП(б). Із них не завжди можна було скласти чітке уявлення про масштаби катастрофи, яка охопила країну. Удавана бадьорість та невиправданий оптимізм, прикрашення дійсності, спроби підтримати довоєнні пропагандистські міфи певною мірою дезорієнтували суспільну свідомість. Перекручення й замовчування, що їх допускали у своїх заявах вищі керівники, їх невідповідність дійсності підірвали віру в їхню непогрішимість та проникливість, породжували плітки, примушували переосмислювати, здавалось би, непорушні ідеали, цінності тощо. Так, мешканець Києва, робітник О.Лошенцев на початку серпня 1941 р. заявляв: «От настали часи так часи. Усе перевернулось уверх дном. Немає нічого ясного, один – в одну сторону, інший – в іншу. Сам уряд розгубився і підозрює один одного у зраді, а Ворошилов гризеться зі Сталіним»¹¹. Мешканець Києва П.Шиндирей з обуренням доводив: «Нашим газетам вірити не можна. Пишуть, що ми завдаємо великих поразок німцям, що фронт проходить у білоцерківському напрямі. У дійсності ж німці під Києвом»¹². «Я не вірю нашим газетам і радіопередачам, які висвітлюють наші перемоги над ворогом тоді, коли німцям здали великі міста – Смоленськ, Кіровоград, скоро здадуть Київ і Москву», – заявляв робітник фабрики «Київ-волокно» В.Левицький¹³.

Можна стверджувати, що на початку війни населення, яке потрапило у трагічні реалії, пов'язані із різким погіршенням рівня життя, загибеллю рідних

та близьких, руйнуваннями, втратою годувальників, що пішли на фронт, переживало соціальну травму, важливою складовою якої була криза духу й довіри до радянської влади.

Особливою була ситуація на західноукраїнських землях, які були приєднані до УРСР лише за два роки до початку війни, і де радянська влада не почувала себе досить впевнено. Люди, які проживали на цій території, звикли до ринкових відносин в економіці. У менталітеті переважної кількості населення – селянства – переважали одноосібно-власницькі настрої, які стали однією з головних перепон на шляху до втілення у життя радянської моделі соціалізму з її великими колективними господарствами й націоналізацією землі. Широке поширення релігійних поглядів було ще однією характерною особливістю духовного життя західноукраїнського населення. Отже, радянська влада, котра часто набувала брутальних форм, знайшла тут багато супротивників. Усе це серйозно вплинуло на загалом позитивне ставлення західноукраїнського населення до приходу німецьких військ.

За таких умов широкомасштабні пропагандистські акції гітлерівської Німеччини в окупованих регіонах на початку війни знаходили сприятливий ґрунт. По-перше, ця пропаганда в умовах інформаційної ізоляції окупованого населення викликала природну зацікавленість. По-друге, ідеологічній обробці населення України правлячі кола Німеччини надавали особливого значення, небезпідставно розраховуючи на антирадянські та антибільшовицькі настрої. Так, у директиві для вермахту «Про ставлення військ до українців» зазначалось: «Українці з їх родючою, багатою на корисні копалини землею є цінними союзниками в боротьбі проти більшовизму. Український народ убачає у Німеччині свого визволителя від комуністичного панування і в основній своїй масі налаштований антирадянськи»¹⁴. В інструкції для вермахту наводились історичні паралелі з Першою світовою війною, «коли німецька армія, закликаючи народним урядом, уперше вступила в Україну, щоб захистити країну від московського імперіалізму»¹⁵. Німецьким військам роз'яснювалося, що за роки більшовицького панування заможне українське селянство перетворилося на зубожілий сільський пролетаріат і тому більшість місцевого населення вбачає у солдаті вермахту, «який через 23 роки після закінчення світової війни знову вступив на українську землю», визволителя від духовного й економічного пригнічення¹⁶. Такі висновки були небезпідставними. Адже на початку війни серед українського населення поряд із патріотичними було достатньо й антирадянських настроїв, про що, наприклад, свідчили спецповідомлення УНКВС по Київській області. «Гітлер переможе. Він знищить цю червону заразу, з обличчя землі зітре. Годі нам це терпіти», – запевняв якийсь Нірод, походженням із дворян¹⁷. «Раніше, [якщо] людина йшла на війну, то вона захищала своє майно, виступала за свою віру, за царя, а тепер у людини все відібрали і вона повинна класти свою голову за наших правителів-бандитів», – журилася жителька Черкаса І. Грушевська¹⁸. «Немає у нашого народу такого настрою, щоб дати відсіч поганому німцю. Багато незадоволених є, особливо серед селян. Дали б землю селянам у власність, як раніше, так знав би він тоді, що захищати. Я думаю, що тут наш уряд здорово проґавив», – пояснював ситуацію колгоспник Ю. Корсак¹⁹.

Про апелювання до національних почуттів населення свідчив той факт, що зі 140 нових газет, котрі почали виходити в окупованих радянських районах дев'ятьма мовами, 60 були українською (німецькою – 7, естонською – 15, латвійською – 21, литовською – 11, польською – 1, білоруською – 6, російською – 18, татарською – 1)²⁰.

Гітлерівська пропаганда використовувала для впливу на населення такі сюжети – вихваляння перемог вермахту та німецького способу життя, критику радянського ладу, пропаганду досягнень нацистської влади і встановленого нею

«нового ладу». Велика увага приділялася зокрема «єврейському» й національному питанню. Так, урахувавши те, що населення було свідком швидкого просування німецької армії та певною мірою дезорієнтоване в подіях на фронті, гітлерівці вибудовували свою пропаганду так, щоб вона приголомшувала й не давала можливості отямитися, викликала б паніку та зневіру у власних силах. Ворожа пропаганда всіляко підносила перші воєнні успіхи вермахту, переконувала населення окупованих районів у тому, що Червоної армії вже не існує, радянського уряду немає, а СРСР розвалився. Нацисти офіційно повідомляли про взяття міст, до яких їх армія так ніколи і не наблизилася, про втечу Сталіна то у Північну Америку, то в Аргентину, про парад німецьких військ у Ленінграді, вступ їх до Москви тощо²¹. Подібна пропаганда була розрахована на «блискавичну війну» – швидкий розгром Червоної армії й досягнення перемоги ще у 1941 р. Гітлерівці сподівалися, що не встигне ще населення окупованих районів оговтатися, як війну буде вже закінчено і завойовникам нічого буде побоюватися, що їх викриють.

В умовах дефіциту правдивої інформації значну роль у пропагандистській боротьбі відігравали плітки, які поширювали обидві сторони. Так, наприклад, у Богуславському районі Київської області були розповсюджені чутки про те, що під час відступу з Києва Червона армія отруїла воду, у зв'язку з чим там вирує чума. У тому ж районі розкидалися листівки, в яких вказувалося про здачу у полон сина І.Сталіна. «Якщо вже син Сталіна здався в полон, значить, німці переможуть і з ними воювати не слід», – висловлювалися селяни²².

Однак провал бліцкригу, розгром вермахту під Москвою та наступ Червоної армії взимку 1941–1942 рр. сплутали карти нацистських пропагандистів. Від спроби вплинути на населення наскоком вони перейшли до своєрідної облоги – до методичної, щоденної, наполегливої обробки мізків народу. Їм потрібно було переконати населення у тому, що Червона армія ніколи не повернеться і перемога Німеччини близька, отже, слід сприймати новий режим. Ще одним завданням пропаганди було розхвалювання «нового ладу», пояснення тимчасових труднощів і жорстоких заходів щодо населення воєнним станом та небажанням більшовиків припинити «безглуздий опір», діями партизанів і т.п.²³

Намагаючись переконати населення, що «новий лад» – це просто таки рай на землі, окупаційні радіо, газети, журнали в яскравих барвах розписували заможне життя німецьких робітників та селян, найкращу передову промисловість і європейське культурне сільське господарство, заможні міста й села Німеччини. Усе це ілюструвалося великою кількістю фотографій, «твердженнями очевидців», котрі нібито їздили до Німеччини на спеціальні екскурсії та ін. Із цією метою видавався спеціальний журнал «Современная Германия» з прекрасними фотографіями і лаконічними підписами під ними²⁴.

Масованою пропагандою окупаційна влада переслідувала ще одне завдання – вербування молоді на роботу до райху. Відомо, що на певному етапі це відіграло роль – люди їхали туди добровільно. Однак одразу після отримання звісток про «німецький рай», які вмільо використовувала радянська контрпропаганда, ці акції перетворилися на примусові, ставши ще одним чинником недовіри до нової влади.

Як уже було зазначено вище, на окупованих територіях видавалася велика кількість газет мовами народів СРСР, було створено низку видавничих центрів. Більшість літератури випускалася в Німеччині. Головним чином це були брошури, плакати, листівки, а також деякі періодичні видання, котрі потребували високої поліграфічної якості (наприклад, ілюстровані, на гарному папері російськомовні журнали «Современная Германия», «Новая жизнь»)²⁵. Нові видавничі центри були створені у Ризі, Смоленську, Мінську, Києві, Харкові та інших містах. Тут друкувалися листівки, газети, брошури, журнали. В усіх оку-

пованих колишніх республіканських, обласних і частині районних центрів було налагоджено друк газет²⁶.

Загальна кількість літератури, яку видавали гітлерівці для населення зайнятих регіонів, була надзвичайно великою. Вона розповсюджувалася не тільки у великих та маленьких містах, а й у селах, старости яких повинні були збирати народ і читати йому повідомлення німецького командування, газети тощо. Спеціальні агітфургони розвозили літературу, у містах її по квартирах розносили активісти національних рухів²⁷.

На чотирьох – восьми сторінках листівок, як правило, друкувалися бесіди на політичні теми – про землю, владу, підсумки війни. Бесіди проводили нацистські агітатори або старости у селах. У містах часто організовувалися лекції та доповіді «втікачів із Москви», «невинно засуджених більшовиками»²⁸.

За допомогою цих заходів нацисти намагалися значні маси населення охопити систематичним впливом своєї пропаганди. Але як гітлерівська Німеччина прорахувалася із планами на блискавичну війну, так і не розрахувала вона довготривалий ідеологічний вплив на окуповане населення. Поступово було налагоджено доволі дієву радянську контрпропаганду, а нацисти опинилися в тій самій ситуації, як колись і попередня влада, – їхні слова розходилися зі справами, пропаганда – з реальним життям за «нового ладу».

Так, наприклад, за «врятування» України від більшовиків гітлерівське командування обіцяло червоноармійцям усіляку підтримку. Однак солдати гинули від голоду у полоні. Під впливом нацистської пропаганди селяни працювали на полях під час найжорстокіших боїв. Вони вірили в обіцянки реформування сільського господарства, але так і не дочекалися проголошення приватної власності. До сіл не надходили обіцяні окупаційною владою товари першої необхідності (тканина, взуття, гас). На збіжжя було встановлено настільки низькі ціни, що не варто було навіть збирати врожай – це коштувало втричі дорожче, ніж селяни отримали б за зерно. Із цієї причини, наприклад, восени 1941 р. на Волині весь хліб осипався²⁹. Робітники та інтелігенція в містах голодували. Заробітна плата була мізерною – від 30 до 80 східних марок. Тоді, як кілограм масла коштував 30, 100 кг картоплі – 100 марок³⁰. Німецька міська адміністрація не тільки не могла забезпечити населення продуктами, а й навіть конфіскувала їх при ввозі останнім до міста.

Зрозуміло, що за таких умов різко знизилась ефективність впливу нацистської пропаганди, особливо щодо прославлення переваг «нового ладу». До цього додавалися причини й суто організаційного характеру.

Самі гітлерівці визнавали суттєві прорахунки у справі маніпулювання свідомістю та настроями населення окупованих районів. Так, вони намагалися використати такий ефективний спосіб поширення інформації, як радіо. Для цього у Берліні й Белграді, у бюро пропаганди, було створено окремі відділи. Спеціально для населення України було підготовлено низку радіопередач українською мовою. Але швидко з'ясувалося, що слухати ці передачі неможливо. Радянська влада свого часу «подбала» про те, щоб позбавити людей можливості вільно слухати радіо – радіоприймачі в населення вилучили, а налаштовані тільки на одну, «радянську», хвилю радіоточки, попри те, що були фактично у кожній міській квартирі, не могли приймати радіопередачі з Берліна та Белграда. Відтак, у бюро пропаганди цих міст було зайнято більше людей, ніж тих, хто мав можливість слухати їхні передачі³¹. Нацисти намагалися де-не-де відновити радіотрансляційну мережу, встановили на ринкових площах та інших людних місцях репродуктори. Як повідомляли радянські спецслужби, «у Києві є радіомовлення, більшість передач по радіо відбувається німецькою мовою і декілька українською. У передачах німці оголошують про відправку робітників до Німеччини, про розповсюдження й спростування деяких пліток. Наприклад,

по радіо передавали: «Хто буде говорити за фронт – розстріл». Передачі дуже сумні. Народ їх не слухає, а зі злобою плює»³². Окупаційна служба безпеки Києва констатувала у своїх звітах, що радіо, як засіб пропаганди, не виправдовує надій³³.

Визнаючи друковану продукцію, зокрема газети, найбільш дієвим засобом впливу на населення, службовці окупаційної адміністрації, проте, відзначали великі прорахунки у цій сфері. Часто-густо, як і в усіх окупаційних органах, нацистська влада намагалася використати для роботи у засобах пропаганди колишніх радянських журналістів, редакторів, діячів культури, які добре знали специфіку читацької аудиторії, володіли методами впливу на неї. До роботи в газетах залучалися національні активісти, які намагалися використати цю нагоду для своєї власної агітації.

Показова у цьому плані історія центральної окупаційної київської газети «Українське слово». Залучивши до її випуску київських націоналістів, окупаційна влада згодом про це пошкодувала. На шпальтах видання з'явилися статті, присвячені організації національного уряду, ролі України у захисті західної культури від «навали азійських варварів та московських більшовиків». Робилися висновки, що Україна заслуговує зайняти належне місце у «новій Європі», а її корінні мешканці майже «однієї арійської крові і повинні йти в ногу з німцями проти росіян, які протягом 300 років гнобили українців»³⁴.

Подібну самодіяльність окупаційна влада оцінила вкрай негативно. Тож у лютому 1942 р. співробітників редакції газети було заарештовано. За кілька днів вона вийшла під назвою «Нове українське слово», а в передовиці повідомлялося про розстріл п'ятнадцяти «жидо-більшовиків», які «пробралися» до редакції старої газети. Новим редактором видання став професор, доктор історичних наук із Київського державного університету К.Штепа³⁵.

Зрозуміло, що ці події далеко неоднозначно сприймалися місцевим населенням, породжуючи побоювання та недовіру до нової влади, з якою, виявляється, дуже небезпечно співпрацювати.

Для нацистів «чистки» редакцій газет позитивного результату не дали. Як свідчила служба безпеки, «більшістю українських газет керують люди, добре налаштовані до росіян (русофіли). Ця обставина має небезпечну можливість російського впливу на маси. Ці керівники мають плюс за те, що вони погані націоналісти, але мінус за те, що вони добрі росіяни. І через цих осіб німці звертаються у Києві до народу»³⁶. Як бачимо, незважаючи на загравання з національними колами, намагання розпалити ворожнечу між українцями і росіянами, окупаційна влада не довіряла ані тим, ані іншим. Виходом із цієї ситуації була спроба підготовки всіх пропагандистських матеріалів власними силами, але нерозуміння менталітету, світогляду, свідомості радянського народу призводило або до нульового результату, або взагалі до зворотної дії. «Німецька пропаганда виражається тільки у великій кількості слів, а про її ідейність немає мови, – визнавали самі нацистські експерти. – Дуже прикро дивитися на це. Якщо і з'явиться яка-небудь ідеологічна стаття, то її зміст населенню зовсім чужий»³⁷.

Так, у газеті «Українське слово» від 20 грудня 1941 р. було опубліковано статтю О.Гефнера «Живі та мертві думки про Європу». Однак перед війною радянське населення, перебуваючи фактично в ізолюваному інформаційному просторі, не мало можливості орієнтуватися в особливостях політичного устрою країн континенту, у соціально-політичних, фінансових та економічних питаннях. Відтак, ця стаття могла тільки інформувати, а не, як сподівався автор, поширювати політичну пропаганду. І подібних прикладів можна навести багато. Окупаційна влада визнавала, що пропаганда подеколи сама «виковує зброю проти себе»³⁸.

В аналітичних довідках нацистських спецслужб детально розбиралися статті газети «Нове українське слово», яка вважалася найбільш авторитетною, взірцем

для решти, зокрема районних, видань. Але вміщені у газеті статті на політичні теми замість того, щоби «правильно орієнтувати» населення, навпаки, викликали обурення, особливо серед національно свідомої інтелігенції, яка спочатку ставилася до нової влади вповні лояльно. Так, читачам розповідалося, що селяни України в давні часи були слов'янами, а місцеві аристократи – німцями. Козаки були «негативним елементом», І.Мазепа та інші гетьмани були не державними діячами, а лише військовими командирами. Імператриця Катерина II, німкеня за походженням, «дуже дбала про Україну». Український націоналізм вважався «нездоровим явищем», яке «не відповідає потребам життя та шкідливе для народу». «Тому зараз не час думати про долю своєї країни, а потрібно думати про німецькі накази, а краще взагалі не думати, а працювати і працювати», – утворювалося населенню у статті «Націоналістична романтика»³⁹.

Після подібних публікацій українські національні кола дедалі більше переконувалися, що німецька влада взагалі все відкидає – більшовизм, капіталізм та й, урешті-решт, націоналізм. І нічого, окрім праці на користь «нового ладу», вона не пропонує – ані про школи, ані про культуру не йшлося. Зрозуміло, що подібне ставлення, принижуючи почуття людської гідності, налаштовувало населення проти окупантів та їхньої пропаганди.

Ось як описує реакцію місцевого населення на окупаційні газети безпосередній свідок тих подій Д.Гуменна: «Газета! Її хапають, жадібно читають, але одночасно і розчаровуються. Нічого в ній на запити й сподівання оцих усіх нема, а все майже те саме, що від кожного почуєш. ... Писалося ще про Київську Русь, вікінгів-варягів і князів – хоробрих завойовників, а це київську публіку у ці дні мало проймало. Точилися вже інші розмови... Кияни хотіли знати, які будуть порядки, що це воно за націонал-соціалізм, як буде з мешканцями, з крамницями, з колгоспами. Хто в уряді?»⁴⁰.

Відомо, що однією з причин лояльного, а іноді й прихильного ставлення до нацистів були сподівання певних українських кіл на національне будівництво («з німецькими військами йде організований український уряд», «на Україні буде влада Української народної ради на чолі з Левицьким»⁴¹). Однак ці надії були швидко розвіяні окупаційною владою, у чому не останню роль відіграла й гітлерівська пропаганда. Прикладом може служити історія з тією ж газетою «Українське слово». Отже, певна частина населення позбулася симпатій до нової влади через обмануті національні очікування.

Що стосується інформаційних матеріалів, особливо повідомлень із фронтів, то і тут ворожа пропаганда програвала. Керівники окупаційних періодичних видань, побоюючись брати на себе ініціативу в подачі будь-якого матеріалу, дотримувалися тільки офіційних нацистських джерел: повідомлень Берлінського радіо, Німецького інформаційного бюро та відповідних газет. Однак, наприклад, радіо «Вексель-Варшава», яке транслювало передачі українською і російською мовами і порівняно з берлінськими засобами запізнювалося з інформацією на добу, часто взагалі подавало неправдиву інформацію. Такими, наприклад, були повідомлення про перевороти у Монголії й Туві, про тяжку хворобу І.Сталіна, арешти К.Ворошилова, С.Будьонного і С.Тимошенка. Попервах ця інформація викликала серед населення величезний інтерес, проте згодом з'ясувалося, що німецькі газети брешуть не менше, ніж радянські⁴².

Негативне враження на населення справляла безграмотність повідомлень Німецького інформаційного бюро. Недбалий переклад німецьких статей українською мовою і брак якісного мовного редагування призводили до немислимих як для радянських людей помилок у промовах керівників райху – А.Гітлера, Й.Гіббельса та ін. Крім того, часто західноукраїнський діалект інформаційного і пропагандистського матеріалу робив його неприйнятним для населення східних і південних регіонів окупованої України⁴³.

Повною мірою не використовувалися нацистами і великі потенційні можливості усної пропаганди, що справляла великий вплив на населення за радянських часів. Незважаючи на те, що в окупованих регіонах діяло багато просвітницьких організацій та закладів, зокрема «Просвіти», не робилися докладні доповіді або повідомлення про стан на фронтах й у тилу, заходи гітлерівської адміністрації, райх, місцеві справи, культуру й працю німецьких робітників⁴⁴.

У своїх пропагандистських акціях окупанти намагалися використати і кіно, яке спочатку викликало великий інтерес у населення. Проте демонстрація кінострічок сумнівного змісту і якості за відсутності справної кіноапаратури лише викликала зворотний ефект. Між собою люди говорили, що навіть під час «російського панування таких жалюгідних фільмів не бачили»⁴⁵.

І все ж таки, незважаючи на суттєві прорахунки нацистської пропаганди, вона справляла доволі значний вплив на населення окупованих областей України. Визнавали це й радянські спецслужби: «Відзначаються факти, коли окремі радянські активісти під впливом систематичної антирадянської агітації переходять до табору ворога»⁴⁶. Дослідити в кількісному вимірі вплив на духовне життя населення України ворожої ідеології й пропаганди доволі складно. При цьому можна виходити з приблизних даних щодо загальної кількості громадян, які служили у гітлерівських військах, допоміжних службах, цивільних окупаційних органах. За різними оцінками, ідеться про 1,5–2 млн осіб. Стосовно загальної кількості українців у підрозділах вермахту та військах СС дослідниця В.Шайкан оперує цифрою не менше 205 тис. 810 вояків, що становить 22,9% від загальної кількості відповідних формувань представників народів СРСР (899 366 осіб)⁴⁷. Але якщо учасників військових підрозділів ще можна підрахувати, то всіх, хто співпрацював або співчував нацистам, піддавшись їх психологічній обробці, виявити неможливо. Можна тільки припускати, що фактично не було людини, котра б не відчула на собі впливу ідеологічної машини гітлерівської Німеччини. Ефективність його була більшою на початку війни й у Західній Україні. Головною причиною провалу нацистської пропаганди стало її розуче розходження з дійсністю. Репресії, терор, переслідування та масові знищення євреїв, примусова мобілізація молоді до Німеччини, публічні езекуції, нещадна експлуатація робітників і селян, принизливе ставлення до населення не могла перекрити навіть найдосконаліша пропаганда. Професор Терещенко, який за німців виконував обов'язки ректора Харківського політехнічного інституту, висловив думку більшості населення України: «У результаті гітлерівського господарювання кожен відчув, що таке радянська влада. У нас по місту ходила фраза: «Те, що не вдалося зробити товаришу Сталіну за 24 роки, вдалося зробити Гітлеру за один рік»⁴⁸.

Таким чином, механізми, технології та засоби ідеологічно-психологічної обробки українського народу були з формального погляду досконаліми, розроблялися нацистською владою заздалегідь, мали конкретну спрямованість на різні категорії цивільного населення – селян, інтелігенцію, робітників, національні кола. Але, незважаючи на корегування пропагандистських акцій протягом періоду окупації, не враховувались, а подекуди й ігнорувались особливості менталітету і духовного життя народу, який, опинившись у стані соціальної катастрофи, віднайшов сили протистояти духовному підкоренню.

¹ Зальцман Р. Пропаганда как оружие в войне // Итоги Второй мировой войны. Выводы побежденных. – Санкт-Петербург, 1998 (<http://www.dere.com.ua/library/other/www.kiev-security.org.ua>).

² Орлов Ю. Крах немецко-фашистской пропаганды. – Москва, 1985; Кондакова Н.И. Идеологическая победа над фашизмом 1941–1945 гг. – Москва, 1982.

³ Червінський С. Провал нацистської пропаганди в Україні (1943–1944 рр.) // Історичний журнал. – 2003. – №2. – С.54–58.

- ⁴ Комаров Д.Е. Пресса германских властей на оккупированной территории СССР // Отечественные архивы. – 2005. – №5. – С.44–52.
- ⁵ Романко О. Немецкая пропаганда в Крыму (1941–1944): органы, структура и деятельность // Ялта: 1945–2000: Проблемы международной безопасности на пороге нового столетия: Междунар. научн. симпозиум: Материалы. – Симферополь, 2001. – С.39–79; Титаренко Д. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України // Друга світова війна і доля народів України: Мат. Всеукр. наук. конф. – К., 2005. – С.165–171; Його ж. Діяльність батальйону У щодо організації роботи періодичних видань на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. і повід. ІХ Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовтня 2005 р. – Л., 2005. – С.220–223.
- ⁶ Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2006; Його ж. Нацистська пропаганда в окупованому Києві // Укр. іст. журн. – 2006. – №1. – С.131–144; Його ж. Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник. – К., 2005. – Вип.8. – С.287–298.
- ⁷ Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). – Минск, 1999. – С.120.
- ⁸ Рисс К. Геббельс. Адвокат дьявола. – Москва, 1999. – С.240.
- ⁹ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф.17. – Оп.88. – Д.41. – Л.18.
- ¹⁰ Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – 5-е изд. – Москва, 1952. – С.9, 13.
- ¹¹ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К; Л., 2003. – С.145.
- ¹² Там само. – С.151.
- ¹³ Там само. – С.166.
- ¹⁴ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.125. – Д.96. – Л.168 об.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ Там же. – Л.168–168 об.
- ¹⁷ Київ у дні нацистської навали. – С.141.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. – С.146.
- ²⁰ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.125. – Д.167. – Л.9.
- ²¹ Там же. – Д.136. – Л.72.
- ²² Там же. – Д.52. – Л.36.
- ²³ Там же. – Д.126. – Л.8.
- ²⁴ Там же; Київ у дні нацистської навали. – С.240.
- ²⁵ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.125. – Д.136. – Л.72 об.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Там же. – Л.73.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.57. – Оп.4. – Спр.132. – Арк.37.
- ³⁰ Там само. – Арк.38.
- ³¹ Там само. – Арк.33.
- ³² Київ у дні нацистської навали. – С.270.
- ³³ ЦДАГОУ. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.132. – Арк.33.
- ³⁴ Київ у дні нацистської навали. – С.320.
- ³⁵ Там само. – С.320–321.
- ³⁶ ЦДАГОУ. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.132. – Арк.35.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само. – Арк.43–44.
- ⁴⁰ Цит. за: Михайлюк М.В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві. – С.132.
- ⁴¹ Київ у дні нацистської навали. – С.154.
- ⁴² ЦДАГОУ. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.132. – Арк.57.
- ⁴³ Там само. – Арк.58.

⁴⁴ Там само. – Арк.59.

⁴⁵ Там само. – Арк.47.

⁴⁶ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.125. – Д.52. – Л.40.

⁴⁷ Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. – Кривий Ріг, 2005. – С.240, 242, 245.

⁴⁸ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.125. – Д.181. – Л.51.

The results of influence Nazi propaganda of spiritual life of Ukrainian people are unmasked in the article. Mechanism and means of ideological and psychological treatment of different categories of civil population are determined there. Reasons of failure propaganda actions of Nazi power are analyzed.

Д.В.Ведєнєєв, О.Є.Лисенко*

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ І ЗАРУБІЖНІ СПЕЦСЛУЖБИ (1920–1950-ті рр.)

У статті характеризуються контакти ОУН і С.Бандери з дипломатичними й спеціальними службами інших держав. Аналізуються передумови, форми співпраці оунівської служби безпеки та спецслужб різних країн у руслі реалізації військово-політичної стратегії українських самостійницьких сил.

У портретній галереї постатей, котрі відіграли помітну роль в історії України, особливе місце займає провідник ОУН Степан Бандера. Довкола цієї контраверсійної постаті й донині точаться гострі суперечки, що супроводжуються розмаїтими оцінками: від різко негативних до суцільно апологетичних. Оскільки ще зовсім недавно С.Бандера був «персоною нон-грата» вітчизняної історіографії, теперішнє зацікавлення його біографією цілком виправдане.

Разом із тим сучасне українське суспільство в основній своїй масі залишається недостатньо готовим до спокійного, не заполітизованого обговорення таких тем, неупереджених характеристик, відмови від стереотипів й ідеологічних ярликів. Історична наука постала перед необхідністю обрання відповідних методологічних підходів, відчуваючи при цьому значний тиск із боку різних політичних груп. Характеризуючи ситуацію у цілому, німецький філософ Г.-Г.Гадамер зазначав: «Становище гуманітарних наук у масову епоху особливо хистке, у наскрізь організованому суспільстві кожна група інтересів спрацьовує залежно від своєї економічної й соціальної влади. І наукове дослідження вона оцінює за тим, наскільки його результати вигідні чи шкідливі їй як владі... Тиск інтересів економіки та суспільства – це тягар для науки... Так, наприклад, зацікавленість батьківщини в описі історії може стати особливо сучасною. Наскільки сильно диференціюється одна й та сама історична подія (курсив наш – Авт.) серед серйозних дослідників різної національності, загальновідомо. Це відбувається не через оцінку дії, а через внутрішню належність, яка задає точку зору. Однак подібні речі легко змінюються, тому й прагнуть стати на точку зору, вигідну громадськості»¹.

Оскільки в українському суспільстві існують різні (часто діаметрально протилежні) оцінки феномена українського самостійницького руху у цілому і С.Бандери зокрема, дослідники приречені на те, щоб, врешті-решт, довіритися

* Ведєнєєв Дмитро Валерійович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри оперативного мистецтва та історії спецслужб Національної академії Служби безпеки України; Лисенко Олександр Євгенович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

не заангажованим та емоційним висновкам, а результатам всебічної, глибокої наукової експертизи. Усвідомлюючи, що найближчим часом цю проблематику не вдасться вивести за межі політичного поля, вони все ж бачать можливості й передумови для розгортання суто наукової дискусії, котра буде вестися в окресленому історико-політологічному дисциплінарному дискурсі. У деяких попередніх публікаціях авторами зроблені кроки у цьому напрямі. У даному ж матеріалі спробуємо розкрити одну з найбільш делікатних сторінок у діяльності ОУН і з'ясувати місце одного з її лідерів у контактах із політичними й спеціальними інституціями інших держав у 1930–1950-ті рр.

Версальський мирний договір 1919 р. перевів «українське питання» в нову систему координат. Революційні події в Україні, перший досвід державотворення засвідчили не лише наявність волі та відповідних настроїв у широких верствах населення, а і його величезний креативний потенціал, максимальній реалізації якого зашкодив українській державі несприятливий збіг внутрішньо- й зовнішньополітичних обставин. Рішення Ради послів Антанти від 14 березня 1923 р., котрим підтверджувався мандат Варшави на Східну Галичину, а також встановлення більшовицького режиму на «Великій Україні» гранично ускладнили боротьбу за відродження суверенної держави.

За цих умов усі, хто виявився за межами «клубу переможців», удалися до пошуку ситуативних та стратегічних партнерів, співпраця з якими могла б сприяти успішному втіленню в життя їхніх планів. Найвпливовішим суб'єктом на міжнародній арені, котрий акумулював ревізійні настрої, стала Німеччина. Український політикум самостійницької орієнтації намагався синхронізувати свої дії з тими колами Веймарської республіки, які не бажали визнавати статус-кво своєї переможеної держави. Так, дипломатичний представник ЗУНР у Німеччині Є.Левицький у листі до Є.Петрушевича від 20 вересня 1920 р. відзначав позитивне зацікавлення правлячої еліти цієї країни «галицькою справою». І хоча Веймарська республіка за тих умов не могла активно сприяти українцям, однак переговори з нею мали стати корисними в майбутньому².

Про наведення контактів Німеччини з українцями в контексті несприйняття нового європейського устрою писав своїм соратникам у лютому 1921 р. Є.Коновалець. Пояснюючи особливості міжнародної ситуації й позиції Української військової організації (УВО) митрополиту Андрею Шептицькому, її керівник наголошував: «Нехай сьогодні ми знаходимося на слугуванні німецьким державним урядовцям. Але завтра ми маємо надію з їхньою допомогою та під їхнім керівництвом здобути власну державність»³. Цілком очевидно, що такі підходи до проблеми диктувалися відсутністю інших сил чи держав, котрі могли б у той чи інший спосіб виявити зацікавленість у позитивному вирішенні «українського питання». Провідники УВО не були поодинокими в своїх розрахунках. 19 квітня 1925 р. колишній голова Директорії УНР С.Петлюра у листі до К.Мацієвича підкреслював: «Я велику вагу надаю зовнішнім чинникам і гадаю, що без своєчасної допомоги з їхнього боку ми знову провалимося по всіх швах і закінчимо нову спробу українського державного ренесансу катастрофою»⁴.

Пронімецька орієнтація українських самостійницьких сил мала зрозуміле історичне підґрунтя. Значна частина членів УВО здобула військовий вишкіл в австрійській армії й разом із німецькими вояками воювала на Східному фронті. Саме Берлін першим офіційно визнав незалежну українську державу в 1918 р. та виявив підтримку їй у протистоянні з більшовицькими військами. Таке поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів перетворило Німеччину на безальтернативну геополітичну фігуру, довкола якої вибудовувалися далекосяжні плани української самостійницької еміграції.

Керівництво розвідки Веймарської республіки виявляло зацікавлення всіма силами, котрі можна було використати для реалізації своєї геополітичної стра-

тегії. З цією метою функціонувало «Бюро підготовки війни за допомогою національних меншин», а також було створено спеціальний фонд, з якого фінансувалися різні організації за межами Німеччини, в тому числі УВО, а потім ОУН⁵.

Українська військова організація прагнула також налагодити стосунки з впливовими політиками Литви з метою спільної боротьби проти поляків, одержуючи від них певну матеріальну допомогу. Деякі її члени отримали литовське громадянство. Крім того, на території цієї країни діяла резидентура УВО, виходив друкований орган «Сурма», було налагоджено співробітництво з литовськими спецслужбами (адже конфліктний характер її взаємин із Польщею не викликав сумнівів).

Звернімо увагу й на таку принципову складову тактики ОУН, як намагання диверсифікувати контакти із зарубіжними державами та їх спецслужбами. Свідченням того, що Організація українських націоналістів намагалася вести самостійну розвідувальну діяльність і не обмежувала її взаємодією з Німеччиною, можуть слугувати, на нашу думку, спроби розвинути взаємини зі спецслужбами інших держав. У 1931 р. емісари УВО–ОУН встановили контакт із представником британської спецслужби СІС (SIS; Secret Intelligence Service) через її кадрового співробітника в представництві Англії у Варшаві Д.Росса⁶.

У серпні 1937 р., за даними зовнішньої розвідки НКВС СРСР, у віденському готелі «Брістоль» відбулася зустріч Є.Коновальця, В.Курмановича й М.Капустянского з японським воєнним аташе в Берліні, радником посольства цієї країни у Парижі, кадровим розвідником Іто і двома офіцерами генштабу Японії. Обговорювалися можливості вести розвідувальну роботу проти СРСР із позицій української діаспори в Маньчжурії. Результати консультацій задовольнили обидві сторони⁷. Стосунки між японськими спецслужбами та українськими націоналістами у цій країні, де мешкали понад 70 тис. політичних емігрантів із колишньої Російської імперії, активізувалися після виходу в 1927 р. меморандуму прем'єр-міністра Танака з рекомендаціями щодо війни проти Радянського Союзу. На початку 1930-х рр. було розроблено план бойових дій Квантунської армії проти СРСР – «Оцу», котрий передбачав широкі розвідувально-підривні акції.

Після створення маріонеткової держави Маньчжоу-Го (1931 р.) Р.Ярий відрядив туди своїх представників Федорова й Митника, які до 1933 р. створили у Харбіні «Далекосхідну січ» і встановили контакти з японськими спецслужбами. Третій відділ заснованого японцями у 1934–1935 рр. Бюро у справах російських емігрантів вів облік, підбирав серед останніх кандидатів на розвідувально-диверсійну роботу й проводив контррозвідувальну діяльність в їх середовищі. «Українська націоналістична громада» у Харбіні, працюючи під контролем місцевого японського розвідоргану («військової місії»), відправляла своїх членів на спеціальні курси з перспективою роботи на радянській території⁸.

У 1934 р. японський воєнний аташе у Стамбулі встановив контакт із представниками українських націоналістів для збору інформації про СРСР⁹. Захоплені німцями 1940 р. документи розвідувального відділу генштабу Франції містили відомості про співробітництво зі спецслужбами цієї країни членів ОУН М.Сціборського та В.Мартинця. У 1935–1937 рр. до низки європейських країн були відряжені представники ПУН (Проводу українських націоналістів): М.Капустянский (Франція), І.Габрусевич (Італія), Мошинський (Іспанія), Кентжинський (Фінляндія), котрі шукали порозуміння з розвідками цих держав, а також Туреччини і Югославії¹⁰.

Напередодні Другої світової війни активізувалися зусилля спецслужб усіх держав, які мали власні інтереси у Східній Європі. Результатом тривалих консультацій і співробітництва розвідки ОУН і спецслужб III райху стало формування збройних відділів з українських націоналістів у складі силових структур

Німеччини, а також відпрацювання ними заходів з оперативного забезпечення діяльності організації на українських теренах у ході майбутніх бойових дій. Повномасштабна підготовка Німеччини до «походу на Схід» надихала керівництво ОУН, котре пов'язувало з початком війни проти СРСР шанс на завоювання Україною незалежності.

Із кінця 1930-х рр. спецслужби III райху активізували роботу в контексті майбутньої війни з СРСР. Не останнє місце відводилося підготовці сприятливих умов на потенційному театрі воєнних дій через використання таємних методів боротьби. У 1935–1938 рр. відбулося закріплення основних положень розвідувально-підривної стратегії («тотальної війни») нацистської Німеччини. Зокрема директива верховного головнокомандування від 7 березня 1938 р. важливу роль у забезпеченні бойових дій відводила «невійськовим засобам боротьби», масштабним заходам із «внутрішнього розкладу ворожого народу» без «здобуття вирішальної перемоги над його збройними силами». Рекомендувалося активно використовувати «націоналістичні й сепаратистські процеси». У вересні 1939 р. створюється Головне управління імперської безпеки (РСХА) з управлінням зовнішньої розвідки. Абвер із жовтня 1939 р. розгортає вздовж кордонів із Радянським Союзом мережу розвідорганів, половина з яких перебувала на їх українському відтинку¹¹.

Розвідувально-підривна діяльність націоналістичного підпілля координувалася з процесом підготовки Німеччини до війни із СРСР. III райх розглядався як провідний союзник, чиї військові успіхи створять передумови для побудови української самостійницької соборної держави. У липні 1940 р. С.Бандера видав вказівку підпіллю (вилучену у його кур'єра Є.Стибайла) про збір розвідинформації в різних регіонах України та у Литві про збройні сили, залізничний, автомобільний транспорт для передачі їх абверу в обмін на фінансову й військово-технічну підтримку¹². Як заявив заарештований радянськими органами держбезпеки у 1945 р. начальник 2-го відділу абверу полковник Е.Штольце, у квітні 1941 р. С.Бандера отримав 2,5 млн райхсмарок на розвідувально-підривну роботу проти СРСР. Натомість було досягнуто домовленості про використання розвідувальної мережі Організації українських націоналістів в інтересах німецького верховного командування¹³.

Однак ситуація різко змінилася після скликання ОУН(б) 30 червня 1941 р. у Львові Законодавчих зборів західноукраїнських земель і проголошення Акту відновлення Української держави¹⁴. Це явно не входило у плани Берліна. Директиви частинам вермахту щодо ставлення до українського населення приписували сприймати національні органи самоврядування лише як осередки зв'язку з військовою владою. У відповідь на акт від 30 червня 1941 р. та наступні заходи ОУН(б) 4 липня німці заарештували С.Бандеру. Перебуваючи в ув'язненні у Німеччині (камера №73 бункера «Целленбаум» концтабору Заксенгаузен), він будь-якої миті міг стати жертвою нацистів, як і його брати Олександр та Василь¹⁵. Однак, усвідомлюючи вагу цієї фігури в українському політичному таборі, нацистське керівництво вирішило тільки ізолювати його і не знищувати фізично, оскільки це могло б спричинити негативні наслідки для ставлення значної частини українського населення до Німеччини.

Після відмови задовольнити вимоги окупантів щодо скасування акту від 30 червня із середини вересня почалися масові арешти прихильників ОУН(б) в Україні й на території III райху (близько 1500 осіб до жовтня 1941 р.). На початку вересня абвер, за вказівкою В.Канаріса, розриває офіційні стосунки з бандерівцями, а 16 вересня відбувається арешт координатора співробітництва Р.Ярого. Директива поліції безпеки від 25 листопада 1941 р. наказує знищувати бандерівців «під виглядом грабіжників». До початку 1942 р. німці ліквідували 15 та кинули до концтаборів 300 керівних функціонерів організації. У

1942–1943 рр. тривали репресії окупантів проти обох гілок ОУН як в Україні, так і на території Німеччини, Австрії, Польщі, Чехословаччини¹⁶.

Інструкції підрозділів розвідки й контррозвідки німецьких армійських штабів містили накази вважати «небажаними особами українських політичних агентів з руху Бандери ..., за якими вести нагляд і у разі проведення політичної діяльності заарештовувати»¹⁷. 11 липня командування тилу німецької групи армій «Південь» видало розпорядження про заборону політичної діяльності українців та спрямування її винятково в русло «соціальної допомоги», причому в кількісному порядку українська поліція не повинна була перевищувати 1% населення, формуватися з перевірених СД осіб і лише у виняткових випадках мати легку зброю. З 18 вересня німці остаточно скасували її, а частина учасників, за вказівкою проводу ОУН, перейшла до допоміжної поліції¹⁸.

До переслідувань націоналістів долучили й спецслужби сателітів Німеччини – Румунії та Угорщини¹⁹. У відповідь розпочався перехід бандерівців до антинімецького підпілля. На початку вересня 1941 р. вийшли вказівки крайового проводу ОУН у Галичині, які попереджали про небезпеку репресій через участь у проголошенні української державності. Документ закликав до пасивного опору окупантам, творення організаційної мережі, котра б охоплювала всі населені пункти, підприємства, громадські об'єднання. Співпраця з гестапо прирівнювалася до «національної зради» і мала каратися смертю²⁰.

Надалі внаслідок зміни воєнно-стратегічної ситуації протягом 1943–1945 рр. усе більшу зацікавленість у німців та їх союзників викликають військово-організаційні й розвідувально-диверсійні можливості антирадянськи налаштованої Української повстанської армії (УПА). Своєю чергою підготовка до масштабного протиборства зі сталінським режимом об'єктивно підштовхувала провід Організації українських націоналістів і командування УПА до контактів із III районом із метою економії військових сил, отримання зброї, боєприпасів, спорядження, підготовки розвідувально-диверсійних кадрів. Із німецької сторони у стосунках з Українською повстанською армією брали участь абвер, СД, поліція безпеки. Як відомо, кінець 1943 – початок 1944 рр. ознаменувався змінами у ставленні керівництва ОУН та УПА до контактів із німцями, котрі базувалися на засадничому переконанні в тому, що головним противником націоналісти вважали СРСР з усіма відповідними військово-політичними наслідками, що з цього випливали²¹.

Зазначимо, що співробітництво між УПА та абвером у розвідувальній сфері розвивалося настільки інтенсивно, що здобуло схвалення на нараді начальників 101-ї, 202-ї й 305-ї абверкоманд групи армій «Південь» у Львові (19 квітня 1944 р.). Матеріал, отриманий від Української повстанської армії, як заявив начальник команди-101 підполковник Ліндгарт, «винятково розлогий і здебільшого придатний для використання армією у військовому плані», без допомоги цієї розвідки агентурна діяльність німецьких розвідорганів «була б взагалі неможливою». За словами начальника команди-202 підполковника Зелінгера, підривною робота за лінією фронту «може бути здійснена тільки за допомогою УПА»²².

Крім співробітництва у суто розвідувальних заходах, німецька сторона направила до лав Української повстанської армії чимало інструкторів. У боях із відділами УПА радянська сторона тільки полоненими захопила понад 300 німецьких військовослужбовців (в основному офіцерів абверу та гестапо), залишених у повстанському середовищі. У підпіллі ОУН і УПА, до речі, німці діяли аж до кінця січня 1947 р., коли служба безпеки організації цілеспрямовано їх ліквідувала, аби не компрометувати рух перед Заходом²³.

Співробітництво з вермахтом принесло Українській повстанській армії значну матеріально-технічну допомогу. Адже поповнення зброєю й боєприпасами було, справді, слабким місцем повстанців. Як доповідали радянські партизани, «у них біда – немає зброї і боєприпасів». Упівці ладні були десятки кілометрів пе-

реслідувати групу партизанів, якщо та мала хоча б один-два автомати. Траплялося, що частина повстанців озброювалася дерев'яними макетами гвинтівок, пристроями, котрі імітували звук пострілів²⁴.

Таким чином, шляхом співпраці з німцями певною мірою було вирішено цю нагальну проблему. До кінця серпня 1944 р. щотижня до УПА направлялося 3–4 вантажівки зі зброєю і боєприпасами. При відступі тільки в лісах Галичини німці заклали 40 складів озброєння. Окремі такі сховища знаходили принаймні до 1949 р. Усього повстанці отримали (без урахування роззброєння ними окремих підрозділів вермахту) 10 тис. кулеметів, 50 тис. автоматів та гвинтівок, сотні мінометів, інше озброєння, а також радіостанції для зв'язку з німцями²⁵. Для порівняння: серед трофеїв радянської сторони у протиборстві з ОУН та УПА за 1944–1955 рр. нараховувалося 595 мінометів, 77 вогнететів, 358 протитанкових рушниць, 844 станкових і 8327 ручних кулеметів, 26 тис. автоматів, 72 тис. гвинтівок²⁶.

Щоправда, наведені епізоди не можна пов'язувати особисто з С.Бандерою. Адже він безпосередньо не впливав на керівництво повстансько-підпільним рухом у Західній Україні. Інша річ, що спецслужби III райху намагалися використати можливості цього руху до останніх місяців та тижнів свого існування. Радіогра радянської контррозвідки з кінця 1944 р. за допомогою підставних радіостанцій «Тризуб» (Житомир) і «Антенa» (Львів) дозволила встановити, що німці не полишають спроб налагодити зв'язок із підпіллям УПА й Армії крайової (АК) для подальшої спільної роботи. На Станіславщину закинули спеціальну групу під орудою емісара проводу ОУН(б) Ю.Лопатинського та капітана німецької розвідки Кірна. Разом із нею було десантовано зброю, вибухівку і радіостанції. На початку 1945 р. емісари повернулися з отриманими від Української повстанської армії розвідувальними даними. Про їх цінність свідчило нагородження Кірна лицарським хрестом із діамантами²⁷.

Інші керівники ОУН(б) – Я.Стецько, В.Стахів, І.Гриньох – також прагнули використати створення гітлерівцями диверсійно-терористичної організації «Вервольф» для облаштування матеріальної бази антирадянської повстанської боротьби в лісових масивах Баварії й Богемії. Радянські спецслужби перехопили лист Я.Стецька до командувача УПА Р.Шухевича, в якому зазначалося, що 24 квітня 1945 р. на заході Чехії під удар радянських штурмовиків потрапила колона машин із бойовиками, зброєю та майном спеціального призначення для закладання баз²⁸.

Судячи об'єктивно, існувала обоюдна зацікавленість сторін у таких контактах. Із наближенням фронту до кордонів Німеччини зросла роль стратегії «малої війни» («кляйнкриг»), що передбачала активізацію розвідувально-підривних заходів у тилу радянських військ. 12 лютого 1944 р. в складі Головного управління імперської безпеки створюється 8-е управління (для організації «п'ятої колони» у тилу противника). Завдання підривної діяльності проти Червоної армії обговорювалися на нараді під Берліном у квітні того ж року між керівником таємних операцій вермахту О.Скорцени й лідерами Організації українських націоналістів С.Бандерою та Я.Стецьком²⁹.

Саме тоді впродовж нетривалого часу звільнений німцями С.Бандера підключився до контактів між спецслужбами ОУН та Німеччини. Полонений співробітник абверу З.Мюллер повідомляв: Головне управління імперської безпеки звільнило Степана Бандеру, котрий прибув у розпорядження абверкоманди-202 до Кракова й особисто інструкував підготовлену агентуру, що направлялася для зв'язку до штабу УПА.

Слід мати на увазі й ту обставину, що прагматичний підхід до бойових і спеціальних можливостей Української повстанської армії, намагання використати їх проти СРСР виявили й тогочасні союзники Москви по антигітлерівській коаліції. Так, член ОУН(м) Я.Кравчук, перебуваючи на зв'язку в одного з

керівників абверу Ю.Лазарека, отримав від нього завдання підшукати авторитетну людину – посередника у переговорах з УПА. Я.Кравчук зустрівся у Холмі з митрополитом Іларіоном (І.Огієнком), і той погодився на це, повідомивши, що співробітництво з Українською повстанською армією вже налагоджують англійські спецслужби. Повстанцям скидали з літаків зброю, а представник Інтеллідженс-сервіс при головній команді УПА пресвітер Л.Бучак схилив її командирів до примирення з АК задля спільної боротьби проти СРСР³⁰.

Визнаючи факти ситуативного співробітництва націоналістичного руху та особисто С.Бандери з Німеччиною, варто замислитися, чи були такі факти унікальними для доби Другої світової війни, якими виявилися масштаби цієї співпраці та її наслідки на тлі аналогічних процесів указанного періоду?

Так, поза увагою критиків «зрадницької політики українських буржуазних націоналістів» залишається вельми своєрідна позиція, котру займали провідні держави Заходу у стосунках з гітлерівським режимом у 1933–1940 рр. Згадаємо бездіяльність Франції та Великобританії під час введення німецьких військ до Рейнської області (1936 р.), аншлюсу Австрії (1938 р.), окупації цілком обороноздатної Чехословаччини, яка сподівалася на міжнародні гарантії за Мюнхенською угодою того ж року. Не було надано військової допомоги і Польщі після німецького нападу на неї. Багатьма знаками запитання позначена «дивна війна» 1939–1940 рр., коли понад 100 французьких дивізій мали всі можливості відкинути 5 німецьких, що їм протистояли. Адже решта військ, усі бронетанкові сили та авіація Німеччини були задіяні в Польщі³¹.

Нічим, окрім спрямуванням агресії на схід, не можна пояснити й блокування процесів формування системи колективної безпеки у передвоєнній Європі, фатальне для самих країн Заходу ігнорування неодноразових таємних попереджень із боку опозиційних до А.Гітлера керівників військової розвідки (абверу) про майбутній напад на Францію, десантну операцію в Норвегії тощо. Показово, що Великобританія під час таємного узгодження позицій союзників перед Нюрнберзьким процесом віднесла до переліку «недоторканих» для обговорення тем свою передвоєнну політику та Мюнхенську змову зокрема³². Достатньо описаний у спеціальних дослідженнях величезний обсяг фінансових впливань західних корпорацій у військово-промисловий комплекс Німеччини, постачання через треті країни стратегічних матеріалів упродовж усієї Другої світової війни.

У вітчизняній історичній літературі докладно розкрито і перебіг «стратегічного партнерства» СРСР із нацистською Німеччиною в 1939–1941 рр., котре включало геополітичний, економічний, військово-технічний аспекти й навіть координування зусиль спецслужб. Важко не погодитися, що питома вага сприяння III райху з боку українських націоналістів на тлі наведених обставин жалюгідна. Тим більше, як мінімум, лицемірно таврувати націоналістів та персонально С.Бандеру, забуваючи про катастрофічні для людства наслідки спроб загравання або «умиротворення» агресорів із боку великих держав.

Крім того, неправомірно виривати факти співробітництва ОУН і УПА із загального контексту дій інших тогочасних національно-визвольних або антиколоніальних рухів. В історії Другої світової війни були вельми поширеними контакти націонал-патріотичних й антиколоніальних сил країн Азії з агресивними державами з метою боротьби проти метрополій. Відомо про спробу проведення арабськими націоналістами, котрі орієнтувалися на Німеччину, антибританського перевороту у Багдаді (січень 1941 р.), співробітництво зі спецслужбами III райху націоналістичних угруповань Індії та Афганістану, націонал-патріотів англійської Бірми і французького Індокитаю – з японцями, створення за підтримки Японії збройних формувань із місцевого населення в Голландській Індонезії тощо.

Характерними є стосунки спецслужб Німеччини, Італії і Японії з націоналістичними силами Афганістану, Індії і Туркестану. Спецслужбами Німеччини було розроблено план «Аманулла», що передбачав похід вермахту в Афганістан та Індію за допомогою потужного антибританського повстання місцевих народів. Із грудня 1941 р. німецька розвідка розгорнула підготовку пуштунських диверсійних груп на кордонах із Британською Індією.

У червні 1942 р. італійська місія в Кабулі досягла домовленості з керівником пуштунських повстанців «Факіром з Іппі» (мав до 40 тис. вояків) про спільні дії проти Великобританії. У Німеччині діяла філія очолюваної Чандрою Босом організації індійських націоналістів «Вільна Індія». Із військовополонених індійців був сформований «Індійський легіон» (3 тис. вояків), а у спецшколі у Франкфурті-на-Майні пройшли спеціальне навчання до 100 індусів. Розвідки держав-агресорів налагодили співробітництво з лідерами узбецьких, таджицьких і туркменських націоналістичних центрів для організації походу повстанців на Бухару. Цей фактологічний ряд можна було б продовжувати³³. Звичайно обставини, в яких діяли українські націоналісти, мали свою специфіку.

Не просто пояснити й те, чому лише в полон до Червоної армії потрапило до 465 тис. громадян окупованих Німеччиною країн Західної Європи, які воювали на Східному фронті переважно у добровольчих з'єднаннях військ СС³⁴.

Нарешті, співробітництво С.Бандери та інших керівників ОУН і УПА з іноземними розвідками неодмінно слід розглядати на тлі стрімкого зростання ваги спецслужб у реалізації державної політики й забезпеченні військової стратегії під час Другої світової війни та особливо у період міжблокового протистояння в умовах «холодної війни». Захоплення потужних бельгійських фортспоруд із важким озброєнням і гарнізоном у 1200 багнетів силами 75 німецьких десантників на фанерних планерах мало стратегічне значення для розгрому Франції в 1940 р. і стало символічним актом, що засвідчив перетворення спеціальних операцій на фактор, здатний впливати на загальний перебіг війн.

Що ж стосується доби «холодної війни», то з самого її початку таємне протиборство стає ледь не головним «фронтом». «Навесні 1948 р., – згадував один із керівників ЦРУ, відповідальних за таємні операції проти СРСР, Г.Розицький, – Білий дім вважав, що війна з Радянським Союзом на порозі. ... Співробітники управління спеціальних операцій ЦРУ не мали щодо цього жодних сумнівів. ... Холодна війна стала гарячою для наших оперативників, на карту було поставлено життя агентури», котру зокрема вербували й серед українців із таборів ді-пі (транслітерація англ. скорочення «D.P.», тобто «displaced persons» – переміщені особи) й біженців³⁵.

Обстановка «холодної війни» та неминучого (як до певного часу вважали провідники ОУН) глобального збройного конфлікту підштовхувала до пошуку нових союзників. Ними, за суворою логікою геополітичного протиборства, виступили такі ж прагматичні великі держави Заходу, з 1949 р. об'єднані у блоці НАТО, котрі реальне ставлення до національно-визвольних рухів на своїх колоніальних і залежних територіях демонстрували масштабними військово-поліцейськими кампаніями, спрямованими на їх придушення. За бажання, у цьому можна вгледіти продовження сумної традиції, згідно з якою українські державно-самостійницькі сили з часів Богдана Хмельницького й Івана Мазепи через несприятливі історичні обставини змушені були шукати порозуміння з агресивними державами, не зацікавленими в існуванні суверенної України (за принципом «ворог мого ворога – мій друг»).

Доводиться визнати, що закордонні націоналістичні центри, перебуваючи на території інших держав та у вирі зростаючого протистояння Заходу і комуністичного блоку, неминуче підпадали під контроль відповідних структур

західних держав – переможців у Другій світовій війні. Тому спеціальні завдання, котрі ці центри спільно з іноземними розвідками відпрацьовували для підпілля й своїх емісарів, використання можливостей закордонних організацій ОУН у формуванні сил спецпризначення здебільшого спрямовувалися на задоволення потреб розвідувального забезпечення можливого глобального збройного конфлікту і не мали вже нічого спільного з іманентними завданнями самостійницького підпілля.

Доцільно зупинитися на особистій участі Степана Бандери як одного з провідників визвольного руху в організації спеціальної діяльності. У 1945 р. виразно оформлюються його спроби діяти авторитарними методами, небажання визнати рішення III Великого збору ОУН (серпень 1943 р.) щодо демократизації внутрішнього життя організації, колегіальності в її керівництві. На його думку, ОУН мала й надалі залишатися «орденом вірних» під орудою провідника, дотримуватися тоталітарної ідеології та цілковито контролювати Українську головну визвольну раду (УГВР)³⁶.

До початку 1946 р. оформлюються підконтрольні С.Бандері Закордонні частини (ЗЧ) ОУН. Після відмови членів УГВР створити, на пропозицію С.Бандери, окрему фракцію Організації українських націоналістів на вузькій нараді членів ЗЧ ОУН у листопаді того ж року обирається бюро у складі С.Бандери (голова), Я.Стецька та Р.Шухевича. С.Бандера виключає з ОУН і накладає стягнення на кількох членів Української головної визвольної ради, погрожує їм. Після привласнення ним коштів цієї організації розкол між ЗЧ ОУН та УГВР стає dokonаним фактом³⁷.

Щодо інших осередків політичної еміграції «Бийлихо» (псевдо С.Бандери) обрав політику «блискучої ізоляції». У липні – серпні 1945 р. після політичних консультацій у Бад-Кіссінгені він відмовляється підписати декларацію щодо порозуміння з ПУН, не відбулося цього і з керівниками Української головної військової ради після відповідних зустрічей 1946–1948 рр. у Мюнхені, а також Альпійської й Міттенвальдської конференцій ОУН 1947–1948 рр.³⁸

Розгорнуте бачення актуальних завдань у сфері спеціальних заходів вперше у повоєнний період було закріплене в рішеннях I конференції ЗЧ ОУН(б) у вересні 1947 р. Із цього приводу наголошувалося, що діяльність ЗЧ повинна тісно пов'язуватися з визвольною боротьбою на етнічних українських землях. При цьому виокремлювалися два основних напрями протидії радянському режиму – організація допомоги «крайовій боротьбі» (тобто, підпіллю на західноукраїнських землях) та «поборювання за кордоном большевицьких акцій і диверсій проти українського самостійницького руху та цілої української еміграції». Запроваджувалося концептуальне поняття «безпосередньої боротьби» – протидія органам МВС і МДБ, їх агентурі, розвідувально-підривному і терористичним акціям, заходам із розкладу націоналістичних осередків за кордоном і в Україні, а також політична, кадрова й матеріально-технічна допомога руху Опору на західноукраїнських землях³⁹.

Широке коло завдань у сфері розвідувальної та контррозвідувальної діяльності визначила і VI конференція ЗЧ ОУН (травень 1953 р.). Головними серед них були:

– у галузі розвідувально-підривної й бойової роботи: збір інформації про Україну шляхом обробки радіоповідомлень, радянської та зарубіжної преси, даних радянології, здобуття відомостей про збройні сили СРСР, підтримка зв'язку з підпіллям в УРСР, підготовка кадрів організаторів «революційної дії», військово-підготовка націоналістів на спеціальних курсах і в арміях інших держав, розробка тактики партизансько-повстанських дій тощо;

– у сфері контррозвідувальної роботи: подальша розбудова апарату та зміцнення кадрів, збільшення фінансування служби безпеки (СБ), протидія «явній та засекреченій большевицькій і також агентурі інших комуністично-са-

телітних держав», запровадження власних агентурних позицій в інших політичних осередках діаспори, посилення конспірації у ЗЧ ОУН, організація курсів для вивчення методів роботи спецслужб СРСР та його союзників⁴⁰.

Станом на травень 1951 р. референтура служби безпеки ЗЧ ОУН складалася з таких підрозділів:

- сектор внутрішньо-організаційної роботи у складі відділів: зв'язку з референтами служби безпеки територіальних проводів, контррозвідувальної роботи всередині ЗЧ, підготовки кадрів, архіву, охорони керівного складу закордонних частин, підрозділ із роботи у середовищі інших націонал-патріотичних організацій діаспори;

- сектор зовнішньої роботи: кур'єрський зв'язок з Україною, оперативне обслуговування Антибільшовицького блоку народів (АБН), слідча ділянка;

- референтура зі зв'язку з іноземними розвідками, що підпорядковувалася безпосередньо референту СБ проводу ОУН⁴¹.

Для організації внутрішньої безпеки у середовищі самої служби безпеки з 1948 р. існувала так звана «дисциплінарна комісія»⁴².

Важливим підрозділом спецпризначення ЗЧ ОУН виступала референтура крайового зв'язку, на яку покладалися контакти з підпіллям в Україні, добір і підготовка емісарів-розвідників у взаємодії з іноземними розвідками, організація опитування громадян СРСР за кордоном щодо політичних, соціальних, економічних та військових аспектів життя держави⁴³.

На протигагу ЗЧ ОУН спецпідрозділи формувало і Закордонне представництво Української головної визвольної ради. На його пленумі наприкінці 1945 р. було створено політико-інформаційну службу. До основних її завдань, окрім, власне, пропаганди, входило ведення розвідки у середовищі інших політичних об'єднань еміграції, підготовка під контролем американської розвідки емісарів для засилання до УРСР, вербування радянських громадян за кордоном, контррозвідувальний захист власних лав⁴⁴.

Гострі суперечності між закордонними осередками ОУН швидко стали відомі керівникам підпілля в Україні. Улітку 1950 р. очільник повстанців В.Кук у листах за кордон дискредитував «Бийлиха» й видав директиву про зняття його імені з гасел підпілля і заборону ЗЧ ОУН називатися «бандерівцями»⁴⁵.

Прагнучи встановити контроль над підпіллям, С.Бандера направив своїм представником в Україну шефа референтури СБ ЗЧ ОУН Мирона Матвієйка («Усміха»), поставивши перед ним такі завдання: активізувати діяльність підпілля на західноукраїнських землях, налагодити канали зв'язку із Заходом, збирати інформацію про обороноздатність СРСР для її передачі іноземним спецслужбам, розслідувати обставини загибелі Р.Шухевича у березні 1950 р. Крім того, він мав переконати В.Кука визнати верховенство ЗЧ ОУН, а в разі відмови організаційно або фізично усунути останнього й самому очолити підпілля.

Наприкінці червня 1951 р. за участю захопленого МДБ та залученого до негласного співробітництва М.Матвієйка розпочалася радіогра (російськомовна назва «Звено») із ЗЧ ОУН та англійською розвідкою СІС, із котрою співпрацювали ЗЧ ОУН⁴⁶. Її основними завданнями вважалося підпорядкування «Усміху» підпілля у регіоні; дезінформування закордонних структур ОУН; виведення на територію УРСР лідерів та емісарів зарубіжних центрів Організації українських націоналістів; запровадження власної агентури до СІС і ЗЧ ОУН; компрометація перед іноземними розвідками керівників націоналістичного підпілля на західноукраїнських землях. Перед закордоном ретельно імітували перебування «Усміха» на базах «вірного зверхника Бийлиха» Львівського крайового проводу. Активно діяли легендовані Яворівський, Дрогобицький, Добромильський надрайонні проводи, Північний окружний провід, контрольовані лінії кур'єрського зв'язку.

Під час гри «Звено» у 1951–1959 рр. вдалося знешкодити 33 агентів СІС і ЦРУ (18 з них убито), здобуто трофеї – 10 радіостанцій, зброю, цінні оперативні документи. П'ятьох емісарів і радистів використали в оперативних іграх. Одним із наслідків цього стала фабрикація органами держбезпеки так званого «Меморандуму» (мандата) підпілля ОУН, що багато у чому спричинилося до розколу у ЗЧ ОУН. Шляхом фабрикації відповідних повідомлень докладалися зусилля для розпалювання ворожнечі між ЗЧ ОУН і Закордонним представництвом Української головної визвольної ради. У рамках гри «Траса» від імені В.Охримовича (голова ради референтів, керівник політичної інформаційної служби ЗП УГВР) було передано повідомлення, що В.Кук («Леміш») повністю перейшов на бік УГВР та відмовляється від зустрічей з «Усміхом», а той підпорядкував собі Львівський крайовий провід. Як наслідок, М.Лебедь звинуватив С.Бандеру у розколі організації, що врешті-решт призвело до залишення останнім посади лідера ЗЧ ОУН.

У той час, коли С.Бандера, Л.Ребет і З.Матла вели переговори про створення єдиного органу націоналістичного руху за кордоном (Колегії уповноважених), сфабрикована за грою пошта остаточно зруйнувала шанси на досягнення компромісу і підштовхнула до формування «ОУН за кордоном». У 1963 р. конференція ЗЧ ОУН на пропозицію Я.Стецька вирішила вважати чинними тільки ті рішення проводу ОУН в Україні, які були ухвалені до 1950 р., а також скасувати всі рішення щодо структури керівних органів організації, які стали наслідком «ліквідаційних та провокаційних акцій КДБ в Україні».

Із 1955 р. загострилися відносини між С.Бандерою й англійською розвідкою. Як політичний діяч він провадив своєрідну подвійну гру – з одного боку, вимагав від підпілля постачати англійцям розвідувальну інформацію про СРСР (це завдання було, вочевидь, нереальним), а, з іншого, – закликав робити акцент на боротьбі власними силами за незалежність України. Коли співробітники СІС зрозуміли тактику «Бийлиха», то відсторонили його від операцій, заборонили в'їзд до Великобританії, припинивши розвідувальне співробітництво із ЗЧ ОУН. У листопаді 1955 р. С.Бандера спромігся сам відновити кур'єрський зв'язок з емісарами у Західній Україні, а з лютого 1957 р. – і по радіо. Однак трагізм полягав у тому, що посланці ЗЧ ОУН (свідомо або «втемну») працювали під контролем та за сценарієм радянської контррозвідки.

Від 1955 р. встановилися контакти Закордонних частин ОУН із Федеральною розвідувальною службою ФРН (БНД; нім. BND – Bundesnachrichtendienst). У липні 1955 р. з цієї країни через Австрію і Чехословаччину в УРСР направили групу у складі І.Хомяка, Ф.Ткача, Ю.Балабана й І.Рибака, котрі пройшли підготовку у спецшколах розвідок Англії та Італії.

Із травня 1957 р. розпочалася співпраця ЗЧ ОУН та італійської Служби військової розвідки (СІСМІ; іт. SISMI – Servizio per le Informazioni e la Sicurezza Militare). У липні 1957 р. до «Усміха» направили ще одну групу з 4 випускників італійської розвідшколи, учасники якої загинули або були заарештовані. Відтак СІСМІ згорнула фінансування підготовки агентів, і розвідка служби безпеки ЗЧ ОУН почала готувати їх власними силами, причому викладачем був особисто С.Бандера. У 1959 р. ЗЧ ОУН надіслали в Україну останню групу у складі випускників розвідшкіл І.Ганяка та М.Давидяка.

Обставини трагічної загибелі С.Бандери не входять до кола проблем, що розглядаються в цій публікації, їм присвячено значний масив літератури⁴⁷. До речі, професіонали радянської розвідки скептично ставилися до перспектив протистояння спецслужби і закордонних центрів ОУН. За словами співробітника розвідки КДБ із 30-річним стажем, полковника у відставці П.Менжереса, «боротьба з націоналістами – не питання розвідки. Це політичний розшук, я не хотів бути жандармом. ... Ставилося завдання розгрому зарубіжних центрів, що

було нереально. Ніяка розвідка світу з такими завданнями не могла б упоратися. Віталій Федорчук, який у 1970 р. очолив КДБ України, як наріжний камінь поставив роботу з української лінії, де на 60–70% працювали кадри 1-го відділу (згодом на його базі було створене 1-е управління КДБ УРСР, тобто зовнішня розвідка – *Авт.*). ... Рух ОУН не можна порівнювати з діяльністю, наприклад, прибалтійських «лісових братів». Це був більш масовий, більш вишколений у військовому плані рух. Погляньте на діяльність оунівської СБ (англійські спецслужби вважали її кращою в Європі). Видно, що люди навчені. Тож і підготовка замахів на їхніх лідерів вимагала обачності та професіоналізму»⁴⁸.

Можна висловити припущення, що навіть фізична ліквідація лідера Закардонних частин ОУН, із погляду КДБ СРСР, як головну мету мала поглиблення розбрату у політичних колах української еміграції та компрометацію їх в очах зарубіжних держав і громадськості. Дійсно, технологія вбивства розроблялася як прихована (смерть мала нагадувати звичайний серцевий напад), а не показова розправа над супротивником із метою залякування однодумців. Звертає на себе увагу той факт, що служба «Д» (дезінформації) 1-го головного управління КДБ СРСР поширювала хибну інформацію про вбивство лідера ЗЧ ОУН з ініціативи міністра у справах біженців ФРН Т.Оберлендера, з яким С.Бандера співпрацював у роки війни, а також з ініціативи англійської чи американської спецслужб або внаслідок суперництва між ватажками політичної еміграції⁴⁹.

Доводиться визнати, що постать Степана Андрійовича Бандери давно вже існує у просторі між міфами та спробами їх наукового вивчення, між стереотипними уявленнями й штампами протилежного забарвлення в історичній пам'яті кількох повоєнних поколінь і намаганнями зробити її одним із вузлів політико-ідеологічних баталій. Даються взнаки десятиліття енергійної експлуатації супротивниками образу С.Бандери в інформаційно-психологічній війні, заочних дебатів між боротьбою з «буржуазними фальсифікаторами історії» офіційної історіографії УРСР та історієписанням, тісно пов'язаним із тогочасною діяльністю політичних осередків української діаспори (з їх і донині непростими ідейно-тактичними взаєминами), використання іміджу провідника революційної ОУН як «зброї» або «мішені» ідеологічних кампаній у сучасній Україні.

Навряд чи можливо зрозуміти перипетії довкола фігури С.Бандери, не визнаючи і не намагаючись вникнути у природу історичного міфу як сутнісної риси колективної свідомості та підсвідомості (поглибленій екстраполяції цієї проблеми автори планують присвятити окрему статтю). «Проблема міфу – це найтуманніша з усіх проблем історичної методики. ... Смысл міфу, смысл казок найглибший. ... Ми взагалі не ті, хто спроможний тлумачити міфи, бо скоріше міфи тлумачать нас, ... міфи мають власну історичну глибину»⁵⁰.

В Україні продовжується цілеспрямоване підживлення, поширення й зіткнення полярних історичних міфів або контрверсійних поглядів на минуле. Причини цього слід шукати у незавершеності процесу формування української політичної нації, регіональній специфіці самоідентифікації, що штучно поглиблюється і переводиться в конфліктогенне поле, зіткненнях між існуючою ментальністю, ustalеними поглядами на історію та ревізією традиційних поглядів на минуле, цілеспрямованими зовнішніми інформаційно-психологічними впливами тощо.

Розмаїття оцінок історії УРСР, включаючи взаємопов'язані проблеми політики радянської влади й протидії їй з боку національно-визвольного руху, пов'язане з розбіжностями у ставленні суспільно-політичних сил до суверенітету України, гострими дискусіями довкола наукових стратегій і моделей її розвитку, відмінними зовнішньополітичними орієнтаціями різних політичних та фінансово-промислових груп, відчутним фактором регіональної історичної пам'яті. До цього додаються й своєкорисливі зусилля у руслі перетворення історичної пам'яті та досліджень минулого на заручників політичних маневрів і амбітних забаганок ок-

ремих політичних лідерів. Різні суспільно-політичні сили намагаються маніпулювати певними пластами історичної пам'яті, апелювати до делікатних почуттів та цинічно використовувати світоглядні кліше, міцно закарбовані у свідомості різних вікових, національних і регіональних категорій населення.

Ситуація у сучасній Україні (у морально-політичному й науковому вимірах) ускладнюється тим, що частина учасників дискусій довкола проблематики ООН та УПА намагається законсервувати, відстояти міфи компартійної пропагандистської машини, а частина їх опонентів – створити нові міфологічні конструкції (їх методологія і технологія практично ідентичні). При цьому обидві сторони ретельно оминають ті історичні реалії, котрі не вкладаються в їх концептуальне бачення подій, які здебільшого заслуговують на глибоке переживання, скорботу й каяття, а не перетворення на заручників у боротьбі за електорат чи розв'язання внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем.

На жаль, при всьому бажанні сучасникам важко отримати реалістичну, багатовимірну картину подій у Західній Україні (невіддільну від творення реалістичної історії УРСР і СРСР у цілому). Як правило, на перший план виходять емоційно загострене зображення насильства з боку тієї або іншої сторони, нескінченний ряд епізодів суттєво деформованої афектами й абераціями історичної пам'яті.

Хотілося б сподіватися, що оцінки сучасниками, особливо науковцями, всіх наслідків входження Західної України до складу УРСР та СРСР не будуть «пластичними», одномірними, діалектично враховуватимуть усі історичні фактори, що вплинули на цей процес. Інакше важко дати раціональне тлумачення багатьом явищам та подіям у регіоні, зокрема й радянського періоду історії України, які мали неоднозначні наслідки для подальшої долі нашої країни.

Наукове пояснення тих чи інших епізодів військово-політичної діяльності С.Бандери (передусім з урахуванням складного змісту історичних подій, у вирі яких він перебував, одночасно виступаючи активним суб'єктом впливу на них, соціально-психологічних особливостей його індивідуальності як продукту драматичної долі української державності й західного регіону України зокрема) має методологічне значення для дослідження історичних постатей, питання оцінки діяльності яких викликають значні розбіжності. Водночас спроби неупередженої інтерпретації життєвого шляху С.Бандери повинні відіграти свою роль у мінімізації деструктивного впливу на суспільну свідомість ідеологічно загострених, відверто політизованих та кон'юнктурних тлумачень вітчизняного самостійницького руху як однієї зі складових сучасної суверенної Української держави.

Як би не оцінювали постать і діяльність С.Бандери, йому не можна відмовити у принциповому державницькому курсі (навіть за цілковито безнадійних, здавалося б, міжнародних умов і суб'єктивних обставин) та жертвовності на шляху досягнення стратегічної мети націоналістичного руху – відновлення Української самостійної соборної держави. У 1978 р. в Мюнхені вийшов збірник статей С.Бандери «Перспективи української революції», де є слова, котрі можна вважати заповітом сучасникам: «Змагання за волю і правду, за Бога і за Батьківщину мусить бути головним змістом життя поневоленого народу. ... Україна, з уваги на своє геополітичне розташування, може тільки власними силами, власним змаганням здобути й втримати свою незалежність»⁵¹.

¹ Гадамер Г.-Г. Истина і метод. – К., 2000. – Т.2. – С.41–42.

² Див.: Кентій А.В. Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис. – К., 1998. – С.50.

³ Военно-исторический журнал. – 1990. – №11. – С.57.

⁴ Цит. за: Кентій А.В. Указ. праця. – С.51–52.

⁵ Военно-исторический журнал. – 1990. – №11. – С.56.

- ⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.263. – Спр.33285. – Арк.41.
- ⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.30. – Спр.131. – Арк.207.
- ⁸ Там само. – Ф.6. – Спр.50778. – Т.1. – Арк.165; Ф.16. – Оп.3. – Спр.496. – Т.1. – Арк.165; Японская разведка. – Москва, 1963. – С.15–23.
- ⁹ Японская разведка. Особое бюро при Наркоме внутренних дел СССР. – Москва, 1940. – С.23.
- ¹⁰ В/ч Є-6035. – Од. зб.387. – С.60–61.
- ¹¹ История советских органов государственной безопасности. – Москва, 1980. – С.170; *Вронська Т.В.* Україна в полі зору регіональних підрозділів абверу // Сторінки воєнної історії України. – К., 2001. – Вип.5. – С.113–115.
- ¹² ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.490. – Арк.83.
- ¹³ Там само. – Спр.372. – Т.42. – Арк.135; *Ткачук А.В.* Перед судом історії. – Х., 2000. – С.36.
- ¹⁴ *Сергійчук В.* ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996. – С.240.
- ¹⁵ *Ковальчук В.* Степан Бандера. – К., 2008. – С.7, 38.
- ¹⁶ *Сергійчук В.* Якими ми були колаборантами // Сучасність. – 2001. – №3. – С.80; *Лукінюк М.* Боротьба УПА з окупантами: поступ до правди // Сучасність. – 2001. – №5. – С.74–76; *Патриляк І.К.* Військовотворчі заходи ОУН(б) у липні – вересні 1941 р. // Укр. іст. журн. – 2001. – №4. – С.135.
- ¹⁷ ОУН і УПА у Другій світовій війні // Укр. іст. журн. – 1994. – №2-3. – С.119.
- ¹⁸ *Косик В.* Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. – Л., 1997. – Т.1. – С.166–167, 298; ГДА СБУ. – Ф.11. – Спр.9111. – Т.1. – Арк.35.
- ¹⁹ *Дем'ян Г.* Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН і УПА // Визвольний шлях. – 2000. – №3. – С.62.
- ²⁰ *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998. – С.72.
- ²¹ Див. докл.: *Веденев Д.В.* Розвідувальна діяльність Української повстанської армії (1943–1945 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – Вип.10. – С.381–414.
- ²² ГДА СБУ. – Ф.2. – Оп.88. – Спр.26. – Арк.105–106.
- ²³ Без срока давности / Войцеховский А.А., Ткаченко Г.С., Ткачук А.В. и др. – Х., 2001. – С.254, 303.
- ²⁴ ЦДАГОУ. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.253. – Арк.17; Спр.281. – Арк.57.
- ²⁵ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.372. – Т.42. – Арк.136; ЦДАГОУ. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.340. – Арк.69; Пограничные войска СССР. Май 1945–1950: Сборник документов и материалов. – Москва, 1975. – С.39; *Коваль М.* ОУН–УПА и «третий рейх» // Политика и время. – 1991. – №5. – С.74; *Коваль М.* ОУН–УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журн. – 1994. – №2-3. – С.94–102; *Його ж.* Правда безнадійних змагань // Політика і час. – 1997. – №10. – С.64–73; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. – К., 1975. – Т.3. – С.149.
- ²⁶ *Веденев Д.* Война зла – «полюбишь» и третий рейх... О сотрудничестве УПА со спецслужбами гитлеровского блока // В мире спецслужб. – 2006. – №2. – С.76–85.
- ²⁷ В/ч Є-6035. – Од.зб.1427. – С.57.
- ²⁸ ЦДАГОУ. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.340. – Арк.79–81.
- ²⁹ Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. – К., 1984. – С.193, 198.
- ³⁰ Див.: Архів УСБУ у Рівненській обл. – Спр.2185.
- ³¹ *Калашников М., Кугушев С.* Третий проект. Погружение: книга-расследование. – Москва, 2006. – С.501–510.
- ³² *Лебедева Н.* Неизвестный Нюрнберг // Родина. – 1991. – №6-7. – С.124.
- ³³ *Калинкович Н.Н.* Борьба с подрывной деятельностью противника, осуществляемой под прикрытием панисламизма, пантюркизма в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. против Туркменистана // В/ч Є-6035. – Од.зб.1887. – С.99–100; *Тихо*

нов Ю.Н. Кабул-42, или Как был сорван поход Гитлера в Индию // Военно-исторический журнал. – 2000. – №1. – С.24–30; №3. – С.36–41; Дранг нах Туркестан // Веденєєв Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К., 2008. – С.291–300.

³⁴ Кожин В. Россия. Век XX. – Краматорск, 2002. – Кн.2. – С.129.

³⁵ Троциньський В. Агенти гестапо й абверу на «новій» службі // Безчестя. – К., 1983. – С.123.

³⁶ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. – Мюнхен, 1985. – Т.1 – С.247.

³⁷ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.445. – Т.2. – Арк.31.

³⁸ Там само. – Т.1. – Арк.230; Маруняк В. Указ. праця. – Т.1. – С.246–248.

³⁹ ГДА СБУ – Ф.13. – Спр.398. – Т.33. – Арк.8–9.

⁴⁰ Там само. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.110–111; ОУН у світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – Б.м., 1955. – С.299–303.

⁴¹ Бурдин Л.С., Хамазюк И.Н. Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов против СССР и борьба с ними органов государственной безопасности. – Москва, 1955. – С.95.

⁴² ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.51997. – Арк.91.

⁴³ Там само. – Ф.13. – Спр.490. – Арк.248.

⁴⁴ В/ч Є-6035. – Од.зб.2287. – С.127.

⁴⁵ ГДА СБУ. – Ф.2. – Оп.70. – Спр.3. – Арк.180.

⁴⁶ Для підготовки огляду гри «Звено» використано: ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.56232; В/ч Є-6035. – Од.зб.2296; В/ч Є-6251. – Спр.140; Яремко М., Жилавий І., Стефюк Ю. На світлу дорогу (покаяння колишніх оунівців). – Л., 1962. – 48 с.; Топольчук Л. За фальшивим мандатом. – К., 1962. – 75 с.

⁴⁷ Збірка документів і матеріалів про вбивство Степана Бандери. – Торонто; Нью-Йорк; Мюнхен; Лондон; Мельбурн, 1989; Чайковський Д. Московські вбивці Бандери перед судом. – Дрогобич, 1992; Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном під проводом Бандери (причинки до історії, спогади). – Л., 1997.

⁴⁸ О приоритетах украинской разведки // В мире спецслужб. – 2005. – №2. – С.12.

⁴⁹ Див.: Колпакиди А.И., Серяков М.Л. Щит и меч. Энциклопедический справочник. – Москва; Санкт-Петербург, 2002. – С.461, 462, 464, 488; Колпакиди А.И., Прохоров Д.П. КГБ: спецоперации советской разведки. – Москва, 2000. – С.280, 492, 493–494, 499, 502; Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. – К., 2007. – С.156–157.

⁵⁰ Гадамер Г.-Г. Указ. праця. – К., 2000. – Т.2. – С.36.

⁵¹ Перспективи української революції. – Мюнхен, 1978. – С.78.

The article characterizes contacts between Organization of Ukrainian Nationalists and particularly S.Bandera with diplomatic and special institutions of other countries. The author analyses foregrounds, forms of collaboration of Security Service of the Organization and special services of different countries during realization of military-political strategy of Ukrainian independent forces.

Н.П.Барановська*

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ УЧАСТІ НАУКОВЦІВ НАН УКРАЇНИ У МІНІМІЗАЦІЇ НАСЛІДКІВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

Статтю присвячено деяким важливим аспектам участі колективів наукових установ НАН України у вирішенні значного кола проблем, породжених Чорнобильською катастрофою, а саме: забезпеченні життєдіяльності Києва та охороні здоров'я населення.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. для України позначений багатьма важливими доленосними подіями. І серед них не останнє місце посідає Чорнобильська катастрофа, яка розпочалася з аварії на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції 26 квітня 1986 р. Ця локальна подія (вибух реактора) переросла у найбільшу техногенну катастрофу ХХ ст. зі складними і масштабними екологічними, соціально-економічними та політичними наслідками, у мінімізації яких була задіяна і нині бере активну участь значна кількість виробничих і наукових колективів, зокрема Національної академії наук України. Більш широко питання участі науковців НАНУ в подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи висвітлено у книзі: Національна академія наук України. 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування (К., 2008).

Проблеми, які породила аварія на ЧАЕС через величезні викиди радіоактивних частин в атмосферу, забруднення ґрунтів та відкритих водоймищ на значних територіях не тільки України, потребували великих зусиль, спрямованих на вивчення ситуації та її виправлення через дезактивацію довкілля, дій навколо зруйнованого реактора та в ході будівництва укриття над 4-м енергоблоком. Крім того, виникли великі проблеми з питною водою для населення. Необхідно було визначити рівень її забруднення, розробити методики захисту та дезактивації. Хоча Київ у силу політичних міркувань, не було віднесено до забруднених територій (якою він насправді був), на початковому етапі постчорнобильської ери гостро постали питання забезпечення життєдіяльності його мешканців і прилеглих територій та охорони здоров'я людей.

У представленому увазі читачів матеріалі авторка, через велике коло питань, висвітлення яких неможливо у журнальній статті, обмежується лише деякими сюжетами участі наукових колективів НАНУ у вирішенні інженерно-технічних проблем та медико-біологічних питань мінімізації наслідків аварії. Для дослідження цієї проблеми використано документальні видання Інституту історії України, чи підготовлені при активній його участі за період 1995–2008 р.¹, нові праці останніх років, підготовлені, зокрема, Президією НАН України². Уже опубліковані архівні матеріали Президії НАН України та її першого відділу, нині, на жаль, розформованого, ЦДАГО України й інші дають можливість глибше дослідити поставлене питання. Цьому ж сприяє також вивчення річних звітів академії та наукової періодики.

Інститути АН УРСР у радянські дочорнобильські роки нагромадили певні наукові знання з питань ядерної фізики й атомної енергетики і тому виявилися готовими до наукового аналізу аварії на ЧАЕС. Як згадував директор Інституту ядерних досліджень АН УРСР академік І.М.Вишневський, станом на ранок 26 травня 1986 р. жодної інформації в інститут не надходило. А оскільки у ньому постійно працювала група зовнішньої дозиметрії, яка регулярно проводила заміри рівнів радіації у затверджених санепідемстанцією контрольних місцях у

* Барановська Наталія Петрівна – д-р іст. наук, ст. наук. співроб. відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАНУ.

місті та за його межами, в той же день після обіду дозиметристи поїхали на планові вимірювання. Проїжджаючи в Голосіївському лісі (м. Київ), вони зафіксували значне підвищення рівня випромінювання. Виявилось, студенти-заочники сільськогосподарської академії – прип'ятчани вранці з цікавості подивившись пожежу на ЧАЕС, а ближче до вечора повернувшись до Києва, у лісі святкували закінчення сесії. Так, в Інституті ядерних досліджень АН УРСР стало відомо про аварію на ЧАЕС, що спричинила викид радіоактивних частин за межі станції. Однак про її гігантські масштаби ніхто ще не здогадувався³.

Як уже відомо, в результаті аварії на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС, Україна, особливо її північний регіон, опинилась в епіцентрі найбільшої в історії людства техногенної катастрофи. За початковими даними, територія, забруднена цезієм-137 у діапазоні до 40 Ки/км², в Україні становила 377,5 тис. га з населенням майже 1,5 млн осіб⁴. У подальшому дані про забрудненість території і кількість постраждалих змінювалися неодноразово (в міру накопичення інформації). Так за даними Міністерства охорони здоров'я України, за 23 роки, що минули, рівні радіоактивного забруднення території України значно зменшилися унаслідок природних процесів і здійсненого комплексу заходів. Майже вдвічі зменшилася територія, де рівні забруднення цезієм-137 і стронцієм-90 значно перевищували доаварійні рівні забруднення ними⁵. А на парламентських слуханнях 16 квітня 2008 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи» зазначалося, що загальна кількість постраждалих становила на той час понад 2 млн 300 тис. осіб⁶.

Про напруження в Києві і розуміння необхідності вживання необхідних заходів свідчить те, що 3 травня 1986 р. була утворена оперативна група політбюро ЦК КПУ (у Москві така група при політбюро ЦК КПРС працювала з 29 квітня), на засіданні якої в ході обговорення нагальних поточних питань була висловлена думка про необхідність залучення Академії наук, насамперед Інституту ядерних досліджень, до контролю за довкіллям.

Проте колективи інститутів АН УРСР почали працювати над питаннями мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС практично відразу. Роботи розпочиналися за усними вказівками керівництва Президії АН УРСР. Практично більшість інститутів Академії наук у перші дні, зважаючи на відсутність достовірної інформації, відряджали своїх співробітників до Чорнобиля та на станцію для її збору. В інститутах АН УРСР створювалися групи дозиметристів, які регулярно працювали з травня протягом 1986–1987 рр.

Президія АН УРСР 3 травня одержала письмове доручення Ради міністрів УРСР, у зв'язку з чим у президента АН Б.Є.Патона відбулася нарада з визначення комплексу першочергових заходів подолання наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Було прийнято рішення терміново створити оперативні комісії АН УРСР та її Президії з окремих фахових напрямків, а також відповідні робочі групи з вироблення рекомендацій, і перевести Інститут ядерних досліджень у режим роботи контрольно-вимірювального комплексу. Починаючи з 4 травня, комісія у складі академіків Ф.С.Бабичева, І.К.Походні, К.М.Ситника, В.І.Трефілова, В.Г.Бар'яхтара, І.М.Вишневського, В.П.Кухаря та В.Д.Новикова регулярно збиралася, вирішуючи важливі питання й координуючи діяльність наукових колективів. Склад цієї комісії змінювався, до неї залучалася значна кількість фахівців із різних галузей знання⁷. Протоколи засідань Оперативної комісії АН УРСР відбивають те широке коло проблем, у вирішенні яких брали участь колективи 42 наукових установ Академії наук. Близько 1200 її співробітників, серед яких налічувалося понад 550 науковців, брали безпосередню участь у роботах з ЛНА, працювали в екстремальному режимі. Список прізвищ тих, хто протягом 1986–1987 рр., тобто у найскладніший і найвідповідальніший час безпосередньо працював на ліквідації наслідків аварії

на ЧАЕС, опубліковано у книзі «Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади (К., 2004. – С.64–532).

На засіданнях і нарадах у Б.Є.Патона на початку травня 1986 р. ішлося про першочергові заходи з подолання наслідків аварії, ситуацію, що склалася через неї, заходи зі зниження радіаційного навантаження на населення, припустиме радіоактивне забруднення Дніпра, охолодження реактора та про подолання наслідків радіоактивного забруднення у сільському господарстві УРСР тощо.

Створена комісія керувала роботою установ, організацій і підприємств АН УРСР, проводила наукову експертизу пропозицій, що надходили від організацій та окремих громадян, забезпечувала зв'язок академії з міністерствами і відомствами, готувала пропозиції до директивних органів і Урядової комісії, координувала наукову діяльність у республіці з цих питань. Із моменту створення і до початку 1988 р. її очолював директор Інституту проблем матеріалознавства імені І.М.Францевича академік В.І.Трефілов. Рішення й доручення Оперативної комісії Президії АН УРСР були обов'язковими для виконання усіма науковими установами академії і виконувалися ними на високому професійному рівні. Протягом 1989–1998 рр. цю комісію, яка стала постійно діючою (ПДК), очолював академік В.Г.Бар'яхтар.

Життя і вимоги розвитку суспільства, зокрема і питань, пов'язаних з атомною енергетикою та радіаційною біологією, ставили перед академією наук нові й нові завдання. Якщо у 1974 р. у структурі АН УРСР було лише три відділення, і в рамках фізико-технічних і математичних наук були окремі секції фізики та фізико-технічних проблем енергетики, то аварія на 4-му енергоблоці ЧАЕС і суспільно-політична й екологічна катастрофа, яка почалася з моменту цієї аварії, покликali до життя оперативне створення нових наукових структур. Ішлося про створення Відділення медико-біологічного профілю (12 червня 1986 р.) та про створення Інституту загальної і радіаційної екології АН УРСР (25 липня 1986 р.)⁸.

Для вирішення конкретних питань із різних наукових напрямів при Президії АН УРСР, за вказівками її президента та рішеннями Президії, була створена низка науково-організаційних структур, зокрема, тимчасові спеціальні комісії з інженерно-технічних проблем та з медико-біологічних питань ліквідації наслідків аварії (ЛНА). Крім того, вирішувалися організаційні питання щодо безпосередньої участі науковців АН УРСР у ЛНА. На засіданні у заступника голови Ради міністрів УРСР Є.В.Качаловського, що відбулося 19 травня 1986 р., була прийнята пропозиція академії про організацію її опорного пункту у м. Чорнобилі для координації доручених робіт. Штаб займався організацією прийому, розміщенням і харчуванням фахівців, які прибували з українських та загальносоюзних наукових установ. Він надавав посильну допомогу в організації робіт науковців, координував питання постачання необхідного обладнання та матеріалів, забезпечував транспортне обслуговування. Першим начальником штабу АН УРСР у Чорнобилі та зоні відчуження Чорнобильської АЕС був призначений Г.В.Лисиченко (на той час – учений секретар Відділення наук про Землю). Виконував він ці обов'язки з червня до вересня 1986 р., а першим його науковим керівником із червня 1986 р. був завідувач відділу ядерної геохімії і космохімії ІГФМ (нині академік НАНУ) Е.В.Соботович⁹.

Колективи Академії наук працювали в екстремальному режимі. Вирішувалися складні питання організаційного, наукового і технологічного характеру. Звичайно, завантаження інститутів було нерівномірним – від повного залучення практично усіх працюючих до виконання окремими співробітниками епізодичних завдань чи організаційно-кадрового забезпечення конкретних робіт. Це – виділення спеціалістів для чергування у штабі АН УРСР й Оперативній комісії Президії АН УРСР, участь у роботі груп дозиметрії на підприємствах

харчової і переробної промисловості, проведення спеціальних семінарів для розширення мережі пунктів радіометричного контролю, читання лекцій із правил поведінки цивільного населення в умовах радіоактивного забруднення тощо.

На початковому етапі ліквідації аварії на ЧАЕС першим важливим результатом зусиль науковців АН УРСР із залученням учених і спеціалістів міністерств та відомств стала прогнозна оцінка наслідків аварії на ЧАЕС, яку за підписами президента АН УРСР Б.Є.Патона і віце-президента академіка В.І.Трефілова було направлено 19 травня до ЦК Компартії України. Цей лист, поряд із прогносною оцінкою наслідків аварії на ЧАЕС, містив також рекомендації із запобігання їх шкідливого впливу на ґрунт, воду, атмосферу та здоров'я населення. 24 травня аналогічного за змістом листа було відправлено до ЦК КПРС. Однак, як у ньому зазначалося, через недостатній об'єм достовірної інформації, пропозиції, викладені в ній, значною мірою мали тактичний характер і вимагали вироблення серйозної довгострокової стратегічної програми ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС¹⁰.

Протягом літа 1986 р. на майданчику навколо аварійного блоку і на ньому самому паралельно й одночасно проводилася величезна робота, яка вимагала залучення значних людських ресурсів. І на кожному напрямку цих надзвичайно важливих робіт активну участь брали працівники АН УРСР. Ми зупинимося лише на зусиллях колективів академічних установ, спрямованих на забезпечення життєдіяльності Києва та захист здоров'я людей на забруднених територіях.

Забезпечення нормальної життєдіяльності Києва, населення якого у 1986 р. становило майже 3,5 млн, стало великою проблемою. З одного боку – мали місце намагання влади з політичних причин аби через недостатнє знання ситуації на початковому етапі приховати реальний стан справ, а, з іншого, – у місті йшла надзвичайно напружена робота щодо радіаційного контролю води, території міста, ринків, автотранспорту тощо. Провідну роль відігравали фахівці Інституту ядерних досліджень Академії наук України. За їх вимірюваннями рівень випромінювання в місті був приблизно в чотири рази вищим, ніж його фіксували працівники Інституту імені Курчатова з Москви. Коли спеціалісти ІЯД із радіоактивними зразками поїхали до столиці СРСР для проведення контрольних експериментів, з'ясувалося, що причина розходжень була методичного характеру. Київські фахівці виявилися правими, і після узгодження методики вимірювань подальша співпраця з московськими колегами була безконфліктною й досить ефективною¹¹.

Обсяг роботи і завдань, що поставали, був величезним і постійно наростав. Лише за перші три дні після аварії спеціалісти Інституту ядерних досліджень провели дозиметричний контроль і дезактивацію понад 200 осіб, які прибули із забруднених територій місця аварії. Починаючи з 26 квітня 1986 р. і до кінця травня, вони практично безперервно вимірювали потужність експозиційної дози (ПЕД), вміст альфа- і бета-активних аерозолів у повітрі м. Києва. 29 квітня було зафіксовано початок поступового підвищення радіаційного фону. Рівень радіації стрімко зростав і 30 квітня досяг максимуму – 5000 мкр/год (при нормі 15–20 мкр/год). Стало ясно, що Київ накрила «чорнобильська хмара». Інститут ядерних досліджень поінформував про небезпечну ситуацію владу. Було також вказано на необхідність відміни першотравневої демонстрації. Однак вона все-таки відбулася, а тривожна інформація під тиском із «центрального органу влади» була прихована й проігнорована. До закритого архіву Першого відділу Президії АН УРСР потрапила й важлива інформація про «гарячі частки» в повітрі Києва, які одержав ІЯД за допомогою плівок, наданих академіком Г.М.Флеровим з Об'єднаного інституту ядерних досліджень (м. Дубно, Московська область)¹².

Болючою проблемою для забрудненого великого міста стала вода. Вже 28 квітня 1986 р. було визначено порядок, строки й місця відбору проб води у

Київському водосховищі, р. Десні та фільтрувальних станціях м. Києва. Ситуація з радіоактивним забрудненням р. Дніпро станом на 30 квітня у районі Дніпровського водозабору досягла критичної, і якість води продовжувала погіршуватися. Тому на розширеному засіданні у Мінжитлокомунгоспі УРСР із залученням представників міської влади, фахівців Академії наук УРСР, зокрема, Інституту колоїдної хімії та хімії води, МОЗ УРСР, Київського водопроводу було розроблено й розглянуто варіанти і режими роботи водопроводу м. Києва на випадок подальшого підвищення радіоактивності води. А вже на 5 травня чітко означилася тенденція до погіршення якості вихідної води р. Дніпро. Зважаючи на це, найвище партійне керівництво республіки доручило Інституту гідробіології проаналізувати вміст радіонуклідів у воді водопроводу будівлі ЦК Компартії України¹³ (вода до будівлі постачалася з автономної свердловини).

Щоб вирішити проблему забезпечення Києва якісною водою, Урядова комісія СРСР, обізнана про роботи Інституту електрозварювання щодо автоматичного зварювання труб великого діаметру, доручила колективу, використовуючи накопичений досвід, швидко здійснити зварювання труб водогону, що прокладався. Протягом травня–червня від Десни до Києва цей водогін був прокладений, для чого з інституту була відряджена бригада фахівців, яка провела зварювання труб за допомогою комплексу «Стик». Завдяки їх зусиллям, повінь 1987 р., яка могла нести в собі загрозу через змив величезної радіоактивності з території навколо ЧАЕС і її транспортування водами приток Дніпра до його основного русла, ніяк не вплинула на якість водопостачання Києва. Вода була навіть якіснішою за прогнозовану, оскільки було модернізовано всі водоочисні споруди¹⁴.

Якість води, безумовно, могла вплинути на стан здоров'я населення міста. Тому у Києві працювала об'єднана комісія фахівців АН УРСР та МОЗ УРСР, яка проаналізувала виконані з 30 квітня по 1 червня інструментальні заміри рівнів гамма-випромінення в місті, дані про вміст радіонуклідів в організмі дітей і дорослих, у продуктах харчування, воді, повітрі та ґрунті, й розробила прогноз змін у стані здоров'я людей протягом першого року після аварії¹⁵.

Дозиметричним контролем у Києві та питаннями дезактивації займався чимало колективів АН УРСР. Співробітники Інституту фізики, наприклад, брали участь у контролі забрудненості території м. Києва, області, продукції молочних і м'ясних підприємств міст Києва та Житомира. Крім того, за розпорядженням керівництва АН УРСР, дирекція інституту організувала обстеження на забрудненість території та приміщень лікарні для вчених.

Кількість звернень до АН УРСР за допомогою зростала, тому виникла необхідність у створенні постійних груп підготовлених дозиметристів. 12 травня 1986 р. було створено тимчасові групи для забезпечення контролю радіаційної обстановки та постійного контролю радіоактивності молока і молочних продуктів на Київському міському молокозаводі № 2. Тимчасову групу для здійснення методичної допомоги в проведенні радіологічних досліджень різних м'ясних продуктів на Київському м'ясокомбінаті було створено 2 червня.

Інститут металофізики АН УРСР також брав участь у проведенні радіаційного моніторингу продуктів харчування на території Києва, оскільки на той час на ринки міста щоденно населення доставляло 4–5 тис. партій різного виду продукції, що, згідно з існуючим положенням, повинно було проходити радіологічний контроль. Підлягали контролю м'ясо, молоко, яйця, мед, овочі, фрукти, ягоди та інші продукти в упаковці і без неї.

Службою радіаційної безпеки інституту проводилися контрольні вимірювання радіоактивного забруднення території Академмістечка (Ленінградський район – нині Святошинський), спорткомплексу «Наука», Домобудівельного комбінату, пансіонату «Сосновий бір». Постійно протягом червня 1986 – грудня 1987 рр. здійснювався дозиметричний контроль фільтрів очистки повітря на цих об'єк-

тах. Виявлення місця β -забруднення викликало необхідність розробки рекомендації щодо проведення своєчасної дезактивації (зняття ґрунту, прибирання листя, заміни фільтрів тощо).

Займалися науковці столиці й обстеженням внутрішніх міських водойм та в цілому екологією Києва. Президія академії приділяла цій справі значну увагу: 23 травня на її засіданні було заслухано визначення середньої забрудненості листя у Києві. 26 травня до Інституту геологічних наук надійшов лист за підписом акад. В.І.Трефілова щодо організації робіт з обстеження внутрішніх міських водойм. Того ж дня наказом директора було створено робочу групу. А вже 2 червня Президія академії знову слухала питання про обстеження міських ставків¹⁶.

Не залишився поза увагою колективів академії і такий важливий для життєзабезпечення Києва і киян об'єкт, як Бортницька станція аерації. Враховуючи, що активний мул, який формувався там, акумулював радіонукліди з води в тисячі і десятки тисяч разів порівняно із фоновими значеннями, і їх концентрація сягала надто високих показників, фахівці Інституту колоїдної хімії та хімії води висловлювали своє бачення методів дезактивації води в системі БСА, спеціальної обробки, локалізації та захоронення мулу¹⁷.

Велику увагу науковці приділяли зеленим насадженням, які у часи Чорнобиля робили свою добру справу і водночас несли із собою небезпеку, оскільки ефективно утримували велику кількість радіонуклідів, накопичуючи їх. Було експериментально встановлено, що радіоактивні частинки, які осіли на поверхні листя, становили на окремих ділянках приблизно від 20 до 80 % від загальної кількості викинутих 4-м блоком радіонуклідів. Рівень радіоактивності біомаси у Києві у червні–вересні 1986 р. сягав $10^6 - 10^5$ Кюри/кг. Тому це питання неодноразово заслуховувалося постійно діючою комісією АН УРСР. Так, про заходи із захоронення листя йшлося 1 липня 1986 р., а розпорядження Президії про результати дезактивації населених пунктів та утилізації біологічних відходів було прийнято 16 липня.

Враховуючи, що зелена біомаса зв'язує і утримує радіоактивні частинки, але внаслідок її відмирання і висихання вони здатні переходити або в аерозольний стан, або вимиватися водою у ґрунт чи водойми, восени, за рекомендаціями АН УРСР, була розгорнута великомасштабна робота зі згортання і захоронення опалого листя та іншої біомаси¹⁸.

Багато питань, що виникли на початковому етапі Чорнобильської катастрофи, продовжували лишатися в полі зору науковців і в наступні роки. І серед таких питань – забезпечення Києва якісною питною водою в умовах постчорнобильської ситуації. Протягом наступних років виконано чимало різних робіт і, зокрема, розроблено гідрогеологічну постійно діючу модель Київської міської агломерації, яка після ревізії свердловинних водозаборів використана для вдосконалення водопостачання міста при його нормальному функціонуванні та під час аварій чи інших надзвичайних ситуацій¹⁹. Крім того, досліджено якість питної підземної води, що дало підставу для висновку, що радіонуклідне забруднення не сягає вище перших десятків мБк/л, проте наявне досить значне хімічне забруднення перших двох від поверхні водоносних горизонтів²⁰.

Враховуючи, що з часом відбулися зміни у стані довкілля і з роками зменшується рівень радіоактивного забруднення та змінюється його локалізація, у 1996 р. Інститутом геологічних наук НАН України проведено новий цикл спостережень за міграцією радіонуклідів у підземній гідросфері Київської міської агломерації. Виконано короткострокові прогнози радіонуклідного забруднення підземних вод із метою перевірки їх коректності в майбутньому²¹. А на замовлення Державного управління екологічної безпеки м. Києва Інститут кібернетики імені В.М.Глушкова розробив Програму створення системи моніторингу довкілля міста на 1999–2002 рр.²²

Інший важливий аспект внеску науковців Академії наук у справу мінімізації наслідків чорнобильської катастрофи – виконання робіт, спрямованих на захист здоров'я населення країни в цілому, і киян, зокрема. Займаючись вивченням ситуації методом дозиметричного аналізу та розробляючи ефективні засоби для дезактивації ґрунтів, вод, повітря, продуктів харчування, рослинного і тваринного світу, науковці АН УРСР робили свій вагомий внесок у захист здоров'я людей, які потрапили в зону впливу радіоактивного забруднення після руйнування реактора 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС. Цими питаннями займалися як інститути медико-біологічного спрямування, так і фізико-технічного, а Постійно діюча комісія АН УРСР регулярно розглядала ці питання. Так, 3 червня 1986 р. на її засіданні йшлося про розробку імуностимулятора, а 6 червня – про практичне використання ентеросорбентів Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР для лікування променевої хвороби й про дози радіації, що одержує населення з продуктами харчування.

Серед інститутів фізико-технічного спрямування, які також займалися питаннями медико-біологічного характеру, можна назвати Інститут ядерних досліджень АН УРСР, на співробітників якого, особливо у 1986 р., лягло дуже велике навантаження. Його науковці разом із представниками Інституту загальної та комунальної гігієни імені А.Н.Марзеєва, Мінздоров'я УРСР і працівниками МОЗ СРСР щоденно проводили спектрометричні аналізи радіонуклідів йоду в усіх пробах і робили їх повне розшифрування. Ці дані передавалися у МОЗ УРСР для узагальнення та інформування оперативної групи Ради Міністрів УРСР²³. Колектив Інституту газу також брав участь у цих роботах, зокрема, у виготовленні дослідних партій гемосорбентів для очищення крові від радіонуклідів, а Інститут технічної теплофізики АН УРСР – у створенні технологічних ліній виробництва яблучного порошку, що містить низькометоксильований пектин, який було визнано лікувально-профілактичним засобом в умовах радіаційного опромінення.

У вересні 1986 р. було завершено розпочаті ще у травні Інститутом фізичної хімії дослідження сорбційної активності щодо радіонуклідів цезію і стронцію та розроблення низки препаратів медичного призначення на основі кремнійорганічних речовин. МОЗ УРСР підтвердило можливість їхнього використання для дезактивації шкірних покривів і як ентеросорбентів для виведення радіонуклідів з організму. У ході їх випробування у зоні четвертого блока було встановлено, що препарат попереджує проникнення радіонуклідів всередину організму. Випробування здійснювалося також у низці лікарень, клінік, госпіталів. Позитивні результати було одержано навіть під час лікування людей із променевою хворобою II і III ступенів та гострою нирково-печінковою недостатністю. Випробування препаратів серед контингенту військовослужбовців показало, що проведення ентеральної детоксикації забезпечує зниження вмісту інкорпорованих радіонуклідів, зокрема, цезію на 50–60%, нормалізує функції печінки, нирок, шлунково-кишкового тракту, знімає явища нудоти і запаморочення. У 1989 р. було одержано дозвіл Фармкомітету на медичне застосування препарату «Ентеросгель»²⁴.

Зусилля, що їх докладали колективи інститутів АН УРСР, інколи визначали подальшу їх долю. Так, виконана відділом №9 Інституту загальної та неорганічної хімії у 1986–1987 рр. робота вплинула на характер наукової діяльності установи. На базі відділу у 1991 р. було створено Інститут сорбції та проблем ендоекології. Цим колективом розроблені гемосорбенти, ентеросорбенти, аплікаційні та імуносорбенти – медичні сорбенти нового покоління, з допомогою яких вдається ефективно лікувати гострі і хронічні отруєння, захворювання печінки і нирок, алергозів різної природи, бронхіальної астми, ракових токсикозів, здійснювати контроль холестерину в організмі та багато іншого.

Пошук ефективних засобів очищення організму людини від радіоактивного забруднення, дослідження впливу цього забруднення на неї стало для України актуальною темою, якою інститути НАН України продовжують займатися весь післяаварійний час. Так, у підсумку проведених у 1997 р. досліджень було одержано нові дані щодо токсичного впливу сполук важких металів на організм людини.

І в наступні роки із залученням фахівців різного напрямку велася розробка та удосконалення технологій, програмного й апаратного забезпечення робіт, спрямованих на мінімізацію медико-біологічних наслідків аварії на ЧАЕС і подолання можливих надзвичайних ситуацій. Зокрема, для підсистеми «Медсанінформ», «МНС-Інформ» розроблено проблемно-орієнтовану «Концепцію створення інформаційно-аналітичної системи управління медико-біологічним забезпеченням населення України при надзвичайних ситуаціях». Практичним результатом роботи є впровадження в дослідну експлуатацію 7 комплексів задач підсистеми²⁵.

І надалі проблема захисту організму людини продовжувала залишатися актуальною, особливо через збільшення захворюваності кісткового скелету. У 1999 р., наприклад, було встановлено, що в основі розвитку остеопенії і остеопорозу лежать пошкодження в зонах остеогенезу і в судинних каналах кістки періваскулярних клітин попередників остеобластів²⁶.

Біологічні та медичні школи, що сформувались у Відділенні молекулярної біології, біохімії, експериментальної та клінічної фізіології НАН України, досягли значних успіхів у вивченні фізіології людини і тварин, біохімії білка, ферментів і вітамінів, сучасних питань молекулярної біології та імунології – проблем, що особливо загострилися внаслідок Чорнобильської катастрофи. Наприклад, серед досягнень колективу Інституту експериментальної патології, онкології і радіобіології імені Р.Є.Кравецького – нові гіперфрактальні сорбенти, що, на відміну від своїх попередників, у 10 разів ефективніше видаляють вільний та зв'язаний L триптофан.

Проявом уваги НАН України до вирішення проблеми погіршення стану здоров'я народу, що стало наслідком Чорнобильської катастрофи є, зокрема, і проведення 8 квітня 2004 р. у конференц-залі Інституту фізіології імені О.О.Богомольця НАН України спільної сесії загальних зборів НАН України та Академії медичних наук України «Наука – здоров'ю людини», де підкреслювалося, що для сучасної медицини першочерговими залишаються проблеми боротьби із серцево-судинними, онкологічними, ендокринними, інфекційними, спадковими захворюваннями, захворюваннями нервової системи, які є найчастішою причиною смертності та інвалідизації населення²⁷.

Слід зазначити, що Чорнобильська катастрофа є надзвичайно складною і довготривалою проблемою. Вона, з одного боку, вимагає продовження досліджень, а з іншого, – підштовхнула науковців до нових напрямів знання й обумовила необхідність їх розвитку. У мінімізації наслідків вибуху брали участь 42 наукових установи тільки Академії наук України. Там, де науковий внесок був вагомим і комплексним, контрзаходи виявилися найефективнішими.

Визначальною є роль співробітників академії у вирішенні низки важливих інженерно-технічних проблем, у розробці і створенні нової вимірювальної апаратури, моделюючих систем та їхнього програмного забезпечення, у дослідженні стану об'єкта «Укриття» і РАВ, моделюванні й прогнозуванні процесів міграції радіонуклідів у поверхневих і підземних водних системах, повітрі, ґрунтах, біоті. Особливо актуальними є різноманітні медико-біологічні дослідження, роботи зі створення різних лікарських препаратів, речовин, радіопротекторів²⁸.

Вирішуючи актуальні питання для того важкого часу, багато з академічних інститутів заклали підвалини майбутніх досліджень, здатних справити принци-

повий вплив на сьогодення і майбутнє суспільства, які, однак, відбуваються в умовах досить обмеженого фінансування.

Паралельно з пошуком ефективних шляхів розвитку атомної енергетики, якими займаються окремі колективи НАН, інші наукові колективи академії продовжують займатися медико-біологічними проблемами, породженими наслідками аварії на ЧАЕС. Певним підсумком постійної уваги колективів академії до складних проблем, пов'язаних з аварією, стало проведення сесії Загальних зборів НАН України, присвяченої 20-м роковинам Чорнобильської катастрофи, що відбулася 21 квітня 2006 р. Як зазначалося, пріоритетними напрямками досліджень були і є, зокрема, проблеми збереження здоров'я людей, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, зміцнення та підтримка бар'єрів радіаційної безпеки, радіаційний захист населення, екологічна і соціально-економічна реабілітація забруднених територій²⁹. Однак новітні прогресивні напрацювання колективів Національної академії наук України часто викликають більшу зацікавленість за кордоном, ніж привертають увагу і бажання їх втілення у практику всередині країни.

Підбиваючи підсумки діяльності колективів НАН України у справі мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС у 1986 р., слід зазначити, що розвиток ситуації у ході Чорнобильської катастрофи засвідчує недостатність на початковому етапі знань і досвіду реагування на екстремальну подію, розуміння процесів, що відбувалися. Поєднання цього феномена з політичною заангажованістю владних структур СРСР і створили передумови низької ефективності обраного шляху вирішення проблем, породжених аварією. І тим більшого значення набувала у цих умовах діяльність науковців Академії наук України, які своєю працею намагалися поліпшити ситуацію у країні в цілому і в Києві зокрема. Тільки два з багатьох напрямків їх зусиль – забезпечення життєдіяльності Києва та внесок у збереження здоров'я населення – переконливо свідчать про високі інтелектуальні можливості науковців, актуальність їх розробок. Як зазначав Б.Є.Патон, діяльності академії на всіх етапах її розвитку притаманне органічне поєднання ... норм і традицій наукового життя з новаторством у підходах до організації дослідницького процесу, впровадження одержаних результатів у практику економічного, суспільного і державного буття країни³⁰. Однак, з іншого боку, роки, що минули з часу аварії, яка переросла у катастрофу і стала трагедією українського народу, засвідчують певне ігнорування державою знань і досвіду нагромаджених науковцями, їх пропозицій та практичних напрацювань.

¹ Детальніше див.: *Барановська Н.П.* Чорнобильська катастрофа в публікаціях. – К., 2004. – 207 с.

² *Кульчицький С.В., Павленко Ю.В., Руда С.П., Храмов Ю.О.* Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918–1998. – К., 2000. – 257 с.; Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади. Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – К., 2004. – 563 с.; Чорнобиль 1986 – 1987 рр. Участь установ НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – К., 2005. – 492 с.; Чорнобильська катастрофа – 20 років: участь Інституту геохімії навколишнього середовища в подоланні наслідків. – К., 2006. – 404 с.; Національна академія наук України. 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування. – К., 2008. – 624 с.

³ Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади. Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – С. 378.

⁴ Чорнобильська катастрофа. – К., 1995. – С.27.

⁵ Див.: Прес-реліз МОЗ України до парламентських слухань на тему: «Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи» від 30.03.2009 за № 7.05/16-09.

⁶ http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666

- ⁷ Архів І відділу Президії НАНУ. – Спр. 81. – Т. 6. – Арк. 1 // Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. – К., 1996. – С.104, 116.
- ⁸ Отчет о деятельности Академии наук Украинской ССР в 1974 году. – К., 1975. – С.272; Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади. Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – К., 2004. – С.21–23.
- ⁹ Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади. Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – С.307, 408, 410, 443.
- ¹⁰ Там само. – С. 167–172; Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади. – С.20.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Архів І відділу Президії НАНУ. – Спр. 93. – Т.2. – Арк. 56 // Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. – С.296.
- ¹³ Там само. – Т.7. – Арк. 64 // Там само. – С.438.
- ¹⁴ Чорнобиль 1986 – 1987 рр. Документи і спогади... – С.435, 446; Чорнобиль 1986–1987 рр. Участь установ НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – С 196.
- ¹⁵ Архів І відділу Президії НАНУ. – Спр. 93. – Т.1. – Арк. 22–23 // Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. – С.251–252.
- ¹⁶ Чорнобиль 1986 – 1987 рр. Участь установ НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – С.138; Чорнобиль 1986 – 1987 рр. Документи і спогади... – С. 21.
- ¹⁷ Архів І відділу Президії НАНУ. – Спр. 93. – Т.4. – Арк. 51–52 // Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали. – С.255–256.
- ¹⁸ Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади... – С.22, 23, 395.
- ¹⁹ Звіт про діяльність Національної академії наук України у 1996 р. – К., 1997. – Ч.1. – С.51.
- ²⁰ Звіт про діяльність Національної академії наук України у 1998 р. – К., 1999. – Ч.2. – С.16.
- ²¹ Звіт про діяльність Національної академії наук України у 1996 р. – Ч. 1. – С.60.
- ²² Звіт про діяльність Національної академії наук України у 1999 р. – К., 2000. Ч. 2. – С.104–105.
- ²³ Розпорядження Ради міністрів УЗСР від 16 травня 1986 р. – № 252 -рс - з кн. Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і матеріали... – С. 303.
- ²⁴ Чорнобиль 1986–1987 рр. Участь установ НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – С.265.
- ²⁵ Звіт про діяльність Національної академії наук України у 1998 р. – Ч.2. – С.15, 16, 20–22.
- ²⁶ Звіт про діяльність Національної академії наук України у 1999 р. – Ч.1. – С.150–151.
- ²⁷ Звіт про діяльність Національної академії наук України у 2004 р. – К., 2005. – Ч.1. – С.291–292.
- ²⁸ Шестопапов В.М., академік НАН України. Уроки Чорнобиля: з минулого у майбутнє. Доповідь на сесії загальних зборів НАН України // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С.14.
- ²⁹ Сесія загальних зборів НАН України // Там само. – С.3.
- ³⁰ Національна академія наук України. 1918 – 2008: до 90-річчя від дня заснування. – К., 2008. – С.6.

The article is dedicated to very important aspects of the researchers' of scientific institutes of the National Academy of Sciences of Ukraine participation in solution of a wide range of problems which appeared due to the Chornobyl' disaster, in ensuring Kyiv's activity and in community health care.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.В.Бездрабко*

СУЧАСНІ ІСТОРИЧНІ СТУДІЮВАННЯ ДОКУМЕНТА: EN BLOC ET EN DÉTAIL**

У статті висвітлено основні здобутки історико-документознавчих досліджень як напряму спеціальних історичних дисциплін, проаналізовано їх зміст, проблемно-тематичні особливості, значення. Підкреслено роль студій з історичного документознавства для розвитку системи теоретичних знань про документ як історичне джерело.

Однією з особливостей сучасної історичної науки, за визнанням провідних історіографів, є перенесення пошуку значення сучасних метаморфоз із «заповідників однієї науки» у міждисциплінарний простір. Перспективи формування новітніх наддисциплінарних галузей соціогуманітарного знання, трансформованих із «інтердисциплінарності – через «полі-/мультидисциплінарність» до трансдисциплінарності і метанаукових утворень»¹, віддзеркалюють активне «перетікання» здобутків споріднених і суміжних джерелознавчих галузей знань, які вивчають історичне джерело, документ, у документознавство та, навпаки, «оприсутнення» документознавчих ідей у спеціальних історичних дисциплінах (СІД). Укорінення ставлення до документа як інформації впливає на дослідницькі орієнтири, що змінює змістове наповнення дисциплін, узалежнює їх розвиток від можливостей інформаційних технологій та узагальнюючих теоретичних конфігурацій у межах документально-комунікаційних наук. Не можна думати, що розгляд документознавства у контексті СІД є винятковим, а не закономірним підходом до з'ясування особливостей побутування сучасної науки. Порушена проблематика, безперечно, сприяє адекватному осмисленню змін, що відбуваються в історії та документознавстві, створенню в українській науці нового образу про них.

Значну роль в організації та провадженні спеціальних історичних досліджень документа у 1990–2000-х рр. відіграли відділ СІД Інституту історії України НАНУ, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАНУ, університетські спеціалізовані кафедри, Наукове товариство імені Шевченка у Львові, архівні установи. Оприлюдненню актуальної новітньої інформації прислужилися такі авторитетні часописи: «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики» (1997 р.), «Український історичний журнал» (1957 р.), «Пам'ятки» (1999 р.), «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство» (1999 р.), «Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України» (1999 р.), «Студії з архівної справи та документознавства» (1996 р.) та ін. Завдяки цим виданням багато новаторських ідей із теорії та методології СІД пройшли колективне обговорення.

Найсолідніші напрацювання в історичній науці у зазначений час, які справили потужний вплив на розвиток історіографії, теорії, методології документознавства, стосуються джерелознавства. Дисциплінарний статус джерелознавства як процесу пізнання джерел і системи знань про них, предмет і метод, відноси-

---

* Бездрабко Валентина Василівна – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

** En bloc et en détail (фр.) – Загалом і зокрема.

ни з іншими галузями історичного знання, зокрема СІД, структурування науки залежно від можливих класифікацій історичних джерел, структура джерелознавчого аналізу на кожному його етапі, історіографія джерелознавства – ці та інші питання дослідники розглядають найактивніше. Задані часом актуальні питання, звернуті до наукової громади, детермінували низку цікавих творчих проєктів, значна частина яких належить історикам Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У цей час з'явилося багато підручників і навчальних посібників, інших навчально-методичних видань, зосереджених на осмисленні актуальних теоретичних і методологічних проблем джерелознавства та СІД, засвоєнні новітніх методів опрацювання джерел, з'ясуванні автентичності та достовірності інформації, пошукові, виявленні, дослідженні невідомих пам'яток, прочитанні опублікованих документів тощо². Проте погоджуємося з думкою більшості фахівців, що справжньою подією в українському джерелознавстві досліджуваного проміжку часу став вихід у світ підручника для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів – «Історичне джерелознавство» (2002 р.)³. Промотором ідеї його написання виступили провідні науковці КНУ ім. Тараса Шевченка. Довкола Я.С.Калакури, як керівника авторського колективу, об'єдналась група великих ентузіастів справи – І.Н.Войцехівська, Б.І.Корольов, С.Ф.Павленко та М.Г.Палієнко. Ставлячись до історичного джерелознавства як спеціальної галузі історичних знань, що «вивчає походження історичних джерел, теорію і методику їх використання в історичних дослідженнях, склад, структуру й функціонування джерельної бази історичної науки»⁴, автори видання виокремлюють такі його складові – теорію джерелознавства та джерелознавчу практику⁵. Якщо перша з них тлумачиться як сукупність систематизованих узагальнених знань про предмет, об'єкт, завдання, методологічні принципи, структуру й місце історичного джерелознавства в історичній науці, то зміст іншої визначається пошуком, виявленням і вивченням конкретних груп джерел із метою експертизи їх інформативної цінності, а також практичного використання документної інформації⁶.

Зміст підручника групується у такі концентри: «Теоретико-методологічні засади історичного джерелознавства» та «Основні групи джерел з історії України». Перший слід розглядати як загальні висновки про історичне джерело, методику пошуку, опрацювання, класифікування й використання історичних джерел і науку, що займається їх студіюванням, а другий – компендіум розгорнутих характеристик речових, зображальних, усних, лінгвістичних, письмових джерел. Із документознавчого погляду цікавими є міркування істориків-джерелознавців про картографічні, діловодні, кінофотофоновідео документи, тобто ті, які є продуктом переміщень наукових ідей історичного картознавства, документознавства, кінофотофоновідео документознавства та джерелознавства окремих груп джерел, суміжних галузей знань, віддзеркаленням зв'язків між ними. Таким чином, у навчальній літературі з історичного джерелознавства було узагальнено новітні наукові ідеї щодо походження, природи, сутності, змісту історичного джерела, торкнувшись принципово важливих проблем, у т.ч. і документознавчого характеру.

Розширення проблематики джерелознавчих досліджень, формування змістових теоретичних схем і методичних узагальнень щодо вивчення історичного джерела, документа, зв'язків між документознавством і джерелознавством, іншими СІД вдало віддзеркалюється в історіографічних студіях цього періоду. Одним із найпримітніших репрезентантів сучасної історіографії є Я.С.Калакура, якому належить цикл розвідок, присвячених структурі історичної науки, співвідношенню її складових, формі взаємодії та змісту кожної з них в умовах міждисциплінарних вторгнень і впливів⁷. Наприкінці 1990-х – на початку

2000-х рр. студії вченого провістили утвердження нової перспективи розвитку СІД – історіографічної.

Серед праць, які становлять неабиякий інтерес для рефлексивного осягнення природи й основних тенденцій розвитку модерних джерелознавства, документознавства, загалом СІД, науки, велике значення має публікація Я.С.Калакура «Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки» (2004 р.). Серцевину суджень відомого історика складають положення про теоретико-методологічні засади структурування та класифікацію СІД. У структурі історичної науки Я.С.Калакура визначає дві підсистеми – саму історію та знання про неї, які виконують специфічні функції «в ній, або по відношенню до неї»⁸. Дослідник виокремлює спеціальні галузі історичної науки та СІД, що різняться спрямуванням об'єктно-предметної сфери. Залежно від гносеологічного об'єкта дисципліни – *методу історичного пізнання чи спеціальних комплексів історичних джерел*, наслідуючи М.Я.Варшавчика, історик пропонує структурувати СІД⁹.

Твердження про те, що домінуючою серед найпоширеніших наукознавчих моделей структурування галузей знань є *предметна* (виокремлено – В.Б.), призвело до погодження професора з відомими міркуваннями, вдало інтерпретованими І.Н.Войцехівською, котра детально довела правомірність їх поділу на дисципліни, що вивчають окремі типи і види джерел, і ті, які розробляють спеціальні методики роботи з ними¹⁰. Заглиблюючись у структуру СІД, Я.С.Калакура стверджує про найбільший сегмент предметів джерелознавчого циклу, для яких об'єктом вивчення виступають основні види джерел. Окреме поцінування знайшли дисципліни, що сконцентровані на письмових і словесних (усно-словесних) джерелах (т.зв. перша підгрупа СІД джерелознавчого циклу) – дипломатика, палеографія, текстологія, епіграфіка, папірологія, епістологія, берестологія, фольклористика тощо. У межах одного переліку можливих варіантів галузей знань, зосереджених на вивченні мовно-закодованої інформації, зауважимо про нерівнозначність об'єктів дослідження. У першому випадку це саме джерело (до прикладу, дипломатика, літописознавство), а в іншому – окремі його елементи (філігранологія, палеографія і т.д.). Безперечно, об'єднуючою ланкою при цьому виступає мова як засіб кодування інформації для її збереження і передачі у часі та просторі. Відтак цілком закономірним виглядає висновок про активне послугування СІД арсеналом суміжних з історією наук – філології, літературознавства, семіотики. Це підтверджує відомі баргівські історіографічні коментарі стосовно складання історичної науки нероздільно з філологією та філософією.

Прагнучи порушити питання історії СІД, сконцентрованих на письмових і усних джерелах, Я.С.Калакура висловив низку слушних думок, продемонструвавши залежність методів вивчення джерел від їх специфіки, а напрямів дисциплінарних досліджень, головних завдань – від походження та пізнавальних мотивів. Наприклад, згідно з судженнями вченого, дипломатика виникла за умов, коли джерелом найбільш вірогідної інформації проголошувалися акти. Перевірка справжності, достовірності актових свідчень конституювала формулярний аналіз документа, що застосовувався для вивчення внутрішньої структури, форми та встановлення вірогідності змісту. Важливим є положення про запозичення методів однієї дисципліни іншою. Цим пояснюється практика оперування, наприклад, методами текстології у межах археографії, дипломатики, палеографії і т.д.¹¹

Другу підгрупу СІД джерелознавчого циклу, на думку Я.С.Калакура, становлять дисципліни, що мають справу із зображальними джерелами. Під «зображальними джерелами» професор розуміє ті, «основна інформація яких закодована у формі різноманітних зображень»¹². На цій підставі до другої підгрупи

СІД зараховано геральдику, нумізматичну, сфрагістику, фалеристику, іконографію, кінофотофонодокументознавство, боністику, філателію, символіку, картографію та ін.¹³ Немовні штучні знаки кодування інформації, використані у кожному конкретному випадку, мають складну схему класифікації. Це утруднює побудову супідрядності дисциплін цієї підгрупи, що й зумовило відсутність у вітчизняній історіографії серйозних теоретичних досліджень міждисциплінарних співвідношень у межах джерелознавчого циклу. Об'єднуючим чинником для всіх СІД Я.С.Калакура називає предмет пізнання – кодування інформації та закономірності формування джерел. Отже, історичне джерело може бути об'єктом вивчення декількох наук водночас¹⁴. Наприклад, картографічний документ усебічно досліджують картографічне документознавство та історична картографія, картознавство; пресу – пресознавство, журналістика, книгознавство і т.д. Спільне у джерелознавчих дисциплінах не заперечує їх відмінне, що й забезпечує самостійний розвиток знань певної галузі¹⁵.

Цікавими є міркування Я.С.Калакури щодо дисциплін, які вивчають специфічні об'єкти та явища історичного процесу. Їх розвиток, на думку авторитетного вченого, досяг такого рівня, що є сенс говорити про трансформування кожної з них у спеціальні галузі історичної науки. Серед них називається археологія, архівознавство, археографія, історіографія, джерелознавство, етнологія та документознавство¹⁶. Я.С.Калакура твердить про остаточне їх конститування як навчальних і наукових дисциплін. Своєрідну розколинку у стрункій системі поглядів дослідника щодо історії спеціальних галузей історичної науки створюють цікаві коментарі стосовно справочинства, під яким дослідник розуміє СІД, що вивчає історію службового діловодства, роботи з документами¹⁷. Предметом справочинства визначаються «документи і документообмін як компонент державного будівництва й управлінської діяльності»¹⁸. Це відповідає традиційним положенням документознавства, а твердження про історію справочинства як фундамент для документознавства і вивчення архівної справи відбувається у руслі традиційної версії походження науки, якщо під «справочинством» розуміти сукупність процесів роботи з документами на рівні установи.

Конституційованими спеціальними галузями історичної науки проголошуються також історичні книгознавство, кодикологія, бібліографія, бібліотекознавство та інші дисципліни, пов'язані з історією книги й бібліотечною справою. Підпорядковуючи їх розвиток об'єкту дослідження – рукописній і друкованій книзі, крім бібліотечної справи, Я.С.Калакура визнає відчутне тяжіння галузей в умовах інформатизації суспільства до здобутків інформатики, наукознавства, теорії комунікації, що не тільки досить чітко відбиває сучасний стан розвитку наук, але мимовільно припускає загальнодокументознавчу перспективу еволюції. Пошуки відповіді на питання про структуру історичної науки та місце в ній СІД переконливо засвідчили доцільність системного підходу. Це забезпечує не лише цілісність розгляду архітектоніки історичної науки, але й інтеграційних міждисциплінарних наслідків для науки. Супідрядність СІД і спеціальних галузей історичної науки наперед детерміновані їх змістом і значенням.

Консеквентним продовженням міркувань Я.С.Калакури стали публікації І.Н.Войцехівської. Зокрема, ідеться про статтю «Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми»¹⁹, в якій було порушено проблему співвідношення джерелознавства з іншими спеціальними галузями історичної науки, а саме історіографією, архівознавством, бібліотекознавством, археографією, бібліографією, інформатикою і т.д. Як і М.Я.Варшавчик, Я.С.Калакура, І.Д.Ковальченко та інші історики-джерелознавці, І.Н.Войцехівська наголошує на необхідності врахування специфіки кожної загальної структурної одиниці історичної науки, що впливає на зміст частковостей. Отже, історичне документознавство так само може вивчатися з позицій теорії, методології, методи-

ки та практики. Наслідуючи міркування І.Н.Войцехівської, можна припустити – теорія документознавства є системою наукових знань про об'єктивні властивості документа, що розкривають його соціальну та гносеологічну природу, а методологія науки – системою знань, на основі яких формуються метод і методика документознавства. Предметний аспект змісту документознавства полягає у виділенні окремих проблем науки, груп документів, сфер суспільного життя тощо, а функційний – відбиває основні етапи організації роботи з документами. Показовою ознакою конституювання дисципліни дослідниця називає «спроможність ... вирішувати методологічні проблеми самостійно», а це перебуває у прямій залежності від розвитку історичної науки²⁰. Судячи з цього, становлення документознавства стало можливим лише за умов відповідного стану розвитку історичної науки, її підсистем. Ці та інші погляди І.Н.Войцехівської за умов вдалої екстраполяції і віднайдення асоціативних, сумісних за природою, рядів дозволять урізноманітнити сучасні бачення структури і змісту історичного документознавства²¹.

Спираючись на умовиводи Я.С.Калакури й І.Н.Войцехівської та розмірковуючи про документознавство як галузь знань, зайняту студіюванням історії, теорії документа, організації роботи з ним, логічно було б розглянути його так само у циклі *джерелознавчих дисциплін*, зосереджених на вивченні джерел чи їх зовнішніх або внутрішніх елементів, тобто першій його підгрупі. Утім, наприклад, у випадку із кінофотофонодокументознавством таке твердження є неоднозначним. Тоді доцільніше випробувати інший підхід у ставленні до документознавства, структурувавши його залежно від виду та специфіки документа, виокремивши загальну і спеціальну частини. Якщо перша з них буде орієнтована на узагальнення історичного, теоретичного, науково-практичного змісту, то друга – вивчення спеціальних його видів.

Хоча більшість теоретичних проблем джерелознавства, що вивчаються дослідниками, базується на студіюваннях письмових джерел, однак чітко простежується прагнення науковців увести у простір теоретико-джерелознавчих суджень про об'єктно-предметну сферу на рівних правах письмові джерела та джерела інших класів. Звідси цілком зрозумілими стають студії загальної філософської проблематики про теорію інформації, філософію комунікації, трактування джерела як абстрактного, більшою мірою ідеалізованого об'єкта. Серйозні теоретичні джерелознавчі студії поза джерелознавством письмових історичних джерел стають не рідкісним явищем, а загальною тенденцією розвитку СІД, орієнтованих не тільки на традиційні джерела інформації і засоби комунікації. Їх мета-наукові дискурси увиразнюють особливості еволюції сучасної науки, а пропонувані парадигми знань відкривають нові перспективні шляхи її побутування.

Відгукуючись про тематику історико-джерелознавчих студій досліджуваного відтинку часу, відзначимо зростання уваги до «діловодної» документації, датованої переважно ХХ ст., її формальних і змістових особливостей, спричинених об'єктивними і суб'єктивними чинниками, середовища створення, історичних схем документообігу, класифікацій документів, що посилювало позиції документознавства у масиві СІД. Із-поміж таких привертають увагу праці, присвячені давно й успішно апробованому об'єкту в українській історичній науці – документам установи чи організації. Хронологічно ці історичні джерела як об'єкти дослідження датуються ХХ ст., а за походженням – «виринають» із непростих суспільно-політичних подій у житті країни, народжених діяльністю радянських органів влади чи «оформлених» національних рухів. Конкретизуючи твердження, поцінуємо, для прикладу, публікації В.М.Ковальчука та Г.Ю.Каніщева²². У першому випадку джерелознавчі студії обмежувалися зосередженням на документах мережі ОУН (б) і запілля УПА (друга половина 1942 – початок 1945 рр.), а у другому – робітничо-селянської інспекції (РСІ)

Харківщини (1920-ті – початок 1930-х рр.). Необхідність розгорнутих комплексних і системних студій спонукала дослідників до вивчення діловодства, зокрема з'ясування особливостей документообігу, нормативно-методичного забезпечення документування та функціонування інформації, розкриття призначення різних видів документів, класифікації та джерелознавчої критики діловодної документації, виявлення особливостей у справочинстві різних військових округ, РСІ тощо. Пріоритетною для В.М.Ковальчука також виявилася тема діяльності канцелярій та архівів осередків, схема їх підпорядкованості в організації роботи з документами²³.

Уведення в науковий обіг за останні два десятиліття величезного масиву раніше засекречених документів радянських спецслужб спричинило їх активне опрацювання. На хвилі зростаючого інтересу до політичної, соціально-економічної, культурної історії нашої країни 1920–1930-х рр. і відкриття «спецхранів» архівів природно вмотивованими виглядають наукові публікації Р.Ю.Подкура²⁴. Загалом оперування дослідниками документами колишніх спецслужб поставило на порядок денний питання їх джерелознавчої критики. Після статті С.І.Білоконя²⁵, який одним із перших порушив цю тему, з'явилися результати-відповіді на запити суспільства і науки на державному рівні. Це завершилося появою відповідного нормативно-методичного документа – рекомендацій щодо опрацювання архівно-слідчих справ, базованих на загальній характеристиці документів²⁶. Р.Ю.Подкур став одним із перших апробантів запропонованої методики, що дозволило досліднику скласти доволі повну картину про номенклатуру документів спецслужб, їх родо-видову класифікацію, тематику, інформаційний потенціал, ступінь вірогідності інформації тощо. Тут важливо відзначити акцентуацію уваги дослідника на зв'язку між відомими суспільно-політичними явищами і зростанням недостовірності документної інформації, підпорядкованої певним ідеологічним настановам. Проте, за справедливим зауваженням Р.Ю.Подкура, масове фальшування документної інформації, незважаючи на її недостовірність, є дуже достовірною ілюстрацією історії епохи²⁷. Близькою за об'єктом і манерою провадження дослідження вважаємо дисертацію Е.П.Петровського, присвячену джерелознавчому вивченню архівно-слідчих справ кінця 1930-х рр.²⁸

Звично, що поряд із «діловодною» документацією ХХ ст. у джерелознавстві традиційно активно вивчається хронологічно давніший історичний документ переважно ХVІІІ–ХІХ ст. Невід'ємною рисою практично кожного такого дослідження є активне порушення науковцями важливих тем – термінологічні роз'яснення складових документа та його види, встановлення автентичності, класифікація документів, особливості документування й документообігу, функціонування канцелярії й архіву, службові обов'язки діловода, канцеляриста, архіваріуса. Не претендуючи на вичерпність «ілюстративного матеріалу» до зроблених зауваг, звернімося до конкретних прикладів. Так, привертають увагу джерелознавчі студії історика-джерелознавця Ю.В.Легуна. Коло багаторічних інтересів науковця – історичні джерела з генеалогії загалом і, зокрема, селян²⁹. Ю.В.Легун розглядає різні види світських, церковних документів, проводить їх класифікацію, з'ясовує рівень інформаційного наповнення, визначає методику опрацювання, вивчає походження. Висновки автора про класифікацію джерел є особливим внеском у теорію класифікації документів. Виокремлення найбільших груп документації – церковної, державно-адміністративної, господарсько-фінансової, судово-поліцейської, – супроводжувалося розкриттям відмінностей їх змістових і формулярних особливостей, відкритого і прихованого інформаційного потенціалу. Вивчення шляхів «міграції» документів і утворення фондів ретроспективно увиразнює особливості функціонування документних потоків.

Показовими історико-джерелознавчими працями у руслі досліджуваної теми є розвідки Ю.І.Головко³⁰, більшість яких присвячені джерелам з історії митниць Південної України, датованих кінцем XVIII – початком XIX ст. Належність дослідниці до джерелознавчої наукової школи Запорізького національного університету (науковий лідер – А.В. Бойко), увиразнює інтерес до вивчення діловодної документації, особливостей функціонування канцелярій, архівів митних установ. Ю.І.Головко акцентувала увагу на системі діловодства митниць, механізмові фондування документів, їх класифікації, закономірностях і напрямках руху службової документації, формулярній специфіці документальних джерел митних установ та їх еволюції. Дослідниця виокремлює ряд цікавих історико-документознавчих спостережень щодо тенденції посилення регламентації документування, особливостей еволюції документів від колезького до виконавчого діловодства, зокрема зміни структури документа, запровадження рукописних і друкованих бланків, уніфікації текстової частини документа (введення службової термінології, ділового стилю мовлення), залежності між еволюцією митного управління і «митного діловодства». Подібний інтерес до історичних джерел виявляє і В.М.Константинова. Цього разу об'єктом для загальних висновків слугує комплекс письмових джерел із соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.³¹ Історичні умови виникнення джерел, специфіка документів, особливості функціонування документопотоків, аналіз їх ознак, еволюція формулярів, кількісний вираз реконструкції інформативних можливостей – такі основні концепти більшості наукових розвідок дослідниці.

Закріпленню популярності історії діловодства й документа в історичних дослідженнях сприяли студії ще одного представника запорізької джерелознавчої наукової школи – С.Г.Гузенкова³². Розмаїття дослідницьких об'єктів було збагачене за рахунок метричних книг. Зосередившись на комплексі джерел, пов'язаних із церковною реєстрацією актів громадянського стану Півдня України у другій половині XIX ст. – на початку XX ст., було проаналізовано особливості розвитку метричних книг, динаміку змін їх форм, виявлено текстологічну специфіку метричних записів, зокрема антропоніміки, географічної атрибуції, конфесійної й статевої належності особи, категорій «звання», визначено інформативні можливості книг задля реконструювання суспільної ситуації регіонального, державного масштабу, соціальної історії – рівня і сезонного характеру народжуваності й смертності, вікової структури населення, напрямів шлюбної міграції, сезонних і вікових особливостей укладення шлюбів, відновлення історії сімей тощо. Усебічно студіюючи метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст., С.Г.Гузенков, окрім суто історичних та історико-демографічних проблем зосередився на дослідженні формуляра документа, функціонуванні й зберіганні метричних книг, ступені вірогідності інформації, особливостях фіксованої інформації³³.

Помітним внеском в історію статистичної документації стали джерелознавчі публікації Т.В.Привалко³⁴. Орієнтуючись на джерела з історії дворянства Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст., автор проводить внутрішню і зовнішню наукову критику обліково-статистичних джерел станового характеру (губернські родовідні книги, гербовники, списки титулованих родів), церковного обліку (метричні, сповідальні, клірові книги), галузевої (аграрна, промислова, освітня, правова) статистики, зауважуючи на справочинних особливостях їх укладання. Характеристика окремих видів облікових і статистичних документів увиразнює історію документа в українських землях, існування якого регламентувалося імперським центром і доповнювалося традиціями місцевого діловодства.

Необхідно відзначити й праці М.М.Капраля, присвячені джерелознавчому вивченню фінансової документації – фінансових книг (шосові, чиншові, чопові

реєстри, записи про видатки, прибутки тощо) Львова XVI ст.³⁵ Ставлячи за мету виявити інформаційну цінність цього виду документа для демографічних і соціотопографічних студій, автор передовсім відповів на питання щодо національної й професійної структури населення, міграційних процесів у Львові, суспільної ієрархії львівських міщан, соціотопографічного розвитку міста тощо, залишивши на маргінесі джерелознавчі особливості фінансових книг. Проте побіжний аналіз історії формування фінансових книг, чинників їх видової диференціації, зовнішньої та внутрішньої характеристик зміцнили позиції спеціальних документознавчих методів дослідження у джерелознавстві.

Загалом для значної частини історико-джерелознавчих досліджень 1990–2000-х рр. історико-діловодні сюжети слугують невід'ємним вкрапленням. Утім, міцнішають позиції студій з історії діловодства, залишаючись у масиві малодосліджених і гостро актуальних. Відзначимо розвідки І.Л.Синяка про джерела з історії діловодства запорізького козацтва доби Нової Січі (1734–1775 рр.)³⁶. Ретельно вивчаючи їх, автор з'ясовує функції канцелярій (військової, похідної військової та паланкових), визначає штат і компетенцію посадовців, окреслює особливості документування й комплекси документів, відстежує особливості документообігу між Запоріжжям і київською губернською канцелярією, установами Гетьманщини, Кримським ханством, Новосербією, Слов'яносербією, російськими і слобідськими полками, Військом Донським, урядниками Правобережної України. Сфокусувавши увагу на зовнішньому і внутрішньому документообігові, І.Л.Синяк проводить видову класифікацію діловодної документації, вивчає особливості формуляра документів різних видів. Суттєвим висновком автора є твердження про тривкість українських традицій діловодства попри намагання імперського центру нівелювати їх. Таким чином, студії І.Л.Синяка, що завершилися оригінальним дисертаційним дослідженням, продовжили презентаційну лінію можливостей міждисциплінарного розгляду документів і сукупності процесів, пов'язаних з їх створенням і функціонуванням у момент оперативної дії, залежностей інформації від історичних обставин походження.

Треба сказати, що поживлення у 1990–2000-х рр. інтересу до історії українського козацтва загалом висунуло у першорядні теми актуалізацію відповідної джерельної бази. Практичні джерелознавчі студії торкаються питань археографічного освоєння історичних документів, вивчення середовища їх створення та побутування у загальному й конкретному аспектах. Саме тому публікації ширшої тематики Л.З.Гісцової, Н.В.Ченцова, О.М.Апанович, Т.Г.Кукік, О.О.Посунько, Г.К.Швидько та інших дослідників частково торкаються історії канцелярій і канцеляристів, діловодства й архівів, класифікації та формулярного аналізу документів³⁷.

Особливістю дослідження історії діловодства є багатоаспектне дисциплінарне студювання. Промовистим прикладом стали наукові праці Ю.С.Кондратюк³⁸, проваджені у «релігієзнавчому руслі», попри вивчення «формування церковно-парафіяльного діловодства Волинської єпархії синодального періоду УПЦ», православних інституцій і духівництва як суб'єктів складання церковно-парафіяльного діловодства Волинської єпархії наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.³⁹

Важливим темам з історії діловодства присвячені наукові розвідки В.В.Бездрабко, О.М.Загорецької, С.Г.Кулешова, Н.О.Леміш, Ю.І.Палехи, Т.М.Пронь⁴⁰. Твердячи про тісну залежність між розвитком діловодства й документознавства, дослідники наполягають на тому, що складні й суперечливі питання природи і змісту дисципліни можуть бути викладені з більшою точністю лише через призму серйозних історичних розробок історії діловодства й архівної справи. Задля успішного розкриття еволюції діловодства, учені прикликають на допомогу потужну репрезентацію зовнішніх і внутрішніх чинників його розвитку, орієнтуючись на раціональний спосіб зрозуміння специфіки конкретної історичної епо-

хи. Відтак, висновки дослідників про пряму залежність становлення документознавства від модернізації діловодства й архівної справи, управлінської сфери в умовах тривання активних пошуків відповіді на питання про зміст науки, її загальну й спеціальну складові залишаються актуальними.

Близькою до історії діловодства є ще одна історична тема – історія державних установ. Цікаві монографічні дослідження вийшли з-під пера В.С.Шандри⁴¹. Особливу увагу приділено вивченню губернаторської канцелярії, нормативно-правовій регламентації її діяльності, специфіці документів і правилам зовнішнього документообігу, загалом організації діловодства. Таким чином, невинятковість напряму досліджень В.С.Шандри – історія державних установ – підкреслюється у розвідках історика непересічним інтересом до діловодних та архівних служб, управлінських документів, зокрема процедури їх створення й функціонування. Тією чи іншою мірою історія установ і діловодства розглянута у працях В.О.Венгерської, В.Б.Молчанова, В.І.Орленко, В.В.Панашенко, А.Ю.Скрипник та ін.⁴²

Помітну роль для розвитку історичного складника у документознавстві відіграють історико-книгознавчі дослідження, в яких наголошується на належності книги до особливого виду документа. Продемонстрований Г.М.Шведовою-Водкою масштаб можливих багатоаспектних порівнянь книги і документа озброїв дослідників історії й теорії книги серйозним методологічним арсеналом. Праці Н.Л.Малиновської, М.Б.Боянівської, С.О.Булатової, М.К.Іваннікової, О.М.Колосовської, Г.В.Корнеевої, Н.Р.Миронець, І.О.Римарович і багатьох інших якісно збагатили систему знань не тільки книгознавства, бібліотекознавства та бібліографознавства, але й документознавства у найзагальнішому його трактуванні⁴³.

Важливе значення для розвитку документознавства мало становлення кодикології як науки, що всебічно вивчає рукописну книгу. Накопичення знань про рукописну книгу як вид історичного джерела та документа (в умовах розширення змісту цього поняття) справило сильний вплив на розвиток документознавства. *Рукописна книга* як об'єкт вивчення фактично відкрила простір для альтернативного варіанту наукових пошуків, знявши напругу між традиційним розумінням документа та книги, виконаної недрукарським способом, тобто рукопису.

Формуванню української кодикологічної школи сприяла напружена праця невеликого колективу Інституту рукопису НБУВ НАН України на чолі з науковим лідером – Л.А.Дубровіною, ґрунтована на доробку авторитетних попередників⁴⁴. Теоретичні основи кодикології знайшли виклад у відомих монографічних дослідженнях Л.А.Дубровіної, побудованих згідно з класичними вимогами фундаментального і системного представлення ідей, поглядів, концепцій і конкретних знань⁴⁵. Студії Л.А.Дубровіної є показовими для модерного розвитку історико-джерелознавчих, архівознавчих, документознавчих досліджень, які стали успішним демонструванням перетворення «колекції несистематизованих знань», простої сукупності методів і домовленостей у струнку, якісно новітню наукову систему. Тривале розроблення теми завершилося низкою фундаментальних висновків, які стали засновковими для дальшої еволюції кодикології як спеціальної історичної дисципліни, що розвивається на стику джерелознавства, книгознавства, документознавства, і присвячена всебічному вивченню рукописної книги та кодикографії. Це визначає її характер, методи та види описів. Комплексно студіюючи теоретико-методологічні засади розвитку історико-кодикологічних досліджень української книги, що виявляються у визначенні автором об'єкта, предмета, напрямів і завдань кодикології та кодикографії, розробленні термінологічного апарату, репрезентації рукописної книги як самостійної культурологічної системи, створенні археографічної, кодикологічної та документально-інформаційної моделей даних, методик кодикографування й

класифікації кодикографічних описів тощо, Л.А.Дубровіна окреслила перспективу розвитку всієї палітри всеохоплюючого конкретизованого вивчення книжково-рукописної культури. Висновок дослідниці про те, що взаємодія рукописної книги із зовнішнім середовищем здійснюється на всіх генетично-структурних рівнях форми й змісту книги став основоположним для найповнішого вивчення цього виду документа⁴⁶. Інформативно-комунікативний процес суспільного обігу письмового книжкового джерела розглядається Л.А.Дубровіною як передача традицій і розвитку духовної спадщини у загальному її розумінні. Завдяки зробленим висновкам було започатковано розгляд рукописної книги як виду історичного джерела, документа у складній системі ретроспективних і перспективних моделей документально-комунікаційної діяльності суспільства.

Дослідження арабських, латинських, слов'янських кириличних, польських, єврейських, грецьких та інших рукописів стало змістом наукової діяльності провідних фахівців Інституту рукопису НБУВ НАН України – О.В.Савченко, О.О.Хамрай, Є.К.Чернухіна, Л.А.Гнатенка, О.А.Іванової, М.К.Іваннікової, С.В.Булатової, О.М.Гальченко та ін. Як наслідок, маємо значний здобуток колективу, який не тільки формально означив складання української кодикологічної наукової школи, але й реальне інтегрування СІД із філологічними науками та науками документально-комунікаційного циклу⁴⁷. Особливого поширення набули текстологічні дослідження, проваджені із залученням дослідницького арсеналу палеографії, семіотики, герменевтики та теорії комунікації⁴⁸. Розроблення методики вивчення історичних документів посіло гідне місце у працях співробітників Інституту рукопису НБУВ НАН України, що призвело до появи циклу публікацій, зосереджених на методиці археографічного, кодикографічного описів історичних документів, зміст якої виявляється у наслідуванні класичних зразків моделі репрезентації пам'ятки та врахуванні модерних умов побутування вторинної ретроспективної інформації⁴⁹.

У 1990–2000-х рр. поживаються студіювання з дипломатики – науки про історичні правові документи, що вивчає час і місце їх походження, автентичність, ступінь вірогідності, форми, змісту, функціонування. Серед українських дослідників, які активно займаються дипломатикою, особливо варто поцінувати студії О.А.Купчинського, О.Я.Мацюка, Ю.А.Мицика, Ю.М.Русакової та ін.⁵⁰ Їм належить розроблення історіографічних, історичних, загальних теоретичних питань дипломатики, а також конкретні дослідження, присвячені виявленню різних видів, типів і жанрів писемних пам'яток, їх усебічному науковому аналізу, зокрема з'ясуванню дипломатичної структури та провенієнції, будови формулярів і клаузул, зв'язку між змістом, формою і походженням, класифікації актів, методиці реконструкції архівів, текстів документів.

Завдяки своїм ґрунтовним дослідженням у галузі дипломатики, палеографії, джерелознавства, історичного документознавства й архівознавства в історію історичної науки ввійшов О.А.Купчинський. Результати його десятилітніх студій викладено у багатьох наукових публікаціях⁵¹ і фундаментальних монографіях – «Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти» (2004 р.), «Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова» (1998 р.), що здобули високу оцінку колеґ⁵². О.А.Купчинському належить заслуга виявлення в архівах України, Польщі, Литви, Росії й Ватикану найповнішого корпусу документальних джерел Галицько-Волинського князівства кінця XII – першої половини XIV ст. Уперше запропоновано концепцію й методологію реконструкції середньовічного архіву та комплексного вивчення документальних пам'яток. Львівський дослідник провів різнобічний дипломатичний аналіз актів і документів, розробив засади наукової експертизи документальної спадщини на предмет ориґінальності, автентичності, джерелознавчої вагомості для розкриття

історичних фактів, подій і явищ. До реконструйованого складу увійшли оригінальні та копійні автентичні документи, відтворені з літописів, судово-адміністративних книг, метрик тощо. В основу класифікації виявлених документів лягла ознака достовірності чи оригінальності. Значне місце відводиться висвітленню структури, засад і схеми функціонування князівської канцелярії, а компаративний аналіз, вибудований за допомогою апелювання до західноєвропейського досвіду, підтверджує висновок про високий рівень організації, злагоженості функціонування цієї ланки управлінського апарату. Із лінгвістичного боку студіювання історичних документів, оперті на фонетичні, морфологічні, орфоепічні, синтаксичні, пунктуаційні, лексичні аспекти тексту розкривають особливості мови документів епохи середньовіччя. Запропонована О.А.Купчинським методика виявлення і дослідження документів у напрямку реконструкції текстів із польських, угорських, німецьких, латиномовних історичних джерел засвідчена успішною апробацією, а оприлюднений корпус актів Галицько-Волинського князівства «заповнює прогалину в українському, загальнослов'янському та європейському історичному джерелознавстві й документознавстві епохи середньовіччя»⁵³.

Організаційна розбудова історичної науки, а з нею й спеціальних історичних дисциплін, уведення джерелознавчих спецкурсів у систему фахової підготовки істориків, урізноманітнення методів і техніки ведення досліджень, заснування нових галузевих періодичних видань сприяли розвиткові літописознавства. Сучасне вітчизняне літописознавство репрезентоване низкою праць (П.П.Толочко, Ю.А.Мицик, Я.І.Дзира, М.Ф.Котляр та ін.), які є надзвичайно важливими для джерелознавчої думки⁵⁴. Архівний евристичний пошук, що увінчався відкриттям нових документів (Ю.А.Мицик), раціонально виважений перегляд усталених від авторитетної наукової традиції О.О.Шахматова, М.Д.Присьолокова, Л.В.Черепніна схем історії давньоруського, галицько-волинського літописання (П.П.Толочко, М.Ф.Котляр), методика та методологія вивчення козацьких літописів XVIII ст. як історичних джерел, історіографічних пам'яток, історично-літературних творів, свідчень історичного мислення особи (Я.І.Дзира) справили вагомий вплив на розвиток літописознавства в Україні.

Упродовж 1990–2000-х рр. з'явилися різнопланові дослідження, які можна класифікувати за змістовою чи предметно-тематичною ознаками. Це – історичні, теоретико-фундаментальні, теоретико-прикладні, науково-технологічні розв'язки, присвячені спеціальним видам історичних документів, наприклад, кінофотофонодокументам (КФФД), музичним, технічним документам. До першого тематичного блоку належать розвідки з історії Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного), репрезентовані загальними історичними оглядами у виконанні О.М.Базанової, Н.М.Слончак, Н.М.Топішко, які, між іншим, на рівні окремих зауваг, пов'язаних зі специфікою КФФД, порушують історію їх комплектування, зберігання та особливостей користування⁵⁵. Важливе значення для конституювання кінофотофонодокументознавства мають наукові студії Л.П.Маркітан і Н.М.Слончак⁵⁶.

Узагальнюючі статті про дисципліни, що займаються вивченням КФФД, з'явилися на початку 1990-х рр. Тоді вперше кінофотознавство та фонодокументалістику було розглянуто як історичні дисципліни. Авторами статей виступили відомі дослідники – Л.П.Маркітан і Н.М.Слончак, які через історію КФФД продемонстрували накопичення знань про них і складання відповідних галузей. Ознаки, властивості, функції, класифікація КФФД, міждисциплінарні зв'язки лягли в основу стисло розкриття теорії дисциплін. Незважаючи на констатацію загальновідомих фактів і положень, поява окремих публікацій, присвячених кінофотознавству та фонодокументалістиці як СІД стала помітною подією,

що увиразнилася в історії документознавства з декількох основних причин. По-перше, ствердженням належності цих галузей знань до історичних наук, а, по-друге, визнанням їх конституційованості. І хоча наприкінці 2000-х рр. ці положення не розглядаються беззастережно та викликають більше критики, ніж схвалення, проте варто позитивно поцінувати спроби подати узагальнений розгляд дисциплін в історичному дисциплінарному контексті, порушивши, таким чином, проблему розширення наукового простору вивчення КФФД.

Наявність у робочих зошитах «Української архівної енциклопедії» (2006–2007 рр.) статей, присвячених фото- і фонодокументознавству, «провокує» на порівняльний аналіз із попередніми пропозиціями. Тут ми не зустрічаємо понять «кінофотознавство» чи «фонодокументалістика». Вони вкладаються у ширший термін, що здобув більше визнання фахівців – фонодокументознавство та фотодокументознавство, при відсутності статті про кінодокументознавство. Їх відрізняє стрункіший виклад інформації про зміст дисциплін, зокрема термінологічне означення. Визначальним при цьому виступає переконання автора статей (Л.П.Маркітан) у тому, що фонодокументознавство та фотодокументознавство є спеціальними історичними дисциплінами, які досліджують фото- і фонодокумент як історичні джерела⁵⁷. Твердження про абсолютну об'єктивність фотодокумента є неправомірним, а виклад провадження наукової критики обмежується «загальними принципами критики» історичного джерела. Таким чином, очевидно, що автор «виводить» їх зміст, спираючись на джерелознавчі традиції, і мимохідь продовжує вважати фоно- та фотодокументознавство розділами історичного *джерелознавства*, а не документознавства. Відгукуючись про наукову проблематику фонодокументознавства, Л.П.Маркітан зауважує, що дисципліна «перебуває на початковому етапі і потребує пильної уваги та розробки відповідних методик дослідження»⁵⁸. Тому підміна документознавства джерелознавством виглядає радше не як парадокс, а як умотивований становищем галузей наукових знань на початку ХХІ ст. висновок. Правда, розвиток самого джерелознавства у 1990–2000-х рр. відзначається складністю, зумовленою інтеграційними процесами у середовищі не лише гуманітарних дисциплін, і фраза, кинута чверть століття тому В.В.Фарсобіним: «На питання, що є джерелознавство, відповідають по-різному» – залишається актуальною⁵⁹.

Сучасна література довідково-бібліографічного змісту, яка з'явилася завдяки старанням ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного та Державного комітету архівів України протягом останнього десятиліття, докладно зафіксувала основні наукові досягнення архівістів щодо впорядкування КФФД, зокрема представивши засоби інтелектуального доступу, спродуковані науковою обробкою документів, їх описом, створенням типової інформаційної моделі⁶⁰. Таким чином, збільшення кількості проблемно-тематичних праць із кінофотофонодокументознавства та якісне зростання рівня теоретичних узагальнень засвідчує становлення цього виду спеціального документознавства за активної участі істориків-джерелознавців та архівістів.

Уявлення про те, що є музичним документом, почало складатися ще у середині ХІХ ст. Тоді з'являються одні з перших праць, присвячені вивченню пам'яток музичної писемності у виконанні Д.В.Розумовського, І.І.Сахарова, В.К.Ундольського⁶¹, які, за справедливим зауваженням Є.О.Бобкова, хоча й містили цікаві спостереження, проте були позбавлені висновків і узагальнень⁶². Праці «старателів» історії, палеографії музичного письма заклали підвалини майбутніх студій особливого джерелознавчого напрямку, які відчутно поживались у 1960–1970-х рр. Новий етап у студіюванні музичних документів починається в 1990-х рр. Серйозні розробки у галузі музичного документознавства належать Л.Г.Тупчієнко-Кадировій. Видані впродовж 1990–2000-х рр. праці цього автора засвідчили стабільний інтерес до вивчення музичного документа як

соціального явища, теоретичних і практичних аспектів описування, класифікації, пошуку у базі даних на прикладі архівних фондів особового походження⁶³. Основними об'єктами досліджень Л.Г.Тупчієнко-Кадирової стали особа-фондоутворювач, музика як змістове ядро документа, її структура. Відтак аналізуються форма і зміст музичного документа, залежність його інформації від об'єктивних і суб'єктивних факторів, її види, ознаки для класифікації й одиниці поділу, зокрема нотний рукопис, нотне видання, музичний звукозапис, електронний нотно-звуковий документ. Запропоновані Л.Г.Тупчієнко-Кадировою методики описування, класифікації, пошуку музичних документів ґрунтуються на інтегрованому підході, який створено на основі архівного описання, частково бібліотечного, кодикологічного, музейного описів, матричного гіпертексту у базі даних, створеній у середовищі CDS/ISIS Windows (версія 1.4, 2002 р.), що вказує на наслідування теоретико-методологічних засад кодикологічної школи Л.А.Дубровіної, технології матричного гіпертексту В.Г.Овчинникова⁶⁴.

Важливим напрямом вивчення музичного документа є його бібліографування. Поява перших фундаментальних наукових ретроспективних нотних каталогів, анотованих покажчиків, персональних бібліографій у виконанні Н.О.Герасимової-Персидської, Л.А.Дубровіної, Л.П.Корній, Е.С.Клименко та інших дослідників підкреслила започаткування нового етапу музичного бібліографування, а, отже, і вкорінення студіювань музичного документа загалом⁶⁵.

Не було обійдено увагою й картографічні документи. Досліджуваний період відзначений пошкваленням розвитку історичних картографії й картознавства, історії картографування та картографії. Сутність цих наукових дисциплін становить студіювання карти (збірок карт) як історичного джерела, засобу комунікації, а також процесів, методики, методології їх розроблення та особливостей функціонування (у т.ч. електронних карт). Складність поставлених завдань диктує ігнорування «єдино вірного» підходу до їх розв'язання. Тому пропозиції картографічного джерелознавства, загальна теорія карти в контексті історії культури, соціокультурної діяльності, зокрема мистецтва, релігії, ідеології сприяли створенню широких концептуальних засад уніфікації тематичної термінології, аналізу періодизації карт і картографічного матеріалу, їх класифікації, археографічного опрацювання й публікації, створення бібліографічних покажчиків, тобто узагальнення теоретичного й науково-практичного досвіду. Праці Г.В.Боряка, М.Г.Вавричин, І.Б.Гирича, Я.Р.Дашкевича, Я.І.Жупанського, М.П.Крикуна, О.А.Купчинського, У.Р.Кришталович, Т.Ю.Лютюї, Р.І.Сосси, Ф.П.Шевченка та інших дослідників стали важливим внеском у розвиток основних напрямів вивчення карти та атласу як історичних джерел, еволюції історичної картографії й джерелознавства⁶⁶. Висновки науковців про евристику масивів карт, видове різноманіття картографічних документів, що, безперечно, дало плідний матеріал для виконання теоретичних студій, формування видових ознак карт у зв'язку із загальною теорією і технікою картоскладання, особливості «відомчого картографування» сприяли розробленню концепції джерелознавчого освоєння карт минулих століть, яка спирається на використання картографічного методу у формуванні методик джерелознавчого їх аналізу, перспектив використання картографічного моделювання під час роботи з традиційними письмовими історичними джерелами й документами. Важливим історико-картографічним напрямом останніх років стало створення фундаментальних зведених бібліографій і науково-археографічних довідників, що розкривають стан вивчення карти, виокремлення регіонального і національного контекстів⁶⁷.

Солідним здобутком української картографії початку 2000-х рр. стало втілення ідеї національного атласу України. У 2008 р. світ побачило фундамен-

тальне комплексне видання – «Національний атлас України»⁶⁸, в якому представлено 845 карт із додатковою картографічною інформацією (легенди, карти-врізки, діаграми, графіки, фотоілюстрації та ін.)⁶⁹. Науковим керівником укладачів карт блоку «Історія» виступив директор Інституту історії України НАНУ академік НАН України В.А.Смолій. Карти, загальною кількістю 79 одиниць (8,2% від генеральної сукупності картографічного матеріалу, зібраного у виданні), об'єднано у чотири розділи, що висвітлюють давню історію, середньовіччя та ранній новий час, нову й новітню добу України. Автори розділу доклали неабияких зусиль задля адекватного відображення особливостей і просторових закономірностей поширення природних об'єктів і соціальних явищ, інтенсивності прояву зв'язків і взаємодії, залучивши на допомогу найновітніші досягнення картографування. Незважаючи на відчутні зміни на рівні структурної організації історичних карт, їх тематики і, зрештою, змісту слід відзначити прагнення розробників зберегти головний принцип попередників – систематизований, уніфікований виклад картографічної інформації з екстраполяцією на пізнання природи і суспільства в єдності та взаємодії.

Попри прогресування у вивченні картографічних документів, актуальними завданнями залишається дослідження їх як першоджерел історичної науки, якості старих картографічних творів, зокрема топографічних, із погляду математичної основи, точності, докладності, наочності, змін способів зображення й умовних позначень, змін елементів географічної оболонки (населені пункти, берегова лінія, гідрографія, шляхи сполучення, ландшафт) тощо.

Оптимізація документального наповнення інформаційної інфраструктури науково-технічної інформацією спонукала до активнішого дослідження технічних, зокрема патентних, нормативних документів зі стандартизації, промислових каталогів тощо. На тлі вдосконалення національної системи науково-технічної інформації актуальною потребою стала належна організація створення й надання споживачам науково-технічної інформації. Відтак, вивчення технічної документації виявилось на часі. Яскравим продовженням напружуваль Р.В.Бичківського, М.Д.Гінзбурга, Г.І.Солоїденко та інших фахівців стали розвідки Л.П.Пасічник, яка розглянула й детально охарактеризувала патентні (опис винаходу, патент), нормативні документи зі стандартизації (стандарт, технічні умови, настанови, технічні регламенти) та промислові каталоги (номенклатурний каталог, лист-каталог, проспект), запропонувала фасетну класифікацію⁷⁰. Приділення Л.П.Пасічник значної уваги перспективі бібліографічного опису технічної документації сприяло вдосконаленню моделі репрезентації документа та вторинної інформації про нього. Зроблені науковцем на основі аналізу структури й документної інформації розгорнуті висновки відкривають шлях для дальших досліджень специфіки створення й функціонування технічної документації, удосконалення спеціальної документознавчої термінології.

Поряд з активізацією досліджень загальних джерелознавчих теоретичних і методологічних проблем, окремих видів історичних джерел, наприклад, акти, літописи, КФФД, музичні, картографічні документи, книга (у т.ч. рукописна) помітно зростає інтерес до їх елементів. У зв'язку із цим відчутно збільшується кількість сфрагістичних студій⁷¹. Об'єктами наукових розвідок стають донедавна «табуйовані» матеріали, наприклад, печатки світських і духовних установ, перебування яких у полі зору дослідників не допускалося з огляду на відомі суспільно-політичні обставини. Як серйозні репрезентанти церковної сфрагістики заявили про себе В.П.Перкун і І.Б.Скочиляс, яким належить низка цікавих розвідок⁷². І хоча у цьому випадку маємо справу з науковими студіями загального сфрагістичного змісту, проте висновки, зроблені їх авторами, мають непересічне значення для збагачення системи знань про печатки як елемент засвідчення достовірності інформації. Складені характеристики sigillum'ів пра-

вославних, греко- й римо-католицьких, лютеранських культових установ та духівництва, їх класифікації, визначення функційних особливостей і ступеня інформативного насичення в ув'язці з традиціями діловодства релігійних інституцій розкривають значення печаток як джерел з історії церкви, особливостей і взаємин духовної ієрархії. Козацьким печаткам Гетьманщини XVII–XVIII ст. присвячено наукові публікації І.М.Ситого⁷³. Еволюція козацьких печаток, їх класифікація згідно з функційним призначенням, належністю, практикою діловодства, а також наукова критика, встановлення значення як історичного джерела – звична схема сфрагістичних досліджень. Утім, як і у випадку з І.Б.Скочилиас і В.П.Перкуном, із документознавчого погляду особливо цінним є розроблення І.М.Ситим печаток у контексті історії документа, діловодства, установ, еволюції державності й української культури.

Із розвитком філігранології в Україні нерозривно пов'язана наукова творчість О.Я.Мацюка. Керуючись ідеями та науковими знахідками авторитетних українських і зарубіжних дослідників, О.Я.Мацюк розвинув думку про те, що кожен аркуш паперу, який містить водяний знак, є історичним документом. Вивчення палеографічних, геральдичних, генеалогічних та інших особливостей філіграней XV–XIX ст. породжує ґрунтовні висновки про джерельне значення водяних знаків для встановлення дати, місця укладання документа, підтвердження достовірності документної інформації, викриття сфальшованих документів⁷⁴. Утверджуючи тематику філігранології, О.Я.Мацюк сприяв визначенню дослідницьких напрямів, завдань дисципліни, а, модифікуючи їх зміст за західноєвропейським зразком, розширив об'єкт дослідження. Відтак технологія виробництва паперу, історія його розповсюдження, еволюція папірень, генеалогія їх власників, геральдика фірмових водяних знаків та значення, економічні зв'язки країн виробників паперу з країнами-споживачами, історія торгівлі папером, характеристика технічного обладнання підприємств (мануфактур), якості, асортименту, формату паперу та способів його вживання визначалися О.Я.Мацюком як основні завдання філігранології. Більш, ніж тридцятирічне захоплення історією паперу, папірництва, філігранями спричинило появу цікавих, із перспективою міждисциплінарних розширень продовжувачами справи, непересічних праць – «Історія українського паперу» (1994 р.) і «Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст.» (1992 р.)⁷⁵. «Як на справжнє повчіння в українській філігранології треба вказати на «вторгнення» О.Мацюка у цілком невивчену ділянку»⁷⁶, цим самим «фактично започаткувавши в Україні нову дисципліну – філігранологію»⁷⁷. Значення філігранологічних студій полягало в удосконаленні наукової критики історичних документів, накопиченні та розвитку знань про документ, зокрема, його матеріальну складову та інформаційний потенціал.

Попри вивчення конкретних видів документів чи їх елементів в історичній науці міцніють позиції дисциплін, орієнтованих на сферу практичної документної діяльності. До таких належить археографія. Помітно зростає популярність археографічних студій загального й конкретного проблемно-тематичного змісту, а у цьому контексті – біографістичного вивчення наукової творчості діячів науки⁷⁸. Цьому сприяло відродження діяльності академічної Археографічної комісії (1987 р.), заснування Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України (1991 р.), розгортання ними дослідної й едиційної діяльності, розроблення теоретичних питань. Історія новітньої української археографії як спеціальної історичної дисципліни нерозривно пов'язана з іменами Г.В.Боряка, Л.М.Демченко, Л.А.Дубровіної, О.І.Журби, Ф.В.Стояна, В.І.Ульяновського, В.М.Хмарського, В.С.Шандри та інших дослідників⁷⁹. Магістральним напрямом археографічних студій є вивчення архівних документальних інформаційних ресурсів, писемних пам'яток для залучення до науково-

го обігу, збирання архівних і рукописних джерел, їх пошук, опис, опублікування з метою інформаційної репрезентації документів на різних рівнях організації побутування. Особливістю модерної археографії є розширення кола документів, які розглядаються для «переведення» з однієї зовнішньої і внутрішньої форми в іншу. Серед них – текстові рукописні або такі, що можуть сприйматися як текстові – музичні, аудіовізуальні, образотворчі, графічні джерела, джерела на нетрадиційних носіях (електронні документи, тривимірна графіка). У 1990-х рр. з'являється низка методичних рекомендацій щодо підготовки джерел до опублікування, які сприяли укоріненню археографічного напрямку досліджень документів⁸⁰. Загалом критичні праці з археографії, бібліографії, діловодства та інших сфер роботи з документами створюють сприятливі умови не тільки для збагачення досліджень історичних джерел, але й відкривають нові можливості осягнення феномена документа як об'єкта вивчення істориками у конкретній сфері практичної діяльності, залишаючись, таким чином, актуальними.

Отже, більшість сучасних історико-документознавчих студій провадиться у руслі СІД. Основними напрямками досліджень стали: 1) генеза документа; 2) еволюція характеристик змісту і форми документів; 3) визначення сутності процесів формування і розвитку видів і класів документів, документації; 4) класифікація документів; 5) умови створення та функціонування документації; 6) історичні форми документальної комунікації, сфери практичної діяльності з документами. Особливий акцент дослідників на студіях з історії документної інформації, способах документування, середовищі створення та функціонування документа (письмового і неписьмового), еволюції документно-інформаційної діяльності взаємно збагачує дисципліни та увиразнює зміст історичного й загального документознавства. Відзначимо різке підвищення інтересу істориків до «діловодної документації», інших систем документації (церковна, фінансова, статистична) тощо як історичного джерела, що продовжило в історичному джерелознавстві славні творчі традиції О.І.Гуковського, Б.М.Кочакова, К.Г.Мітєва, С.О.Нікітіна, В.І.Стрельського, М.М.Тихомирова та ін. На тлі дальшого розгортання традиційних класичних історико-джерелознавчих і документознавчих сюжетів з'являються неоджерелознавчі замальовки⁸¹. Кількісне зростання наукових досліджень сприяє якісному відшліфовуванню методики вивчення історичних документів, а поява новітніх студій із теорії джерелознавства – розбудові конструктивів дослідження об'єкта, предмета дисципліни. Підтримка у фахових осередках істориків вселяє віру у позитивну перспективу документознавства як історичної дисципліни.

¹ *Репина Л.* «Вызов и ответ»: перспективы исторической науки в начале нового тысячелетия // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.3. – Ч.І. – К., 2008. – С.13.

² *Богдашина О.М.* Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навч.-метод. посіб. – 2-е вид., доп. та перероб. – Х., 2005. – 192 с.; *Бондаренко Г.В.* Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни: Навч. посіб. – Луцьк, 1997. – 222 с.; *Його ж.* Історичне пізнання: питання теорії і практики: Навч. посіб. для студ. іст. фак. / Інститут змісту і методів навчання; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – 226 с.; *Воронов В.І.* Джерелознавство історії України: Курс лекцій / Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 336 с.; Джерелознавство історії України: Конспект лекцій, метод. рек. та плани практич. занять / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича / Г.М.Скорейко (уклад.). – Чернівці, 2003. – 140 с.; Етнографічне джерелознавство: Метод. рек. / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича / М.К.Чучко, В.В.Грябан (уклад.). – Чернівці, 2008. – 55 с.; *Кончук І.М.* Джерелознавство: Навч.-метод. посіб. / Ніжинський держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2004. – 88 с.; *Копилов С.А.* Джерелознавство нової і новітньої історії країн Європи і Америки: Навч.-метод. посіб. / Кам'янець-Подільський держ. ун-т. –

Кам'янець-Подільський, 2007. – 46 с.; *Підгасцький В.В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття: Навч. посіб. для історичних ф-тів ун-тів / Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2001. – 392 с.; *Самойленко О.Г.* Спеціальні історичні дисципліни: навч. посібник для студ. заоч. форми навчання / Ніжинський держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2004. – 132 с. та ін.

³ Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. – К., 2002. – 488 с.

⁴ Там само. – С.11.

⁵ Там само. – С.12.

⁶ Там само.

⁷ *Калакура Я.* Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни (далі – СІД): питання теорії та практики. Зб. наук. праць. – К., 2004. – Ч.11. – У 2-х ч.: Ч.1: До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України. – С.37–52.

⁸ Там само. – С.37.

⁹ Там само. – С.38–40.

¹⁰ *Войцехівська І.Н.* Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство (далі – ААД): Міжвід. наук. зб. – К., 2001. – Вип.3. – С.255–270; *Калакура Я.* Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки. – С.41.

¹¹ *Калакура Я.* Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки. – С.42.

¹² Там само. – С.43.

¹³ Там само. – С.44.

¹⁴ Там само. – С.45–46.

¹⁵ Там само. – С.46.

¹⁶ Там само. – С.49.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Войцехівська І.Н.* Структура історичного джерелознавства: традиції та сучасні проблеми. – С.255–270.

²⁰ Там само. – С.265.

²¹ *Кулешов С.* Історичне документознавство: зміст та основні завдання наукового напрямку (до постановки проблеми) // Архіви України. – 1998. – №1/6. – С.9–18.

²² *Ковальчук В.М.* Джерела з історії мережі ОУН (б) і запілля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942 – на початку 1945 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2005. – 19 с.; *Каніщев Г.Ю.* Документи робітничо-селянської інспекції Харківщини 1920–1934 рр. як історичне джерело: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2003. – 17 с.

²³ *Ковальчук В.М.* Виявлення організаційних документів ОУН і запілля УПА на ПУЗУ в 1943 – на поч. 1945 р. // Український історичний збірник. – 2004. – Вип.6. – С.355–364; *Його ж.* Діловодство та архівна справа в УПА на Північно-Західних Українських землях в 1943 – на поч. 1944 рр. // Наукові записки: Збірн. праць молодих вчених та аспірантів. – К.; Хмельницький, 2002. – Т.8 (Ч.П). – С.178–187 та ін.

²⁴ *Подкур Р.Ю.* Особливості дослідження архівно-слідчих справ ДПУ-НКВС як джерела з історії України // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. праць. – К., 1998. – С.63–65; *Його ж.* Інформаційно-аналітичні матеріали ВНУК-ДПУ як джерело до вивчення діяльності політичних партій на Поділлі // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1997. – Вип.2. – С.219–237; *Його ж.* Інформаційні повідомлення ДПУ як джерело вивчення колективізації в Україні // Історичне краєзнавство і культура: Матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції. – К., Х., 1997. – С.227–229 та ін.

²⁵ *Білоконь С.І.* Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України. – К., 1994. – Вип.3. – С.90–101.

²⁶ Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. пр. / Український держ. НДІ архівної справи і документознавства; Держархів

Служби безпеки України / Р.Я.Пиріг (ред.). – К., 1998. – 161 с.; *Гранкіна О.В., Омельчук Д.В., Московченко Н.П.* Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-і рр.: Методичні рекомендації. – К., 1997. – 35 с.

²⁷ *Подкур Р.Ю.* Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – С.12.

²⁸ *Петровський Е.П.* Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2006. – 20 с.

²⁹ *Легун Ю.В.* Церковні візитації XVIII–XIX ст. як генеалогічне джерело // Сторінки історії: Зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип.22. – С.178–185; *Його ж.* Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. – Вінниця, 2005. – 516 с.; *Його ж.* Викупні документи аграрної реформи як джерело з генеалогії та історії селянських родин (за матеріалами Подільської губернії) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2005. – Вип.81. – С.93–96; *Його ж.* Класифікація джерел генеалогічного характеру селянських родин Правобережної України // СІД: питання теорії та методики: Зб. наук. праць. – К., 2005. – Ч.12. – Ч.І. – С.249–270; *Його ж.* Матеріали місцевих контор удільних відомств в Подільській губернії як історичне джерело // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип.10: Серія: історія. – Вінниця, 2005. – С.370–375; *Легун Ю.В., Петренко О.С.* Ревізійний перепис населення 1795 р.: Брацлавська губернія. – Вінниця, 2003. – 284 с.

³⁰ *Головко Ю.І.* Класифікація документальних джерел з історії становлення південноукраїнських митниць (1776–1819 рр.) // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. праць / Ред. кол.: В.М.Вашкевич та ін. – Запоріжжя, 2003. – С.112–133; *Її ж.* Зберігання службової документації в архівах митних установ Південної України (1776–1819 рр.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя, 2003. – Вип.7. – С.209–215; *Її ж.* Особливості створення та різновиди документів митних установ Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя, 2001. – Вип.6. – С.139–150; *Її ж.* Відомості митних установ як джерело до історії митниць Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. // Наук. записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т.7. – С.182–196 та ін.

³¹ *Константінова В.М.* Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2004. – 21 с.; *Її ж.* «Грамота на права и выгоды городам Российской империи» як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – С.25–29; *Її ж.* Атласи Новоросійської губернії як джерела з соціально-економічної історії міст кінця XVIII століття // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля: Наук. журнал. – Луганськ, 2001. – №10. – С.31–35; *Її ж.* Військово-топографічні описи Південної України першої половини XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 2001. – Вип.6. – С.228–230 та ін.

³² *Гузенков С.* Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.; *Його ж.* Метричні книги як джерело з соціальної історії Південної України другої половини XIX – початку ХХ ст.: інформативні можливості (на матеріалах Державного архіву Запорізької області) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т.6. – С.206–209; *Його ж.* До питання про методику обробки метричних книг // Наук. записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т.7. – С.334–338; *Його ж.* Метричні книги як джерело з локальної історії Південної України другої поло-

вини ХІХ – початку ХХ ст. (за матеріалами про село Друга Миколаївка Бердянського повіту Таврійської губернії) // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД. – К., 2003. – Т.9. – С.45–48 та ін.

³³ *Гузенков С.* Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2005. – С.8–13.

³⁴ *Привалко Т.В.* Обліково-статистичні джерела з історії дворянства Лівобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний університету імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 18 с.

³⁵ *Капраль М.М.* Фінансові книги Львова другої чверті ХVІ ст. як джерело дослідження історичної демографії та соціотопографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1996. – 23 с.

³⁶ *Синяк І.Л.* Джерела з історії діловодства запорізького козацтва доби Нової Січі (1734–1775): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут укр. археографії та джерелознавства. – К., 2006. – 20 с.; *Його ж.* Документообіг останнього Коша Запорозького з Гетьманщиною // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2006. – Т.12. – С.72–90; *Його ж.* Діловодство паланкових канцелярій періоду Нової Січі (1734–1775) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т.10. – С.197–215; *Його ж.* Паспорти як різновид засвідчувальної документації Коша Нової Січі (1734–1775) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Вип.4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Острог, 2004. – С.129–140.

³⁷ *Абросимова С.В.* Чумак О.М. До історії Нової Сербії (документи з архіву канцелярії Новосербського корпусу) // Південна Україна ХVІІІ–ХІХ ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип.2. – С.19–27; *Апанович О.М.* Архів Коша Запорозької Січі // Архіви України. – 1989. – №6. – С.13–27; Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т.1. – 696 с.; К., 2000. – Т.2. – 752 с.; К., 2003. – Т.3. – 952 с.; *Гисцова Л.З.* Архів Коша Нової Запорозької Січі // Нариси історії архівної справи в Україні: Навч. посіб. / За заг. ред. І.Б.Матяш і К.І.Климової. – К., 2002. – С.137–144; *Гурбик А.* Правові відносини та судочинство в Запорозькій Січі // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ – Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.). – К., 1993. – Вип.1. – С.157–162; *Кузик Т.* Писар Війська Запорозького Низового Олексій Петруша (матеріали до біографії) // Київська старовина. – 2003. – №6. – С.133–140; *Олійник О.Л.* Кошовий писар // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С.269; *Його ж.* Кошова канцелярія // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С.267; *Лиман І.І.* Стосунки Коша Війська Запорозького і київських митрополитів з церковних питань в період Нової Січі // Запорізький державний університет: Наукові праці історичного факультету. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип.ІІ. – С.50–61; *Панашенко В.О.* Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині // Ділова документація Гетьманщини: Збірник документів. – К., 1993. – С.5–22; *Плецький С.Ф.* Військові канцеляристи // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С.76; *Його ж.* Військовий товмач // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С.76; *Посунько О.М.* Документи до історії гайдамацького руху в діловодних матеріалах канцелярії Нової Січі та Новосербського корпусу // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю ХІІІ Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – С.109–111; *Стафійчук В.В.* Відбиття статусу Нової Запорозької Січі у формулярах листування з гетьманом К.Розумовським // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – К.; Запоріжжя, 1997. – С.349–351; *Ченцова Н.В.* Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі як джерело до вивчення козацьких біографій // Історія і особистість історика: Збірн. наук. праць, присвячених 60-річчю ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С.139–154 та ін.

³⁸ Кондратюк Ю.С. Історіографія досліджень церковнопарафіяльного діловодства II половини XIX – початку XXI ст. // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2007. – №6 (56). – С.3–6; *Її ж.* Метричні книги Волинської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. Особливості формування та ведення // Збірник навчально-методичних матеріалів і наук. статей історичного факультету. – Вип.13. – Луцьк, 2007. – С.7–12; *Її ж.* Основні функції органів управління Волинської єпархії щодо церковнопарафіяльного діловодства наприкінці XVIII – початку XX століть // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах – Дніпропетровськ, 2008. – №1 (57). – С.19–22 та ін.

³⁹ Кондратюк Ю.С. Православні інституції та духовенство як суб'єкти формування церковнопарафіяльного діловодства Волинської єпархії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 / Національний ун-т «Острозька академія». – Острог, 2008. – 20 с.

⁴⁰ Бездрабко В. Діловодство у переддень народження документознавства: особливості побутування та вплив на еволюцію науки про документ // Наукові праці МДГУ: Науково-методичний журнал. – Т.88. – Вип.75: Історичні науки. – Миколаїв, 2008. – С.156–165; *Її ж.* Формування єдиної державної системи діловодства і розвиток управлінського документознавства: залежності й інвазії // Вісник ДАКККіМ: Наук. журнал. – 2008. – №2. – С.80–86; *Її ж.* Трансформації тлумачення діловодства як відзеркалення становлення документознавства // Вісник Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – №2. – С.105–110; *Її ж.* Діловодство у контексті державного управління Російської імперії XIX ст. як чинник становлення документознавства // Історичний журнал. – 2008. – №5. – С.62–72; Загорецька О. Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у 1950–1980-х рр. // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т.11. – С.177–182; *Її ж.* Організація діловодних служб Державного сенату Української Держави // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т.5. – С.113–115; Кулешов С. З історії організації наукових досліджень процесів діловодства в Україні у 1920–1930-х роках // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т.11. – С.164–167; Леміш Н.О. Форми реєстрації документації в канцелярії чернігівського цивільного губернатора в першій половині XIX ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – 2008. – Т.16. – С.93–96; Палеха Ю. До історії організації діловодства в державному апараті українських урядів 1917–1918 рр. // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т.12. – С.132–136; Пронь Т.М. Діловодна документація Херсонської губернської земської управи як джерело вивчення обортового переселенського руху селян Південної України у кінці XIX – на початку XX ст. // Південний архів: Історичні науки / МОН України; Херсонський держ. ун-т. – Херсон, 2005. – Вип. XX. – С.74–78 та ін.

⁴¹ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К., 2005. – 427 с.; *Її ж.* Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – 75 с.

⁴² Бойко В.М. Джерела до історії державного управління та місцевого самоврядування України / Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, органів місцевого самоврядування, держ. підприємств, установ і організацій. – Чернігів, 2005. – 60 с.; Венгерська В.О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX століття / НАН України; Інститут історії України / В.Г.Сарбей (відп. ред.). – К., 1997. – 41 с.; Молчанов В.Б. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. / НАН України; Інститут історії України. – К., 2007. – 113 с.; Надолішній П.І. Теорія та історія державного управління: Навч. посіб. / Національна академія держ. управління при Президентові України; Одеський регіональний ін-т держ. управління. – Одеса, 2006. – 126 с.; Орленко В.І. Історія державного управління в Україні: Навч. посібник / Київський національний торговельно-економічний ун-т. – К., 2001. – 268 с.; Панашенко В.В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.) / НАН України; Інститут історії України. – К., 1997. – 74 с.; Скрипник А.Ю. Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАНУ. – К., 2006. – 245 с. та ін.

⁴³ *Боянівська М.Б.* Українська рукописна книга в XV – першій половині XVII ст.: виробництво і поширення: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Л., 1994. – 26 с.; *Булатова С.О.* Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських XVII – сер. XIX ст.: походження, доля та історико-книгознавча реконструкція: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К., 1999. – 17 с.; *Іваннікова М.К.* Кирилична світська книга XVII ст. в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: історико-кодикологічний опис: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К., 2003. – 18 с.; *Колосовська О.М.* Дослідження та колекціонування стародруків кириличної книги в Галичині (кінець XVIII – перша половина XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08. – К., 1998. – 17 с.; *Корнєєва Г.В.* Українська дитяча книжка Східної Галичини: історико-книгознавчий аспект (друга половина XIX ст. – 1939 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Київський національний ун-т культури і мистецтв. – К., 2005. – 18 с.; *Миронець Н.Р.* Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р.Штейнгеля: формування, зміст, доля: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. – К., 2004. – 18 с.; *Римарович І.О.* Родові книгозбірні Правобережної України XVIII ст. у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: історія та бібліографічна реконструкція: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. – К., 2001. – 17 с.; *Малиновська Н.Л.* Українська книга другої половини XIX – першої чверті XX століття на Півдні України: історико-книгознавчий і бібліографічний аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К., 2005. – 19 с. та ін.

⁴⁴ *Геппенер М.В., Візир М.П., Шубинський Й.В.* Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР: огляд, опис, публ. / Відп. ред. О.А.Лазаревський. – К., 1969. – 152 с.

⁴⁵ *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – 312 с.; *Ї ж.* Кодикографія – археографія – кодикологія (взаємозв'язки та розмежування) // Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992. – С.7–31; *Ї ж.* Українська рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип.1 (4). – С.59–70; *Ї ж.* Інформаційно-документальні описи писемних джерел: бібліографія, археографія, кодикографія // Бібліотечний вісник. – К., 1992. – №1. – С.13–29; *Ї ж.* Сучасні проблеми едіційної археографії // Методичні рекомендації по передачі текстів документів XV–XVIII ст.: Матеріали наради. – К., 1990. – С.89–94 та ін.

⁴⁶ *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія як спеціальні історичні дисципліни в дослідженнях історії української рукописної книги: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.09 / АН України; Інститут історії України. – К., 1993. – С.37.

⁴⁷ *Гальченко О.М.* Історичні форми книги // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип.3. – С.124–142; *Гнатенко Л.А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: Каталог. – К., 2003. – 274 с.; Грецькі рукописи у зібраннях Києва: Каталог / Упор. Є.Чернухін. – К., Вашингтон, 2000. – 384 с.; Грецькі актові документи і листи з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського АН УРСР: Каталог рукописів XVI–XIX ст. / Уклад. Є.Чернухін. – К., 1991. – 54 с.; *Дубровіна Л.А.* Кодикологія як спеціальна історична дисципліна, об'єкт, предмет, методи і перспективи досліджень в Україні // СІД: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Зб. наук. пр. на пошану акад. В.А.Смолія: У 2 ч. – К., 2000. – Ч.1: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – С.337–342; *Ї ж.* «Архівна та рукописна Україніка»: до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип.2. – С.182–209; *Ї ж.* Структура і зразки кодикологічного опису східнослов'янської рукописної книги // Архівна та рукописна українська: матеріали розширеної міжвід. наради. – К., 1992. – С.92–115; *Дубровіна Л.А.* Перспективи изучения отечественной средневековой книжности и автоматизированная система «Памятники письменности и печати» // Библиотечно-информационные систе-

мы: Сб. науч. тр. – К., 1990. – С.18–32; *Дубровіна Л.А., Гнатенко Л.А.* Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик // Вид. підг. І.П.Чепіга за участю Л.А.Гнатенко. – К., 2001. – С.74–104; *Дубровіна Л.А., Гальченко О.М., Іванова О.А.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992. – 152 с.; *Іванова О.А.* До питання датування рукописних книг (за матеріалами фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип.7. – С.204–216; *Її ж.* Рукописні книги XVI ст. у фондах Інституту рукопису НБУ імені В.І.Вернадського // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І.Вернадського. – К., 2003. – Вип.9. – С.465–474; *Іваннікова М.К., Іванова О.А.* Рукописна кирилична книга XVI–XVII ст.: основні принципи атрибуції // Арх. України. – 2002. – №4/6. – С.169–178; Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: Каталог. – Вип. 2: Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів Інституту рукопису (1615–1817) / Археогр. опрацювання Т.В.Міцан. – К., 2003. – 479 с.; Каталог арабських рукописей из ЦНБ им. В.И.Вернадского АН УССР / Сост. А.В.Савченко. – К., 1988. – 67 с.; *Хамрай О.О.* Практика графічного аналізу почерку в кодикологічному опису рукописів // Сходознавство. – 2000. – №9/10. – С.45–66; *Її ж.* До питання формалізації типів почерку єврейських рукописів // Східний світ. – 1995–1996. – №2/1. – С.126–132; *Чернухін Є.К.* Грецька рукописна спадщина в Києві: історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст. – К., 2002. – 326 с. та ін.

⁴⁸ *Гнатенко Л.А.* Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV–першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1996. – Вип.3. – С.39–57; *Її ж.* До історії вивчення т.зв. другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. – К., 1995. – Вип.2: Матеріали наукової конф. пам'яті Лідії Петрівни Жуковської. – С.49–52; *Її ж.* Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропоімів Синодика кінця XVI ст. // Мовознавство. – 1995. – №6. – С.47–53; *Хамрай О.О.* Практика графічного аналізу почерку в кодикологічному опису рукописів // Сходознавство. – 2000. – №9/10. – С.45–66 та ін.

⁴⁹ *Дубровіна Л.А.* «Інтелектуальне» повернення історичної спадщини: до проблеми опису та реєстрації документальної інформації в Національній архівній та бібліотечній автоматизованій системі України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип.6. – С.261–270; *Її ж.* «Архівна та рукописна Україніка»: до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системах НАІС // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип.2. – С.189–209; *Дубровіна Л.А.* Проблема стандартизації описання рукописних и архивных фондов для создания автоматизированных информационных массивов // Библиотека – Информатизация – Наука: Тезисы докл. и сообщ. Респ. науч. конф. (8–10 окт. 1991 г., г.Киев). – К., 1991. – Ч.1. – С.31–33; *Дубровіна Л.А., Ясулайтис В.А.* Использование математических методов и средств вычислительной техники в кодикологических исследованиях рукописных книг // Информатика и науковедение: Тезисы докладов Всесоюз. науч. конф. – Тамбов, 1988. – С.118; *Лозицький В.С., Боряк Г.В., Дубровіна Л.А.* Національна архівна інформаційна система України і «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні. – К., 1996. – Вип.1. – С.12–18; *Іванова О.А., Дубровіна Л.А.* Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И.Вернадского и создание базы данных «Кодекс» // ААД: Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип.5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С.45–55; *Ульяновський В.І., Дубровіна Л.А., Новохатський К.Є.* Архівна та рукописна Україніка: програма виявлення, обліку, опису архівних документів, рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України: Матеріали розширен. міжвід. наради «Архівна та рукописна україніка», Київ, 17 жовт. 1991 р. – К., 1992. – С.51–62 та ін.

⁵⁰ *Купчинський О.А.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Наукове товариство імені Шевчен-

ка. – Л., 2004. – 1282 с.; *Його ж.* Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова / НАН України; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1998. – 98 с.; *Мицик Ю.А.* Про видання «Українського жіночого дипломатарія доби Гетьманщини» // СІД: питання теорії та практики. – 2000. – Т.5. – С.26–31; *Його ж.* З матеріалів до «Українського дипломатарію XVI–XVIII ст.» // Наук. записки Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Історія. – 1998. – Т.3. – С.33–43; *Русакова Ю.М.* Неавтентичні документи Києво-Печерського монастиря XVI–XVII ст.: текстологія та поземельний аспект побутування: Автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2008. – 20 с.; *Страшко В.* Рекомендації до складання подокументних описів актових книг Правобережної України XVI–XVII ст. / Держкомархів України, ЦДІАК України. – К., 2002. – 100 с. та ін.

⁵¹ *Купчинський О.А.* Грамота Галицько-Волинського князя Романа Мстиславовича з умовною датою 1201 – початок 1203 року // Пам'ятки. – 2006. – №6. – С.21–36; *Його ж.* Історіографія публікацій та досліджень документальних матеріалів Галицько-Волинського князівства (загальний огляд) // Архіви України. – 2006. – №1/3. – С.103–121; *Його ж.* Неавтентичні акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть // Архіви України. – 2005. – №5/6. – С.12–23; *Його ж.* Згадки про акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть у тогочасних і пізніших документальних пам'ятках: до питання реконструкції архіву // ААД. – К., 2005. – Вип.8. – С.36–40; *Його ж.* Автентичні акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII–XIV ст. // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2005. – №4. – С.44–46; *Його ж.* Згадки про акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть у тогочасних і пізніших документальних матеріалах (до проблеми відтворення української середньовічної документальної спадщини) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Л., 2005. – Вип.39/40. – С.351–374; *Його ж.* Про деякі способи уточнення дат пізньосередньовічних документів у археографічній практиці // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Л., 2002. – Вип.37. – С.455–464; *Його ж.* Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV – першої половини XV століть // Записки НТШ. – Л., 1997. – Т.ССХХХІІІ: Праці історично-філософської секції. – С.333–359; *Його ж.* Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії галицько-волинських земель XIII – першої половини XV ст. // Записки НТШ. – Л., 1997. – Т.ССХХХІІІ: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С.44–108; *Його ж.* Перші датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVI ст. // Записки НТШ. – Л., 1991. – Т.ССХХІІ: Праці історично-філософської секції. – С.256–269 та ін.

⁵² Див., напр.: *Дубровіна Л.А.* Перше фундаментальне дослідження з історії архіву Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. // Архіви України. – 2005. – №1/3. – С.651–654; *Кравченко В.* Олег Купчинський. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. // Критика (Київ). – 2006. – Ч.4. – С.20 та ін.

⁵³ *Купчинський О.А.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.10 / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. – К., 2006. – С.28.

⁵⁴ *Гуцаленко Т.* Хроніки василіанських монастирів як джерело вивчення історії Західної України: (Огляд матеріалів відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України і ЦДІА України у Львові 1760–1930 рр.) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України. – Л., 1992. – Вип.1. – С.4–16; *Дзира І.* Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти / НАН України; Ін-т історії України. – К., 2006. – 567 с.; *Його ж.* Літописна спадщина козацьких канцеляристів 30–80-х рр. XVIII ст.: методика дослідження // СІД: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – Ч.12, у 2 ч. – Ч.П: На пошану академіка НАН України, Героя України, доктора історичних наук, професора П.Т.Тронька з нагоди 90-річчя від дня народження. – К., 2005. – С.198–209; *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинський літопис: дослідження. Текст. Коментар. – К., 2002. – 400 с.; *Мицик Ю.* Острозький літописець // Острозька давнина. – Л., 1995. – Т.1. –

С.69–73; *Стависький В.* Київ і київське літописання в XIII ст. – К., 2005. – 107 с.; *Толочко А.П.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005. – 543 с.; *Толочко О.П.* Записки з галицько-волинського літописання. – К., 2005. – 33 с.; *Толочко П.П.* Давньбурзькі літописи і літописці X–XIII ст. – К., 2005. – 364 с. та ін.

⁵⁵ *Базанова О.М.* ЦДКФФА України: події і люди // *Архіви України.* – 1998. – №1/6. – С.73–85; Інструкція по організації роботи з відеодокументами / Уклад.: *Слончак Н.М., Базанова М.М.;* Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного. – К., 1999; *Маркітан Л.* Кінофотодокументи про події Великої Вітчизняної війни (на матеріалах ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного) // СІД: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів. – К., 2001. – Ч.6, у 2 ч. – Ч.1. – С.342–352; *Слончак Н.* Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С.Пшеничного – скарбниця історії // *Студії з арх. справи та документознавства.* – К., 2002. – Т.8. – С.281–287; *Її ж.* Підготовка до видання анотованих каталогів кінодокументів у ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного // СІД: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів. – К., 2001. – Ч.6, у 2 ч. – Ч.1. – С.352–355; *Її ж.* Відеодокументалістика як історичне джерело // СІД: питання історії та методики. Ч.5 / Історіографічні дослідження в Україні. Вип.10: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України *В.А.Смоля:* У 2 ч. – К., 2000. – Ч.1. – С.322–325; *Топішко Н.О.* Архів кінофотодокументів України // *Енциклопедія сучасної України.* – К., 2001. – Т.1: А. – С.701–702; *Її ж.* Опис фотоальбомів з празького Музею визвольної боротьби України, що зберігаються в Центральному державному кінофотофоноархіві України // *Генеза.* – 1995. – Ч.3. – С.144–146 та ін.

⁵⁶ *Маркітан Л.* Фотодокументи (джерелознавчий аспект) // СІД: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів. – К., 1998. – Ч.2. – С.119–127; *Слончак Н.* Відеодокументалістика як історичне джерело // Спеціальні історичні джерела: питання теорії та практики: Зб. наук. праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смоля (з нагоди 25-річчя наук. діяльності та 50-річчя від дня народження). – К., 2000. – Ч.5, у 2 ч. – Ч.1. – С.322–325.

⁵⁷ *Маркітан Л.* Фонодокументознавство // *Українська архівна енциклопедія: Н–Я.* Робочий зошит / Держкомархів України; УНДІАСД. – К., 2007. – С.177–178; *Її ж.* Фонодокументознавство // *Українська архівна енциклопедія: Н–Я.* Робочий зошит / Держкомархів України; УНДІАСД. – К., 2007. – С.181–182.

⁵⁸ *Маркітан Л.* Фонодокументознавство // *Українська архівна енциклопедія: Н–Я.* Робочий зошит / Держкомархів України; УНДІАСД. – К., 2007. – С.178.

⁵⁹ *Фарсбін В.В.* Источниковедение и его метод: опыт анализа понятий и терминологии. – Москва, 1983. – С.230.

⁶⁰ *Архівні установи України: Довідник.* – Т.1: Державні архіви / Держкомархів України, УНДІАСД; редкол.: Г.В.Боряк (гол.), І.Б.Матяш, Г.В.Папакін. – 2-е вид., доп. – К., 2005. – С.127–145; *Кінолітопис: анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (червень 1945–1955) / Упоряд.: О.І.Селіфонов, Н.М.Слончак, Н.О.Топішко; Держкомархів України; ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного.* – К., 2002. – 486 с. (серія «Архівні зібрання України: Спеціальні довідники»); *Кінолітопис: анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (червень 1956–1965) / Упоряд.: Л.Б.Пількевич, О.І.Селіфонов, Н.М.Слончак, Н.О.Топішко; Держкомархів України; ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного.* – К., 2002. – 624 с. (серія «Архівні зібрання України: Спеціальні довідники»); *Кінолітопис: Україна і Друга світова війна: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіносюжетів, спецвипусків (1939–1945) / Держкомархів України; ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного.* – К., 2005. – 181 с. (серія «Архівні зібрання України. Спеціальні довідники»); *Національний архівний фонд України: засоби інтелектуального доступу до документів: Довідник / Упоряд. Н.М.Христова, В.В.Бездрабко.* – К., 2002. – 167 с. (серія «Міжархівні довідники»); *Слончак Н.* Підготовка до видання анотованих каталогів кінодокументів у ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного // СІД: питання теорії та практики: Зб. наук. праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського. – К., 2001. – Ч.6, у 2 ч. – Ч.1. – С.352–354.

⁶¹ *Разумовський Д.В.* Церковное пение в России. (Опыт историко-технического изложения). – Москва, 1867. – Вып.1; Москва, 1868. – Вып.2; Москва, 1869. – Вып.3; *Его*

же. О нотных безлинейных рукописях церковного знаменного письма. – Москва, 1863; *Его же*. О нотных безлинейных рукописях церковного знаменного пения. – Москва, 1864; Сахаров И. Исследования о русском церковном песнопении // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1849. – Ч.LXI, LXIII; *Ундольский В.* Замечания для истории церковного пения в России. – Москва, 1846 та ін.

⁶² *Бобков Е.А.* К вопросу об историографии и задачах палеографического исследования памятников древнерусской музыкальной письменности // Труды МГИАИ. – Т.24: Вопросы источниковедения истории СССР: Вып.2. – Москва, 1966. – С.73–85.

⁶³ *Тупчієнко-Кадирова Л.Г.* Співвідношення понять «музична інформація» та «музичний документ» // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2004. – №4. – С.23–35; *Її ж.* Музичний документ: аспекти визначення, специфіки видів та описування в режимі електронної каталогізації // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т.12. – С.148–155; *Її ж.* До питання про класифікацію документів архівної музичної спадщини на базі гіпертекстової технології на прикладі рукописів українського композитора Ю.С.Мейтуса (1903–1997) // Библиотечное дело и краеведение. – Вып.5. – Симферополь, 2004. – С.109–124; *Її ж.* Гіпертекстовий класифікатор для наук. документів про гіпертексти // ААД: Міжвідомч. зб. наук. пр. – Вып.6: Джерелознавчі дисципліни. – К., 2003. – С.52–61; *Її ж.* До питання про критерії ціннісної оцінки інформації // Формування національних, загальнолюдських ціннісних орієнтацій студентської молоді: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 11–12 груд. 2002 р. – К., 2002. – С.173–177 та ін.

⁶⁴ *Овчинников В.Г.* Построение самоорганизующейся автоматизированной системы информационного обеспечения на гипертекстовой основе: Науч. доклад. – Москва, 1993. – 140 с.

⁶⁵ Духовний світ бароко: Зб. ст. / Національна музична академія України ім. П.І.Чайковського; Центр музичної україністики / О.С.Тимошенко (ред.), Н.О.Герасимова-Персидська (упоряд.). – К., 1997. – 112 с.; *Корній Л.П.* Історія української музики: Підручник для вищих муз. навч. закл. / Національна музична академія України ім. П.І.Чайковського. – К.; Х., 1997. – Ч.2: Друга половина XVIII ст. – 387 с.; Ч.3: XIX ст. – 477 с.; *Її ж.* Українська шкільна драма і духовна музика XVII – першої половини XVIII ст.: Дис. ... д-ра мистецтвознавства / Київська консерваторія ім. П.І.Чайковського. – К., 1993. – 298 арк.; *Корній Л.П., Дубровіна Л.А.* Болгарський наспів з рукописних нотолінійних ірмолоїв України кінця XVI–XVII ст. / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Інститут рукопису / О.С.Онищенко (ред.). – К., 1998. – 321с. (З історії музичної спадщини України); *Клименко Е.С.* Музичні знаменні рукописи поморської традиції у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип.11. – С.200–213; *Її ж.* Принципи організації каталогу музичної кривої рукописної книги // Бібліотечний вісник. – К., 2007. – №6. – С.3–10; *Її ж.* Півчі знаменні старообрядницькі рукописи у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського // СІД: питання теорії та методики. – К., 2007. – Вип.14. – С.34–42; *Ясиновський Ю.* Українські та білоруські нотолінійні ірмолої XVI–XVIII ст.: каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Л., 1996. – 624 с. (Історія української музики; вип. 2: Джерела) та ін.

⁶⁶ *Бойко Х.* Документальні, картографічні та супровідні рукописні матеріали XIX ст. і їхнє застосування у містознавчих дослідженнях Галичини // Історичне картознавство України: Зб. наук. праць. – Л.; К.; Нью-Йорк, 2004. – С.318–329 [Додаток А: Комплексна документація для проведення містознавчих досліджень Галичини. – С.320–329 (Огляд ф. 186 ЦДІАЛ України)]; *Гульовський І.М.* Картографічні матеріали в архівах Львова // Укр. іст. журн. – 1991. – №3. – С.108–111; *Долінська М.Л.* Українська дільниця Львова у XVI–XIX ст. (соціотопографічна характеристика): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський держ. ун-т ім. І.Франка. – Л., 1997. – 24 с.; *Кришталович У.* Найдавніші рукописні карти Галичини (сс. Підтемне, Кугаїв, м-ко Раковець) // Історичне картознавство України: Зб. наук. праць. – Л.; К.; Нью-Йорк, 2004. – С.187–194; *Її ж.* Рукописні карти Галичини XVII–XVIII ст. // Картографія та історія України: Зб. наук. праць. – Л., 2000. – С.218–228; *Її ж.* Рукописні карти Галичини XVIII століття // Записки НТШ. – Т.СХХІ: Праці комісії спеціальних (допоміжних)

дисциплін. – Л., 2002. – С.416–434; *Лісовська Є.* Кадастрові карти як джерело до історії Галича ХІХ ст. // *Картографія та історія України.* – Л.; К.; Нью-Йорк, 2000. – С.245–251; *Мацюк О.* Про спільне видання «Показчик до кадастрових карт» // *Картографія та історія України.* – Л.; К.; Нью-Йорк, 2000. – С.242–244; *Самарський В.* Історія формування колекції карт і планів відділу давніх актів ЦДІА України у Львові // *Картографія та історія України: Зб. наук. праць.* – Л., 2000. – С.215–217; *Сварник І.* Картографічні матеріали фонду генерала Й.-М.Вітошинського // *Історичне картознавство України: Зб. наук. праць.* – Л.; К.; Нью-Йорк, 2004. – С.207–213; *Його ж.* До історії Архіву карт у Львові // *Картографія та історія України: Зб. наук. праць.* – Л., 2000. – С.211–214; *Сосса Р.* Картографування території України від найдавніших часів до 1941 р.: Бібліографічний показчик. – К.: Інститут історії України НАН України; Книжкова палата України, 2007. – 240 с.; *Масіук О.* Zbiory map i operatów Kadastru Galicyjskiego przechowywane w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym we Lwowie (СРАНЛ). Komisja Krajowa Podatku Gruntowego 1813–1939 // *Rocznik Historyczno-Archiwalny.* – Przemyśl, 1998. – Т.ХІІІ. – S.101–107 та ін.

⁶⁷ *Паславський Т.Б.* Актуальні питання «бібліографічного джерелознавства» в галузі історичної картографії України // *ААД: Міжвідомч. зб. наук. праць* – К., 2002. – Вип.5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С.249–260; *Його ж.* Метод картографування в етнографії і деякі методологічні питання національного ретроспективного картографічного репертуару (видань до ХІХ ст.) // *Наук. праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського.* – К., 2002. – Вип.8. – С.490–499; *Його ж.* Бібліографія історичної картографії України: актуальні питання обсягу і змісту об'єкта // *Бібліотечний вісник.* – 2001. – №6. – С.19–24 та ін.

⁶⁸ Національний атлас України. – К., 2008. – 440 с.

⁶⁹ *Шпак А.П., Руденко Л.Г., Борковська А.І.* Перший Національний атлас України // *Вісник НАН України.* – 2008. – №3. – С.3–12.

⁷⁰ *Пасічник Л.П.* Видова класифікація стандартів // *Звітна наукова конференція викладачів, аспірантів, співробітників і студентів РДГУ, 20–22 квіт. 2005 р.* / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Рівне, 2005. – С.6–8; *Її ж.* Інновації у сфері стандартизації як необхідна умова інформаційного забезпечення суспільних реформ // *Наук. праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського.* – К., 2005. – Вип.14. – С.570–580; *Її ж.* Класифікація нормативних документів із стандартизації // *Звітна наукова конференція викладачів, аспірантів, співробітників і студентів РДГУ, 20–22 квіт. 2004 р.* / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Рівне, 2004. – С.31–34; *Її ж.* Інновації у сфері охорони промислової власності: нові види патентів // *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського.* – К., 2004. – Вип.13. – С.237–243; *Її ж.* Особливості патентних документів та форм інформаційного обслуговування ними // *Наук. праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського.* – К., 2002. – Вип.9. – С.150–160 та ін.

⁷¹ *Гречило А.Б.* Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках = *Towns & Cities: Arms, Flags and Seals / Українське геральдичне товариство; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського.* Львівське відділення / А.Гречило (відп. ред.). – Л., 2003. – 294 с.; *Однороженко О.А.* Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець ХVІ–ХVІІІ ст.) / *Східний ін-т українознавства ім. Ковальських; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна / Ю.К.Савчук (відп. ред.).* – Х., 2003. – 220 с.

⁷² *Перкун В.П.* Особливості емблематичного ряду та легенд печаток парафіяльних костелів Луцько-Житомирської та Кам'янецької дієцезії (1800–1916 рр.) // *СІД: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика д-ра іст. наук Олени Станіславівни Компан.* – К., 2000. – Ч.4. – Ч.1. – С.162–164; *Його ж.* Печатки православних інституцій та духівництва (за матеріалами Державного архіву Вінницької області ХІХ – першої третини ХХ ст.) // *СІД: питання теорії та методики: Наук. збірн. на пошану академіка В.А.Смолія: У 2 ч.* – К., 2000. – Ч.5. – Ч.1. – С.153–168; *Його ж.* Використання конфесійних печаток Правобережної України на документах релігійного та світського характеру (1799–1918 рр.) // *СІД: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів на пошану В.О.Замлинського: У 2 ч.* – К., 2001. – Число 6 (7). – Част.1. – С.153–168; *Скочилля І.Б.* Фонди Центрального державного історичного архіву України у Львові як джерело до вивчення церковної сфрагістики Пере-

мишльської єпархії (кінець XVIII – початок XX ст.) // Історія релігій в Україні: Праці XIII міжнародної наукової конференції, Львів, 20–22 травня 2003 р. – Л., 2003. – С.512–521; *Її ж.* Богородичні сюжети в парафіяльних печатках Перемишльської єпархії XIX – початку XX ст. // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип.7. – С.151–173; *Її ж.* Святий архангел Михаїл у церковній сфрагістиці Перемишльської єпархії XIX – початку XX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Л., 2002. – Вип.37. – Ч.2. – С.88–105; *Її ж.* Греко-католицькі парафіяльні печатки Старосольського деканату Перемишльської єпархії XIX – початку XX ст. // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.5/6. – К., 2001. – С.51–65; *Її ж.* Документи Галицького намісництва у Львові як джерело до вивчення церковної сфрагістики Перемишльської єпархії XIX–XX ст. // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Л., 2000. – Вип.35/36. – С.558–570.

⁷³ *Ситий І.М.* Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // СІД: питання теорії методики: Зб. наук. праць та спогадів. – К., 2000. – Число 4. – Ч.І. – С.214–260; *Його ж.* Українсько-молдавська печатка // Сіверянський літопис. – 1999. – №3. – С.99–101; *Його ж.* З історії української сфрагістики // Родовід. – 1996. – №14. – С.81–98 та ін.

⁷⁴ *Захарчишина П.* Семінари з питань архівознавства і спеціальних дисциплін історії // Архіви України. – 1965. – №4. – С.95.

⁷⁵ *Мацюк О.* Історія українського паперу. – К., 1994. – 186 с.; *Його ж.* Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст. – К., 1992. – 352 с.

⁷⁶ *Дашкевич Я.* Філігранологія та завдання українського джерелознавства // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 1996. – Т.СХХІ. – С.298.

⁷⁷ *Матяш І.* Мацюк Орест-Нестор Ярославович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліогр. довідник / Держкомархів України, УНДІАСД; Упоряд.: І.Б.Матяш (кер.), С.Л.Зворський, Л.Ф.Приходько та ін. – К., 2007. – С.385–387.

⁷⁸ *Василюк О.Д.* В.В.Антонович як археограф: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут укр. археографії та джерелознавства. – К., 1999. – 16 с.; *Воронов В.І.* Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1996. – 21 с.; *Гирич І.Б., Ляхоцький В.П.* Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX–XX ст.: Метод. рекомендації / Укр. держ. НДІ архівної справи та документознавства; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2000. – 46 с. (Проблеми едиційної та камеральної археографії; вип.38); *Заболотна І.М.* Археологічна діяльність та джерелознавчі студії І.П.Крип'якевича: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 19 с.; *Прилепішева Ю.А.* Археологічна діяльність архівних установ України (1946–1991): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2003. – 19 с.; *Сохань С.В.* Бібліотечно-археологічна діяльність М.І.Петрова (1840–1921): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. – К., 2003. – 19 с.; *Хмарський В.С.* З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету / ОДУ ім. І.І.Мечнікова. – 1998. – Вип.6. – 318 с. та ін.

⁷⁹ *Alma Mater: університет св.Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; Наукова бібліотека ім. М.Максимовича; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України / В.А.Короткий (авт.-упоряд.), В.І.Ульяновський (авт.-упоряд.). – К., 2000. (серія «Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників»). – Кн.1: Університет св.Володимира між двома революціями. – 704 с.; Кн.2: Університет св.Володимира за доби Української Центральної Ради та гетьманату Павла Скоропадського. – 704 с.; *Боряк Г.В.* Камеральна археографія і археографічна україніка: теорія та методика актуалізації архівної документальної спадщини: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 1996. – 516 с.; *Грецький Схід і Україна: Листи грецького духовенства XVIII ст. в фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського / НАН України; Інститут української археографії / В.І.Ульяновсь-**

кий (відп. ред.), – К., 1994. – 91 с.; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. док. / АН України; Археографічна комісія; Інститут української археології; Центральна наукова бібліотека ім. В.І.Вернадського; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Л.А.Дубровіна (відп.ред.), В.Й.Горобець (упоряд., авт. передм. та комент.). – К., 1993. – 392 с. (Пам'ятки політично-правової культури України); *Журба О.І.* Становлення української археології: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003. – 316 с.; *Його ж.* Київська археологічна комісія. 1843–1921: Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – 183 с.; Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Каталог / НАН України; Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського / Л.А.Дубровіна (відп. ред.). – К., 2003. – Вип.2: Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів Інституту рукопису (1615–1817). – 480 с.; *Хмарський В.М.* Археологічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002. – 400 с. та ін.

⁸⁰ *Німчук В.В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською українською редакції: Проект. – К., 1995. – 95 с.; Передача текстів документів і пам'яток: Метод. рекомендації за матеріалами наук.-метод. наради, квіт. 1990 р. – К., 1990 та ін.

⁸¹ *Кулешов С.Г.* Неоджерелознавство як напрям історичного джерелознавства? // Архівознавство. Археологія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип.8 / Редак.: Г.В.Боряк (гол.), І.Б.Матяш (заст. гол.) та ін. – К., 2006. – С.90–97.

The main achievements in historic and documentary researches as a direction of special historic disciplines have been highlighted in the article, as well as their content problem and thematic peculiarities, meaning have been analyzed. The role of historic documentary studies for the development of the theoretical knowledge system about the document as a historic source has been underlined.

Т.В.Орлова*

РАДЯНСЬКИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ І ЖІНОЦТВО В КОНТЕКСТІ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті крізь призму шести класичних ознак тоталітаризму аналізується доля радянського жіноцтва, що може розглядатися як орієнтир для подальших наукових досліджень, а також показуються здобутки, проблеми і перспективи жіночих студій із погляду історіографії.

Радянський період історії України відходить усе далі у минуле, проте інтерес науковців до нього не зменшується, тим більше, що спадщина тих часів дається взнаки й досі. Більшість дослідників сходяться на думці, що в СРСР було встановлено тоталітарний лад. За визначенням, тоталітарний режим – це всезагальний і повний контроль державної влади, зосередженої у вузькій групі осіб, над усіма сторонами життя суспільства і громадян, фактична ліквідація конституційних прав і свобод, згортання демократії, широкомасштабне насильство і репресії проти реальних та удаваних опозиційних елементів. Цей історичний феномен спочатку став однією з найбільш досліджуваних тем на Заході, а з набуттям державної незалежності – і в Україні¹. Проте вітчизняні суспільствознавці, вивчаючи різні його аспекти, до теперішнього часу обходили увагою гендерні студії. Радянський період історії у зазначеному плані взагалі дуже слабо розроблено, у тому числі й українськими науковцями. Утім, інтен-

* Орлова Тетяна Володимирівна – канд. іст. наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

E-mail: t_orlova@bigmir.net

сивний розвиток ґендерних досліджень, жіночих студій є загальносвітовою тенденцією.

За часів соціалізму роль і місце жіноцтва знайшли своє відображення у значному масиві праць суспільствознавців, які працювали у союзних республіках – найбільше в Російській Радянській Федеративній Соціалістичній Республіці та Українській Радянській Соціалістичній Республіці. Як правило, їхні праці були присвячені радянській жінці як такій, без будь-яких національних відмінностей². Значну частину з них становлять публікації, які висвітлювали ті чи інші сторони буття жінок у певній республіці, зокрема в Україні³. У всіх цих працях демонструвалася активна діяльність і досягнення «вільних радянських жінок» у суспільно-політичному житті, народному господарстві, науці і культурі, що стало можливим через встановлення радянською владою «справжньої рівності» і «вирішення жіночого питання». Суспільствознавці радянських часів перебували під сильним ідеологічним пресинґом, вихід з-під якого тягнув небезпечні наслідки не тільки для подальшої кар'єри, але свободи й самого життя. Таке становище було природним для тоталітарного режиму, який не допускав будь-яких інших висловлювань, окрім тих, які трансливали офіційні настанови. Останні подавалися як безальтернативні, оскільки спиралися на «єдино вірну науку – марксизм-ленінізм», що забезпечував легітимацію режиму. Радянський лад було проголошено «найпрогресивнішим в історії людства», в якому були «вирішені» всі питання, що дісталися у спадок від «ганебного минулого», у тому числі і жіноче питання. Відразу слід зазначити, що наукова цінність праць радянських авторів невисока, натомість ідеологізованість надмірна, а статистичний матеріал, який до того ж подавався некоректно, украй сумнівний.

Про дійсне становище жіноцтва в тоталітарному СРСР вільно могли писати лише закордонні автори, зокрема з української діаспори⁴. Серед них найбільшу наполегливість у цьому напрямку виявила М.Богачевська-Хом'як, яка не тільки видала найбільше праць, присвячених дослідженню становища українських жінок у Радянському Союзі, але й наголосила на тоталітарному його характері. Зокрема, в її основній монографії, що побачила світ спочатку в Едмонтоні у 1988 р., а потім у Києві у 1995 р., у розділі «Жінки радянської України» окремий підрозділ так і називається: «Тоталітаризм проти жіноцтва»⁵. За обсягом це – найбільша публікація з даної проблематики.

Починаючи із середини 1990-х рр., простежується поступове зростання інтересу до вивчення історичної долі українського жіноцтва за радянських часів, це – виступи на конференціях, кандидатські дисертації, розділи у колективних монографіях, статті у наукових журналах⁶, де дослідники, звільнені від ідеологічних пут, намагаються дійсно об'єктивно підійти до вивчення ролі жінок України за радянських часів. Проте кількісно і, нерідко, якісно досягнутий рівень не може вважатися задовільним. Зокрема, це стосується проблеми «Радянський тоталітаризм і жіноцтво». Одна з причин полягає у тому, що автори здебільшого просто не ставлять перед собою такого завдання. У працях переважає фактологічний, насамперед статистичний матеріал, узагальнень набагато менше. Тоталітаризм як такий не тільки не аналізується в означеному ракурсі, а навіть не акцентується, ледь згадується. Тому пропонована стаття має за мету означити певні орієнтири у названій проблемі, що, можливо, сприятиме подальшому розвитку жіночих студій.

Значна частина України протягом тривалого часу була складовою Російської імперії, а потім СРСР. Отже, варто мати на увазі причини встановлення й особливості «червоного тоталітаризму», які багато у чому зумовлені саме специфікою російського історичного поступу. Тоталітарний режим вкоренився у величезній, розореній, аграрно-патріархальній країні, населення якої постійно страждало від малоземелля і нестачі продовольства. Приблизно у першій поло-

вині XIX ст. людність європейської Росії досягла позначки 100 млн, а перед 1914 р. – уже 150 млн, щорічні темпи зростання коливалися в межах 2 млн⁷. Наприкінці XIX ст. в результаті демографічного вибуху і малоземелля виникло колосальне аграрне перенаселення. За умов екстенсивного й низькопродуктивного сільського господарства загострювалася продовольча проблема. Скасування кріпацтва й аграрна реформа П.Столипіна вплинули на ситуацію, проте загалом становище залишалось складним. Соціальна напруга в Росії була такою великою, що поразка у російсько-японській війні стала поштовхом до першої російської революції 1905–1907 рр., в якій масово брало участь селянство. Перша світова війна викликала ще потужніші зміни, які остаточно знищили існуючу соціальну систему.

Як підкреслює російський історик С.Нефедов, існує причинний зв'язок між голодом і соціальними конфліктами, між соціальними революціями, голодом і перенаселенням⁸. Сенс тих процесів, які проходили в європейській частині Росії, був очевидним – прагнення до нормування продовольства, спроби розв'язати проблему за рахунок більш рівномірного його розподілу, «соціальна справедливість», яка лежить в основі соціалізму. Важливу роль у цьому мало відіграти «справедливе» наділення селян землею. Одним із перших декретів радянської влади був «Декрет про землю», який мав засвідчити, що більшовики – захисники народу. І спочатку народ їх підтримав. Проте пізніше влада вдалася до іншої аграрної політики. За часів громадянської війни це була продрозверстка, а потім, після нетривалого періоду непу – колективізація, яка перетворила селян на новітніх кріпаків. Варто згадати, що свого часу Т.Мальтус зазначав: «Досі сутність і дія закону народонаселення не були зрозумілими. Коли політичне невдоволення приєднується до волянь, викликаних голодом, коли революція твориться народом через нужденність і нестачу продовольства, то слід очікувати постійних кровопролиттів і насильств, які можуть бути зупинені лише безумовним деспотизмом»⁹. А що таке тоталітаризм, як не безумовний деспотизм?

У даній ситуації треба підкреслити особливості аграрного питання в Україні: кращі природно-кліматичні умови ведення сільського господарства, вищі врожаї, а, отже, краща забезпеченість продовольством, більш індивідуалістичний менталітет і хазяйновитість, ніж у російських селян, та ін. Тому зрозуміло, що намагання вилучити продовольство за допомогою продзагонів викликало активний спротив українського селянства, зокрема саме цим зумовлювалася масовість армії Н.Махна. Коли більшовики відмовилися від непу і перейшли до жорсткої політики колективізації, тобто поневолення, експропріації і примусової праці, саме в Україні опір селян виявився найбільшим. Зокрема великого поширення набули «бабські бунти». Радянська історіографія ніколи про них (як і про голодомор) не згадувала. Деякі відомості про них знаходимо у книзі «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор» відомого історика Р.Конквеста¹⁰, а також у праці «Білим по білому: Жінки в громадському житті України (1884–1939)» М.Богачевської-Хом'як¹¹. У незалежній Україні до цих подій зверталися у своїх дослідженнях Я.Мандрик¹², Л.Стефаненко¹³, О.Сапицька¹⁴. Особливо слід виділити дисертацію О.Сапицької, в якій, зокрема, з'ясовуються причини і показується участь жіноцтва у селянському опорі радянській політиці примусової всеохоплюючої колективізації. Проте, як відомо, цей опір було зламано, його учасники зазнали репресій, незважаючи на стаття, а ті, хто залишився, змушені були тяжко працювати у колгоспно-радгоспній системі.

Може виникнути заперечення: Німеччина часів А.Гітлера не була відстаючою перенаселеною аграрною країною, але і там виник тоталітарний режим. В обох країнах було найголовніше – унаслідок колосальних соціальних катаклізмів відбувся злам звичного ладу життя населення. Війни, революції,

міграції, хвороби, руйнування, злидні мільйони людей вибили з наїждженої колії. Вони були знедолені і розгублені. Тому охоче пішли «під залізну руку» того, хто обіцяв потурбуватися про них і забезпечити елементарний прожитковий мінімум.

За деякими даними, після закінчення громадянської війни 59% населення колишньої Російської імперії становили жінки¹⁵. Причому жінки, виховані в традиціях патріархального ладу з його патерналістськими очікуваннями. Традиційно вони виявляли менше зацікавлення до політики, але саме на них найбільше відбивалися соціальні негаразди, їм доводилося нести побутовий тягар, відповідаючи за життєзабезпечення родини. У період становлення тоталітаризму відбулися значні демографічні зміни – багато чоловіків було вбито і скалічено, чимало їх служило в армії, органах державної безпеки, міліції, а також вони зазнали репресій. Нова влада потребувала робочої сили і масової підтримки. І вона знайшла їх у жіноцтві та молоді (взагалі більшовики активно використовували саме молодь з її максималізмом та ентузіазмом у боротьбі «проти» і «за»; проте проблема «тоталітаризм і молодь» – це окрема тема, яка вже почала предметно досліджуватися¹⁶).

Тоталітаризм – це культ влади, насильство, свідоме придушення людини. Можна сказати, що це втілення суто маскулінного типу влади. Парадокс полягає у тому, що вона принижувала чоловіків через різноманітні засоби обмеження їх самореалізації, і робила ставку на жінок, проголосивши їх «звільнення», «рівність» і надавши певні соціальні пільги. Ще один штрих: попри існування деяких жіночих організацій і феміністично мислячих громадських діячів, емансипація в Російській імперії на початку ХХ ст. не визріла, адже потрібно було формування зрілої жіночої особистості. Вона стала продуктом запиту з боку тоталітарної держави, яка почала формуватися.

У книзі американських політологів К.Фрідріха і З.Бжезинського «Тоталітарна диктатура і автократія» сформульовано шість головних характеристик тоталітарного «синдрому»: єдина масова партія, очолювана харизматичним лідером; офіційна ідеологія, яка має визнаватися всіма; монополія на засоби масової інформації; монополія на всі засоби збройної боротьби; система терористичного поліцейського контролю; централізована система контролю та управління економікою¹⁷. Ці ознаки тоталітаризму вважаються класичними, хоча майже відразу після виходу книги навколо них виникли бурхливі дискусії. Якщо взяти за основу наведену характеристику, можна спробувати розглянути під цим кутом зору обрану для дослідження тему.

Перша характерна риса – єдина масова партія, очолювана харизматичним лідером. Зрозуміло, саме вона – керівна сила, де сконцентровано реальні важелі влади. У СРСР утворилася система, яку на Заході називали «party-state», тобто «партія-держава». Це вона надала жінці рівні з чоловіком права на роботу, освіту, на активну участь у суспільно-політичному житті, рівність у шлюбі тощо. Про це багато писала радянська історіографія, підкреслюючи «справжню рівність»¹⁸. Варто підкреслити, що у добу радянського соціалізму було не прийнято показувати справжній стан речей, який міг розходитися з деклараціями.

Яскрава ілюстрація такого становища – участь жіноцтва у керівництві партією та державою. Тодішня історіографія всіляко наголошувала на «великій ролі» радянських жінок на керівних посадах різних рівнів¹⁹. Особливо підкреслювалося депутатство в радах – «органах народної влади», в яких витримувалася квота жіночого представництва – приблизно третина від усього складу. Наприклад, автори видання з показовою назвою «Рівноправність жінок: справжня й удавана» писали: «До Верховної Ради Української РСР (вибори 1975 р.) було обрано 570 чоловік, з них 201 жінка, або 35,3%, а до місцевих рад республіки (вибори 1977 р.) – жінки становлять 47,6%»²⁰.

Проте ради у СРСР не мали реального впливу, хоча саме їхня влада була офіційно проголошена. Вони були декорацією «демократії нового типу», одностайно схвалюючи всі партійні рішення. До вищого партійного керівництва протягом десятиріч жінок, як правило, не допускали. І.Арманд, яка була серед вищого більшовицького керівництва починаючи з 1917 р., померла у 1920 р.; соратниця В.Леніна О.Коллонтай через участь в опозиції у 1923 р. була переведена на дипломатичну роботу; К.Фурцева, член президії ЦК КПРС у 1957–1961 рр., була виштовхнута з вищого ешелону влади. Більше жінок у складі політбюро ЦК КПРС не було. На вищому і середньому керівних рівнях жінок налічувалося одиниці. Тобто, незважаючи на більшу питому вагу серед населення, більшість серед працюючих у народному господарстві, вищій освітній рівень жінки були відсторонені від реальних важелів влади, прийняття важливих рішень, відчували труднощі у професійному зростанні і кар'єрі, хоча їх завжди демонстративно запрошували до президій різних урочистих зборів та з'їздів. Таким чином, «жіноче» питання вирішували чоловіки.

Що стосується членства у компартії, то на перших порах жінки не виявляли великого бажання. Проте з часом їх чисельність у лавах КПРС збільшувалася, адже членство в партії було необхідною умовою кар'єрного просування, а також інших соціальних переваг, наприклад, одержання можливості відвідати з туристичною групою ту чи іншу соціалістичну країну. Типовою є фраза з однієї публікації тих часів: «У лавах Комуністичної партії Радянського Союзу число жінок постійно зростає. Якщо у 1924 р. вони становили лише 8% від усієї кількості комуністів, то в 1970 р. їх налічувалося понад 2,6 млн, а в 1971 р. – понад 3 млн»²¹. Узагалі існувала практика регулювання чисельності членів партії, відповідно до якої місцевим комітетам «згори спускали» певні рознарядки, скільки можна прийняти, наприклад, у квартал робітників, колгоспних селян, службовців, військових, комсомольців, жінок. Відсоток не був сталим, проте ніколи стосовно жінок він не наближався до 50.

Другою рисою тоталітарного устрою є офіційна ідеологія, яку мусили визнавати всі. Зрозуміло, ця ідеологія мала зміцнювати владу. Найголовнішим було досягти одностайної її підтримки з боку «народних мас». Усі інші ідеології проголошувалися «ворожими», «підривними», «буржуазними» тощо. Серед них опинився також фемінізм, який у Російській імперії набув праволіберального забарвлення, тож і був оголошений «буржуазною ідеологією» з усіма наслідками. Задля керівництва жіноцтвом при партійних комітетах всіх рівнів більшовики створили жіночі відділи (існували до 1930 р., коли партія вирішила, що «жіноче питання розв'язане»), а також на місцях – жіночі ради і делегатські збори. Існує значна кількість публікацій радянських авторів, присвячених партійному керівництву цією ділянкою роботи²², поданому у відповідному ключі.

Для тоталітарної влади дуже важливим є формування «нової людини», якою зручно маніпулювати, яка не виявляє непокори, виконує всі накази, обмежуючись мінімумом для підтримки життєдіяльності, тобто для виснажливої праці заради зміцнення існуючого ладу. Тому такою важливою була третя риса – монополія на засоби масової інформації, які мали постійно «промивати мозок» населенню, змінюючи свідомість і світогляд. Окрім того, що це постійно відбувалося щодо всіх верств населення, при роботі з жіноцтвом була своя специфіка. Можна знайти деякі публікації, які дають уявлення про це²³, але сучасні українські дослідники – не тільки історики, але й фахівці з журналістики, могли б детальніше зайнятися вивченням впливу тогочасних ЗМІ на формування масової жіночої свідомості.

Корисно простежити різноманітні наслідки ліквідації неписьменності, розпочатої ще за часів П.Столипіна й успішно завершеної більшовиками. Одним із них було те, що внаслідок ментальних особливостей громадян, в яких із по-

коління в покоління не було жодної письмовної особи, які вірили освіченим людям і безмежно довіряли друкованому слову, сила впливу преси була колосальною. До цього – майже цілодобова радіотрансляція, «найбільш важливе мистецтво – кіно», постійні пропагандистські виступи, агітація засобами мистецтва тощо. Для жінок існували спеціальні видання – на початку 1930-х рр. у країні виходило 18 жіночих журналів загальним накладом понад мільйон примірників²⁴. Із часом їх ставало все менше, проте популярність тих, що залишилися – «Робітниця» і «Селянки», навіть зростала (так, наприкінці існування СРСР вільно передплатити їх було неможливо, а передплату нерідко використовували як винагороду за «ударну працю» або розігрували в лотерею). Спочатку ці видання були суто пропагандистськими. Перші рецепти і викройки одягу з'явилися у найбільш тиражованому журналі «Робітниця» тільки у 1937 р. Власне, саме через це радянські жінки їх і купували, бо інших джерел подібної інформації не було. В УРСР видавалися журнали «Комунарка України», «Селянка України», назву якого пізніше було змінено на «Колгоспниця України». Це були органи ЦК КП(б)У, в яких всіляко пропагувалися успіхи «соціалістичного будівництва» у цілому і досягнення радянських жінок зокрема. У 1920 р. було засновано журнал «Жінка», який у 1945 р. одержав назву «Радянська жінка», а після здобуття Україною незалежності виходить знову як «Жінка».

Треба визнати, що радянський тоталітаризм мав значні успіхи у вихованні «нової людини». Це досягалося насамперед через те, що масованій ідеологічній обробці підлягали всі верстви населення майже від народження. Працюючі матері віддавали дітей до дитячих закладів, де від початку їх учили віршикам і пісенькам, в яких прославлялися Ленін, Сталін і соціалістична Батьківщина. За визначеними у методичних відділах органів народної освіти сценаріями і програмами святкували революційні дати, готували дітей до школи. У школі діти ставали жовтєнцями, піонерами, комсомольцями, тобто ідеологічна обробка не припинялася. У головах людей створювалася ілюзорна, міфологізована картина дійсності, де найкраще в історії соціалістичне суспільство впевнено крокувало до комунізму.

Ідеологи створили міф про радянську жінку – віддану справі партії, яка героїчно працює, бере активну участь у громадській роботі, а також народжує і виховує нових громадян. Проте ніхто не питав саму жінку, чи задовольняє її така ситуація потрібного навантаження? Звичайно, писати про реальне становище радянського жіноцтва було неможливо. Тільки на початку 1991 р. почали з'являтися поодинокі публікації під виразними назвами «Яка ти, доле жіноча?»²⁵ або «Жінка на виробництві: емансипація чи експлуатація?»²⁶. Уперше на офіційній нараді у Державному комітеті праці СРСР заступниця його голови, начальник управління зі справ жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства Л.Ф.Безлепкіна заявила: «Тому аморальному (рос. «безнравственному» – Т.О.) ставленню до жінок, яке є, потрібно покласти край не потім, а зараз. Не можна безкінечно експлуатувати жінок. Це не може пройти безслідно для майбутніх поколінь»²⁷.

Радянська історіографічна спадщина майже не подавала відомостей про опір більшовицькій політиці, окрім тих праць, які були присвячені громадянській війні і подальшому придушенню «куркульського бандитизму». Так само в ній практично до середини 1980-х рр. не згадувалися масові репресії, які були неодмінною рисою тоталітарної держави. Тільки з початком горбачовської перебудови і гласності у пресі почали з'являтися матеріали про «злочини сталінізму». Ті публікації мали здебільшого публіцистичний характер, акцентували увагу на зловісній постаті «батька народів», оминаючи питання про закономірність репресивної практики для тоталітарного режиму незалежно від особливостей характеру його вождя.

За часів соціалізму діяли четверта і п'ята складові тоталітарного режиму – монополія на всі засоби збройної боротьби і система терористичного поліцейського контролю. Репресії косили всіх – чоловіків, жінок, соціальні верстви, партійних і безпартійних, тих, хто висловлював незгоду із «лінією партії», і її відданих прихильників. Ніхто не міг бути впевненим, що його омине лиха доля. Навіть, якщо було заарештовано одного члена родини, інші таврувалися як «члени сім'ї ворога народу» і зазнавали всіляких поневірянь: вигнання з домівки, конфіскація майна, звільнення з роботи, заслання тощо. Страх очікування посилювався тиском невизначеності, адже правди про долю зниклих близьких неможливо було дізнатися й через десятиріччя. Зрозуміло, що найбільше від психологічного терору потерпали жінки: катування невідомістю – найстрашніше, особливо, якщо це стосувалося дітей.

Як і всі радянські люди, жінки постійно перебували у стані стресу, зумовленому роздвоєністю між офіційно проголошеними настановами і жорстокою дійсністю. Так, наприклад, 17 листопада 1935 р., виступаючи на I всесоюзній нараді робітників і робітниць-стахановців, І.Сталін проголосив: «Жити стало краще, жити стало веселіше!». Приводом для цієї фрази стало скасування у СРСР карткової системи розподілу хліба, борошна і круп, тобто покращення умов для подальшого зростання матеріального добробуту трудящих. Водночас у країні вже розгортався «великий терор», приводом для якого стало вбивство 1 грудня 1934 р. ленінградського партійного керівника С.Кірова. Радянські пісні і кінофільми створювали піднесено оптимістичний настрій, який підупадав із настанням ночі, адже саме вночі проводилися арешти «ворогів народу», серед яких міг опинитися кожен. Трагічний парадокс полягав у тому, що проголошуючи «найгуманніший в історії людства лад», тобто декларуючи соціальну захищеність громадян, влада водночас реально ставила її під постійну загрозу. Жінки відчували таку соціальну незахищеність чи не найсильніше. Ті, хто вижив, зазнав незагойної психологічної травми. Психологи стверджують, що протягом чотирьох поколінь діє «генетична пам'ять», яка, навіть попри незнання про неї, впливає на нащадків.

Останнім часом почали виходити друком документальні матеріали і спогади, в яких віддзеркалилися реальні настрої людей, що пережили той період²⁸. Не можна сказати, що вони виходять масово, адже в наш час ринкові умови визначають і політику видавництва. Проте цілком можливо організувати збирання і видання в електронному варіанті мемуарів свідків тих подій. Природа розпорядилася так, що жінки живуть довше, але й серед них тих, хто пройшов через часи тоталітаризму, стає все менше. Відтак назавжди зникає можливість зібрати матеріали для підготовки досліджень з історичної психології, історії ментальностей, що є дуже важливим, аби зрозуміти і не допустити рецидивів тоталітарних настроїв, які б вони не були.

Шостою характеристикою тоталітарного режиму К.Фрідріх і З.Бжезинський називають централізовану систему контролю й управління економікою. У марксистсько-ленінській теорії існує пояснення суспільного устрою, де йдеться про базис і надбудову. Економіка виступає тим самим базисом, без якого існування надбудови неможливо. Проте надбудова впливає на особливості створення і функціонування базису. У цьому полягала діалектика історичного матеріалізму. Можна погоджуватися або не погоджуватися з такою теоретичною конструкцією, але значення економіки для політичного режиму важко переоцінити. Це добре розуміли більшовики і тому, щойно відновивши господарське життя після громадянської війни, відразу перейшли до здійснення так званого ленінського плану побудови соціалізму. Його трьома найпершими завданнями були індустріалізація країни, колективізація сільського господарства та культурна революція. Причому все це мало відбуватися одночасно, прискорени-

ми темпами, у розореній і відсталій аграрній країні, більшість населення якої, як уже зазначалося, становили жінки.

Отже, як, виходячи з історіографічних засад, можна оцінити вплив індустріалізації на радянське жіноцтво і вплив радянського жіноцтва на проведення індустріалізації? Відразу слід підкреслити, що тема «Участь жінок у промисловому розвитку» була найулюбленішою темою радянських суспільствознавців – не тільки істориків, а й економістів, соціологів та ін. Праці, створені як до Другої світової війни, так і після неї, за сукупним кількісним показником переважають публікації на будь-яку іншу тему стосовно радянського жіноцтва²⁹. Вони сповнені фактичним матеріалом, який ілюструє постійне зростання чисельності жінок, зайнятих на виробництві, причому навіть у таких галузях, на яких вони ніколи не працювали, скажімо, у ливарних або трубопрокатних цехах. У зазначених публікаціях створювалася така картина: усі радянські жінки натхненно працюють на благо своєї соціалістичної Батьківщини з вдячністю за те, що вона їм дала. Концепція вирішення жіночого питання у СРСР базувалася на тому, що визначальним фактором рівноправності жінок у суспільстві і сім'ї є їх участь у суспільному виробництві. Це не тільки надає жінці економічної незалежності, але й сприяє підвищенню самоповаги як вільної і рівноправної громадянки. Причому особливими досягненнями вважалося те, що жінка виконувала суто чоловічу роботу. Це мало демонструвати те, що радянській жінці все по плечу.

Звичайно, демонструючи фасад соціалізму, радянська історіографія не робила спроб показати те, що було за ним. Коли вона пишалася жінками, які відгукнулися на заклик П.Ангеліної «Сто тисяч подруг – на трактор!», то ніколи не писала про шкідливість сильної вібрації тракторів вітчизняного виробництва для жіночого організму. Про те, що мільйони жінок зайнято на шкідливих ділянках виробництва, не згадувалося до часів перебудови, коли з'явилися цифри про скорочення їх чисельності на сотні тисяч. Скільки залишалося, зрозуміло, не повідомлялося. Не писалося і про те, що йдучи укладати асфальт або лакувати меблі, жінки давали розписку про те, що вже мають дітей і більше не планують. Проте жінки погоджувалися працювати у важких і шкідливих для здоров'я умовах. Причина полягала у тому, що радянська влада добре прорахувала рівень заробітку одного працівника, аби тільки підтримати його елементарне виживання. Заробітку працюючого чоловіка не вистачало для забезпечення родини. Повинна була працювати і дружина.

Проголошена між чоловіками і жінками «рівність» насправді мала перекіс: чоловіки заробляли у середньому на третину більше, ніж жінки. Спочатку це було зумовлено масовим приходом на виробництва малоосвічених жінок без будь-якої кваліфікації, отже, їх ставили на підсобні роботи, які не потребували особливих знань, і відповідно нижче оплачувалися. Починаючи з кінця 1950-х рр., коли стала зростати чисельність фахівців із вищою освітою, серед яких більшість становили жінки, влада зробила наголос на «пролетарях» – промислових робітниках, які займалися «продуктивною працею». Учителі, медики, працівники культури, обслуговування та інших сфер «непродуктивної праці», де переважали жінки, одержували приблизно у два з половиною рази менше. Влада виправдовувала цей стан речей не тільки тим, що робітничий клас є «авангардом радянського суспільства», а й тим, що в такий спосіб повертаються кошти, витрачені державою на надання вищої освіти.

Проблема участі жінок у суспільному виробництві радянських часів потребує дослідження на засадах об'єктивності. І такі праці вже з'являються. Слід відзначити дисертацію О.Кривулі «Жінки та індустріалізація в Україні (1929–1938 рр.)»³⁰, де не тільки вивчено процес залучення жіноцтва до праці на підприємствах важкої промисловості республіки під час проведення індустрі-

лізації, а їй показано ті умови, в яких опинилися робітниці, причому без замовчування реальних речей, що демонстрували нерівність і дискримінацію. Проте здебільшого означена тема висвітлюється не у таких ґрунтовних працях, а у виступах на наукових конференціях³¹.

Доля радянської влади і всіх її починань великою мірою залежала від українського сільського господарства. Від продовольства залежало не тільки елементарне виживання населення міст, на яке здебільшого спиралися більшовики. За умов руйнації промисловості і безладу у фінансовій системі тільки продукти залишалися реальною «твердою валютою», на яку можна було придбати все інше, зокрема необхідне обладнання для промисловості та транспорту. Це добре усвідомлювали більшовики – саме в Україну відряджалися найзатятіші партійці, саме щодо України проводилася найжорстокіша політика, насамперед проти селянства (голодомори, депортації, репресії). Що стосується історіографії здійснення колективізації та участі в ній жіноцтва, тут спостерігається два періоди особливої активності радянських авторів.

Перший припадає на кінець 1920–1930-ті рр.³² Публікації цього часу мають ознаки суто пропагандистських творів, завданням яких була демонстрація переваг колгоспного життя. Як зазначав І.Сталін, виступаючи на I з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р.: «Що стосується самих колгоспниць, то вони повинні пам'ятати про силу і значення колгоспів для жінок, повинні пам'ятати, що тільки в колгоспі мають вони можливість стати на рівну ногу з чоловіком. Без колгоспів – нерівність, у колгоспах – рівність прав. Нехай пам'ятають про це товариші колгоспниці і нехай бережуть колгоспний лад, як зіницю ока»³³. Зрозуміло, що ніяких згадувань стосовно небажання селян вступати до колгоспів, що врешті-решт і призвело до політики організованого голодомору і репресій проти них, у публікаціях ані того, ані пізнішого часу бути не могло.

Другий період обіймає післявоєнний час, коли на першому місці стояло висвітлення участі жіноцтва України у відбудові сільського господарства³⁴, і найбільше – про селянок у встановленні колгоспного ладу у Західній Україні³⁵. Знов-таки однобокий підхід до висвітлення теми: трудящі селянки самовіддано виконують лінію партії. Що стосується Західної України, то у дусі тодішніх ідеологічних кліше опір радянській владі показується як «бандитизм недобитків» – оунівців і бандерівців, які, лютуючи, убивали жінок-активісток колгоспного життя. У світлі оприлюднених Службою безпеки України документів про діяльність НКВС у Західній Україні, що свідчать про використання різного роду провокацій, питання про реальних зловмисників вимальовується в дещо іншому світлі.

Проблема «Більшовики і жінки-селянки України» залишалася у полі зору дослідників і в 1990-х рр. У 1990 р. К.Кастеллі захищає кандидатську дисертацію «Боротьба партії більшовиків за залучення жінок-селянок до колгоспного будівництва на Україні (період першої п'ятирічки)»³⁶, назва якої промовляє сама за себе. Із проголошенням незалежності України докорінно змінилися не тільки можливості для історичних студіювань, а й сама концепція історії. Починається нова доба розвитку історичної науки. На передній план виходять теми, раніше заборонені, такі, як боротьба за державність 1917–1921 рр., голодомор, тоталітаризм та ін. З'являються деякі публікації, в яких під відповідним кутом зору віддзеркалюються жіночі студії³⁷. Навіть у дослідженнях, які не були спеціально присвячені історії жінок в Україні, є розділи, які їй стосуються. Наприклад, у дисертації Т.Арзуманової «Громадсько-політичне життя в УСРР та РСФРР в першій половині 20-х рр. XX ст. (на матеріалах Харківської та Воронезької губерній: порівняльний аналіз)» розглянуто процес соціалізації жінок та шлях залучення жіночого населення до громадської діяльності, встановлено

наявність протидії процесу руйнування стереотипів щодо місця і ролі жінки у суспільстві³⁸. Н.Бем, розглядаючи політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства, характеризує домінуючі прояви протестної поведінки, акцентує особливості сприйняття жіночим населенням політичних та економічних перетворень³⁹.

Однією з найважливіших складових ленінського плану побудови соціалістичного суспільства було здійснення культурної революції, під якою насамперед передбачалася ліквідація неписьменності, а найголовніше – формування «нової людини». Що стосується відображення зазначеної проблематики, то у радянській історіографії налічується чимало праць, присвячених змінам в освітньому рівні жінок за часів соціалізму⁴⁰. Якщо говорити про формування «нової людини», то у кожній публікації, яка була присвячена жіноцтву, підкреслювалися такі нові риси – відданість справі революції, соціалізму і комунізму, радянській владі, комуністичній партії та її вождю, героїчна праця на благо вітчизни і майбутніх поколінь, активна громадсько-політична позиція, яка характеризувалася одноставною підтримкою всіх починань партії і держави і непримиренністю до різного роду «відхилень від лінії партії», героїзм у захисті завоювань Жовтня і т.п. Суто жіночі риси вдачі не підкреслювалися. Показовим є, наприклад, те, що за радянських часів одним із найнебезпечніших звинувачень було таке: «Добреньким хочеш бути?!».

Треба визнати, що тоталітарній владі вдалося сформувати «нову радянську жінку». В одній із брошур, присвячених їй, зазначалося: «Радянська жінка завжди займала активну життєву позицію. Вона виховувала дітей, проходячи з честю через усі випробування і сама невпізнанно змінюючись, поєднуючи у собі ідейну переконаність і величезну життєву енергію, культуру, знання. Вона – патріот та інтернаціоналіст, прапороносець миру і невтомний борець за справедливість. Радянська жінка – працівниця, мати, турботлива дружина, любляча донька. Саме ці риси є визначальними у портреті нашої сучасниці»⁴¹. У цієї виданої в 1990 р. публікації дуже вдала назва – «Радянська жінка: портрет у ретроспективі». І вже тоді могли виникнути сумніви стосовно відповідності написаного реальному стану речей. Наприкінці першого десятиліття 2000-х рр. було б доречно підготувати працю з такою ж назвою, але з іншим змістом, який би відповідав історичній дійсності. Зокрема, проаналізувати, які риси вдачі соціалізм дійсно виховав у жінок, значна частина яких і досі залишається «радянськими».

Наприклад, простежити зв'язок між набуттям освіти жінками і змінами їхнього самовідчуття і становища у суспільстві. Наразі постає чимало проблем, які досі залишаються невивченими. Наприклад, чому тоталітаризм був зацікавлений у тому, щоби надати жінкам освіту? Як розвивалася не тільки початкова, але й вища освіта жінок? Чи повною мірою реалізувалися сподівання жінок із вищою освітою на кар'єрне зростання? Чи проявилася у нас демографічна тенденція, яка після Другої світової війни чітко простежується в інших країнах: чим вищий рівень жіночої освіченості, тим менша народжуваність?

У новому ракурсі можна було б дослідити, як здійснювалося основне призначення жінки при тоталітарній системі на різних етапах її формування. Адже все починалося не тільки з декларації юридичної рівності жінок і чоловіків. Після революції почалася суперечлива доба, коли нове боролось зі старим у всіх сферах життя, зокрема й у відносинах між статями. Більшовики доклали чимало зусиль, аби подолати свого основного конкурента в підкоренні особистості державі – сім'ю, вирвати з-під її впливу дітей і виховати їх у потрібному дусі.

У перші післяреволюційні роки дуже популярною була «теорія склянки води», згідно з якою задовольнити статевий потяг так само просто, як випити склянку води. До яких наслідків для жіноцтва це призвело? Чому невдовзі вла-

да стала на шлях заперечення «свободи кохання» у різних формах? Пізніше це яскраво проявилось у 1986 р. під час відомого телемосту між СРСР і США (Ленінградом і Бостоном), коли така собі Людмила Іванова підвелася й гордо виголосила: «У СРСР сексу немає!». Виявляючи прагнення встановлювати беззастережний контроль над усім і всіма, тоталітарна влада вважала за потрібне втручатися у приватне, сімейне життя. Це мало різноманітні прояви – від заборони абортів до обговорення «аморальності» окремих своїх громадян і громадянок на масових зборах різного рівня. Зрозуміло, що люди відчували психологічний дискомфорт. Як тоталітарна влада використовувала ефект сублимації у своїх цілях? Як це вплинуло на характер і поведінку як чоловіків, так і жінок? У подібних дослідженнях варто було б об'єднати зусилля не тільки істориків, але й соціологів, психологів та інших суспільствознавців.

Тоталітаризм формував (саме слово є дуже показовим) «нову людину» – людину-гвинтик, яка мала виконувати належні функції, аби справно працював весь державний механізм. Офіційно проголошувалася мета – формування вільної, гармонійної й усебічно розвиненої особистості. Та це знов-таки не відповідало дійсності і перетворилося на один із факторів, що зумовили крах тоталітарної системи у СРСР. Тоталітаризм зруйнувався через те, що всіляко перешкоджав дійсному вільному розвитку людини. Досвід передових країн світу показав, що з переходом від індустріального до постіндустріального суспільства стало очевидним – саме вільна особистість із належною освітою і можливістю відкритого доступу до інформації виявилася головною умовою і перевагою у сучасній конкуренції між системами й окремими державами. Тоталітаризм розчавив соціальну основу сильної держави, яка характеризується різноманітністю. Цей лад прагнув одноманітної одностанійності. Моноліт, який він формував, виявився неспроможним адекватно реагувати на зміни, що відбувалися у світі. Із цього випливає чимало інших тем, вартих дослідження, зокрема «Пострадянське жіноцтво на перехідному етапі між тоталітаризмом і демократією».

¹ Див.: *Китаєв В.О.* Тоталітаризм як суспільно-політичний феномен. Системний аналіз радянської моделі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 1994; *Дешиця А.Б.* Трансформація тоталітарного режиму в Україні: теорія і практика: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Л., 1995; *Табачник Д.В.* Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1995; *Бадзьо Ю.* Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – К., 1996; *Бакаєв Ю.В.* Тоталітарне суспільство: соціально-філософський аналіз: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління. – К., 1997; *Баран В.К.* Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Л., 1997; *Очеретянюк В.І.* Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998; *Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матер. міжнар. наук. конф. 15–16 вересня 1994 р.* – К., 1998; *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К., 2000; *Долженков О.О.* Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. – Одеса, 2000; *Автушенко І.Б.* Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя УРСР (20–30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001; *Греченко В.А., Ярмиш О.Н.* Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) – Х., 2001; *Прилуцький В.І.* Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939). – К., 2001; *Албул С.М., Молчанова Р.С.* Жертви тоталітаризму: Спогади, документи, статті. – Хмельницький, 2003; *Падалка С.С.* Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80 роки ХХ ст.) – К., 2003; *Мозговський М.В.* Боротьба тоталітарної системи проти діячів української науки та культури в повоєнний період (1946–1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2005; *Цвілюк С.А.* Трагедія нескореної нації: Політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму. – Одеса, 2005; *Чабанка М.В.* Формування ма-

сового суспільства як необхідна передумова становлення та механізм забезпечення функціонування тоталітаризму (теоретико-методологічний аналіз): Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2006; *Вонсович С.Г.* Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект). – К., 2008; *Малярчук О.* Тоталітаризм проти західноукраїнського села. – Івано-Франківськ, 2008 та ін.

² *Ковнатор Р.А.* Женский вопрос в свете ленинизма. – Х., 1926; *Карагодская М.* Индустриализация страны и задачи работницы. – Х., 1929; *Нюрина Ф.* Женщина в борьбе за новое общество. – Х., 1930; *Мастюкова Г.* Женщины в борьбе за урожай и организационно-хозяйственное укрепление колхозов. – Москва, 1932; *Кирсанова К.* Познавательность женщин в СРСР. – К., 1937; *Саттула С.* Жінка країни соціалізму. – К., 1938; *Луговиківна М.* Жінки – велика сила соціалістичного суспільства. – К., 1950; *Ильичёва В.П.* Борьба Коммунистической партии Советского Союза за вовлечение женщин в социалистическое строительство в годы развёрнутого наступления социализма по всему фронту. – Москва, 1954; *Бильшай В.Л.* Решение женского вопроса в СССР. – Москва, 1956; 1959; *Сидоренко В.П.* Рівноправність жінок СРСР – велике завоювання Жовтневої революції. – К., 1957; *Іващенко О.І.* Трудівниці землі радянської – К., 1963; *Курій Г.М.* Радянські жінки – активні будівники комунізму. – К., 1975; *Голубенцева В.Г.* Великий Жовтень і розв'язання жіночого питання в СРСР. – К., 1977; *Янкова З.А.* Советская женщина. – Москва, 1978; *Женщины страны Советов: Краткий исторический очерк.* – Москва, 1977; *Груздева Е.Б., Чертихина Э.С.* Труд и быт советской женщины. – Москва, 1983; *Галаган В.Я.* Советская женщина: портрет в ретроспективе. – К., 1990 та ін.

³ *Гречуха М.С.* Вибори до Верховної Ради Української РСР та участь у них жінок. – К., 1947; *Лунина М.М.* Трудящиеся женщины Советской Украины в борьбе за восстановление народного хозяйства республики (1943–1945). – К., 1953; *Славні трудівниці.* Розповідь про жінок Радянської України. – К., 1961; *Тимченко Ж.П.* Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні (1917–1920 рр.). – К., 1966; *Вітрук Л.Д.* Жінки Радянської України – XXIV з'їзду КПРС. – К., 1971; *Жінки Радянської України – активні будівники комуністичного суспільства / Ред. кол.: М.М. Підтиченко (ред.).* – К., 1971; *Селезнёва Е.С.* Производительная и общественно-политическая деятельность советских женщин (на примере промышленности УССР 1971–1980): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1986; *Шарова Т.П.* Вовлечение женщин в восстановление промышленности (1921–1925): опыт Компартии Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1990 та ін.

⁴ *Навроцький О.* Українське жіноцтво в боротьбі за волю України // *Жіночий світ.* – 1954. – Ч.9; *Вергун-Модрицька В.* Становище жінки у вільному світі і в СРСР // *Жіночий світ.* – 1957. – Ч.5; *Книш І.* Жінка вчора і сьогодні: Вибрані статті. – Вінніпег, 1958; *Полонська-Василенко Н.* Жінки України // *Жіночий світ.* – 1963. – Ч.7-8; *Ї ж.* Українські жінки XIX–XX століття // *Видатні жінки України* – Вінніпег, 1969; *Ukrainian Woman in the Modern Age / L.Рovoznyk (ed.).* – London, 1963; *Кононенко О.* Сучасне становище жінки під сокетами // *Жіночий світ.* – 1962. – Ч.4; 1963. – Ч.4; *Богачевська-Хом'як М.* Історія і українська жінка // *Наше життя.* – 1980. – Ч.2; *Ї ж.* Українська жінка у двох світах // *Наше життя.* – 1983. – Ч.2; *Bohachevska-Chomiak M.* Feminists Despite Themselves. Women in Ukrainian Community Life: 1884–1939. – Edmonton, 1988; *Богачевська-Хом'як М.* Жінки в радянській Україні // *Україна. Наука. Культура.* – К., 1991. – Вип.25; *Ї ж.* Дума України – жіночого роду. – К., 1993; *Ї ж.* Білим по білому: Жінки в громадському житті України (1884–1939). – К., 1995.

⁵ *Богачевська-Хом'як М.* Білим по білому... – С.345–362.

⁶ *Гулько Я.* Жіночі долі – пісня українська (про долю української жінки, що перебувала в сталінських таборах // *Людина і світ.* – 1991. – №8; *Чадаєва К.Ю.* Роль і місце жінки в українському суспільстві 20–30-х років ХХ ст. // *Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: Міжнар. наук.-метод. конф., Одеса, 27–29 жовтня 1994: Тези доповідей.* – К., 1994. – С.88–90; *Моравська Л.В.* Жінки-політв'язні // *Там само.* – С.96–97; *Ковалюк Р.Т.* Участь жінок у національно-визвольному русі 40-х років в Україні // *Там само.* – С.99–101; *Омельчук М.* Жінки в Радянській Україні // *Там само.* – С.153–154; *Стефаненко Л.* Жіноцтво України у довоєнний період // *Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні.* – Одеса, 1999. – С.130–137; *Ї ж.* Статус жінок у післявоєнний період // *Там само.* – С.154–162; *Нескорена Березина. Жертви московського комуністичного терору ХХ століття / Упоряд. В.Гордасевич.* – Торонто; Л., 2002; *Криву-*

ля О.О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929–1938 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2004; *Немирівська Т.* Боротьба жіноцтва за Україну // Сіверянський літопис. – 2005. – №2/3. – С.62–66; *Сапицька О.М.* Сільські жінки України в умовах підготовки і проведення колективізації (1928 – середина 1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2007 та ін.

⁷ *Нефёдов С.А.* Об экономических предпосылках русской революции // *Общественные науки и современность*. – 2005. – №3. – С.92.

⁸ Там же. – С.93.

⁹ Цит. за: *Общественные науки и современность*. – 2005. – № 3. – С. 94.

¹⁰ *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С.76.

¹¹ *Богачевська-Хом'як М.* Білим по білому... – С. 356.

¹² *Мандрик Я.* Становище сільських жінок України у 30-ті роки // *Жіночий рух в Україні: історія і сучасність*. – С.98.

¹³ *Стефаненко Л.* Жіноцтво України у довоєнний період. – С.136.

¹⁴ *Сапицька О.М.* Сільські жінки України в умовах підготовки і проведення колективізації (1928 – сер. 1933): Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – Луганськ, 2007.

¹⁵ *Окорочкова Т.С.* Женский труд в промышленности СССР в годы нэпа // *Социологические исследования*. – 1999. – №9. – С.93.

¹⁶ *Прилуцький В.І.* Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939 рр.). – К., 2001.

¹⁷ *Friedrich C.J., Brzezinski Z.* Totalitarian Dictatorship and Autocracy. – Cambridge, 1956. – P.18.

¹⁸ *Кірсанова К.* Повна рівність жінок в СРСР. – К., 1937; *Сидоренко В.П.* Рівноправність жінок СРСР – велике завоювання Жовтневої революції. – К., 1957; *Вітрук Л.Д.* Ленінські принципи рівноправності жінок Радянської країни в дії. – К., 1970; *Голубенцева В.Г.* Великий Жовтень і розв'язання жіночого питання в СРСР. – К., 1977; *Чирков П.М.* Решение женского вопроса в СССР. – Москва, 1978; *Данченко Н.И., Монастырский В.А.* Равноправие женщин подлинное и мнимое. – К., 1979; *Сидоренко В.П.* Торжество ленинских идей равноправности жінок. – К., 1979 та ін.

¹⁹ *Гнатюк Д.* Жінки за державним кермом. – К., 1936; *Каліновський А.* Жінки за державним кермом. – К., 1937; *Гречуха М.С.* Вибори до Верховної Ради Української РСР та участь у них жінок. – К., 1947; *Тофим'як Ю.М.* Добір і виховання керівних кадрів з активу жінок (на матеріалах західних областей УРСР 1946–1955 рр.) // *Наукові праці з історії КПРС*. – Вип.37. – К., 1970; *Гушинець Н.О.* Участь жінок України в суспільно-політичному житті республіки (1933–1941) // *Укр. іст. журн.* – 1984. – №3; *Терещенко Г.И., Смоляр Л.А.* Из опыта деятельности партийных организаций по выдвижению женщин на руководящую работу // *Научные труды по истории КПСС*. – Вып.153. – К., 1988 та ін.

²⁰ *Данченко Н.И., Монастырский В.А.* Равноправие женщин подлинное и мнимое. – С.28–29.

²¹ *Машика Т.О.* Жінка і суспільне виробництво. – К., 1975. – С.28.

²² Жіночі гуртки в сільбудах та хатах-читальнях. Збірка: Методичні вказівки та програми для жіночих гуртків при сільбудах та хатах-читальнях. – Х., 1929; *Золотова В.* Активістка в громадських організаціях (на матеріалах Харкова). – Х., 1929; *Литвин П.Е., Онпиченко В.П., Митрофанова О.К.* Политико-воспитательная работа партийных организаций Украины среди женщин (1946–1950) // *Научные труды по истории КПСС*. – Вып.128. – К., 1984; *Гушинец Н.А.* Деятельность Коммунистической партии по повышению трудовой и общественно-политической активности женщин в 1933–1941 гг. (на материалах партийных организаций Украины): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1985; *Курченко Т.Е.* Женотделы партийных комитетов Украины в борьбе за идейно-организационное сплочение работниц вокруг партии (1921–1925) // *Научные труды по истории КПСС*. – Вып.137. – К., 1987; *Её же.* Опыт работы КП(б)У по осуществлению ленинских идей о вовлечении женщин-работниц в активную общественно-политическую жизнь в начале 20-х годов: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1990 та ін.

²³ *Шмаргонь О.* Читанка для делегатки-селянки. – Х., 1929; *До світлої мети.* Про досвід обласної комісії по усній та друкованій пропаганді серед жінок. – К., 1963.

²⁴ <http://www.proza.ru/addrec.html>

²⁵ Сотниченко Н. Яка ти, доле жіноча? // Політика і час. – 1991. – №3.

²⁶ Женщина на производстве: эмансипация или эксплуатация // Социалистический труд. – 1991. – №3.

²⁷ Там же. – С.15.

²⁸ Советская власть – народная власть? Очерки истории народного восприятия советской власти в СССР / Под ред. Т.Вихавайнена. – Санкт-Петербург, 2000; Крушельницька Л.І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Л., 2001; Нескорена Берегиня. Жертви московського комуністичного терору ХХ століття / Упор. Б.Гордасевич. – Торонто; Л., 2002.

²⁹ Якщо брати тільки праці, видані в УРСР, то можна назвати такі: Карагодская М. Индустриализация страны и задачи работницы. – Х., 1929; Загорська А. Индустриалізація і трудяща жінка. – Х., 1930; Орман А.І. Робітниця у важкій індустрії. – Х., 1931; Батшева М.М. О внедрении женского труда в каменноугольной промышленности. – Х., 1934; Омеляненко О.В. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за вовлечение женщин в социалистическую промышленность в годы первой пятилетки (на материалах Украины): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1955; Гнедишева Н. Оволодіння технікою робітницями промисловості УРСР в роки першої п'ятирічки // Вісник Харківського університету. – 1970. – №51; Её же. Деятельность Компартии Украины по вовлечению работниц в социалистическое строительство (1928–1932 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1971; Вітрук Л.Д. Участь жінок у промисловому будівництві на Україні (1926–1929) // Укр. іст. журн. – 1963. – №3; Її ж. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації. – К., 1973; Оніпченко В.П. Підвищення кваліфікації жінок у роки другої п'ятирічки (на прикладах Донбасу) // Укр. іст. журн. – 1977. – №1; Мацьюна З.В. Деятельность Коммунистической партии Украины по вовлечению женщин в общественно-политическую жизнь и промышленное производство (1926–1932 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Донецк, 1973; Омельченко О.С. Піднесення суспільно-політичної активності трудівниць промисловості УРСР (1971–1980) // Укр. іст. журн. – 1983. – №3; Лукашов О.В. Залучення жінок до промислового виробництва в УРСР (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 1985. – №8; Селезнёва Е.С. Производителная и общественно-политическая деятельность советских женщин (на примере промышленности УССР 1971–1980): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1986; Шарова Т.П. Вовлечение женщин в восстановление промышленности (1921–1925): опыт Компартии Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1990 та ін.

³⁰ Кривуля О.О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929–1938 рр.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Луганськ, 2004.

³¹ Див., напр.: Мойсєєва Т.М. Жіноче населення УРСР як джерело поповнення лав робітничого класу (30-ті роки ХХ ст.) // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: Міжнар. наук.-метод. конф., Одеса, 27–29 жовтня 1994 р.: Тези доповідей. – К., 1994. – С.94–95.

³² Підікецький В. Жіноча праця у сільському господарстві // Життя і революція. – 1925. – №10; Гладкова Х. Селянка до революції і тепер. – Х., 1929; Бодня-Бодненко Л. Що має селянка в колгоспі? – Х., 1930; Чистик Є. Масова колективізація і участь селянки. – Х.; К., 1930; Шмаргонь О. Селянка в колективах. – Х., 1930 та ін.

³³ Сталин И.В. Речь на I съезде колхозников-ударников 19 февраля 1933 г. // Сочинения. – Т.13. – Москва, 1951. – С.252.

³⁴ Репухова А. Значение женского труда в колхозах Украины в послевоенный период: Автореф. дис. ... канд. экон. наук. – К., 1953; Бондарчук Н.Д. Деятельность партийных организаций Украины по мобилизации женщин на восстановление сельского хозяйства (1943–1945): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1981.

³⁵ Полоневская Н.С. Мероприятия КПСС по вовлечению крестьянок в борьбу за кооперацию сельского хозяйства в западных областях УССР (1946–1950 гг.) // Науч. зап. Львовского торгово-экономического института. – Вып.6. – Л., 1959; Бахматова Л.М. З діяльності партійних організацій західних областей України по вихованню жінок-селянок і залученню їх до відбудови сільського господарства (1945–1964 рр.) (По матеріалах Львівської та Станіславської областей) // Тези доповідей і повідомлень до XIX наук. конф., травень 1965. Секція історії КПРС. – Ужгород, 1965; Її ж. Участь трудящих селянок в боротьбі за перемогу колгоспного ладу в 1945–1950 рр. // Тези доповідей і повідомлень до XX наук. конф. кафедри історії КПРС. – Ужгород, 1966; Її ж. Діяльність КП(б)У по залученню селянок до створення колгоспного ладу в західних областях Ук-

раїни (1945–1950 рр.) // Компартія в боротьбі за здійснення плану соціалістичної революції на Україні: Респ. наук. конф. працівників кафедр історії КПРС вузів УРСР. – К., 1967; *Ї ж.* Діяльність партійних організацій західних областей України по залученню жінок-селянок до колгоспного будівництва // Укр. іст. журн. – 1969. – №10; *Ї ж.* Деяльність Компартії України по вовлеченню женского крестьянства в колхозное строительство 1944–1950 гг. (по материалам Западной Украины): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1970; *Трофим'як Ю.М.* Роль жірад у здійсненні ленінського кооперативного плану у західних областях України (1945–1955 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук. – Вип.5. – Л., 1969 та ін.

³⁶ *Кастелли К.* Борьба партии большевиков за вовлечение женщин-крестьянок в колхозное строительство на Украине (период первой пятилетки): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1990.

³⁷ *Гулько Я.* Жіночі долі – пісня українська (про долю української жінки, що перебувала в сталінських таборах) // Людина і світ. – 1991. – №8; *Моравська Л.В.* Жінки-політв'язні // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. – С.96–97; Нескорена Березина. Жертви московського комуністичного терору ХХ століття. – Торонто; Л., 2002; *Немирівська Т.* Борьба жіноцтва за Україну // Сіверянський літопис. – 2005. – №2/3. – С.62–66 та ін.

³⁸ *Арзуманова Т.В.* Громадсько-політичне життя в УСРР та РСФСР в першій половині 20-х рр. ХХ ст. (на матеріалах Харківської та Воронежської губерній: порівняльний аналіз): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Х., 2005.

³⁹ *Бем Н.В.* Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 р.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 2004.

⁴⁰ *Подгорненська У.* Ліквідація неграмотності і малограмотності серед жінок // Комунарка України. – 1923. – №9–10; Про роботу серед жінок в культурно-освітніх установах. – К., 1948; *Вітрук Л.Д.* Підвищення загальноосвітнього та професійно-технічного рівня робітниць України в 1926–1932 // Укр. іст. журн. – 1967. – №3; *Добров Г.М., Тепляков А.С.* Горді, розумні, прекрасні. Науковий подвиг радянських жінок. – К., 1969; *Вовк Л.П.* Розвиток освіти серед жінок УРСР (1917–1941) // Укр. іст. журн. – 1975. – №11; *Ї ж.* Коренные изменения в образовании женщин в процессе осуществления ленинской программы культурного строительства (на материалах УССР. 1917–1941): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – К., 1975; *Пикалова Т.И.* Борьба за преодоление неграмотности среди трудящихся женщин Украины (1917–1937) // Вопросы истории СССР. – Вып.29. – Х., 1984; *Её же.* Деятельность КПУ по вовлечению трудящихся женщин в высшие учебные заведения в годы социалистического строительства // Вопросы истории. – Вып.30. – Х., 1985; *Её же.* Коммунистическая партия Украины – организатор вовлечения женщин в осуществление культурной революции в период строительства социализма: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Х., 1985; *Куценко В.І.* Напрямки підвищення ефективності використання освітнього потенціалу жінок // Демографічні дослідження. – 1985. – Вип.9; *Курченко Т.Е.* Діяльність жінвідділів України по боротьбі з неписьменністю жінок-робітниць (1921–1925 рр.) // Вісник Київ. ун-ту: Історичні науки. – 1988. – Вип.30; *Зборовская Е.П.* Особенности формирования научно-материалистического мировоззрения женщин // Проблемы философии. – 1989. – Вып.79 та ін.

⁴¹ *Галаган В.Я.* Советская женщина: портрет в ретроспективе. – К., 1990. – С.44.

Through the prism of six classical features of totalitarianism, the article analyzes the fate of Soviet womanhood, offering a certain roadmap for further research, and also shows the attainments, problems and prospects of women's studies, assessed from the historiographic viewpoint.

О.О.Попельницька*

СТАН ВИВЧЕННЯ В УКРАЇНІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДИСЦИПЛІНИ СТАВРОГРАФІЇ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У статті дається загальна характеристика ставрографії як спеціальної історичної дисципліни, а також висвітлюється стан розробки кола її проблем у сучасній Україні.

Ставрографія (від гр. «σταυροϝ» – хрест і «γραφο» – пишу) – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію і символіку хреста – основоположно-го символу християнства. Уперше в науковий обіг цей термін увів російський науковець О.Голубцов у 1917 р. Під час свого становлення (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) ставрографія розвивалась у богословському, мистецтвознавчому та історичному напрямках. Перший вивчає вияви хреста як релігійного символу: його зображення на іконах, фресках, мозаїках, кам'яних стелах та саркофагах, тканинах. Окремою групою вивчення є об'ємні вироби: різні типи хрестів, які використовуються при церковній службі (напрестольні, благословенні, виносні тощо) та хрести, що носились на грудях (предмет особистого благочестя віруючих) – наперсні та натільні. Деякі сучасні російські дослідники розглядають ставрографію лише як складову частину *церковної археології* – розділу археології, що вивчає речові старожитності джерелознавчими методами загальної археології у контексті Священного Письма і церковної традиції для вирішення проблем історії християнських церкви і культури¹.

В історичному напрямі ставрографії широко використовуються наукові методи історії, джерелознавства, археології, епіграфіки, етнографії, хронології, палеографії, металознавства тощо. При цьому зображення хреста та його об'ємні вияви досліджуються як історичні та археологічні пам'ятки матеріальної культури, свідчення побуту та духовного життя певних епох і країн, із хронологічними та регіональними особливостями. Зокрема, вивчення нагрудних хрестів-релікваріїв Х–ХІІІ ст. дозволило археологам та історикам мистецтва з'ясувати особливості художнього й технічного виконання зразків споріднених груп, що походили з різних ремісничих центрів Візантійської імперії та її провінцій (зокрема, Криму) або зі стародавнього Києва, і виготовлялись у різні століття. Мистецтвознавчий напрям ставрографії досліджує питання художнього стилю, іконографічних особливостей різних типів хрестів.

Об'єктом дослідження ставрографії є розвиток і варіанти зображення хреста, предметом – види хреста як культурного символу: живописні (на іконах, фресках, мозаїках), графічні (графіті², різьблення на камені, дереві, металі тощо), об'ємні (з дерева, кістки, каменю, перламутру, бурштину, коштовного каміння, металу, шкіри тощо). *Хронологічні межі дослідження* ставрографії в Україні охоплюють час від появи перших зображень хрестоподібних фігур і малюнків у ранньому бронзовому віці (трипільська археологічна культура) і до сьогодення.

Джерельну базу вітчизняної ставрографії становлять збірки державних музеїв, археологічних експедицій та приватні колекції. Слід відзначити, що в *українських музейних зібраннях* перебувають як предмети православного культу, так і пов'язані з діяльністю інших церковних конфесій – католицької східного й західного обрядів, вірменської тощо. Одним із найбільших в Україні є зібрання металевих хрестів VI–ХХ ст. Національного музею історії України (НМІУ; Київ). Чимало реліквій зберігаються у національних заповідниках (НЗ)

* Попельницька Олена Олексіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

«Софія Київська» та «Херсонес Таврійський» (середньовічні металеві релікварії-енколпіони та кам'яні плити із зображеннями «пророслих хрестів» з фасадів християнських храмів XII–XIII ст.), Музеї мистецтв Богдана та Варвари Ханенків (енколпіони), Музеї історії міста Києва, Чернігівському історичному музею ім. В.Тарновського (ЧІМ) (колекція В.Тарновського, зокрема знахідки давньоруського часу з Княжої Гори), музеях Львова (Львівський історичний музей (ЛІМ) та Музей історії релігії й атеїзму), Дніпропетровська, Білгорода-Дністровського, Чернівців, Рівного, Сімферополя, Керчі, Ялти, Алушти, Запоріжжя, Нікополя, Берестечка, у фондах Інституту археології Національної академії наук України (ІА НАНУ) і його регіональних філіалів (у першу чергу, Кримського), археологічних центрах при вищих навчальних закладах (Чернівецькому, Дніпропетровському, Львівському національним університетам). Понад вісімдесят різьблених і мальованих «виносних» хрестів XVI–XX ст. зберігається у Державному музеї українського декоративного мистецтва (ДМУДМ; Київ), зокрема пам'ятка значної історичної і мистецької цінності – хрест 1576 р. з церкви Благовіщення с. Іваничі на Волині³. Колекції дерев'яних хрестів зберігаються в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику, НМІУ, Музеї давньої української культури у Львові. Цікаві зразки культових виробів із дерева (зокрема, ручний дерев'яний хрест у формі свастики рубежу XIX–XX ст.) перебувають у Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини і Покуття ім. Й.Кобринського.

Поряд з об'ємними хрестами різних типів до ставрографічних джерел належать зображення хреста на фрескових розписах та графіті. Графічні та живописні хрести виявлені у християнських склепах IV–VI ст. кримських античних міст Херсонес та Пантікапей (сучасні Севастополь та Керч), на стінах київських Софійського собору та церкви Спаса на Берестові, у монастирських печерних комплексах Києва, Чернігова, Криму та інших регіонів України.

Ще однією категорією джерел ставрографії є монументальні пам'ятки, зокрема кам'яні надгробні хрести з «козацьких» цвинтарів Миколаївської, Дніпропетровської, Херсонської, Одеської областей, заповідника «Козацькі могили» під Берестечком (Рівненщина), козацького кладовища під Кременцем тощо. Понад шістьдесят кам'яних і дерев'яних хрестів XVII–XIX ст. із сіл Переяславщини перебувають у НЗ «Переяслав-Хмельницький». На Волині, Львівщині, Івано-Франківщині, Закарпатті існують традиційні старовинні «придорожні» хрести. У Криму збереглося чимало пам'яток, пов'язаних як із культурою Візантії (провінцією якої півострів був протягом VI–XIII ст.), так і з традиціями інших країн. До останніх належать хачкари⁴ з різьбленими зображеннями хрестів (нижнє рамено яких трансформується у плетений орнамент), створені у стилі сельджуцького мистецтва, які поширились на Кримському півострові після переселення сюди вірмен. Кам'яні плити з подібними зображеннями виявлено у колишніх вірменських колоніях Кафі (суч. Феодосія), Сугдеї (суч. Судак), Бахчисараї, Солхаті (суч. Старий Крим) та монастирях, найбільшим з яких був Сурб-Хач (з вірм. – Св. Хрест). У стінах останнього зібрана колекція архітектурних деталей та різьблених кам'яних плит із зображеннями хрестів. Чимало хачкарів зберігається в інших кримських музеях. Зокрема, у Феодосії експонується хрест-камінь із різьбленою датою 1047 р.

Слід відзначити, що багато ставрографічних джерел походженням з України перебувають за її межами – у Британському музеї (Лондон), Метрополітен-музеї (Нью-Йорк), музеях Ватикану, Державному Російському музеї та Державному Ермітажі (обидва – Санкт-Петербург), Державному історичному музеї (Москва) та ін.

Чимало ставрографічних джерел перебувають у приватних колекціях, проте за відсутності загальнодоступних каталогів важко судити про їх асортимент. Проте є і винятки. Так, зібрання мецената С.Платонова експонується у київ-

ських музеях, а у 2007–2008 рр. у Музеї мистецтв Богдана та Варвари Ханенків відбулась виставка стародавніх українських ікон і хрестів XI–XVIII ст. із зібрання Ігоря та Оксани Гринівих і т.д.

Про інтерес до проблем ставрографії в Росії свідчать спеціалізовані Інтернет-сайти, на яких представлені ставрографічні джерела як із колекцій державних музеїв, так і приватних зібрань. Про зацікавленість колекціонерів цією групою речей свідчать російські Інтернет-чати, відвідувачі яких обмінюються інформацією про фахові наукові видання (надаючи всім бажаючим для ознайомлення тексти різноманітних довідників, статей і монографій, що вже стали бібліографічними раритетами), допомагають один одному уточнити атрибуцію тих чи інших хрестів, публікують фотографії речей із власних зібрань. Це відкриває широкі можливості для пошуку аналогій та ознайомлення зі станом ставрографічних досліджень у «ближньому зарубіжжі». Подібні сайти можуть стати у пригоді не тільки приватним збирачам, а й дослідникам, які займаються науковою атрибуцією речей із музейних колекцій та археологічних розкопок. На жаль, жодного подібного українського сайту ще не створено.

Актуальними завданнями української ставрографії є виявлення, науковий опис, систематизація та введення до наукового обігу джерел (взірців хрестів) та інформації про них, створення баз даних, видання ілюстрованих каталогів, популяризація ставрографії як окремого розділу історичної науки.

Стан сучасного вивчення ставрографії. На пострадянському просторі у дослідженні питань ставрографії та розробки її концептуальних засад як наукової дисципліни «пальму першості» утримують російські науковці. Значний внесок зробили археологи (Г.Корзухіна, А.Пескова, В.Молодін), працівники музеїв Москви (Музеї Московського Кремля, Державного історичного музею, Центрального музею давньоруської культури й мистецтва ім. А.Рубльова), які виявляють і атрибувають окремі взірці, публікують каталоги та статті, присвячені як зібранням хрестів, так і найбільш цікавим окремим зразкам. Із праць істориків та мистецтвознавців, які містять теоретичну інформацію та практичні відомості про склад ставрографічних зібрань, слід відзначити статті В.Пуцка, С.Гнутової, Е.Винокурової, Т.Ніколаєвої, Ю.Федорова.

У Російській Федерації діє Ставрографічний центр – міжрегіональна громадська організація, яка сприяє відродженню і розвитку ставрографії, фактично забороненої у радянські часи. Головним завданням центру (за словами його керівника С.Гнутової) є сприяння шанобливому ставленню до культурного надбання й історії православної Росії, відновлення зв'язків духовної та світської культур. Основні функції центру полягають у збиранні і зберіганні ставрографічних джерел, уведенні до наукового обігу інформації про хрести з музейних та інших зібрань. Із цією метою створюється база даних відомих російських хрестів за їх видами, типами та регіональними особливостями. Співробітники центру також надають консультативну допомогу, готують цикли лекцій зі ставрографії для духовних та світських навчальних закладів, проводять конференції та семінари, друкують тематичні видання. Зокрема, у 2001–2005 рр. видано три числа «Ставрографічних збірників». Перший випуск було присвячено майже втраченим для науки монументальним хрестам (зокрема, Соловків та Нової Землі), а другий і третій – наперсним хрестам (публікація результатів останніх археологічних розкопок та каталогів кількох музейних зібрань). Крім статей сучасних науковців у збірниках опубліковано й праці дослідників кінця XIX – першої половини XX ст., які досі не втратили своєї актуальності, проте мало відомі широкому колу дослідників⁵.

Слід зазначити, що проблеми, які розробляють російські науковці, актуальні і для вітчизняної історичної науки. У сучасній Україні ставрографія як спеціальна історична дисципліна перебуває на стадії відродження після довгого

періоду ігнорування з боку офіційної науки. Слід не тільки концептуально розробити її засади, але й популяризувати цю дисципліну в наукових колах. Потребує уніфікації ставрографічний термінологічний апарат, конче необхідно розробити систематизацію різних типів хрестів та їх окремих ознак, а також універсальну систему ставрометричного вимірювання хрестів. Усе це значно полегшить працю науковців, що вивчають ці пам'ятки.

Становлення української ставрографії

Інтерес до опису і збирання відомостей про хрести серед вітчизняних істориків виник у другій половині XIX ст. Основні студії у цій галузі проводили як церковні (викладачі духовних навчальних закладів), так і світські дослідники – збирачі українських старожитностей, мистецтвознавці, археологи. Проблему належного збереження археологічних та історичних культових реліквій (ікон, хрестів, панатів тощо), які перебували у церквах та монастирях, у 1869, 1874 та 1899 рр. розглянули I, III та XI археологічні з'їзди. На I з'їзді, якій відбувся у Москві, порушувалося питання викладання християнської церковної археології у світських і духовних навчальних закладах, щоб їх випускники сприяли збереженню і вивченню вітчизняних історичних пам'яток. Проведення у Києві III та XI археологічних з'їздів супроводжувалось виставками предметів із приватних зібрань, у розділі церковних старожитностей яких, зокрема, експонувались хрести, знайдені в Києві та інших регіонах України⁶.

Археологічні розкопки, що проводились коштом меценатів у Середньому Подніпров'ї в останній третині XIX – на початку XX ст., дозволили зібрати значну кількість пам'яток дрібної культової пластики, серед яких домінували кам'яні і металеві хрести. Проте недосконалі методи проведення подібних археологічних досліджень (зокрема, відсутність записів про перебіг розкопок) стали причиною того, що обставини виявлення багатьох важливих пам'яток історії та культури зараз невідомі. До того ж, багато стародавніх хрестів, що потрапляли до приватних збірок від антикварів, були знахідками стихійних скарбошукачів (тогочасних «чорних археологів»), які безсистемно розкопували археологічні пам'ятки, зокрема Княжу Гору. Проте навіть за таких обставин приватні ставрографічні колекції, зібрані на рубежі XIX–XX ст., становлять значну наукову цінність. У цей час були видані ілюстровані каталоги колекцій, в яких представлено хрести різних часів: «Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках» (1890–1891 рр.), «Каталог украинских древностей коллекции В.Тарновского» (1898 р.), «Древности русские: кресты и образки. Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко» (1899–1900 рр.), «Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской духовной академии» (1912–1915 рр.). Предмети з цих каталогів, відтворені на фотографічних таблицях, супроводжувались анотаціями із зазначенням місця виявлення чи придбання, датуванням, відомостями про іконографічні та палеографічні особливості написів. Не з усіма висновками укладачів каталогів можна погоджуватись із погляду сучасної археологічної науки, проте значення цих довідкових видань, конче необхідних для атрибуції депаспортизованих експонатів сучасних музейних українських зібрань, не підлягає жодним сумнівам.

У цей же час у вітчизняних часописах («Киевская старина», «Археологическая летопись Южной России» («АЛЮР»), «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» («ЧИОНЛ»)) та періодичній пресі дослідники І.Хойновський, М.Петров, М.Біляшівський, Д.Щербаківський та інші публікують повідомлення про знахідки з городища Княжа Гора (нині біля с.Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл.; вірогідне місце розташування літописного давньоруського міста Родень) і виявлені під час наукових експедицій на Поділля, Волинь, Га-

личину та в інші регіони України. У другій половині XIX – на початку XX ст. дослідники І.Каманін, А.Скальковський, Д.Яворницький, Ф.Вовк, К.Широцький, Д.Щербаківський вивчали кам'яні надмогильні хрести різних регіонів України: фіксували написи на надгробках, визначали дати їх створення і мистецьку цінність. Увага тогочасних дослідників – археологів та мистецтвознавців, зосереджувалась на хрестах різного призначення, виготовлених із різноманітних матеріалів у різні історичні епохи. Так почалося складання джерельної бази української ставрографії.

У радянські часи ставлення офіційної науки до ставрографії змінилось. Унаслідок її ігнорування дослідження в галузі ставрографії обмежувались повідомленнями про археологічні знахідки хрестів – пам'яток матеріальної культури минулих століть. Вивчення ж хрестів інших типів (монументальних надгробків або завершень церковних бань – кам'яних, дерев'яних та металевих, зображень на іконах і фресках тощо) в умовах панування атеїстичної ідеології стало неможливим. У Західній Україні ставрографічні дослідження не припинялись до кінця 1930-х рр., зокрема, народні кам'яні надгробки вивчали Г.Колцуняк та О.Цинкаловський.

Пожевлення ставрографічних студій в Україні відбулося у роки перебування і здобуття незалежності (1986–1991 рр.), коли були скасовані ідеологічні обмеження на вивчення релігійних пам'яток. З останніх публікацій українських археологів і музейних працівників слід відзначити праці В.Зоценка, Р.Орлова, С.Пивоварова, Л.Строкової, В.Павлової, Є.Архипової⁷. Чимало співробітників українських наукових установ є авторами статей каталогу, підготовленого Інститутом історії матеріальної культури Російської академії наук (ІМК РАН) «Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X–XIII вв.» (Санкт-Петербург, 2003).

В Україні ставрографічні дослідження ведуться в історичному та мистецтвознавчому напрямках – вивченні типів хрестів (релікваріїв, наперсних, процесійних тощо) від античного та ранньосередньовічного періодів (I–XIII ст.) до пізнього середньовіччя та нового й новітнього часів (XIV–XX ст.); дослідження монументальних кам'яних і дерев'яних надгробків і придорожніх хрестів. Мистецтвознавчий аспект реалізується у вивченні культових високохудожніх виробів із коштовних металів, дерева та каменю.

Одним із важливих останніх ставрографічних видань (як для української та російської науки, так і для світової візантиністики) став виданий 2003 р. у Санкт-Петербурзі анотований ілюстрований каталог «Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X–XIII вв.», який підготувала співробітниця ІМК РАН А.Пескова. До видання включено понад 1600 предметів із музеїв Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Чернігова та Західної Європи, фондів археологічних експедицій і приватних зібрань. Більшість представлених у каталозі речей уперше введено до наукового обігу. На сьогодні це найбільш повне зведення хрестів-енколпіонів візантійського та давньоруського походження, виявлених у Східній Європі. До першої частини каталогу увійшла стаття відомого фахівця в галузі середньовічного прикладного мистецтва Г.Корзухіної «Пам'ятники домонгольського медного лиття» (1949 р.), присвячена давньоруським енколпіонам та їх класифікації. Г.Корзухіна першою з дослідників не тільки довела давньоруське походження частини хрестів-енколпіонів, а й визначила привозні вироби з малоазійських і сирійських провінцій Візантії. Атрибуцію багатьох предметів каталогу виконали українські науковці – співробітники НМІУ (Л.Строкова, В.Павлова), НЗ «Софія Київська» (Є.Архипова), Музею історії міста Києва (О.Бондаренко), Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського, Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті (С.Пивоваров), Білгород-Дністровського історичного

музею, Львівського історичного музею (М.Піцишин), Тернопільського краєзнавчого музею (М.Ягодинська), НЗ «Херсонес Таврійський» (С.Рижов, Т.Яшаєва), Рівненського краєзнавчого музею (Б.Прищеп), Державного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» (О.Данилишин), Запорізького краєзнавчого музею (О.Чайка, М.Єльников), Кримського філіалу ІА НАНУ (О.Лисенко, І.Тесленко).

Окремим напрямом української ставрографії є дослідження кам'яних та дерев'яних надмогильних хрестів – пам'яток сакрального і лапідарного мистецтва. Цьому питанню приділяють увагу учасники щорічних конференцій «Часи козацькі» (Київ, Товариство охорони пам'яток), дослідники І.Сапожников (Південна Україна), В.Кузенко (Карпатський регіон), Т.Березовська, О.Дехтярчук, Р.Забашта, В.Малина, М.Моздир, Р.Одрехівський, М.Станкевич, Д.Телегін, Л.Хом'як, Р.Шувалов та ін. Вивчаються і лапідарні пам'ятки Кримського півострова, де на місці античних міст і поселень (Пантікапей, Херсонес, Інкерман, Кітея, Ілурата) у християнських печерних храмах та катакомбах, кам'яних церквах, у похованнях є пам'ятки візантійського мистецтва із зображеннями хреста. Це ж стосується і зображень різних типів хрестів на фресках і мозаїках київського Софійського собору, спорудженого у традиціях візантійського зодчества.

Типи хрестів

Дослідники ХІХ – початку ХХ ст. за призначенням поділяли хрести на такі, що використовувались у церковних службах (*літургійні*) та *особисті*. Своєю чергою, останні поділяються на *натільні* (які носяться під одягом) та *наперсні*, що одягаються поверх одягу. Наперсні хрести бувають *архієрейські* (ознака вищих церковних ієрархів), *воротні* (їх носили світські особи; такий хрест має пишне оздоблення і доповнювався широким ланцюгом, прикріпленим до «оглав'я» за допомогою петель чи кільця) та *параманні* (*параменні*), які закріплювалися поверх обладунків воїнів на плечах (старослов'ян. «рамена», звідси й назва). Різновидом параманних хрестів є *вериги*.

Окрему групу наперсних хрестів становлять релікварії або *енколпіони* (гр. «εγκόλιον» – «який перебуває на грудях»), що вперше з'явилися у Візантії. Дослідники вважають, що цей тип хрестів походить від скриньок із зображенням хреста на кришці для зберігання святих моців – т.зв. ставротек (від гр. «σταυροζ» – хрест і «θήκη» – вмістилище, сховище). У Візантійській імперії двостулкові енкалпіони з рухомим «оглав'ям» були ознакою єпископів, вельмож та членів імператорської родини. У Русі енкалпіони носили представники князівсько-болярської аристократії, ченці, паломники до святих місць. Проте знахідки таких хрестів у похованнях поодинокі, здебільшого їх виявляють випадково або у складі скарбів. Винятком є свідчення І.Хойновського про те, що у Києві наприкінці ХІХ ст. було знайдено людський кістяк у парчевому одязі з енкалпіоном на грудях. На городищі Княжа Гора свого часу вдалося відшукати чимало бронзових і срібних енкалпіонів, вкритих позолотою або декорованих у техніці черні. Один із перших дослідників хрестів такого типу М.Кондаков уважав, що найдавніші з них зі слов'янськими написами виготовляли грецькі майстри у Херсонесі, звідки вже вони потрапляли в Русь. Чимало дослідників ХХ ст. висловлювали сумніви щодо цієї гіпотези, проте тільки Г.Корзухіній вдалося довести, що центрами виробництва подібних культових предметів у ХІІ–ХІІІ ст. було Середнє Подніпров'я, зокрема Київ.

Двостулкові релікварії у Східній Європі існували й у подальші часи. Для розрізнення давніх хрестів-складнів і їх пізньосередньовічних модифікацій у ставрографічній літературі крім терміна «енколпіон» (що визначає речі

«візантійського кола» та їх давньоруські наслідування) для виробів XIV–XIX ст. використовується назва *хрест-мощівник*.

Енколпіони є різновидами *ставротек*, до яких належать різні релікварії (ковчег, таблиця, двостулковий хрест) для зберігання священних реліквій. Один із таких релікваріїв у 1747 р. було створено в Україні – це ікона-ставротек церкви Покрови Війська Запорозького Низового. Основою ікони, що зберігається у музеї Нікополя, є срібна масивна овальна пластина – таблиця, у центрі якої вмонтовано різьблений кипарисовий хрест.

До *хрестів – церковного реманенту* дослідники зараховують благословенні або виносні (з руків'ям), напестольні (аналойні), запестольні тощо.

Особливу групу культових виробів становлять *старообрядницькі металеві хрести*, які підвішувались над воротами, дверима, криницями, закладались під фундаменти будинків при будівництві, умонтовувались в надгробки, встановлювались на домашніх кіотах. Зокрема, *кіотні хрести* є варіантами напестольних церковних розп'яття, доповнених двома вертикальними пластинами («рушниками») з рельєфними постатями «предстоячих» – Дівою Марією з Марією Магдалиною (або Марфою), апостолом Іоанном Богословом із мучеником Лонгіном. Такі металеві хрести виконували функції ікон – врізались у дерев'яну дошку з розписами і встановлювались в іконостасі. Старообрядницькі *великі патріарші хрести* (за визначеннями різних дослідників – «повний хрест», «виносний хрест», «хрест-ікона», «хрест-лопатка», «хрест із розп'яттям, предстоячими та зображеннями дванадесятих свят») є винаходом старообрядницьких майстрів XIX ст. Їх використовували під час церковних хресних ходів. Подібні хрести мали вигляд великих металевих ажурних пластин і, як правило, виготовлялись із розпилених металевих складнів та окремих іконок. Проте у НМІУ зберігається суцільнолитий великий патріарший хрест, виготовлений із застосуванням каркасної моделі, в яку при формовці вкладались матриці квадратних іконок-клейм. Композиційним центром великого патріаршого хреста є кіотний хрест, який оточують квадратні ікони-клейма із зображеннями дванадесятих свят, ікони Богоматері – Знамення та Одигітрія, і обраних святих. На кілеподібних завершеннях угорі представлено багатофігурні композиції, зокрема Новозавітна Трійця та Здвигнення Животворного Хреста. Увінчували великі патріарші хрести невеликі постаті херувимів, розташовані на високих штифтах, кількість яких змінювалась залежно від ширини металевої ікони.

Давньоруський період (X–XIII ст.)

Найдавнішою формою християнського хреста в Україні вважається *грецький («корсунський»)* із раменами однакової довжини. Згідно з церковною легендою, саме такий хрест князь Володимир після хрещення у місті Корсуні (Херсонесі) вивіз до Києва. Грецький «розквітлий» хрест, перевитий виноградною лозою з гронами, є складовою рельєфу мармурового саркофага Ярослава Мудрого з київського Софійського собору. Дослідники вважають, що цю гробницю було виготовлено у VII ст. у Царгороді або на островах Мармара³. Хрести подібних пропорцій зображено на одязі святих на мозаїках Софійського собору. На думку М.Сперанського, визначення «корсунський» у давньоруський час означало «рідкісний», «мистецький», адже візантійські і середземноморські імпортовані хрести та енколпіони потрапляли в Русь через Херсонес. Ранні хрести «корсунського типу» виготовлялись з каменю (яшма, лазурит, мармур), скла, кістки, глини. Їх носили на шнурі, протягнутому в отвір у верхньому рамені. У пізніх взірцях є металеві наконечники, з'єднані дротяними спіральками, та металеве рухоме «оглав'є».

У X–XI ст. у Русі з'являються також *металеві тільники*, відлиті зі срібла, бронзи або вирізані зі східних срібних монет. Вони мали форму грецького хре-

ста, іноді вписаного в коло, що було даниною язичницькому солярному культу. Їх поверхня іноді декорувалась геометричним чи рослинним орнаментом. Більшість таких хрестів виявлено у дружинних некрополях у Києві, Шестовиці (Чернігів), Підгірцях (Львівська обл.). Відомі знахідки таких хрестів зі Швеції, Данії, Південної Норвегії та острова Готланд. До Скандинавії ці металеві вироби потрапляли шляхом міжнародної торгівлі. Ще однією групою тільників є хрести *скандинавського типу* з розширеними кінцями, прикрашеними трьома «перлинами» (дисками), із концентричним колом або хрестиком у центрі. На думку дослідників, подібний тип, що повторює візантійські прототипи, має давньоруське походження. Уздовж Дніпровського шляху поширеними у давньоруський час також були *скандинавські хрестоподібні амулети* – підвіски, кожне рамено яких нагадує молот Тора. Усі зазначені типи натільних хрестів (багато яких походять з приватних зібрань Ханенків, Ф.Кундеревича та інших київських колекціонерів) представлено у збірці НМІУ.

З утвердженням християнства з'являється новий тип натільних хрестів – із *зображенням постаті Ісуса Христа з розведеними у сторони руками*, що мають досить великий розмір та іконографічну особливість – хрестоподібну перев'язь на грудях Христа, присутню у мистецтві Сирії VI ст. Це – не традиційне розп'яття, адже зображення хреста відсутнє і Ісус просто стоїть. Із понад 40 відомих на сьогодні таких хрестів деякі знайдені у Києві (зокрема, у похованнях) та на Княжій Горі. У XI–XII ст. подібні хрести потрапляли навіть у Скандинавію.

У ремісничих центрах Південної Русі (у першу чергу Київ) виготовляли бронзові натільні хрести, прикрашені геометричним орнаментом у техніці виїмчастої та перегородчастої емалі з використанням емалі жовтого кольору. Їх вивозили до Північної Русі, про що свідчать численні археологічні знахідки. За формою завершення рамен дослідники вирізняють 4 типи таких хрестів – із 3-ма лопастями, овальні, із пальметами, прямокутні. Київські ювеліри XI–XII ст. виготовляли переважно хрестики з 3-ма лопастями. До числа найбільш відомих належать бронзові емальовані хрести XI ст. з Олеська (Львівська обл.) та хрест із Києва, відомий як «хрест Миколи Святоші», ченця Києво-Печерського монастиря. Початком XI ст. датується мідний «хрест Марка Печерника» з цього ж монастиря із зображенням Христа серед дванадцяти апостолів, св. Федора і Георгія. Деякі дослідники припускають південноруське походження російських церковних святинь – хрестів преп. Авраамія Ростовського (декоровано рельєфними зображеннями у традиціях романського мистецтва) та св.Єфросинії Полоцької.

Із пам'яток давньоруського мідного лиття перше місце посідають енкалпії: спочатку привізні, а згодом – місцеве наслідування «корсунських» прототипів. Г.Корзухіна з'ясувала, що візантійські та давньоруські (київські) енкалпії мали рівні чи розширені кінці рамен із трипелюстковим завершенням та медальйонами на кінцях, «крапельки» («слізки») у місцях з'єднання медальйонів із «гілками» хреста. Найбільш численною і вивченою групою київських енкалпій є рельєфні зразки із дзеркальними написами, датовані XIV ст. і виявлені на території Золотої Орди.

Г.Корзухіна поділяє всі енкалпії XI–XIII ст. на чотири класи: 1) з рельєфними зображеннями; 2) з центральною постаттю у техніці високого рельєфу і плоскими зображеннями на кінцях; 3) декоровані у техніці перегородчастої емалі⁹; 4) з ґравірованими зображеннями у техніці черні. Дослідник Р.Орлов вважає, що давньоруські майстри поступово йшли від високого рельєфу до ґравірування зображень. Спочатку ґравірованими зображеннями з черню були замінені рельєфи на кінцях хреста, потім – центральна фігура. Одночасно з'явилися релікварії з дрібними рельєфними фігурами, що було обумовлено

заміною первісних глиняних ливарних форм на кам'яні (у XII–XIII ст.). У цей час майстри копіювали й «архаїчні» взірці. Поряд із традиційними зображеннями розп'яття, Богоматері Оранти¹⁰, Христа-Вседержителя в оточенні святих (Іоанна Богослова, Іоанна Предтечі, св.Георгія, Дмитрія, Федора) на енколпіонах київської роботи з'являються зображення перших давньоруських мучеників – св.Бориса і Гліба, які представлені у вигляді воїнів, що тримають у руках моделі міст (Ростова та Мурома), патронами яких вони були¹¹.

У каталозі зібрання Ханенків представлено всі типи енколпіонів, виокремлені Г.Корзухіної, зокрема мідний хрест XIII ст. із постаттю Христа і символами євангелістів та бронзовий позолочений енколпіон XII ст., плакований золотими пластинами із зображення Деїсуса у техніці перегородчастої емалі.

Поряд із «курсунськими» енколпіонами у музеях України представлено й т.зв. «сирійські» («моравські») енколпіони, більшість яких зберігається у НМІУ. Такі хрести у VI–XII ст. вироблялись із бронзи або срібла у провінціях Візантії – Сирії, Єгипті, Палестині, а з IX ст. – і у Великоморавії. Ареалом поширення подібних виробів є Східне Середземномор'я, Північна Африка, Греція, Болгарія, Далмація, Моравія, Крим, Кавказ; поодинокі знахідки походять з Бельгії та Данії. Сирійські енколпіони мають плоску поверхню та розширені кінці з гравірованими чи виконаними у низькому рельєфі схематичними зображеннями. На ранніх зразках із т.зв. «грубою постаттю Христа» останній зображений у довгому хітоні зі здійснятими догори й зігнутими у ліктях руками з непропорційно великими кистями. Пізніше на різних стулках хрестів з'являються зображення Діви Марії (замість Ісуса Христа) та архангела Михаїла (св. воїнів Георгія, Дмитрія або Федора). У Середньому Подніпров'ї такі хрести знайдено на Княжій Горі і на городищі біля с.Заріччя на Стугні, що ототожнюється з літописним Новгородом Малим. У XI–XII ст. хрести моравського типу давньоруської роботи вивозили до Скандинавії, про що свідчать археологічні знахідки.

Крім зазначених вище масових типів хрестів відомі кілька менш поширених модифікацій, зокрема наперсні релікварії, декоровані вставками з коштовного каміння та рослинно-геометричним орнаментом балканського типу у техніці скані. На сьогодні відомо близька 12 таких хрестів XI–XII ст., виготовлених із золота та некоштовних металів у візантійських провінціях Східного Середземномор'я та на Балканах. Кілька знахідок походять із Херсонесу, а у зібранні НМІУ хрест такого типу представлено зразком, виготовленим із міді та з втраченими вставками.

Серед хрестів великих розмірів, що належали до *літургійного реманенту*, слід відзначити прецесійний візантійський хрест X–XI ст. із колекції НМІУ, виявлений у 1908 р. під час дослідження великого поховання жертв монголо-татарської навали 1240 р. Цей хрест виготовлено із заліза, плакованого посрібленими бронзовими пластинами та прикрашено медальйонами із зображеннями святих.

Хрести XIV–XV ст.

У XIV–XV ст. візантійські традиції у виготовленні хрестів зберігаються, проте спостерігається їх поступова деградація, обумовлена культурним та економічним занепадом унаслідок монголо-татарської навали. Триває і процес копіювання більш ранніх зразків, який у релігійній культурі старообрядців зберігся аж до XX ст. Натільні хрести та енколпіони XIV–XV ст. представлено у каталозі зібрання Ханенків, певна їх кількість зараз зберігається у НМІУ. Це – двостулковий хрест із зображенням розп'яття з «предстоячими», Трійцею та трьома святиителями, бронзовий хрестик із зображенням Нерукотворного образу і «предстоячих» – Діви Марії та Іоанна Богослова, стулка мідного ен-

колпіона із зображенням св.Микити, що побиває біса¹². Хрести та металеві ікони із зображенням св.Микити-бісогона у XIV–XVI ст. виготовлялись у Новгороді, Твері, Стариці; кілька подібних виробів походять із Києва. У XVII–XX ст. зображення св.Микити-бісогона присутнє на виробах дрібної металевої пластики старообрядців, виконаних за зразками XIV–XV ст. у супроводі аббревіатури «ББББ» – «Бич Божий б'є бісів».

Важко сказати, чи продовжувало Середнє Подніпров'я у XIV–XV ст. лідирувати у виготовленні литих наперсних хрестів та енколпіонів. Скоріше за все, тогочасні виробничі центри розміщувались у Північній Русі, що менше постраждала від ворожого спустошення. Проте не виключено, що якісь типи дрібної металевої пластики продовжували вироблятися і в Києві, проте вже не в тих кількостях, як раніше. Традиція виготовлення енколпіонів за давньоруськими і візантійськими зразками ускладнює для дослідників розрізнення цих пізніх реплік і прототипів, тому при роботі з подібними речами слід звертати увагу на деталі, зокрема нечіткість зображення, що є свідченням відливання у нечітку глиняну матрицю. У XIV–XV ст. з'являються і т.зв. *псевдоенколпіони*, що складаються з двох пласких пластин, з'єднаних угорі шарніром, а внизу – штифтом. Ця форма швидко змінюється монолітними наперсними хрестами, що імітують енколпіони, проте є нерухомими.

Поступове видозмінення пропорцій хрестів XIV–XV ст. відбувалось шляхом подовження нижнього рамена (*латинський хрест*), а у релікваріїв – наближення до ступінчастого квадрифоля, більш зручного для зберігання священних реліквій. На жаль, цей хронологічний відрізок набагато гірше вивчений із погляду іконографії сюжетів зображень на хрестах та центрів їх виробництва, ніж виробу давньоруських часів та наступних століть.

Хрести XVII ст.

На відміну від двох попередніх «темних століть», для ставрографічних матеріалів XVI–XVII ст. розроблена своя типологія. У цей час українське декоративно-прикладне мистецтво (зокрема, ювелірне) перебувало у сфері впливу західноєвропейських культурних традицій. Це стало причиною ренесансних і барокових запозичень у декоруванні тогочасних хрестів – прикрашанні особистих і літургійних хрестів вставками з коштовного каміння та характерними гравірованими орнаментальними мотивами. Прикладами таких виробів є речі із зібрання НМІУ: натільні хрестики з кольоровими камінцями, напестольний хрест – дар гетьмана П.Сагайдачного Київському Братському монастирю (1622 р.), різьблені дерев'яні хрести із зібрання Києво-Печерського історико-культурного заповідника та ін. Реакцією на «засилля» західноєвропейських мистецьких традицій стало запровадження символіки зображень на хрестатільниках. Особливо це набуло поширення після кризи, спричиненої розколом у церкві¹³. У цей час хрест набуває 6- або 8-кінцевого завершення. Із символічних мотивів слід відзначити «Дерево життя», уособлене в ажурному рослинному обрамленні країв 4-кінцевого хреста або у наданні завершенням рамен 3-кінцевої форми «розквітлого крину (лілії)». Іншими варіантом оформлення контуру хреста є зображення 4 або 12 променів (символ чотирьох Євангелій або дванадцяти апостолів), що «виходять» із середохрестя. Іноді замість променів на хресті є відповідна кількість дрібних кульок. Ще одним символом є терновий вінець у поєднанні із цатою¹⁴, розміщені у центрі хреста, що означають велич Спасителя. Про це ж нагадують й аббревіатури «Цар Слави», «Ніка» («Переможець»), «Ісус Христос» та «Син Божий». На площині хреста розміщене зображення 8-кінцевого голгофського хреста без розп'яття. Гора Голгофа з печерою і черепом («голова Адама») зображена в основі хреста у супроводі аббревіатур «ГГ»

та «ГА». На хрестах XVII–XVIII ст. (переважно літургійних) присутні і більш складні абрєвіатури, що наслідують *криптограми* грецьких хрестів. Найбільш поширені: «Кресту твоему поклоняемся, Владыко, и святое Воскресение твое славим» або «Крест – хранитель всея Вселенныя, красота церкви, крест – царей держава, крест – верным утверждение, крест – ангелов слава, крест – демонов язва» та «Господи Иисусе Христе, сыне Божий, помилуй мя грешного».

На літургійних хрестах із зображенням постаті розп'ятого Ісуса Христа, починаючи з XVII ст., присутня абрєвіатура «ІНЦІ» – «Ісус Назорей Цар Іудейський», що відтворює текст Євангелія і вперше латиною з'явилася на західноєвропейських культових речах, а у Східній Європі зазначалась церковнослов'янськими літерами. Цей напис не визнали старообрядці («безпопівці»). Згідно з богословським трактуванням догматів віри ускладнюється і семантика зображень. Обабіч розп'яття з'являються зображення списа («копія») і тростини – знарядь тортур Ісуса Христа (у супроводі літер «Т» та «К»), які іноді перебувають в руках св.воїнів Лонгіна та Стефатона. Ліворуч і праворуч розп'яття зображуються «предстоячі» (на повен зріст або у вигляді погрудь у медальйонах): праворуч – Діва Марія, ліворуч – Іоанн Богослов (або Іоанн Предтеча). Іноді до цих постатей додаються зображення апостолів Петра і Павла та отців церкви – Василя Великого й Іоанна Златоуста. На тлі сцени розп'яття, починаючи з XV ст., зображується єрусалимський мур. Іноді під розп'яттям присутня сцена кидання жеребу між трьома римськими солдатами за хітон Ісуса Христа, описана в Євангелії. Верхня частина хрестів XVII–XVIII ст. над розп'яттям має кілька варіантів зображень: два янголи (символ вознесіння Ісуса Христа), херувими (охоронці райської брами), старозавітна трійця (або Триєдиний Господь у вигляді трикутника, оточеного сьйвом), образ Нерукотворного Спаса, Господь Саваоф у супроводі голуба – Святого Духа.

У цей же час поширюються хрести із зображенням недогматичного для російської церкви Ісуса Христа у вигляді св.Янгола-охоронця (що за зовнішніми ознаками нагадує архістратиґа Михаїла) – «Янгола Великої Ради». Такий іконографічний тип зображень виник у Греції у XVI ст., а у XVII–XVIII ст. з'являється й на східноєвропейських ставрографічних пам'ятках.

Із другої половини XVII ст. формується ориґінальна старообрядницька культура, однією зі складових якої було металеве лиття – виготовлення ікон, хрестів, багатостулкових складнів тощо. До рідкісних типів XVII–XVIII ст. належать хрести із зображенням *архістратиґа Михаїла*, якого представлено на повен зріст у візантійських обладунках, із мечем у руці. Угорі хреста – рельєфні погруддя св.Зосими та Саватія (засновників Соловецького монастиря), на горизонтальних раменах – св.Миколи Чудотворця та Василя Великого, на «оглав'ї» – образ Нерукотворного Спаса. Дослідники припускають, що такі хрести пов'язані з історією Соловецького монастиря і могли належати ченцям, що одночасно стали і воїнами, покровителем яких уважався св.Михаїл¹⁵.

У каталозі зібрання Ханенків крім зазначеного вище типу хрестів представлено і кілька зразків металевої дрібної культової пластики XVII ст. (більшість із них зараз перебувають у зібранні НМІУ): срібний жіночий хрест із декоруванням у стилі «Дерево життя» (т.зв. «лопатка») з позолотою та емаллями (в іконографії якого дослідник Ю.Федоров вбачає західноєвропейські барокові впливи), мідний хрест латинських пропорцій із зображенням розп'яття з «предстоячими» Богородицею та Іоанном (Богословом чи Предтечею (?)), над яким розміщена ікона В'їзд до Єрусалиму.

Хрести XVIII– початку XX ст.

У XVIII ст. відбувається становлення старообрядницького металевого культового лиття як особливого художнього напрямку. Із переселенням розкольників

у межі сучасної України тут поширюються старообрядницькі литі ікони та хрести. Зі скасуванням у другій половині XIX ст. обмежень на діяльність старообрядницької церкви металеві культові вироби розкольників (які, попри урядові заборони на їх використання, були досить популярними у православному середовищі) почали виготовлятися і реалізуватися на всеросійському ринку. Причиною популярності старообрядницького культового лиття була висока художня і технічна якість виробів, а також відповідність старовинним релігійним канонам, адже вони виготовлялись за зразками, що побутували у Східній Європі з часів раннього християнства і до середини XVII ст. включно.

Для офіційної православної церкви у цей час характерне виготовлення металевих хрестів з урахуванням «модних» світських європейських тенденцій – мистецьких стилів рококо, класицизм та ампір. Протягом XVIII–XIX ст. відбувається ускладнення зображення розп'яття – від романсько-готичного трактування постаті Ісуса¹⁶ до барокових і ампірних моделювань XVIII–XX ст. У цей час продовжують побутувати наперсні хрести-релікварії, які, на відміну від візантійських та давньоруських енкалпціонів, у фаховій літературі мають назву мощівників.

Виникнення і розвиток старообрядницького металевого лиття (зокрема, прикрашеного кольоровими емаллями – фініфтю) пов'язане з Виговським (Даниловим) монастирем (Помор'я), де приблизно у 1719 р. виникла мідноливарна майстерня. Її вироби (хрести, складні з рельєфним зображенням деісусного чину з дев'яти постатей – так звана Дев'ятка та ін.) стали еталонами для наслідувань багатьма старообрядницькими «мідними закладами» Москви та Підмосков'я, що виготовляли речі поморського кола до XX ст. включно. *Поморське лиття*, що відбивало ідеологію однієї з найвпливовіших течій старообрядництва – безпопівства, сформувалось як самостійний художній напрям із власними технологічними, іконографічними та стилістичними ознаками.

Дослідник старообрядницького мистецтва В.Дружинін зазначав, що необхідність виготовлення мідних хрестів і створів (складнів) у мешканців російського Помор'я виникла у зв'язку з полемікою між розкольниками і прибічниками реформ Никона про 8- або 4-кінцеву форму хреста, присутність на ньому титла «ІНЦІ» та через традицію старообрядців молитися тільки на власні, «правильні», ікони, які брали із собою до церкви, у мандрівки і зберігали на домашніх «божницях». Після видання указів Петра I (1722 р.) та Синоду (1723 р.) про заборону вживати під час молитви різьблені і литі ікони, виготовлення металевих ікон за старовинними взірцями потрапило під офіційну заборону. Проте тривало таємне лиття культових предметів із кольорових металів – його монополізували старообрядці. Легалізація виготовлення і продажу культових старообрядницьких речей стала можливою після видання у 1883 р. Олександром III указу про старовірів. Поряд із кустарними існували великі майстерні (в першу чергу, у Москві), що виготовляли справжні шедеври металевого лиття.

Із другої половини XVII ст. Україна стала притулком для російських старообрядців, які на новій батьківщині отримали свободу віросповідання. Осередками безпопівців поморської згоди стали Харківщина та Житомирщина, попівців – Стародубщина, Слобожанщина, Поділля, Бессарабія, Крим, Буковина. На Херсонщині господарський хист старообрядців російський уряд використав при освоєнні земель наприкінці XVIII ст. і там вперше з'явилося т.зв. двовір'я – можливість служити за старим обрядом, перебуваючи у лоні офіційної російської церкви. На початку XX ст. в Україні діяло бл. 40 старообрядницьких монастирів і скитів (кілька на Київщині, два у Черкасах, у Бессарабії (в Ізмаїлі та Вилковому)), понад 220 громад старообрядців білокриницької згоди. У середині XIX ст. на Стародубщині існувало більше 80 різних старооб-

рядницьких підприємств. У Києві 50% купців першої гільдії були старообрядцями.

На сьогодні у музейних та приватних зібраннях Росії й України перебуває значна кількість виробів різних старообрядницьких центрів і майстерень, які досі остаточно не систематизовані. За словами відомого дослідника В.Пуцка, у цій значній за обсягом масі старообрядницького мідного лиття поодинокі моделі-прототипи «тонуть» серед сотень зразків найбільш масових типів продукції. Із метою впорядкування цього масиву речей необхідно створити каталог еталонних моделей XVII – початку XX ст. із використанням досить повного видання німецького дослідника Стефана Єкеля (*Russische Metall-Ikonen – in Formsand gegossener Glaube. – Bramsche, 1981. 2. Aufl*)¹⁷.

Дослідники з'ясували, що особливості цих культових речей обумовлюються регіоном їх побутування – залежно від того, яка зі старообрядницьких течій була споживачем цієї продукції. Найбільш якісним є поморське лиття зі складною іконографією зображень, чітким рельєфом та декоруванням кольоровими емальми. Його варіант – *поморське лиття московської роботи* – представлено в українських музейних зібраннях. Кустарні вироби гуслицьких майстрів (або *анцифоровське лиття*, від назв підмосковних сіл Гуслиці та Анцифорово) займають проміжну ланку між поморським литтям і його дешевою імітацією – загарським литтям (від с.Загар'є у сучасній Нижегородській обл. Російської Федерації).

Можна виокремити деякі іконографічні особливості старообрядницьких виробів:

1) Форма хреста і зміст титла на ньому: на 8-кінцевому хресті (з верхньою поперечною перекладиною і нижнім похилим брусом-підніжжям) присутня аббревіатура «ІХЦС» («Ісус Христос Цар Слави») замість «ІНЦІ» (яку «поморці» вважають «пілатовим писанням», негідним пошанування), запроваджені никонівською реформою під впливом греко-католицького українського та білоруського духовництва. 2) На верхньому рамені хреста зображено Спаса Нерукотворного (у безпопівців) або «Господа Саваофа з голубом – Святим Духом» у попівців, рука якого складена у двоперстний благословляючий жест. 3) Якщо натільний хрест – 4-кінцевий, то у його центрі зображувався 8-кінцевий голгофський хрест. 4) При зображенні розп'яття постать Христа чітко вписана у контури хреста (накладена на хрест, а не розп'ята на ньому), не провисає, як на православних барокових та ампірних хрестах XVIII–XIX ст. Це пояснюється тим, що згідно з рішенням Трульського церковного собору (692 р.) іконографія православного розп'яття має символізувати Спасителя як уособлення Божественного спокою і величі, а не людських страждань. Цього догмату й дотримувалися старообрядці. Іншою особливістю є те, що ступні ніг Ісуса Христа прибиті двома (а не одним) цвяхами. 5) При зображенні чотирьох євангелістів (на відміну від офіційної церкви, яка визнає атрибутами апостола Марка – лева, Матвія – янгола, Луки – тільця, Іоанна – орла) у поморському литті (за дониконівською традицією) св.Матвій зазначається янголом, Марк – орлом, Лука – тільцем, а Іоанн – левом. 6) Використання неканонічного зображення Христа у вигляді янгола-охоронця, заборонене офіційною церквою. 7) Присутність на звороті «попівських» хрестів текстів тропарів (молитов) «Похвала хресту»: «Крест – хранитель всея Вселенныя...» та «Кресту Твоєму поклоняємся, Владыко, и святое Воскресение Твоє славим».

На жаль, обсяг публікації не дозволяє детально розглянути інші категорії ставрографічних джерел, що походять з різних регіонів України і датуються різними хронологічними періодами. На завершення слід відзначити, що спеціальна історична дисципліна ставрографія в Україні перебуває у стадії відродження після десятиліть ігнорування з боку офіційної науки. Українські дослідники на сьогодні вже зробили значний внесок у розвиток цієї дис-

ципліни – виявили і ввели до наукового обігу значну кількість ставрографічних джерел, узяли участь у створенні каталогу металевих хрестів-релікваріів (енколпіїв), проводять дослідження у різних галузях (зокрема, вивчення хрестів як монументальних пам'яток). Проте існує ще чимало проблем – публікація каталогів окремих колекційних ставрографічних зібрань із метою створення єдиного українського банку даних, розробка систем упорядкування окремих типів ставрографічних джерел тощо, вирішення яких потребує об'єднання зусиль усіх дослідників, хто працює у галузі ставрографії.

***

Бібліографія

Інтернет-ресурси:

- Хрест* – Вікіпедія (незалежна енциклопедія) // <http://uk.wikipedia.org/wiki/Хрест>
Крест – Вікіпедія // <http://ru.wikipedia.org/wiki/Крест>
Энциклопедия крестов // <http://www.krest.histexpedition.ru/>
История развития формы креста // <http://biblia.org.ua/help/cross.html>
Русское медное литье // www.antiq.soldes.ru/copper_plastic/005.html
Одеський віртуальний музей нумізматики // http://www.museum.com.ua/expo/kult_izd_ukr.html
Крест – хранитель вся Вселенная...: Памятники христианского искусства X–XX вв. в России: Из музейных и частных собраний: Буклет выставки / Авт. текста С.Гнутова // http://www.icon-art.info/book_contents.php?book_id=54
Каталог старинных крестов – сетевая версия книги «Тысячелетие креста» (Москва, клуб «Раритет», 2003) // <http://www.k1000k.narod.ru/>
Старообрядничество / Релігійно-інформаційна служба України // http://www.risu.org.ua/ukr/major_religions/oldbelievers

Наукові видання

Дерев'яні хрести:

- Білоус Л.* Дерев'яні різьблені та мальовані хрести [з колекції Державного музею українського декоративного мистецтва] // <http://www.mundm.kiev.ua/COLLECTN/WOOD/CROSS.HTM>
Приймич М. Хрести Закарпаття // Пам'ятки України. – 2001 – №1-2.

Загальні праці:

- Боброва А.* Нателные кресты Тискинского могильника // Археология, этнография и антропология Евразии (Москва). – 2004. №4 (20). – С.107–115 (http://museum.trecom.tomsk.ru/win/publ/Crucifixes_Rus.pdf).
Винокурова Э. Металлические литые кресты-тельники XVII в. // Культура средневековой Москвы. XVII век. – Москва, 2000. – С.326–361.
Воробьева Т. Коллекция нателных металлических крестов из фондов Ивановского историко-краеведческого музея // Художественный металл России. – Москва, 2001.
Гнутова С. Кресты-энколпионы домонгольской Руси // Православие в Древней Руси. – Ленинград, 1990.
Гнутова С. Каталог // Декоративно-прикладное искусство Великого Новгорода. Художественный металл XI–XV вв. – Москва, 1996.
Гнутова С., Зотова Е. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI – начала XX вв. из собрания ЦМДКИ им. А.Рублёва. – Москва, 2000.
Гнутова С. От редактора [Предисловие] // Ставрографический сборник (далі – Ст. сб.). – Москва, 2001. – Кн.І. – С.3–14.
Гнутова С. От редактора [Предисловие] // Ст. сб. – Москва, 2003. – Кн.ІІ: Крест в православии. – С.5–11.

- Гнутова С.* Проблемы современной ставрографии [Предисловие] // Ст. сб. – Москва, 2005. – Кн. III: Крест как личная святыня. – С. V–XVI.
- Гнутова С.* Иерусалимский крест с частицей Животворящего Древа // <http://palmnic.org/journal/6/8/1/>
- Ёлкина И., Насырова Н., Станюкович А.* Предметы из могилы Василия и Татьяны Прончищевых: Исследование и реставрация // Вопросы археологии, истории, культуры и природы Верхнего Поочья / Мат. IX конф. – Ч. I. – Калуга, 2001.
- История развития формы креста.* Краткий курс православной ставрографии // <http://detection.ru/detection/info/crosses/history.html>
- Крест в России: Альбом* / Авт.-сост. С. Гнутова. – Москва, 2004.
- Мальм В.* Крестики с эмалью // Славяне и Русь. – Москва, 1968. – С. 113–117.
- Молодин В.* Крест как архетип и одно из его символических проявлений в христианстве // Пространство культуры в археолого-этнографическом измерении: Западная Сибирь и сопредельные территории. – Томск, 2001. – С. 244–246.
- Молодин В.* Старообрядческие нательные кресты из Илимской коллекции // Исторический ежегодник. – Омск, 2001. – С. 20–30.
- Молодин В.* Европейские кресты-тельники // Ст. сб. – Кн. III. – Москва, 2005. – С. 83–133.
- Мугуревич Э.* Крестовидные подвески XI–XV вв. в Латвии // *Arheologija un etnografija*. – Riga, 1974. – Ор. XI.
- Нечитайло В.* Каталог христианських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X – перша половина XIII ст.). – К., 2001.
- Николаева Т.* Произведения мелкой пластики XIII–XVII вв. в собрании Загорского музея. Каталог. – Загорск, 1960.
- Орлов Р.* Прикладное мистецтво: церковне і народне // Історія української культури. – К., 2001. – Т. 1. – Розд. 9: Київська Русь.
- Петров А.* Крест // Электронный альманах Арт&Факт. – 2006. – №1 (<http://artifact.org.ru/soglasija-i-raznoglasija/proverka-na-mestnosti/petrov-a-p-krest.html>).
- Пуцко В.* Крест-мошевик XIV века // Советская археология. – 1978. – №2.
- Русское медное литье:* Сб. ст. – Москва, 1993. – Вып. 1. – 191 с.; вып. 2. – 199 с.
- Святославский А.* Крест в русской культуре: Очерк русской монументальной ставрографии. – Москва, 2000.
- Ставрографический сборник.* – Кн. I. – Москва, 2001.
- Ставрографический сборник.* – Кн. II: Крест в православии: Сб. ст. – Москва, 2003.
- Ставрографический сборник.* – Кн. III: Крест как личная святыня: Сб. ст. – Москва, 2005.
- Станюкович А., Осипов И., Соловьёв Н.* Тысячелетие креста. Произведения русской христианской металлопластики X–XX вв. из частных собраний. – Москва, 2003.
- Фёдоров Ю.* Образ креста. История и символика православных нагрудных крестов. – Санкт-Петербург, 2000.
- Шполянская Д.* Наперстные кресты-мошевики XIV–XVI вв. и кресты-мошевики с владельческими надписями в собрании отдела драгоценных металлов ГИМа // Ст. сб. – Кн. III. – С. 459–494.
- Jeckel S.* Russische Metall-Ikonen – in Form und gegossener Glaube. – Bramsche, 1981 (2. Aufl.).

Археологічні знахідки та музейні пам'ятки

Античність і раннє середньовіччя, давньоруський час:

- Каталог собрания древностей графа А.С.Уварова.* – Отд. VIII–XI. – Москва, 1908.
- Каталог украинских древностей коллекции В.Тарновского.* – К., 1898. – Вып. 1, 2.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.Н.* Древности русские: кресты и образки. – Вып. 1–2. – К., 1899–1900.
- Леопардов Н., Чернев Н.* Сборник снимков с предметов древности, находящихся в Киеве в частных руках. – К., 1890–1891.
- Петров Н.* Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской духовной академии. – Вып. 1–5. – К., 1912–1915.
- Алешковский М.* Русские глебоборисовские энколпионы 1072–1150 гг. // Древнерусское искусство / Художественная культура домонгольской Руси. – Москва, 1972. – С. 104–125.

- Беляшевский Н.* Кресты и образки XI–XII вв., найденные в Киеве и Киевской губ. // Археологическая летопись Южной России (АЛЮР). – 1900. – С.27–30.
- Беляшевский Н.* Случайные находки с городища Князя Гора // АЛЮР. – 1900. – С.12 [про знахідки хрестів-енколпіїнів].
- Білоусова В.* Культурні речі з колекції «Десятинна церква» НМІУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення. – К., 1996. – С.75–76 [про процесійні хрести X–XI ст.]. Див. також розділ каталогу цього видання «Предмети культового призначення».
- Гнутова С.* «Константинов крест» – древнейший памятник раннехристианского искусства в России // Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд кризь віки». – К., 2007. – С.50–61 [про знахідку у Криму 2005 р.].
- Єсін П.* Енколпіїни з археологічних знахідок на Буковині та з фондів Чернівецького краєзнавчого музею // Буковина – мій рідний край: Матеріали І историко-краєзнавчої конференції. – Чернівці, 1997. – С.18–22.
- Залеская В.* Связи средневекового Херсонеса с Сирией и Малой Азией в X–XII вв. // Восточное Средиземноморье и Кавказ в IV–XVI вв. – Ленинград, 1988. – С.93–104.
- Зоценко В.* Об одном типе древнерусских энколпионов // Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981. – С.123.
- Коваленко В., Пуцко В.* Бронзовые кресты-энколпионы с Княжей Горы // Byzantinoslavica. – Praha, 1993. – Roi.LIV. – S.300–309.
- Кондаков Н.* Русские клады // Исследование древностей великокняжеского периода. – Санкт-Петербург, 1896. – Т.1. – С.42–47.
- Корзухина Г.* О памятниках «корсунского дела» на Руси (по материалам медного литья) // Византийский временник. – 1958. – Т.XIV. – С.129–137.
- Корзухина Г., Пескова А.* Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X–XIII вв. (Тр. ИИМК РАН, т.7). – Санкт-Петербург, 2003.
- Куницький В.* Близькосхідні енколпіїни на території Південної Русі // Археологія. – 1990. – №1. – С.107–108.
- Мисько Ю., Пивоваров С.* Маловідомі хрести-енколпіїни з території Північної Буковини // Буковина – мій рідний край: Матеріали І историко-краєзнавчої конференції. – Чернівці, 1997. – С.12–14.
- Медынцева А.* О датировке некоторых типов энколпионов // Археологический сборник (МГУ, истфак, НСО). – Москва, 1961. – С.63–68.
- Недошивила Н.* Средневековые крестовидные подвески из листового серебра // Советская археология – 1983. – №4. – С.222–225.
- Недошивила Н.* Об одном типе крестовидных привесок Древней Руси // Проблемы археологии Евразии (по материалам ГИМ) // Труды Государственного исторического музея (Москва). – 1990. – Вып.74. – С.102–106.
- Пекарська Л., Пуцко В.* Давньоруські енколпіїни в збірці Музею історії Києва // Археологія. – 1989. – №3. – С.84–94.
- Петигирич В.* Хрести-енколпіїни Галицько-Волинської землі XII–XIII ст. // Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій. – Чернівці, 1994. – С.38.
- Пивоваров С.* Предмети з християнською та язичницькою символікою у давньоруських старожитностях Буковини (нові знахідки) // Записки НТШ. – Т.CCXIV: Праці археологічної комісії. – Л., 2002. – С.247–257.
- Пивоваров С., Чеховський І.* «Великою есть сила хресна» // Час 2000. – 2003. – №12. – №52 [про знахідки давньоруських енколпіїнів на Буковині] (<http://www.2000.cv.ua/2003/12/52>).
- Полубяринова М.* Русские люди в Золотой Орде. – Москва, 1978 [про знахідки давньоруських енколпіїнів на території Золотої Орди].
- Пуцко В.* Два фрагмента крестов-энколпионов из Крыма // Византия и её провинции. – Свердловск, 1982. – С.32–37.
- Пуцко В.* Византийский художественный импорт в Древнем Киеве // Slavia Antiqua. – 1984. – Т.XXIX. – С.137–139.
- Пуцко В.* Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов // Труды V Междунар. конгр. славянской археологии. – Москва, 1987. – Т.III. – Вып.2. – С.62–75.
- Пуцко В.* Киевский крест-энколпион с Княжей Горы // Slavia Antiqua. – 1988. – Т.XXXI. – С.209–225.

Пуцко В. Бронзовый крест из Херсонеса (Византийско-киевская металлопластика начала XIII в.) // Византийский временник. – Т.58. – Москва, 1999. – С.165–171.

Седов В. Об одной группе древнерусских крестов // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С.63–67.

Станчак Я. Збірка енкалпціонів з фондів ЛІМ // Наук. записки Львівського історичного музею. – Л., 1993. – Вип.1. – С.91.

Стерлигова И. Крест из Херсонского музея и русские меднолитые кресты XII–XIV вв. // Древнерусская скульптура. – Вып. II. – Ч.1. – Москва, 1993. – С.4–19.

Тищенко О. Дрібна пластика із зображенням Бориса і Гліба // Археологія. – 1984. – №46 – С.44–56.

Фехнер М. Крестовидные подвески «скандинавского» типа // Славяне и Русь. – Москва, 1968. – С.210–214.

Хойновский И. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г. – К., 1893. – С.32–33 [про виявлення поховання з енкалпціоном].

Юрочкин В. Древнейшие изображения Креста Господня // Православные древности Таврики: Сборник материалов по церковной археологии. – К., 2002. – С.21–50 [про археологічні знахідки з Криму із зображеннями хреста I–VI ст.].

Пізнє середньовіччя:

Аничишкін І. Реставрація ікони-ставротеки з фондів Нікопольського державного краєзнавчого музею // Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – К., 2007. – С.219–223.

Векленко В. Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2002. – С.135–150.

Векленко В. Барочні хрести з матеріалів розвідок території Богородицької фортеці та фондів ДІМ ім. Д.Яворницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. (НДПКД). – Вип.12. – К., 2003. – С.38–44.

Векленко В. Православні старожитності Орільсько-Самарського межиріччя // НДПКД. – Вип.13. – К., 2004. – С.202–205.

Векленко В. Православні натільні хрести XVII ст. з території Богородицької фортеці // НДПКД. – Вип.14. – К., 2005. – С.110–114.

Векленко В. Нові знахідки православних старожитностей з території посаду Новобородицької фортеці // НДПКД. – Вип.15. – К., 2006. – С.58–62.

Зоценко В., Попельницька О. Наперсний хрест-релікварій зі збірки НМІУ // Наук. зб., присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря: Мат-ли наук.-практ. конф. «Михайлівський Золотоверхий монастир: історія крізь століття». – К., 2008. – С.88–90.

Красильникова Л., Красильников К. Новое в технологии изготовления христианских крестов // НДПКД. – Вип.15. – К., 2006. – С.104–109.

Попельницька О. Хрест-моцівник XIX ст. із зібрання Національного музею історії України // сайт Інтернет-проекту «Музейний простір України», липень 2008 р. (<http://prostir.museum/treasures/ua?id=22>).

Попельницька О. Велике Патріарше Розп'яття з зібрання НМІУ // <http://prostir.museum/treasures/ua/?id=26>

Светашова І. Наперсні хрести XVII–XX ст. в колекції мідної культової пластики ЧІМ. Каталог // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. – Чернігів, 2002. – С.97–100.

Сергій О. Різьблені дерев'яні хрести в срібних оправах XVII–XVIII ст. з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – К., 2006. – С.108–118.

Суховерхова Н. Хрест гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного – унікальна історична пам'ятка // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. – К., 1994. – С.70–71.

Лapidарні пам'ятки – хрести-надгробки:

- Березовська Т.* Козацький некрополь на землях видатного історика і композитора М.Аркаса // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. (НДПКД). – Вип.8. – К., 1999. – С.51–54.
- Дехтярчук О.* Кам'яні хрести Волині, Дубенщини // НДПКД. – Вип.8. – К., 1999. – С.47–51.
- Кузенко П.* Хрест як важливий елемент культури Карпат // Народознавчі зошити. – 2004. – №1-2. – С.167–171.
- Кузенко П.* Кам'яні надмогильні хрести Карпат: аналіз меморіальних написів (XIX – перша половина XX ст.) // Перевал (Івано-Франківськ). – 1999. – №3. – С.211–213.
- Кузенко П.* Кам'яні надмогильні хрести Карпат: особливості художнього оздоблення // Родовід (Київ). – 2002. – Ч.18-19. – С.112–116.
- Кузенко П.* Витоки дослідження надмогильних хрестів в Україні // Мат. Всеукр. наук.-практ. конф. «Ідея національної церкви в Україні». – Тернопіль, 1997. – С.54–56.
- Кузенко П.* Народні кам'яні надмогильні хрести Українських Карпат середини – першої половини XX ст. (історія, типологія, художні особливості): Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. – К., 2005.
- Колцуняк Г.* Народні хрести на Коломиїщині. – Л., 1920.
- Корпусова В.* Об одной особенности христианского погребального обряда средневекового населения Восточного Крыма // Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины. – К., 2002. – С.132–139.
- Малина В.* Кам'яні хрести Півдня України // Мистецтво. – 1991. – №4.
- Мальшевский И.* О придорожных крестах // Труды Киевской духовной академии. – Т.3. – К., 1865. – С.1–106.
- Михальчишин Г.* Кам'яний хрест з Львівської області // НДПКД. – Вип.6. – К., 1997. – С.119–120.
- Модзир М.* Українська народна меморіальна скульптура. – К., 1996.
- Піскурьова Г.* Козацькі надмогильні хрести північно-західної Миколаївщини // НДПКД. – Вип.14. – К., 2005. – С.32–35.
- Сапожников И.* Каменные кресты предместий Одессы (конец XVIII – XIX вв.) – Ильичёвск, 1999.
- Сапожников И.* Каменные кресты бассейна Хаджибейского лимана. – К.; Луганск; Ильичёвск, 2001.
- Сапожников Г.* Кам'яні хрести степової України (XVIII – перша половина XIX ст.). – Одеса, 1997.
- Саргсян Т.* История одного хачкара // Историческое наследие Крыма. – 2004. – №5.
- Станкевич М.* До типології хреста // Родовід (Київ). – 1994. – №8. – С.58–65.
- Старік О.* Каталог кам'яних хрестів Дніпропетровщини // НДПКД. – Вип.12. – К., 2003. – С.44–47.
- Телегін Д.* Про деякі регіональні відмінності в надмогильних монументах козацької доби в Україні // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С.32–35.
- Титов В.* Дослідження пам'яток козацького періоду на Криворіжжі // НДПКД. – Вип.8. – К., 1999. – С.55–58.
- Титов В.* Козацькі кам'яні могильні хрести в селах Ленінське та Мар'янівське на Дніпропетровщині // НДПКД. – Вип.11. – К., 2002. – С.45–48.
- Товкайло М.* Типологія і хронологія дерев'яних стовпоподібних надмогильних знаків з Середньої Наддніпрянщини // НДПКД. – Вип.9. – К., 2000. – С.91–97.
- Шероцький К.* Надгробні хрести на Україні // Записки НТШ. – Л., 1908. – Т.82. – Кн.2. – С.10–29.
- Шувалов Г., Сапожников Г.* Типологія і хронологія кам'яних надмогильних хрестів Північно-Західного Надчорномор'я // НДПКД. – Вип.4. – К., 1995.
- Щербаківський В.* Українське мистецтво. – Л.; К., 1913. – Вип.1: Дерев'яне будівництво і різьба на дереві.

***

¹ *Мусин А.* Проблемы возрождения церковной археологии: предмет, метод, цель // Церковная археология: Мат. I Всерос. конфер. – Санкт-Петербург; Псков, 1995. – Ч.1. – С.17.

² Графіті (іт. «graffiti» – надряпані) – графічні написи і малюнки на стінах будівель, металевому і керамічному посуді, виконані здебільшого звичайними мешканцями, відвідувачами та власниками цих речей.

³ Оpubлікований М.Петровим, див.: Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. – К., 1915. – Вып.IV–V. – С.34. – Табл.XVIII.

⁴ У перекладі із вірменської – «хрест-камінь». Орнаментоване рельєфне зображення хреста на кам'яних плитах, встановлених на п'єдесталах або вмурованих у стіни церков.

⁵ [Гнутава С.] Наша цель – восстановить традиции классической ставрографии // Церковный вестник. – 2004. – №12 (289) (<http://www.tserkov.info/numbers/shrines/?id=1043>).

⁶ Карсим І. Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Сервер восточноевропейской археологии. – 2001, 21 вересня (<http://archaeology.kiev.ua/pub/karsim.htm>).

⁷ Перелік публікацій із різних проблем ставрографії наведено у бібліографічному додатку.

⁸ Айналов В., Воронин Н. Искусство киевского периода // История русской литературы: В 10 т. – Москва; Ленинград, 1941. – Т.І: Литература ХІ – начала ХІІІ вв. – С.25–39.

⁹ Спосіб декорування, при якому на виріб напаяють перегородки, що утворюють невеликі смості, які потім заповнюють кольоровими емаллями. При нагріванні утворюється поліхромне зображення з чіткими контурами кожного кольору.

¹⁰ Оранта (від лат. «organs» – «який молиться») – тип зображення Богоматері-Заступниці з розведеними у традиційному молитовному жесті руками.

¹¹ Орлов Р. Прикладне мистецтво: церковне і народне // Історія української культури. – К., 2001. – Т.1. – Розд.9: Київська Русь.

¹² У християнській культурі протягом століть відбулося об'єднання всіх демоноборців (архангели Михаїл та Ісихаїл, св.Димитрій, св.мученики Микита Готський та Микита Малоазійський) в єдиний образ, що символізує перемогу над язичництвом.

¹³ Розкол – відокремлення у другій половині ХVІІ ст. від російської православної церкви частини віруючих – старообрядців (або розкольників). Причиною цього кроку стала їх незгода з реформами патріарха Никона (виправлення богослужбових книг згідно з грецькими оригіналами, упорядкування церковної служби та ін.).

¹⁴ Цата – поширена на Близькому Сході старовинна нагрудна царська прикраса у вигляді півмісяця, оберненого рогами догори, що нагадує славнозвісну скіфську пектораль.

¹⁵ Масться на увазі так зване «Соловецьке сидіння» 1668–1676 рр., коли ченці обителі кілька років захищали обложений монастир від урядових військ. Причиною цих подій стала підтримка ченцями старообрядців.

¹⁶ Яскраво представлено на сирійських та моравських енкалпіонах, де постать Спасителя є непропорційною і схематичною, а зображення хреста відсутнє. Пізніше така ж іконографічна схема спостерігається на давньоруських виробках, зокрема, хрестах ХІІ–ХІІІ ст. з Княжої Гори із зібрання родини Ханенків.

¹⁷ Пуцко В. О системном изучении русского художественного литья малых форм // Русское медное литье: Сб. ст. – Вып.1 / Сост. и науч. ред. С.Гнутава. – Москва, 1993.

The article is dedicated to general characteristics of staurology as a special historic subject and to the state of development of a range of its problems in modern Ukraine.

І.І.Кривошея*

«СКАЗКИ» КОЗАЦЬКОЇ НЕУРЯДОВОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті характеризується «казка» як джерело до історії вивчення козацької неурядової старшини. Представлені різні види «казок», розглядається їх еволюція. Публікується «казка» абшитованого бунчукового товариша І.І.Губчиця.

Одним із найбільш інформативних видів джерел з історії Гетьманщини є «казки». Найвідоміші з них – про службу козацької старшини, у тому числі й неурядової. Цей вид документів у козацьке діловодство було запозичено з російської традиції, де «казки» здавна представляли собою узагальнену розповідь про події. У широкому значенні, як «сказание», це поняття було вживане в першій половині XVII ст. і на українських теренах. У 1627 р. П.Беринда визначав «сказание» як виклад, спогад, пам'ятку, знак пам'ятки («книги писаров называються тем именем памяткою»¹).

У Московії XVII ст. «казка» була вже досить поширеним видом документа. У Російському державному архіві давніх актів (Москва), у фондах «Аптекарский приказ», «Сибирский приказ», «Архив Оружейной палаты», «Столбцы Белгородского стола 1584–1702» та ін., знаходимо «казки» різних верств населення цієї держави². Серед них зустрічаються і «казки» військових. У фонді «Столбцы Белгородского стола 1584–1702 гг.» зберігаються «Сказки жильцов, дворян и детей боярских, рейтар, солдат, стрельцов, пушкарей, казаков, плещадных подьячих разных городов – о службе своей и предков, о прежнем месте жительства, о поместном и кормовом окладах, о семьях, о вооружении, о разорении от татарских набегов, о попавших в плен родственниках 1659/1660–1702 гг.»³.

Досліджуючи і характеризуючи ділову документацію Гетьманщини, В.Горобець визначає «казку» як прототип сучасних автобіографій, своєрідний послужний список, який він відносить до персонально-ділової документації. На думку дослідника, «казка», як самостійний жанр актової документації, склалась на початку 1750-х рр.⁴

Російські історики І.Глуховська та С.Романова ототожнюють, у широкому розумінні, такі документи, як «казки», із послужними, формулярними, атестаційними списками та особовими справами («Формуляр послужного списку у XVII – першій половині XIX ст. був рукописним і не мав постійної форми й назви. Це міг бути «скаска», «скаска послужная», «аттестационный список», «список команды». Форма послужного списку також була різноманітною: він міг бути складений на одну особу або на весь склад військової частини у порядку старшинства за чинами»⁵). Причому автори наголошують, що у військовій службі XVII ст. цей вид документа називався «офицерская скаска (казка)» і містив інформацію про прізвище, ім'я, по батькові, дату народження або вік, місце народження, віросповідання, сімейний стан, наявність дітей, походження, освіту, місце служби, чин, посаду, назву військового підрозділу, нагороди, володіння нерухомістю, судимість, стан здоров'я⁶.

Інформативну частину «казок» ще в кінці XIX – на початку XX ст. різні дослідники використовували при написанні праць з історії Гетьманщини. Зок-

* Кривошея Ірина Іванівна – канд. іст. наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Уманської філії Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет».

E-mail: iivahnuk@rambler.ru

рема, рясно цитує «сказки» про службу малоросійської старшини В.Модзалевський⁷, також знаходимо їх у О.Лазаревського⁸ й Л.Окіншевича⁹.

«Сказки» про службу неурядової старшини почали з'являтися й у працях сучасних дослідників. Так, Д.Вирський у додатках до монографії опублікував датовані 1761–1762 рр. «сказки» шести значкових та одного військового товариша, які проживали у Кременчуцькій сотні Миргородського полку¹⁰. І.Ситий серед інших матеріалів подає 51 «сказку» неурядової старшини та 11 «сказок» дітей і вдів товариства Погарського повіту, датовані 1772–1781 рр.¹¹

Коли в українському діловодстві вперше з'явилися «сказки» достеменно невідомо. Складали їх різні категорії населення Гетьманщини за найрізноманітніших ситуацій. Так, відомі «сказки» колодників початку XVIII ст., занесені судовими писарями у справу під час слідства. У них з'ясовувалось соціальне походження затриманого, місце народження, зміни місця проживання і роботи до ув'язнення¹². «Сказки» в Генеральну військову канцелярію подавали військові канцеляристи. Відомий надзвичайно детальний документ старшого військового канцеляриста Стефана Лукомського від 29.08.1733 р.¹³ У середині XVIII ст. під час Румянцевської ревізії «сказки» про свої наміри займатись промислами, бажання записатись у відповідний цех і виконувати «гражданскую службу и повинности» подавали міщани й козаки, які проживали у містах¹⁴.

На початку 1720-х рр. Петро I, реорганізуючи російське діловодство, активно поширює його на українські терени. Провідником цих процесів була І Малоросійська колегія. Тоді у великій кількості і з'явилися у діловодстві «сказки» значного товариства. Найбільш ранні документи датовані серединою 1720-х рр. (зведені «сказки» про службу значкових товаришів Чернігівського полку за 1725 р.). Поступово поширюючись протягом 1730-х рр., у 1750–1760-х рр. «сказки» стають звичними для діловодства Гетьманщини. Найбільший і найкраще збережений в українських архівах масив цих документів датовано саме серединою XVIII ст.

«Сказки» неурядової старшини склалися у довільній формі і могли містити повідомлення про вік, соціальний статус, службу предків і власну, пояснення окремих учинків і подій. Більша частина «сказок» 1730–1760-х рр. була подана на вимогу Генеральної військової і, відповідно, полкових канцелярій. У 1730-х рр. ці документи, як правило, містили пояснення, чому бунчуковий або значковий товариш не вийшов у похід або чому вислав замість себе у похід родича. Для прикладу: «1737 году мая 10 взята сія в полковой Стародубовской канцелярии значкового полку Стародубовского товарища Данила Великосовича сказка в томъ, что он в подлежащий нне походъ самъ за старостію и дряхлостію не виступил, а выслал на своем местцу сна своего Максима априля еща девятого числа, в команду хорунжого полкового значкового Ігната Данченка под село Машевъ, а зостал ли оный снъ его Максим показаного хорунжого в томъ селе Машеве, он о том неизвестенъ. А если он, Данило Великосовичъ, сна своего Максима за себя в тотъ походъ не вислалъ и на после одного ему тое довечно будете, то подвергаетъ себя такому штрафу више указа ея императорского величества з войсковой енеральной канцеляреи походе присланих повелевают на чемъ и подписался. К сей сказки значковой полку Стародубовского товаришъ Данило Великосовичъ руку приложил»¹⁵.

Інколи «сказки» складала дружини, пояснюючи відсутність чоловіка на службі та запевняючи, що про його місцеперебування їм нічого невідомо. Зокрема, у 1735 р. таку «сказку» у Стародубську полкову канцелярію подала дружина значкового товариша Романа Кровницького – Уляна: «... я, ниже подписавшаяся, дала в полковую канцелярію сказку в том, что мой муж Роман Кровнецкий где нине обретається я неизвестна, а если б я знала, где нине муж мой имеется и на после от кого небуд в том, что я мужа своего где обретається веда-

ла, избличена, то поступлено бить со мною так, как указ ея імператорського вел и права малороссийскіе повелевают. Буде же я оведомлюся от кого нибуд, где муж мой будет обретатся, то я о том мею в оную ж полковую Стародубовскую канцелярію объявить, на чем и подписуюсь. К сей сказки руку приложила Уляна Кровницкая»¹⁶.

На середину XVIII ст. «сказка» все більше набуває вигляду послужного списку з підписом автора. Вона додавалась до документів при просуванні по службі чи отриманні нагород і містила дані про навчання та службу, відомості про територіальні переміщення й виїзд за кордон. Виклад вівся від першої або третьої особи у хронологічному порядку, зазначались найважливіші події¹⁷.

Окремі «сказки» у середині XVIII ст. полкові канцелярії все частіше зводили у форму загальної відомості про службу полкової урядової та неурядової старшини. Одна із перших таких збережених відомостей Полтавського полку за 1742 р. була опублікована В.Модзалевським¹⁸. Тут серед даних про урядову старшину полку містяться й «сказки» бунчукових, військових та значкових товаришів про службу у цьому званні.

Часто «сказки» мали додаткову інформацію про діловодство. Так, 1756 р. у «сказці» військового товариша Прилуцького полку Корсуна Михайла Леонтійовича містилася детальна інструкція зі збору свідчень про старшину. У полкову канцелярію з Генеральної військової канцелярії надходив ордер про необхідність зібрання відомостей про бунчукових товаришів, полкову старшину, сотників, військових і значкових товаришів. Указувалось, що необхідно з'ясувати, а саме: в якому чині, з якого року перебували, з якого звання призначались з початку служби і до останнього звання. Ордер також містив інструкцію з процедури збирання відомостей, вимогу складання окремих списків бунчукових і військових товаришів полку. Із Генеральної військової канцелярії разом з ордером прислали останній іменний реєстр бунчукових і військових товаришів. Нерідко вступ з описом процедури займав сторінку тексту, становлячи ледь не половину всієї «сказки»¹⁹.

У 1770–1780-х рр. у діловодстві вже переважають зведені відомості про службу за окрему чверть року, піврічні відомості та зведені формулярні списки старшини, у тому числі і неурядової, по полках. Формулярні списки – це вже окремий вид документації, який приходиться на зміну складнішим «сказкам» про службу козацької старшини. «Сказки» стали основою ще для одного типу документів цієї доби – атестатів²⁰, які були посвідчувально-рекомендаційними документами, адже разом із підтвердженням інформації про службу у війську містили також рекомендації до Генеральної військової канцелярії чи гетьмана про подальше використання на службі або звільнення²¹.

Отже, як самостійний жанр ділової документації «сказка» козацької неурядової старшини склалась на середину 1720-х рр. У середині XVIII ст. найчастіше зустрічалися два типи – автобіографічні «сказки» про службу, на зміну яким приходять послужні (формулярні) списки й атестати, а також «сказки»-звіти про виконання чи невиконання певного доручення.

У фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського зберігається значна кількість «сказок» козацької неурядової старшини. Серед них і «сказка» про службу абшитованого бунчукового товариша Івана Івановича Губчиця. Історія роду Губчиців тісно пов'язана з Почепською сотнею Стародубського полку. Батько автора «сказки» був зятем почепського сотника Йосипа Мартиновича і сам 1710 р. став сотником у Почепі²². Якраз у цей час (1709 р.) Почепська та Ямпільська волості гетьманом І.Скоропадським були надані (за «особливі» заслуги) князеві Меншикову – у складній ситуації не дуже вольовий гетьман не зміг відмовити фаворитові Петра I. Проте апетити росій-

ського князя не обмежилися колишніми гетьманськими волостями і вже через рік після надання, у 1710 р., він просить І.Скоропадського передати йому Почепську сотню. Поручуючи всі козацькі традиції, гетьман задовольняє «прохання» Меншикова. Обґрунтовуючи своє рішення незгодами між козаками і посполитими, І.Скоропадський звільняє козаків від військової служби й передає їх у підданство російському можновладцеві (універсал від 06.1710 р.)²³. Разом із козаками у підданство потрапила і старшина. Так сотник Іван Михайлович Губчиць став почепським бурмістром (07.1710 р.). І тільки 1719 р.²⁴, коли зажерливість Меншикова в «округленні» кордонів власних володінь вичерпала терпіння гетьмана і старшини, почепські піддані отримали шанс на звільнення. Колишній почепський сотник, власні володіння якого – села Онохів та Ігрушине – також перейшли російському князеві (повернені 9.10.1741 р. універсалом Генеральної військової канцелярії вже сотнику Івану Івановичу Губчицю²⁵), утік разом з іншими колишніми старшинами із володінь Меншикова і почав свідчити перед численними комісіями проти князя, прагнучи звільнити сотничан від підданства. За пошуки волі вся родина Губчиців потрапила в ув'язнення і тільки в 1722 р., коли була відновлена козацька сотня, Іван Михайлович Губчиць знову став почепським сотником. Ці події та свою наступну службу у «сказці» описує син сотника – Іван Іванович Губчиць, який після смерті батька (1729 р.) був значковим товаришем (?–1731–1735 рр.)²⁶, наказним сотником почепським (1733 р.), сотником почепським (1735 р. – 7.11.1749 р.), а потім бунчуковим товаришем у відставці (1749–1757–? рр.).

Публікована нижче детальна «сказка» Івана Івановича Губчиця дає матеріал до багатьох епізодів історії цього козацького роду, Почепської сотні, Стародубського полку та й Гетьманщини загалом.

¹ Беринда П. Лексикон словеноруський / Підг. тексту і вступ. ст. В.В.Німчука. – К., 1961. – С.114.

² Центральный государственный архив древних актов СССР: Путеводитель: В 4 т. / ЦГАДА СССР. – Москва, 1991. – Т. 1. У фонді «Аптекарский приказ» зберігаються «Сказки и «рассуждения» о способах лечения болезней и свойствах лекарств, рецепты и их перечни, «травники», «докторские лексиконы» XVII – нач. XVIII вв.» (с.43); у фонді «Сибирский приказ» – «сказки (мнения) московских торговых людей, поданные в приказы Большого прихода и Большого дворца, о денежной реформе ... 1661–1662 гг.», «списки и росписи: послужные служилых людей (со сказками и расспросными речами о походах и службах) 1675–1689 гг.» (с.47, 165), «сказки о вотчинах и поместьях (поданные боярину Т.Н.Стрешневу) 1700–1702 гг.» (с.139); у фонді «Архив Оружейной палаты» знаходимо «сказки служилых людей об их поместьях, окладе, снаряжении, документы о испомещении новоприборных драгун в Карповском и Волховском уездах 1646–1647 гг.» (с.152).

³ Там же. – С.124.

⁴ Див.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. док. – К., 1993. – С.247.

⁵ Глуховская И.И., Романова С.Н. Указатель видов документов, содержащих генеалогическую информацию (XVI в. – 1917). – Москва, 1998. – №151.

⁶ Там же.

⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1–4. – К., 1908–1912.

⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 251.

⁹ Окіншевич Л. Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.СLVII. – Мюнхен, 1948. – С.122, 213.

¹⁰ Вирський Д.С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004. – С.405–415.

¹¹ Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр., «Описание» ніжинської шляхти 1784 р. / Упор. та вступ. ст. І.Ситого. – К., 2008. – С.16–165.

¹² Див.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – С.247.

¹³ *Левицкий О.И.* Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского // Киевская старина. – 1890. – №9. – С.478–485.

¹⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф.Х. – Спр.8481. – Арк.59, 225.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). – Ф.80. – Оп.2. – Спр.315. – Арк.442.

¹⁶ Там само. – Арк.750.

¹⁷ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – С.247.

¹⁸ *Модзалевский В.Л.* Материалы для истории Полтавского полка // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Вып.І. – Полтава, 1905. – С.112–130.

¹⁹ Див.: ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.14037. – Арк.360.

²⁰ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – С.247.

²¹ *Ченцова Н.В.* Атестати запорозьких козаків в архіві Коша Нової Запорозької Січі як джерело до вивчення козацьких біографій // Історія і особистість історика: збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С.139–154.

²² *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. – Т.1: Полк Стародубский. – К., 1888. – С.297.

²³ Там же. – С.275.

²⁴ *Лазаревский А.* Для чего и в какой обстановке приезжал кн. Меншиков в Малороссию в 1720 г. // Киевская старина. – 1895. – №2. – С.49–53.

²⁵ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С.344.

²⁶ ЦДІАК України. – Ф.80. – Оп.2. – Спр.315. – Арк.20.

***

[07.1756 р.]

[Арк.280–282 зв.]

1756 году июле

За силу Высокого Его Ясне Вельможности Высокоповелительного господина Малеев России обоих сторон Днепра и войскъ Запорожских Гетмана и разнихъ орденов Кавалера повеленія в войсковую Генеральную Канцелярію присланого я нижеподписавшийся от кой поре начал служби отбывать сією моею сказкою обявляю, А когда и где оные отправлялъ нижеследующіе года значать: 1710 году бывший князь Александръ Меншиковъ поработилъ всей сотне Почеповской козаков в том числе всех владельцовъ; и моего отца Івана Губчица тогда будучого сотника почеповского зделалъ бурмистромъ в якомъ подданстве несносные денежніе и хлебные оклады взымал и взял более ста тысячей рублевъ сего невозможши утерпеть искал себе и всемъ сотне почеповской козакамъ свободы и владельцамъ: За что прикажчики Его Меншикова взяли отца моего и мене з братьєю моею, отца оковавъ вдвое а мене з братьями в едни железа з женами держали в тюрьме между ворами и разбойниками под караулом; А именіе движимое и недвижимое все поотнимали и крайне поразоряли и оногo отца моего под караулом отослали в Москву в тюрьму з нами, и за вищеписанніе порабощеніе в службахъ военных, и национальных не в прошедшіе двенадцетолетніе года не бувал: и в 1722 годѣ імяннимъ указомъ блаженния и вечной славы достойныя памяти Его императорского Величества Петра Перваго императора и самодержца всероссийского тюрьмы и подданства всю сотню Почеповскую освобождено и по прежнему в службу подъ Региментъ Гетманский в полкъ Стародубовский определено в якомъ году и я вступилъ в Государеву и национальную службу:

І оногo 1722 году в гетмана наказного Полуботка за войсковыми делами послан был в Москву.

По освобождении сотне Почеповской козаковъ з под Меншикова подданства над козаками сотне Почеповской в поход на кальнею работу висланными командиромъ былъ.

Въ 1724 годѣ посланъ былъ в Санктпетербурхъ для подачи Его Императоскому Величеству от всей сотне Почеповской козаковъ и владельцовъ челобитной покоторому именному указу гвардии капитанъ Епищковъ былъ посланъ в Почепъ для учиненія о починенных от князя Меншикова козакамъ обидахъ следствіе.

1728 году во время Коронації блаженние и вечно достойные памяти Петра Второго императора и самодержца всероссийского при гетману и кавалеру Апостолу былъ в Москве.

1729 года отъ Гетмана Апостола былъ посылан в Москву за делами.

1731 года в числе значковых товарищей при полку Стародубовскомъ былъ в походе под Карабутовом в команде полковника стародубовского Дубова.

1732 года покойним Гетманомъ и Кавалеромъ Апостолом определен сотником наказным почеповским.

1733 годе в томъ чину в походе Полском в команде умершого полковника прилуцкого Игнатия Галагана.

1735 года от Генеральной Войсковой Канцелярии определенъ настоящим сотником почеповскимъ князем Шаховским. И того 1735 года былъ въ Озовском походе в команде генерала Измайлова.

1736 года з августа мца 1737 году по мцъ мартъ былъ за полкового командира над висланными з полку Стародубовского козаками виборними и полковой артилеріи двома пушками в команде полковника Прилуцкого Галагана а по отпуске его полковника Галагана с походу в команде бунчукового товарища нынешнего Асаули Генерального войскового господина Якубовича, а главного командира князя Никити Еревича Трубецкого в прикрытие границе к отпору неприятельского нападенія и в полонении по реке Днепру лду где тогда и генерал Лессий неприятелем убитъ.

Оного 1737 году з мае по декабре мце былъ в походе в команде предписанного князя Трубецкого над висланными з полку Стародубовского виборними козаками и разночинцами в отпоре противо неприятельского нападенія и в перетяжке флотилий и протчих судъ чрез пороги днепровские на лиманъ под Очаковъ

1738 году былъ в команде генерального бунчужного /кой того времени всражении от неприятеля на Гаймановой Долине убитъ/ Семена Галецкого в Крымском походе.

1739 году былъ в команде тогда обозного полкового стародубского а нынешнего хоружого генерального господина Ханенка в отпоре от незапного татарского нападенія над Днепром полку Переяславского против местечка Воронкова.

Того 1739 году отправлен былъ турецкую область под город Хотен коего походу откомандировано з сотником шептаковским Иваном Манковским в команду Киевского губернатора Леонтіева а от него Леонтіева при ордере в команде бригадира Опачинина в местечко Переволочную и Мищуриин Рогъ.

Того ж 1739 года указом в полковой стародубовской канцелярии определен к усмотрению тогда при хуторе Ичицкомъ (?) Почеповскомъ государевих заводних кобылицъ и жеребцовъ при том заводе по именованному Ея Императорского Величества указу содержащихся которые под моим смотрением имелис до отдачи оних мною полковнику Переяславскому Сулиме 1740 году іюля по 23 число.

1744 года во время Ея Императорского Величества всеблагополучнейшего в Кіеве шествія с полком Стародубовским встречи былъ.

1746 году высланъ былъ от полковой стародубовской канцелярии над отправленными с полку Стародубовского в Лифляндский походъ виборними козаками в команду умершого полковника стародубовского Максимовича для отчета содержащихся в Почепу сухарей и протчих припасовъ з якого походу з под Смоленска мене возвращено а в место мое в том Лифляндском походе былъ синъ мой тогда значковый товарищъ нунешний сотник почеповский Василь Губчиць.

Сверх же выщепрописанного в довольных внутре Малой Россіи командированіях комиссиях и разних делах по указам и инструкцеям Генеральной войсковой и полковой Стародубовской канцелярій бывалъ и безмалейшого пороку отправлял.

За сие мои служби 1749 года ноября 7 дня от Генеральной войсковой канцелярии абшитованъ бунчуковым товарищемъ.

В том чину по указу от Генеральной Войсковой канцелярии того 1749 года декабря 28 дня ко мне присланному того ж 1749 и 1750 годовъ чинена мною в полку Стародубовском на бедних и неимущих своего пропитанія раздача денежной сумми.

Оного 1750 года по указу Генеральной войсковой канцелярии на Его Ясне Вельможного городу Почепу с уездомъ чинена мною опись.

1750 ж года посыланъ былъ по собственному Его Ясневельможности високому повелению ордеромъ з Генеральной войсковой канцелярии в Заднепровски места в крепость прозываемую Архангелскъ на место полковника господина Горленка.

1755 году отправляя комиссие в Батурина. Сего ж 1755 года былъ в полку Стародубовском в переревизовании стрельцовъ и бобровниковъ.

Абшитованный товарищ бунчуковий Иванъ Губчиць

Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). – Ф.51. – Оп.3. – Спр.14037 (оригінал).

«Skazka» is characterized as a source of the history of the ungovernmental starshyna. Different kinds of «skazka» and its evolution are presented in this paper. «Skazka» of abshytovanyi bunchukovuyi tovarysh I.I.Hubchyts' is published.

РЕЦЕНЗІЇ

Малюта О.В.

«Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.). – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2008. – 840 с.

Традиційною формою національно-культурного руху в Україні була діяльність товариства «Просвіта» – найбільш масової громадської організації. Як і братства XVI–XVII ст. воно відіграло важливу роль у піднесенні національної свідомості серед українців, їх боротьбі за власну державу в XIX–XX ст. До 140-річного ювілею товариства побачила світ монографія О.В.Малюти. Автор праці на широкій джерельній основі комплексно дослідила весь позитивний досвід, нагромаджений цією організацією у відродженні та розвитку культурно-освітнього, суспільно-політичного та економічного життя українського народу, утвердженні його національної ідентичності.

Це перша і досить вдала спроба розкрити роль та значення «Просвіти», котра діяла на всіх українських землях, конкретизувати її участь у формуванні державницького потенціалу українського народу в другій половині XIX – першій половині XX ст. В свій час один із провідних діячів просвітянського руху, а згодом національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр., визначний український історик Д.Дорошенко писав, що діяльність цих організацій у дореволюційну добу, на перший погляд, видається «дуже скромною». Але «саме “Просвіта” посіяла зерна, які дали такий пишний врожай пам’ятної весни 1917 р.». За його словами, саме ці товариства принесли в душі тисяч людей паростки «національної свідомості, і ці люди, коли настав слухний час, зробилися на місцях організаторами широкого національно-політичного руху, який охопив усю Україну, як тільки впали пута старого режиму»¹. Усім цим людям, котрі засновували товариство – могутнє джерело національної енергії українського народу, а згодом створювали власну державу, і присвятила свою монографію дослідниця.

Слід зазначити, що О.В.Малюта у своїй книзі вперше розкрила діяльність «Просвіти» в найширших територіальних та хронологічних рамках. Праця фактично підбиває підсумок усіх попередніх досліджень цієї проблеми й у той же час робить спробу подати діяльність цих організацій у контексті різних державно-політичних режимів новітньої доби і водночас узагальнює комплекс нових джерел та матеріалів. Автору вдалося створити цілісну картину діяльності «Просвіти», проаналізувати форми й методи роботи цього товариства (на всій території України і в діаспорі), його співпрацю з іншими національними громадсько-політичними та культурницькими організаціями.

У двох перших розділах монографії О.Малюта аналізує колоніальну політику урядів Австро-Угорщини і Російської імперії й дає їм оцінку, справедливо наголошуючи, що українське населення Галичини мало кращі умови для національно-культурного розвитку, котрі створювали у цьому регіоні ґрунт для піднесення визвольного руху. Розкриваючи закономірність появи «Просвіти» в Україні, автор дає характеристику культурно-освітніх організацій, які існували до її виникнення, тим самим стверджуючи, що ство-

рення цього товариства стало своєрідним завершенням усієї попередньої організаційної роботи вітчизняної інтелігенції. Його діяльність спиралася на ідеї «Руської трійці», Кирило-Мефодіївського братства, їх концепції згуртування та консолідації народу, його виховання через просвітництво. Саме завдяки «Просвіті» на всіх українських землях до ефективної культурницької, націєтворчої праці був залучений численний загін ентузіастів. В її основу було покладено освітню й видавничу діяльність. Поступово в процесі своєї еволюції ці товариства як у Галичині, так і на Великій Україні вийшли за межі суто просвітницьких завдань. О.В.Малюта приділяє увагу висвітленню теоретико-концептуальних питань у практичній діяльності української інтелігенції та розглядає ступінь впливу провідних вітчизняних політичних діячів на роботу конкретних товариств, зокрема самостійницьких поглядів В.Липинського, С.Шелухина, І.Луценка й ін. Однак слід зазначити, що ідеологічні концепції цих постатей були швидше винятком із загальної практики. Різноманітні філософські та політичні погляди тодішніх керівників «Просвіти», які підготували ідейну і духовну основу для виникнення й діяльності цієї організації, по суті не впливали на форми та методи її роботи. На відміну від Австро-Угорської імперії, «Просвіта» в Росії на першому етапі свого існування діяла в умовах відсутності політичних партій та мала здебільшого просвітницькі завдання. Товариства, які засновувалися під час революції 1905 р., безумовно, вплинули на політизацію українського руху. Разом із тим слід зауважити, що партійний принцип не був визначальним у діяльності «Просвіти» до 1917 р. Підтвердженням цього є її київська організація, члени якої репрезентували різні політичні сили – Українську радикально-демократичну партію, Українську соціал-демократичну робітничу партію, Товариство українських поступовців, безпартійних, що не стало перешкодою об'єднанню їх в єдину національно-культурну громадську силу.

Беручи участь у визвольній боротьбі українського народу в 1917–1920 рр., діячі «Просвіти» стали національно свідомими активістами багатьох інших громадських організацій, політичних партій, працювали в державному апараті. Прикметним у цьому зв'язку є свідчення одного з провідників просвітнянського руху на Поділлі В.Приходька – члена Української Центральної Ради. Він констатував, що з вибухом революції старше громадянство було у розпачі – в українському русі не залишилося більше свідомих людей, здатних до організаційної праці. «Але минув тиждень, минув місяць і, на своє здивування, – писав він, – ми почали спостерігати щось для нас несподіване: в містах, в повітах, на всіх ділянках життя, в тилу, на фронті, серед війська всюди розгортався широкими могутніми хвилями український національний рух. Але хто ж його починав, хто надавав організаційних форм, хто скликав селянські з'їзди, учительські курси, створював національні полки»². В.Приходько сам відповідає на запитання – ці кадри сформувала «Просвіта», у котрій панувала атмосфера самозречення й жертвності заради служіння національним інтересам. Монографія О.В.Малюти дозволяє детально простежити, як члени товариства трансформувалися в державних діячів, як вони формували всі ланки апарату у центрі та на місцях, творили українські громади в районах компактного проживання українців поза межами батьківщини. Фактично автор простежує діяльність «Просвіти» на всіх теренах України, розкриваючи ступінь її впливу на національне державотворення у 1917–1920 рр., а також на локальних територіях 1919 р. (зокрема в Закарпатті – Гуцульська республіка).

Значимість наукового видання посилює друга частина монографії О.В.Малюти – матеріали до біобібліографічного покажчика. Укладаючи їх, автор ретельно підбрала інформацію про ключові постаті вітчизняної національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр., 1939 р., 1941 р. – членів «Просвіти», а також впливових діячів громадсько-політичного життя українців в еміграції у 1920–1940 рр. Серед них відомі представники українських центральних органів державної влади, парламентських структур, вчені, письменники, правники, митці, освітяни, медики і водночас малознані співробітники організації у Східній Галичині й Великій Україні. Ретельне вивчення громадсько-політичної діяльності цих осіб – членів товариства, що своєю подвижницькою діяльністю прислужилися власному народові, стало важливим внеском автора у дослідження історії «Просвіти» та її ролі в формуванні державницького потенціалу України. Автор зуміла розкрити вагу політичної діяльності не завжди відомих загальові постатей, котрі обіймали різні за своїм значенням посади в урядах усіх періодів української національно-визвольної боротьби – Центральної Ради, Української Держави, Директорії

УНР, ЗУНР, а також важливих етапів національного державотворення, пов'язаних із Карпатською Україною 1939 р. та Українською державою, проголошеною 1941 р. Автор також прослідкувала участь діячів товариства «Просвіта» у парламентських структурах Австро-Угорської імперії (Галицький сейм, Державна рада 1860-ті – 1918 рр.), Російської імперії (українські парламентські громади в Державних думах), сеймі Польщі, парламенті Чехословаччини (1920–1930-ті рр.), українських парламентських структурах (Центральній Раді, Українській Національній Раді ЗУНР, Трудовому конгресі тощо). Узагальнивши фактичний матеріал, нагромаджений своїми попередниками, О.В.Малюта суттєво його доповнила й систематизувала.

Працю слід вважати значним внеском у сучасну українську біобібліографістику, оскільки поряд із висвітленням громадської та державницької діяльності членів «Просвіти» автор подала детальні списки джерел і літератури до конкретних біографій. Вони допомагають з'ясувати форми й ступінь участі діячів організації в громадсько-політичному житті та національному державотворенні українського народу (XIX–XX ст.). Разом із тим кожна постать чітко прив'язана до теми дослідження «Просвіта» у формуванні й реалізації державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX – перша половина XX ст.). Зважаючи на те, що чимало постатей маловідомі або невідомі загалом своєю діяльністю у товаристві, однак знамі як співробітники органів державної влади в добу визвольної боротьби 1917–1920 рр., дослідниця прагнула розкрити маловідомі факти їх громадської та політичної роботи. З-поміж наведених біографій членів «Просвіти» є чимало таких, що вперше зустрічаються у вітчизняній історичній літературі. Варто вказати на масштабність проведеної автором роботи, котра співмірна за своїми результатами з працею цілого авторського колективу. Загалом монографія О.В.Малюти є суттєвим внеском у вивчення товариства «Просвіта», яке відіграло величезну роль у новітній українській історії.

¹ Дорошенко Д. «Просвіти на Великій Україні (зі спогадів)». – Л., б/д. – С.8.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3830. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.90.

Т.С.Осташко (Київ)

Кривець Н.В.

Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 322 с.

Останніми роками історична наука поповнилася чималою кількістю монографій, присвячених висвітленню участі України у міжнародному житті. Зокрема було опубліковано праці, на сторінках яких аналізуються історичні події, пов'язані із становленням вітчизняної дипломатії доби Української Народної Республіки – періодів Центральної Ради й Директорії, гетьманської України та УСРР. Однак донедавна була відсутня фахова наукова монографія, цілісно присвячена зв'язкам України з Німеччиною, котра також трансформувала свій політичний устрій від кайзерівської імперії до Веймарської республіки.

Передусім зазначимо, що рецензована книга є плодом багаторічних поглиблених авторських роздумів над емпіричним матеріалом, регулярної копійкою «чорнової» роботи з архівними документами різного походження. Дослідниця критично переосмислює доробок великої когорти попередників, які за різних суспільно-політичних умов займалися цією темою. Сама Н.В.Кривець є гідною спадкоємицею вітчизняної школи історичної германістики, біля витоків котрої стояв видатний учений, д-р іст. наук, професор І.М.Кулинич.

Водночас рецензована монографія є важливою віхою в науковому доробку цієї галузі історії. Авторці вдалося на основі осмислення багатоджерельної бази цілісно і системно дослідити важливий історичний період становлення української державності міжвоєнної доби й найважливіших аспектів політичних та економічних українсько-німецьких зв'язків зазначеного часу.

Найбільш вагому частину документальної бази дослідження склали раніше неопубліковані джерела і матеріали, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України. Крім того, фактична інформація з «особливих папок» Центрального державного архіву громадських об'єднань України дала можливість висвітлити питання еволюції ставлення до німецьких колоністів у період колективізації, а також до тих робітників та спеціалістів, які взяли участь у процесі проведення радянської індустріалізації. Не менш важливо, що дослідниця знаходить зерна істини і в суперечливих спогадах історичних діячів тієї доби.

Завдяки такому науковому підходу на значному фактичному матеріалі показано найсуттєвіші чинники обопільних зв'язків. Зокрема з'ясовано значення українського питання для східноєвропейської стратегії Німеччини напередодні й під час Першої світової війни. Показано, як її концепція «серединної Європи» кореспондувалася з діяльністю СВУ. Адже спільною метою борців за незалежність України та німецьких прагматиків була зміна геополітичної орієнтації останньої, завдяки чому мало бути забезпечене її органічне входження до Центральної Європи як самостійної держави. Однак для цього забракло об'єктивних історичних передумов і наявних вітчизняних різноманітних матеріальних, політичних, інтелектуальних, ментальних ресурсів, котрі мали сприяти перетворенню України з об'єкта на суб'єкт міжнародних відносин.

На сторінках монографії проаналізовано встановлення й розвиток відносин між Українською Центральною Радою і Німеччиною на початку 1918 р. З урахуванням складної міжнародної ситуації показано особливості двосторонніх відносин у добу гетьмана П.Скоропадського. Водночас зазначимо, що дослідниця уникає однозначної відповіді на дискусійне питання, як саме кваліфікувати період перебування кайзерівських військ на території України у квітні–листопаді 1918 р., хоча наведені нею фактичні дані переконливо свідчать, що стосунки між ними та існуючою владою були асиметричними.

На превеликий жаль, жоден політичний режим, котрими рясніла історія доби української національно-визвольної боротьби, так і не спромігся консолідувати громадян навколо реальної практичної й реалістичної програми власних дій.

Натомість кайзерівська Німеччина добре розуміла, чого вона домагається, зокрема і від України, Польщі, колишніх балтійських губерній та Фінляндії. Виниклі на той час нові незалежні держави розглядалися нею як «лімітрофи», тобто буферна зона на кордоні більшовицької Росії й Західної Європи. Цікавий матеріал монографії стосується також місця кримського питання в українсько-німецьких відносинах 1917–1918 рр.

Звичайно, навряд чи в умовах заключного етапу Першої світової війни останні могли бути рівноправними. Однак навіть за цих несприятливих історичних тенденцій П.Скоропадський намагався не на словах, а на ділі зміцнювати засади української державності. Інша справа, що вимушена тісна співпраця з німцями, котрі вели себе як брутальні «культуртрегери», підривала легітимність гетьманського режиму. Він, зрештою, не пережив зміни суспільно-політичного устрою Німеччини після революційних подій листопада 1918 р.

Із закінченням Першої світової війни УНР не змогла переорієнтувати свою політику на країни Антанти, що послабило українську державність. Втім, навіть переможена Німеччина залишалася важливим політичним і торговельно-економічним партнером радянської України. За цих обставин змінюються завдання та функції дипломатичного представництва Директорії УНР у Німеччині. Його працівники відчували на собі всі перипетії й проблеми складного і суперечливого часу. Насамперед, попри нестачу матеріальних ресурсів, вони намагалися піклуватися про долю інтернованих українських військовополонених, надавали допомогу студентам-емігрантам. Практичною дипломатичною діяльністю займалося також консульство України у Мюнхені, хоча сама Баварія в той час переживала вир революційних подій, що, звичайно, позначалося на її ефективності.

Після поразки у Першій світовій війні в німців було мало золота, але зберігся розум, працелюбність у поєднанні з розвинутою промисловістю. Водночас складні умови повоєнної доби, визначені диктатом Версальського мирного договору, перетворили німецький націоналізм із традиційного на більш бойовничий та експансіоністський. Радикальним чином змінилися історичні обставини. Смути в той час панувала й у новопроголошеній Веймарській республіці. Комінтерн намагався організувати революцію в Німеччині. Тож сприятливих умов для нормального розвитку українсько-німецьких зв'язків було обмаль.

У заключному розділі монографії висвітлено особливості взаємин УСРР і Веймарської республіки в 1921–1933 рр. Дослідниця слушно зазначає, що «політика радянської України щодо налагодження міжнародних відносин з іноземними державами будувалася не стільки на базі використання існуючих традицій, скільки на основі нових політичних реалій» (с.240). Німецький уряд залишався на позиції невизнання радянської України, хоча голова РНК, народний комісар у закордонних справах УСРР Х.Раковський посилався на той факт, що УНР та гетьманат Скоропадського вже були визнані Німеччиною. Тому мова мала йти про відновлення відносин на принципах невтручання у внутрішні справи. Зокрема пропонувалося, аби торговельне співробітництво розвивалося на основі українського капіталу, депонованого в рейхсбанку Німеччини за часів гетьманату П.Скоропадського. Однак за умов великого репараційного тягаря, котрий несла на собі остання, сподіватися на це було дуже складно.

Втім, насамперед контакти між радянською Україною і Веймарською республікою було відновлено із суто практичних питань, які стосувалися зокрема долі військовополонених Першої світової війни. Німецький уряд також був зацікавлений у вирішенні проблеми репатріації колоністів. Водночас дипломатична місія УСРР у Німеччині суттєву увагу приділяла нейтралізації там діяльності дипломатичної місії УНР.

Сталінські прагматики вважали, що різниця в соціальному устрої не повинна заважати взаємовигідному співробітництву. Німці працювали не лише на радянську індустріалізацію (тисячі інженерів були задіяні на будівництвах перших п'ятирічок), а й ділилися військовими технологіями. Однак після створення СРСР (грудень 1922 р.) знадобилося ще вісім місяців, аби у серпні 1923 р. припинити роботу дипломатичного представництва радянської України в Німеччині.

Н.В.Кривець слушно зазначає, що за умов нової економічної політики нагальною була потреба відкриття (1925) українських консульських столів при радянських дипломатичних установах у сусідніх із УСРР країнах. Однак подальша централізація зовнішньополітичної діяльності завадила запровадженню цієї традиції.

Дедалі суперечливішими ставали також радянсько-німецькі відносини. Поступове згортання нової економічної політики обмежувало потенціал економічного зацікавлення німецького бізнесу у прямих зв'язках із радянською Україною. Напруженішими ставали і політичні стосунки. В 1926 р. вийшов другий том гітлерівської «Майн кампф» зі скандальним розділом про Росію. Прискорено відбувалося згортання радянсько-німецької співпраці після «Шахтинської справи» (1928), спрямованої проти іноземних фахівців.

Поворотним моментом стала світова економічна криза 1929–1933 рр. Вже на XVI з'їзді ВКП (б) у 1930 р. Сталін проголосив курс на «розгорнутий наступ соціалізму». Одночасно Веймарська республіка вступила в добу своєї кризи та краху.

Настала нова історична доба, котра виходить за хронологічні межі зазначеного монографічного дослідження. Воно буде корисним для широкого кола науковців, викладачів і студентів, тобто цільової читацької аудиторії, яка цікавиться історією міжнародних відносин України.

Адже науковій праці «Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка (1918–1933 рр.)» властиве глибоке розуміння історичних тенденцій, котрі безпосередньо впливають на сучасність. Монографія дає нагоду під новим кутом зору подивитися на перипетії суперечливої історії першої третини ХХ ст. Зрештою, такий підхід надає можливість краще зрозуміти діалектику взаємодії суб'єктивних та об'єктивних, внутрішніх і зовнішніх тенденцій, які визначають міжнародні успіхи й невдачі. Головне, аби історичні уроки, котрими рясніють висновки праці, нарешті, засвоювалися з користю для сучасної вітчизняної дипломатії, яка забезпечує реалізацію зовнішньополітичного курсу України у не менш складних умовах.

А.Ю.Мартинів (Київ)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

А.В.Блануца (Київ), Д.П.Ващук (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ І ЙОГО ТРАДИЦІЯ: ДОЛІ НАЦІОНАЛЬНИХ НАРАТИВІВ»

Конференція, присвячена 100-літтю від дня народження історика Зенона Івнскіса (1908–1971 рр.), відбулася 20–22 листопада 2008 р. у Вільнюському університеті. Організатори наукового форуму поставили за мету обговорити традиції й особливості історієписання литовської доби національними школами, спадкоємницями Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Тож у ракурсі відповідної проблематики свої доповіді виголосили фахівці-литуаністи з Литви, Білорусі, України, Польщі, Росії, Франції, Німеччини й Великобританії.

Подібні наукові конференції в Литві організуються регулярно, адже доба ВКЛ є ключовою для литовської (як і для білоруської) державності. Для України період литовського владарювання також був важливою віхою історії, ставши базисом для творення Української держави середини XVII ст.

Робота конференції почалася з привітань учасникам зібрання, надісланих Президентом Литовської Республіки Валдасом Адамкусом, міністром іноземних справ Пятрасом Вайтекунасом і ректором Вільнюського університету Бенедиктасом Юодкою. На пленарному засіданні було виголошено концептуально важливі доповіді. Так, *Альфредас Бумблаускас* (Вільнюс) розглянув концепції ВКЛ в історіографії Центрально-Східної Європи XIX–XX ст., а *Наталія Яковенко* (Київ) проаналізувала уявлення про територію Речі Посполитої Трьох Народів у категоріях «ментальної географії». Погляди сучасних білорусів на спадщину ВКЛ представив *В'ячеслав Носевич* (Мінськ), а історик із Санкт-Петербурга *Михайл Кром* з'ясував місце ВКЛ у російській історіографії XIX–XX ст. Кожна з доповідей викликала жвавий інтерес і міні-дискусії.

Подальші доповіді й виступи були об'єднані в тематичні секції. Так, у рамках секції «Багатокультурність ВКЛ та інтеграційні процеси» свої напрацювання представили дослідники з Литви, Польщі, Білорусі та Великобританії. Зокрема, *Генрік Віснер* (Варшава) у своєму виступі торкнувся проблеми мови та державної й народної свідомості на литовських землях, а *Юрате Кяупене* (Вільнюс) розглянула політичний народ (шляхту) ВКЛ із литовської перспективи, тобто показала місце й роль етнічної литовської шляхти у структурі політичної еліти держави. *Уршула Августиняк* (Варшава) порушила питання про ідею толерантності та її практичної реалізації у мультикультурному суспільстві ВКЛ. Проблеми устроєного функціонування інституційних структур у Великому князівстві Литовському виклав у своїй доповіді *Річард Батервік* (Лондон). *Юзеф Марошек* (Білосток) у своєму виступі звернувся до проблеми інтеграційних процесів у ВКЛ в контексті генези церковних уній, а *Сергій Темчинас* (Вільнюс) виклав ідею про кириличну писемність ВКЛ як модель культурної інтеграції.

У рамках другої секції – «Формування національних історіографій та «поділ» спадщини ВКЛ у XIX – першій половині XX ст.» – свої погляди та концепції висловили представники історіографії ВКЛ Литви, Білорусі та Польщі. У доповідях дослідників було розглянуто теми: державна політика Російської імперії щодо поділу спадщини ВКЛ у другій половині XIX ст. (*Даріус Сілюнас* (Вільнюс)); програмні документи литовського руху за незалежність початку XX ст. (*Римантас Мікніс* (Вільнюс)); ідея ВКЛ у рухах за відродження незалежності Польщі з позицій литовських поляків (*Річард Гайдіс* (Вільнюс)); місце ВКЛ в ідеології білоруського національного руху початку XX ст. (*Олександр Смоленчук* (Гродно)); генеза конфлікту між «старолитвинами» та «молодолитвинами» (*Криштоф Буховський* (Білосток)); рецепція федералістичних ідей у Литві впродовж 1918–1922 рр. (*Зенонас Буткус, Сігімас Стелевічус* (Вільнюс)).

Під час роботи третьої секції – «Спадщина ВКЛ у сучасній політиці, історії та історичній культурі» – було виголошено 9 доповідей представників польської, литовської, білоруської, російської, французької та української литуаністичних шкіл і напрямків. Відомий польський історик-литуаніст *Генрік Самсонович* (Варшава) у своєму виступі порушив проблему поступового відсутення в історичних студіях на другий план одного з партнерів унії або, за словами дослідника, «святого шлюбу» Польщі та Литви. *Ів Плассеро* (Париж) звернувся до проблеми різних поглядів та хронології розвитку ВКЛ як мультикультурної держави, а *Григорій Поташенко* (Вільнюс) розглянув мультикультурність ВКЛ у контексті створення сучасного історичного наративу. *Дмитрій Карев* (Гродно) проаналізував білоруську історіографію ВКЛ через призму етноцентризму у формуванні національно-історичної концепції білоруського минулого.

Спільну доповідь, присвячену питанням розвитку сучасної литуаністичної історіографії в Україні, представили *Андрій Блануца* й *Дмитро Ващук* (Київ). Питанням генези національних історіографій та історичної свідомості були присвячені доповіді *Александра Филошкіна* (Санкт-Петербург), *Ігоря Курукіна* (Москва), *Ігоря Марзалока* (Могильов) та *Александра Белого* (Мінськ).

О.Є.Лисенко (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАНУ О.П.РЕЄНТА

10 травня 2009 р. виповнилося 60 років українському історику, доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України Олександрі Петровичу Реєнту. Усе своє свідоме життя він пов'язав з історією. Ще зі школи, що у селі Дяківці Літинського району на Вінниччині, виніс захоплення минулим рідного краю. Це й визначило його майбутнє. До своєї мрії – здобути фах історика – О.П.Реєнт ішов довго й цілеспрямовано. Навіть тоді, коли працював будівельником і служив у лавах збройних сил, ні на мить не полишав думку про вищу освіту. Набутий життєвий досвід дозволив не тільки вступити до вузу, а й успішно навчатися і знайти своє місце у громадському житті. Тут, у Київському державному педагогічному інституті ім. О.М.Горького, він робив перші кроки в науку. Тут знайшов свою долю – дружину Валентину.

Демонструючи організаторські здібності та лідерські риси, О.П.Реєнт у 1974–1977 рр. керував комсомольською організацією інституту. Упродовж трьох років очолював студентський будівельний загін «Славутич», що виконував роботи в Кустанайській області Казахстану. Завершивши фаховий курс у 1975 р., одержав рекомендацію до аспірантури і значок ЦК ВЛКСМ «За відмінне навчання». Значну роль у становленні майбутнього науковця відіграли провідні викладачі історико-педагогічного факультету І.Х.Ганжа, М.Д.Березовчук, Г.В.Січкач, П.І.Бакуменко, О.П.Гош, Г.А.Джеджула, Л.Д.Денисяко, О.Д.Кардаш, Н.М.Кравченко, В.Ю.Николаєнко, М.Ф.Олександра, О.Ф.Павелко, Л.М.Проколієнко, В.Г.Рокитко, В.І.Самійленко, Г.В.Стрельський, Л.В.Таран, А.Ф.Трубайчук, Г.О.Цвікальська, І.С.Черненко, яких він згадує з теплотою і вдячністю.

Вступ до аспірантури Інституту історії АН УРСР (1977 р.) став вибором, що визначив орієнтири О.П.Реєнта на все життя. Спількування з провідними вченими країни, напружена робота в архівах та книгосховищах Києва, Москви, інших міст сприяли становленню молодого дослідника, окресленню кола його наукових зацікавлень. Успішній підготовці кандидатської дисертації («Робітничий клас радянської України на завершальному етапі громадянської війни (1920 р.)») сприяли глибокі знання й ерудиція, творчі поради наукового керівника – академіка АН Української РСР М.І.Супруненка.

У листопаді 1980 р. О.П.Реєнт був зарахований до штату Інституту історії АН УРСР на посаду молодшого наукового співробітника відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, а наступного року захистив кандидатську дисертацію. Із травня 1984 р. він – старший науковий співробітник. Виконував обов'язки вченого секретаря відділу, відповідального секретаря колективної монографії «Антинародна імперіалістична інтервенція на Україні». Підсумком перших науково-пошукових зусиль стала монографія «Робітничий клас советської України на завершальній стадії громадянської війни (1920 г.)» (1984 р.). Напруженою та водночас цікавою і повчальною стала робота над 5-м томом «Історії Української РСР», а також «Историей классов и социальных слоев Украинской ССР» (1989 р.).

Не полишав О.П.Реєнт активного громадського життя, виконуючи доручення як член експертної комісії з пам'яток Республіканського товариства охорони пам'яток історії та культури, а також методичної ради Київського обласного товариства «Знання».

Перебудова, набуття Україною незалежності створили нові можливості для розвитку історичної науки. Дворічне стажування у Москві (1990–1991 рр.) О.П.Реєнт використав для поглибленого вивчення архівних документів, публікацій і матеріалів Інституту наукової інформації, Державної бібліотеки СРСР ім. В.І.Леніна, плідних контактів із провідними російськими фахівцями Є.Г.Гімпельсоном, В.П.Дмитрієнком, І.І.Мінцем, Т.О.Осиповою, В.Д.Полікарповим, І.І.Розгоном та ін. Результатом відрядження стали монографія «Робітничий клас України. 1917–1920 рр. (Соціально-економічні зміни)», брошури «Робітництво України і Центральна Рада», «Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр.: Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів», «З'їзд поневолених народів (8–15 вересня 1917 р.)». У 1994 р. на цих матеріалах О.П.Реєнт захистив докторську дисертацію «Робітництво України в 1917–1920 рр. (Соціально-політичні та економічні зміни)», монографічний формат якої вийшов друком 1996 р.

Заглиблення у складну діалектику суспільно-політичних та економічних процесів України революційної доби супроводжувалося розширенням творчого діапазону вченого. Свідченням цього стала співпраця з В.М.Ткаченком і поява таких видань, як «Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки)» (1995 р.), «Україна: проблеми самоорганізації (Начерки новітньої доби)» (1996 р.).

До певної міри рубіжними стали монографії «Українська революція і робітництво» (1996 р.), «Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.» (1999 р.), підготовлена спільно з О.С.Рубльовим у рамках проекту «Україна крізь віки», «Павло Скоропадський» (2003 р.). Ці та інші праці окреслювали нові методологічні підходи до висвітлення складних історичних періодів нашої історії.

Новий етап у житті Олександра Петровича Реєнта пов'язаний із його призначенням у 1994 р. на посаду заступника директора Інституту історії України НАНУ з наукової роботи. У тому ж році він став заступником головного редактора «Українського історичного журналу». Тут О.П.Реєнт долу-

чився до реалізації стратегічної наукової та суспільної діяльності Інституту історії України, виробленої дирекцією і схваленої Президією НАН України, яка передбачала активізацію діяльності «Українського історичного журналу», оновлення матеріальної бази комп'ютерно-видавничого відділу, комп'ютеризації всіх підрозділів інституту, організації доступу до глобальної інформаційної мережі.

У травні 1999 р. відбулося ще одне призначення – на посаду завідувача відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ. Усвідомлення необхідності імпульсів, здатних вивести цей науковий підрозділ на якісно новий рівень досліджень, відкрити невідомі обрії осягнення вітчизняної історії спричинило появу низки публікацій, присвячених стану історичної науки в Україні, аналізу кризових явищ у ній, виробленню рекомендацій і з'ясуванню перспектив її поступу. Із цього часу простежується стійка увага О.П.Реєнта до проблем методології науки, історіографічного процесу в Україні, свідченням чого стали публікації «Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспект» («Наука та наукознавство», 1998, №2), «Криза сучасної історичної науки: джерелознавчий аспект проблеми» (у книзі «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» – 1999, вип.3), «Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу» («Укр. іст. журн.», 1999, №3) та брошури «Видання Інституту історії України НАНУ» (1997, у співавтор. з О.Є.Лисенком). У низці публікацій на тлі загальної картини стану сучасної історичної науки в країні подається характеристика історичного краєзнавства й регіоналістики, стану й перспектив дослідження історії професійних спілок України, глобальних збройних конфліктів – Першої та Другої світових війн.

Оцінюючи перспективи наукових пошуків співробітників відділу, О.П.Реєнт викладає свої теоретичні напрацювання й міркування у статтях «Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки» («Укр. іст. журн.», 2000, №2), «Корінні проблеми буття України у XIX ст. і перспективи наукової розробки» («Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України», 2000, №5) та інших публікаціях.

Глибоке теоретичне осмислення історичного процесу визначило вибір дослідницької стратегії відділу. Не відмовляючись від вивчення військово-політичних, економічних процесів, співробітники відділу акцентують увагу на соціальній проблематиці, про що свідчать формулювання назв науково-дослідних робіт – «Влада і суспільство на українських землях у XIX – на початку XX ст.: тенденції розвитку у контексті історії Центрально-Східної Європи (2005–2007 рр.)» та «Держава – спільноти – особа: державне управління та соціальні практики в українських губерніях Російської імперії (XIX – початок XX ст.)» (2008–2010 рр.). Спрямовуючи наукові пошуки у широкому тематичному реєстрі (від структурних змін в органах управління, розвитку окремих галузей економіки – до історичної біографістики та історії повсякденності), О.П.Реєнт домагається освоєння нових тематичних ніш, використання сучасних дослідницьких методик, оновлення термінологічного апарату.

Керований Олександром Петровичем Реєнтом відділ часто виступає як організатор наукових форумів. Лише за останні роки відбулися конференції і круглі столи, присвячені творчій спадщині професора В.Г.Сарбея («Сарбеївські читання», 2003 та 2008 рр.), 180-й річниці повстання декабристів (2005 р.), 150-річчю від дня народження Івана Франка (2006 р.) та ін. Концептуальні орієнтири співробітників відділу знайшли відображення у матеріалах, що вміщуються у збірнику статей «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.» (вип.1–15).

Ще одним кроком у вивченні неосвоєних тематичних ніш стало комплексне опрацювання проблематики Першої світової війни. До 90-ї річниці її початку з'явилися спеціальні випуски наукового збірника «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.» та «Українського історичного журналу», а також готується до друку колективна монографія «Велика війна і Україна». Наслідком співпраці з О.В.Сердюком стала монографія «Перша світова війна і Україна».

Зацікавлення досвідом націогенезу і державотворення, місцем України у загальноцивілізаційних процесах знайшло продовження не тільки в публікаціях ученого, а й акціях, що мають суспільне звучання, дозволяють поєднати інтереси академічної науки й освіти. Широкого резонансу набув ініційований О.П.Реєнтом науково-методологічний проект «Україна соборна», в якому були задіяні науковці Інституту історії України НАНУ, Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника, Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди, Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, Донецького національного університету. У його рамках проведено три наукові конференції, здійснюється координація досліджень із широкого кола питань, пов'язаних із національно-визвольним рухом, державотворчими, соціокультурними, військово-політичними, економічними процесами, підготовка наукових кадрів, а також методичної літератури, узагальнюючих праць. За наукової редакції ювіляра вийшло у світ чотири числа збірника статей «Україна соборна».

О.П.Реєнт займає чітку й послідовну наукову та громадську позицію в питаннях, що гостро дискутуються не лише науковцями, а й політиками, широкими колами громадськості. Він принципово виступає проти політизації проблем ОУН і УПА, уважаючи їх органічною частиною історії українського національно-визвольного руху, що бере свої витоки у XVII ст., активізується наприкінці XIX ст. і досягає апогею в першій половині XX ст. Не уникаючи актуальних політичних подій, науковець реагує на них гострополемічними статтями, як це було під час виборчої епопеї 2004 р.

До кола наукових інтересів ученого входять соціогуманітарні, етноконфесійні, історико-антропологічні аспекти. У низці публікацій розглядається алгоритм взаємин держави і релігійних інсти-

туцій на різних часових відрізках вітчизняної історії, «українське питання» в роки Першої і Другої світових війн, проблеми людини в умовах масштабного збройного конфлікту тощо.

Спробою осмислення певного етапу наукового життя стала підготовка до друку книги «Перечитуючи написане». Позначена прагненням звірити власні методологічні підходи з теоретичними напрацюваннями вітчизняних і зарубіжних науковців праця у концентрованому вигляді містить погляди на українську історію як самодостатній, національно орієнтований, але органічно пов'язаний із загальноісторичним процесом феномен. Автор вважає специфічно українськими такі риси історичного розвитку: а) аграрна домінанта у становленні виробничої інфраструктури, а також селянський світогляд, релігійність, традиції індивідуалізму; б) проблема політичної еліти, що простежується на різних етапах минулого; в) провінціалізм, брак волі до консолідації й державотворення, аморфність політичних партій; г) перенесення центру ваги націєтворчої діяльності за кордон, у середовище української еміграції.

Наукову школу О.П.Реєнта репрезентують дослідження, сфокусовані на соціально-економічній тематиці. Серед учнів Олександра Петровича – доктори історичних наук Б.М.Андрусин, О.С.Лисенко, В.В.Соловйова, В.М.Орлик, І.В.Довжук, А.М.Михненко, І.В.Срібняк, кандидати історичних наук Т.М.Євсєєва, Н.І.Загребельна, В.А.Зінченко, І.А.Коляда, І.І.Романько, Л.Ф.Шепель, Б.М.Янишин, А.Ю.Скрипник – усього понад три десятки фахівців.

Як член редколегій і автор О.П.Реєнт брав участь у підготовці багатьох видань, що стали помітним історіографічним явищем, зокрема, таких, як «Історія Української РСР», «Історія класових і соціальних верств Української ССР», «Україна крізь віки», «Безсмертя. Книга Пам'яті України», «Малый словник історії України», «Енциклопедія історії України», «Нариси з історії дипломатії України», «Військове будівництво в Україні у ХХ столітті», «Нариси історії професійних спілок України», «Історія українського селянства», «Україна: утвердження незалежної держави. 1991–2001», «Уряди України» та ін.

Ювіляр є членом редакційних рад і редколегій таких провідних наукових періодичних видань і збірників історичного профілю, як «Український історичний журнал», «Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.», «Історичний журнал», «Ucrainica Polonica», «Історія України: маловідомі імена, події, факти», «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», «Український історичний збірник», кількох міждисциплінарних журналів. Авторитетний учений часто виступає як науковий чи відповідальний редактор, рецензент колективних та індивідуальних монографій, синтетичних, археографічних праць.

У грудні 1997 р. Президія ВАК України призначила О.П.Реєнта головою експертної ради ВАК з історичних наук. Із 2004 р. він є членом Державної атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України.

Незважаючи на роботу в академічній установі й зацікавлення розвитком фундаментальної науки, О.П.Реєнт ніколи не був суто «кабінетним» ученим. У 1970–1990-х рр. він викладав історичні курси студентам «альма-матер» (КДІІ ім. О.М.Горького), Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І.К.Карпенка-Карого, курсантам Вищої школи міліції МВС СРСР, Київського державного лінгвістичного університету. Як завідувач кафедри загальної історії, методології і теорії навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» сприяє становленню цього вузу й вихованню нових освітянських кадрів.

О.П.Реєнт – автор багатьох підручників і навчальних посібників для загальноосвітніх шкіл і вищих навчальних закладів.

Одним із важливих напрямів науково-просвітницької роботи Олександр Петрович Реєнт вважає розвиток краєзнавчих досліджень. У 2003 р. його обрано першим заступником голови правління Національної спілки краєзнавців України. Упродовж останнього десятиліття він керує журі секції «Історичне краєзнавство» всеукраїнських конкурсів-захистів науково-дослідницьких праць учнів-членів Малої академії наук України, а також допомагає в організації всеукраїнських студентських олімпіад з історії та методики її викладання, за що був нагороджений Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України.

Повсякденну напружену працю ювіляра гідно відзначено науковою громадськістю й органами державної влади. Наказом міністра освіти від 20 вересня 1996 р. «за вагомий внесок у підготовку підручників, навчальних посібників та програм з історії України» О.П.Реєнту присуджене почесне звання «Відмінник народної освіти». 16 вересня 1997 р. вийшов Указ Президента України про присвоєння Олександру Петровичу Реєнту звання «Заслужений діяч науки і техніки України» («за вагомий внесок у розвиток краєзнавства, збереження національної історико-культурної спадщини»). Він є лауреатом премії НАН України імені М.І.Костомарова (1997 р.). 7 квітня 2000 р. О.П.Реєнта обрано членом-кореспондентом НАН України, що стало високою оцінкою його творчих, наукових та організаторських здібностей. Ювіляр є лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки 2001 р. за цикл праць «Україна крізь віки». Олександра Петровича Реєнта нагороджено грамотою Верховної Ради України «За заслуги перед українським народом» (2005 р.), орденом «За заслуги» III ступеня, орденом Святого рівноапостольного князя Володимира Великого III ступеня, орденом Христа Спасителя (2006 р.). Секретаріат Національної спілки журналістів України 2006 р. присвоїв О.П.Реєнту почесне звання «Зірка української журналістики».

Попри зайнятість, ювіляр завжди готовий до неформальних зустрічей, розв'язання нагальних питань, з якими звертаються до нього не лише співробітники інституту, а й учені з інших вузів та наукових установ країни. Його відкритість, щирість і порядність підкріплюються активною життєвою позицією, готовністю надати допомогу колегам та землякам. До нього пишуть, звертаються за порадою з різних куточків нашої країни. О.П.Рєєнт знаходить час відповідати і надає дієву допомогу Канівському інтернату для дітей із вадами слуху, багатьом школам Київщини та Вінниччини.

Олександр Петрович Рєєнт перебуває на творчому злеті. У ювіляра багато нових задумів і планів. Тож нехай вони збудуться!

І.Б.Гирич (Київ)

ДО 75-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК О.А.КУПЧИНСЬКОГО

В історії суб'єктивний фактор – чинник особистості – часто буває визначальним. Поява на суспільному небокраї будь-якої відомої постаті ніби зумовлюється об'єктивними громадськими потребами. І все ж, якби не геній М. Грушевського, не мало б Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) і половинної своєї слави та заслуг перед українським народом. Ніхто до і після нього не зміг так успішно керувати ентеєшівським кораблем: друкувати таку кількість видань, мати відповідну матеріальну базу, здійснювати не лише науковий, а й культурно-політичний вплив на усе українське життя кінця XIX – початку XX ст.

Вплив самовідданої праці О.Купчинського на діяльність Товариства в наші дні цілком співмірний часам свого славного попередника – добі, коли НТШ лише тільки утверджувалося як наукова установа академічного типу, передусім його друкований орган – «Записки». Так розумів завдання інституції у 1890-х рр. М.Грушевський, і за короткий час останні стали двомісячником, повновартісним науковим журналом зі статейним, рецензійним та хронікальним відділами, що робили їх повноцінним європейським виданням.

У часи М.Грушевського українська гуманітаристика робила лише перші кроки, а тому існувала можливість увесь спектр матеріалів суспільно-гуманітарних наук – історію, філологію, літературознавство тощо вміщувати в одному журналі. Перед Олегом Антоновичем стояла вже інша проблема – тематичного розведення різного за напрямками знань матеріалу по відповідних томах «ЗНТШ». Тепер у них друкуються не лише праці з історії й філології, з незначними вкрапленнями інших гуманітарних спеціальностей, а і матеріали вузько спеціалізованого характеру: джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни, музикознавство, мистецтвознавство, архітектура та містобудування, літературознавство, театрознавство тощо. Тому й довелося О.Купчинському переробляти структуру «Записок», виходячи з умов нинішнього рівня функціонування науки. Якщо за Грушевського публікувалося на рік шість зошитів журналу по 200–250 сторінок, де в кожному друкувалося по 2–4 статті та інші матеріали, то вже за керування «Записками» Олега Антоновича виходять ваговиті томи збірників по 600–700 сторінок, де статейного матеріалу у 5 разів більше. Грушевський не розрізняв дослідницькі й джерельні матеріали. О.Купчинський для поділу їх увів окремі рубрики.

За чверть століття безперервного редагування від 1990 по 2008 р. з'явилося 36 томів «Записок НТШ» (нині редагуються 37 і 38 томи). Лише М.Грушевський за своє життя відредагував більше 115 томів. Але, коли порівнювати обсяг одного тому кінця XX – початку XXI ст., який охоплює три томи кінця XIX – початку XX ст., то Олег Антонович із цієї точки зору вже перевершив свого славного попередника. Цей факт сам по собі вражає та не може не викликати захоплення нинішнім головою Товариства.

«Записки НТШ» О.Купчинського є провідним, одним із найкращих наукових часописів України. У вітчизняній історії було не так багато вдалих проєктів періодики історико-наукового характеру, які вирішально впливали не лише на творче, а й громадсько-політичне життя. Крім «Записок НТШ», «Записок УНТ», Літературно-наукового вісника та «України» М.Грушевського, це – «Киевская старина» Ф.Лебединцева і В.Науменка, «Правда» М.Подолінського, О.Кониського й О.Барвінського, «Літопис Червоної калини», «Записки історично-філологічного відділу ВУАН» А.Кримського та С.Єфремова, «Вісник» Д.Донцова, паризька «Україна» І.Борщака, «Архіви України» І.Бутича, «Пам'ятки України» кінця 1980–2000-х рр. А.Серикова й О.Рибалка, мабуть, «УІЖ» від початку 1990-х і, нарешті, «Записки НТШ» О.Купчинського. Поки вони існують, спокійно та без сорому можна дивитися в очі представників світової науки.

Редагування «Записок НТШ» – не єдина видавнича справа О.Купчинського у середині Товариства. Вона становить хіба що половину всіх книжкових проєктів останнього. Олег Антонович курирує й періодичні наукові видання інших секцій і відділень НТШ: «Праці» природничої, фізико-математичної та лікарської секцій Товариства. Він започаткував різні науково-додоміжні серії й встигає редагувати та видавати біографії видатних науковців – дійсних членів організації (серія «Визначні діячі НТШ»), науково-популярний і інформаційний журнал «Вісник НТШ», бібліографічну серію праць учених, томи окремих наукових видань. Серед останніх особливо хотілося на-

голосити на виданні археографічних проектів, яких не в силі були фінансово потягнути інші наукові інституції, зокрема Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ у Києві. Йдеться передусім про універсали українських гетьманів, книгу Литовської метрики 1550 р., опис архіву І.Крип'якевича й Ярослава Падоха, який виконав сам ювілянт.

Крім того, О.Купчинський редагував матеріали численних конференцій, симпозіумів, семінарів, круглих столів, які протягом останнього двадцятиріччя проводило НТШ. Зокрема це збірники текстів виступів на зібраннях, присвячених Т.Шевченку, О.Барвінському, М.Грушевському, М.Шашкевичу, вітчизняному правопису і науковій термінології, питанням історії української й слов'янських мов, проблемам літературознавчого та художнього перекладів. Редагував Олег Антонович і наукові праці окремих науковців: Л.Рудницького, О.Цалай-Якименко, Л.Кіювської, О.Козаренка, І.Крип'якевича, О.Домбровського й ін. (Див. Каталог видань НТШ. 1990–2007 рр.).

Досвід видавничої діяльності О.Купчинський здобував не один десяток років. Він був одним із найактивніших в Україні археографів і практикуючих джерелознавців. Допомогла й тривала школа Центрального державного історичного архіву у Львові, де Олег Антонович як начальник видавничого відділу пропрацював у 1960–1970-ті рр. О.Купчинський поруч з І.Бутичем, О.Мацюком, У.Єдлінською та Я.Дашкевичем був причетним до всіх найбільших видавничих проектів Головного архівного управління УРСР. Він брав участь як упорядник майже всіх томів, присвячених найважливішим культурним діячам України XIX ст. зокрема започаткованого в 1964 р. київським археографом І.Бутичем тому, присвяченого життю й діяльності Т.Шевченка. Головна ідея була більш ніж амбітна, а водночас і небезпечна для радянського режиму – архівними документами викласти історію діянь відроджувачів нації, постатей, які ствердили у нову добу окремішність українців. Невипадково, що за часи так званої «відлиги» з'явилося лише два томи, за брежнєвщини – один, а два останні томи, що були вже готовими на межі 1960-х – 1970-х рр., вийшли друком лише за доби незалежності. Мають на увазі великі, в 40 друк. арк. томи «Іван Франко. Документи і матеріали. 1856–1965» (1966), «Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970» (1971), «Володимир Гнатюк. Документи і матеріали. 1871–1989» (1998), «Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994» (2001).

Протягом 1970–1980-х центральні державні історичні архіви у Києві й Львові видавали з назви нібито ідеологічні, а по суті за змістом одні з найцінніших матеріалів із соціальної історії міст і сіл – збірники документів про селянський та робітничий рухи. В усіх них Олег Антонович брав найдіяльнішу участь. Перерахуймо ці збірники: «Класова боротьба селянства Східної Галичини. 1772–1849» (1974), «Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст.» (1978), «Боротьба за воз'єднання Західної України з УРСР. 1917–1939» (1979), «Зародження робітничого класу на Україні. Середина XIII ст. – 1861 р.» (1982), «Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр.» (1985). Усього їх 15.

Окремо треба наголосити на архівних публікаціях документів середньовічної доби, в яких участь О.Купчинського була ще більш суттєвою. У 1970 р. разом з І.Керницьким і Л.Гумецькою Олег Антонович видав «Акти села Одрехови», в 1972 спільно з Е.Ружицьким був підготовлений «Каталог пергаментних документів ЦДА УРСР у м. Львові», в 1975 р. вийшов збірник документів «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.)», нарешті, у 1986 р. світло побачив збірник «Історія Львова в документах і матеріалах». Надзвичайну вагу для досліджень доби національного відродження Західної України має збірник О.Купчинського, Ф.Стебля й інших археографів «Русалка Дністрова». Документи і матеріали».

Спеціально варто сказати про книгу, яка стала докторською дисертацією Олега Антоновича і підсумком його тридцятирічної праці над актовим матеріалом давньої держави на західних землях – «Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – перша половина XIV. Дослідження. Тексти» (2004). Ця праця нагадує традицію київської школи В.Антоновича, коли документальний матеріал збірника супроводжувала докладна дослідницька монографія. В.Антонович, як редактор і автор вступної студії, підготував вісім томів «Архива ЮЗР». О.Купчинський, можливо, не писав таких розлогих вступних студій, але брав участь у 15-ти збірниках документів, чим навечно вписав своє ім'я в історію українського історичного джерелознавства. Не забуваймо, у радянський час єдиною галуззю, в якій могли себе проявити історики – це видання джерельних матеріалів. На іншу літературу накладала своє недремне око комуністична цензура. У радянський час можна назвати лише хіба чотирьох археографів-джерелознавців, які примудрилися вийти за рамки дозволеного офіційною радянською історіографією. Це були І.Бутич, Я.Дашкевич, О.Мацюк та О.Купчинський.

Безперечно, таких значних успіхів НТШ і його видання не змогли досягнути не май ювілянт таких різноманітних знань, наукової ерудиції, розмаїтих інтересів в усіх ділянках гуманітарних наук. Про цей обшир знань свідчить бібліографія праць останнього, видана в збірнику праць до його 70-річчя.

Маючи базову філологічну освіту, Олег Антонович мав кращу від істориків за фахом можливість орієнтуватися в інших суспільних науках, оскільки філологія більше, ніж інші гуманітарні дисципліни, мала об'єктивну наукову основу, менше була заідеологізована. Не випадково, що й такі визначні фахівці сучасної історіографії, як Я.Дашкевич та Н.Яковенко, також філологи за освітою. Вивчаючи історію мови, О.Купчинський став першорядним істориком-джерелознавцем, розширивши хронологічні межі своїх дослідів від початку 1960-х рр. до наших днів на всю тисячолітню українську історію від IX–XIII століть до новочасної XIX ст. і модерної історії України XX ст. Як істо-

рик-джерелознавець, ономаст, топоніміст, дослідник давньоукраїнського актового матеріалу й староукраїнської мови князівських і литовсько-польських часів, дослідник громадсько-політичного життя, знавець історичного джерелознавства та спеціальних дисциплін (сфрагістики, дипломатики, геральдики, палеографії, хронології, краєзнавства, біографістики тощо) О.Купчинський майже за п'ятдесят років активної наукової діяльності написав близько чотирьохсот статей, джерельні студії, рецензії й науково-інформаційні тексти. Уже давно Олег Антонович – науковець широкого діапазону – посідає чільне місце серед провідних учених із національної історіографії – таких, як Я.Дашкевич, Я.Ісаєвич, М.Крикун, Н.Яковенко, С.Білокінь, В.Степанков.

Спробуймо за браком місця лише нарисово дати стислу характеристику наукових писань нашого ювіляра. У ділянці ономастики та топоніміки О.Купчинський виступив як оригінальний самостійний дослідник ще на початку 1960-х рр. і багато працював у ній протягом 1970-х рр. Він вивчав географічні назви України, писав про топонімію як спеціальну історичну дисципліну, про важливість збору відповідних назв по регіонах і укладання словників. Підсумком його багаторічних дослідів у цій ділянці стала кандидатська дисертація і монографія «Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень: (Географічні назви на -ичі-)» (1981).

Олег Антонович – головний фахівець із дипломатики і джерелознавства Галицько-Волинської держави, найкращий знавець її збереженого й втраченого актового матеріалу. Назвемо лише деякі його публікації з цієї проблеми, лишаючи в стороні його фундаментальну книжку 2004 р. «Дослідження і публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII – першій половині XIX ст.», «Розвиток галицько-волинського документа в контексті міжслов'янських зв'язків XIII–XIV ст.», «Втрачені пергаментні грамоти міст і сіл Галичини XIV – першої половини XIX ст.», «Нові документи Литовської та Коронної метрик про Поділля кін. XIV – першої пол. XV ст.», «Земські та городські документальні фонди Львова» та ін.

У царині мовознавства О.Купчинський також написав чимало. Його цікавила мова актового документа князівського і литовсько-польського періодів української історії, співвідношення письмової та актовій мов часів Речі Посполитої. Серед його публікацій з мовознавчої проблематики варто назвати такі: «Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії галицько-волинських земель XIII – першої половини XIV ст.», «Українська церква і питання української (руської) народно-розмовної мови у другій половині XVI–XVII ст.». «Слово о полку Ігоревім» у перекладах, переспівах і дослідженнях першої половини XIX ст.», «Мова «Казання» Мелетія Смотрицького на похорон о. Леонтія Карповича 2 листопада 1620 р.».

Суттєвим є внесок О.Купчинського у ділянку дослідження громадсько-політичного руху в Галичині XIX ст. У центрі його джерелознавчої уваги був документальний матеріал про діяльність «Руської Трійці». Зокрема Олег Антонович брав участь у колективній монографії «Руська Трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України», де написав три параграфи тексту. Окремі підбірки документів із ЦДДА України у м. Львові постійно друкувалися на сторінках «Архівів України». Це документи, що стосувалися Т.Шевченка, І.Франка, І.Труша, М.Черемшини й ін. О.Купчинським надруковано низку статей про взаємини А.Бельовського та І.Вагилевича, видавничо-археологічну діяльність членів «Руської Трійці», документи і матеріали про взаємини О.Барвінського й М.Грушевського.

У «Записках НТШ» Олег Антонович започаткував окремий документальний напрям публікацій, розпочав друк листувань, що знаходяться в рукописному відділі бібліотеки ім. В.Стефаніка. І сам підготував низку публікацій листів, зокрема О.Барвінського до Ф.Міклошича, О.Кульчицького до Б.Лепкого, М.Кордуби до М.Грушевського, В.Стефаніка до митрополита Андрея Шептицького.

Не можна не відмітити внеску О.Купчинського у царині біографістики. Лише в «Довіднику з історії України» І.Підкови та Р.Шуста надруковано з півсотні біографій учених, громадських діячів Галичини XVIII–XIX ст. А у «Хроніці», «Віснику», «Записках» НТШ було опубліковано наукові силуетки, ювілейні замітки, некрологи про Я.Янів, Р.-С.Луканя, М.Гриневецького, В.Сенютовича-Бережного, Л.Райчинець, М.Тершаковця, Й.Дзензелівського, І.Ю.Шпитецького, Й.Сліпого, О.Мацюка, М.Тершаковця, Д.Струка, В.Лабу, Я.Падоха, О.Домбровського та багатьох інших.

Звичайно, просто неможливо у короткій замітці перерахувати всі науки та історичні спеціалізації, в яких лишив свій слід О.Купчинський. Залишається лише побажати ювіляру міцного здоров'я і подальшої такої ж результативної праці на користь національної науки!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Алфьоров О., Однороженко О.А.

Українські особові печатки XV– XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Х.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2008. – 200 с.

Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Відп. ред. С.Головатий; упоряд. С.Головатий, М.Козюбра, О.Сироїд. – К.: Книги для бізнесу, 2008. – 992 с.

Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775 / Гол. редкол. П.С.Сохань. – К.: ЦДІАК України, 2006. – Т.4. – 888 с.

Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. / Гол. редкол. П.С.Сохань. – К.: ЦДІАК України, 2008. – Т.5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 р. – 528 с.

Архівні фонди установ Національної академії наук України: Путівник / Відп. ред. О.С.Онищенко. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, Ін-т архівознавства, 2008. – 448 с.

Бабюх В.

Методика літочислення міст: Світовий досвід. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 82 с.

Батуринська старовина: Зб. наук. пр., присвяч. 300-літтю Батуринської трагедії / Гол. редкол. З.Когут. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – 512 с.

Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920–1935 рр.): Матеріали з історії Бердянського педагогічного університету / Упоряд. І.І.Лиман, В.М.Константинова. – К.: Освіта України, 2008. – Т.ІІІ. – 569 с.

Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: Монографія / Відп. ред. Б.О.Парахонський. – К.: Фоліант, 2008. – 591 с.

Вирський Д.

Річесполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2 ч. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – Ч.І. – 502 с.

Вирський Д.

Річесполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2 ч. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – Ч.ІІ: Додатки. – 466 с.

Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Відп. ред. С.Леп'явко; упоряд. С.Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1054 с.

Вільшанська О.

Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: Європейські впливи та українські національні особливості / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 172 с.

Войтович Л., Целуйко О.

Правлячі династії Європи: Генеалогічно-хронологічний довідник. – Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2008. – 464 с.

Вульф Л.

Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К.: Критика, 2009. – 592 с.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик / Відп. ред. О.Ф.Ботушанська;

упоряд. Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун. – Одеса: Студія «Негоціант», 2008. – Вип.2. – 576 с.

Горобець В.

Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 271 с.

Гриневич Л.

Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. – К.: Критика, 2008. – Т.1, кн.1: Початок надзвичайних заходів: Голод 1928–1929 рр. – 552 с.

Грушевський М.

Твори: У 50 томах / Гол. редкол. П.Сохань. – Л.: Світ, 2008. – Т.11. – 752 с.

Грушевський М.

Твори: У 50 томах / Гол. редкол. П.Сохань. – Л.: Світ, 2008. – Т.14: Рецензії та огляди (1888–1897). – 392 с.

Дзюба І.

Спогади і роздуми на фінішній прямій / Вступ. ст. М.Г.Жулинського. – К.: Криниця, 2008. – 928 с.

Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.5: Кон-Кю / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2008. – 568 с.

Жадько В.

Некрополь на Байковій горі: Літературно-публіцистичне видання / За ред. В.П.Андрущенко. – К.: ІПП Вид-во «Фенікс», 2008. – 312 с.

Загорний І.А.

Короткий нарис української історіографії. – К.: Варта, 2007. – 199 с.

Задорожнюк А., Реєнт О.

Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – 270 с.

Івакін В.Г.

Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – К.: КИТ, 2008. – 272 с.

Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять: Мат. міжнар. наук. конф. / Гол. редкол. В.Брюховецький. – К.: Темпора, 2009. – 488 с.

Ільющин І.

Українська повстанська армія і Армія крайова: Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 399 с.

Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – Вип.19. – 432 с.

Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: До 90-річчя Дніпропетровського нац. ун-ту ім. О.Гончара (1918–2008) / Гол. редкол. М.В.Поляков. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – 308 с.

Історія Національної академії наук України. 1946–1950 / Гол. редкол. О.С.Онищенко. – К.: НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2008. – Ч.1: Документи і матеріали. – 604 с. (Джерела з історії науки в Україні)

- Історія Національної академії наук України 1946–1950** / Гол. редкол. О.С.Онищенко. – К.: НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2008. – Ч.2: Додатки. – 716 с.
- Історія повсякденності в її етнічному вимірі:** спогади грека-комуніста / Відп. ред. Л.Д.Якубова. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – 334 с.
- Історія України:** Маловідомі імена, події, факти (36 ст.) / Гол. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – Вип.35: Присвяч. 50-річчю Ю.З.Данилюка. – 384 с.
- «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 рр.** / Упоряд., вступ та коментарі І.Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 344 с.
- Котляр М.Ф.**
Київський літопис XII ст.: Історичне дослідження. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 316 с.
- Коханська Г.**
З Україною у серці: Спомини / Ред. П.Й.Потічний, М.Посівнич. – Торонто; Л.: Літопис УПА, 2008. – Т.9. – 400 с.
- Крижановська О.**
Таємні організації: масонський рух в Україні / Гол. ред. Н.І.Слюсаренко. – К.: Наш час, 2009. – 200 с. (серія «Невідома Україна»)
- Крути:** Збірка у пам'ять героїв Крут / Упоряд. О.Зінкевич, Н.Зінкевич. – К.: Смолоскип, 2008. – 422 с.
- Кудрявцев Л.**
Військові діячі України XVI–XX ст. – К.: Вид. Захаренко В.О., 2009. – 160 с.
- Литвинов В.Д.**
Україна в пошуках своєї ідентичності XVI – початок XVII ст.: Історико-філософський нарис / Ред. М.М.Ломонос. – К.: Наук. думка, 2008. – 528 с.
- Машкін О.**
Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Відп. ред. О.П.Рєєнт. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – 450 с.
- Мейс Джеймс**
«Ваші мертві вибрали мене...» / За заг. ред. Л.Івщиної. – К.: Вид-во ЗАТ «Українська прес-група», 2008. – 672 с. (Б-ка газети «День»)
- Миронець Н.**
Джерела історичної пам'яті / Гол. редкол. П.С.Сохань. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2008. – 400 с.
- Мицик Ю.**
Albaruthenica: Студії з історії Білорусі / Редкол. П.С.Сохань, В.А.Брехуненко, Б.С.Адамович та ін. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2009. – 364 с.
- Мотиль О.**
Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. – К.: Критика, 2009. – 200 с.
- Надніпрянська Україна:** історичні процеси, події, постаті: 36. наук. пр. / Відп. ред. С.І.Світленко. – Дніпропетровськ, 2007. – Вип.5. – 304 с.
- Нариси історії державної служби в Україні** / Співголови редкол. Т.В.Мотренко, В.А.Смолій. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 536 с.
- Наукові записки** / Гол. редкол. Ю.А.Левенець. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ, 2008. – Вип.39. – 332 с.
- Наукові записки** / Гол. редкол. Ю.А.Левенець. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ, 2008. – Вип.40. – 592 с.
- Наукові записки** / Гол. редкол. Ю.А.Левенець. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ, 2008. – Вип.41: Курасівські читання – 2008: Політичні конфлікти в сучасній Україні: сутність, витоки, шляхи подолання. – 267 с.
- Наукові записки** / Гол. редкол. Ю.А.Левенець. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ, 2008. – Вип.42. – 292 с.
- Наукові записки:** Історичні науки / Гол. ред. Л.Винар. – Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2008. – Вип.13. – 416 с.
- Національна академія наук України. 1918–2008:** До 90-річчя від дня заснування / Гол. ред. Б.Є.Патон. – К.: Вид-во КММ, 2008. – 624 с.
- Нові сторінки історії Донбасу:** 36. ст. / Гол. ред. та упоряд. З.Г.Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – Кн.15/16. – 427 с.
- Нові сторінки історії Донбасу:** 36. ст. / Гол. ред. та упоряд. З.Г.Лихолобова. – Донецьк: ДонНУ, 2009. – Кн.17/18. – 404 с.
- Осьмак Н.**
Кирило Осьмак – нескорений Президент УГВР / Відп. ред. П.Й.Потічний. – Торонто; Л.: Літопис УПА, 2008. – Кн.2: Події і люди. – 128 с.
- ОУН і УПА в 1943 році:** Документи / Відп. ред. С.Кульчицький; упоряд. О.Веселова, В.Дзьобак, М.Дубик та ін. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – 347 с.
- Перші уряди України:** становлення виконавчої влади у 1917–1920 рр. / За ред. Н.К.Дніпроєнко. – К.: Вид-во ПП НВФ «ГАЛС-96», 2007. – 36 с.
- Пінчук Ю.**
Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 306 с.
- Плекан Ю.**
Боротьба за реформу виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. – Івано-Франківськ: Вид-во Третьяк І.Я., 2008. – 204 с.
- Політичні репресії радянської доби в Україні:** Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Упоряд. Т.Приліпко, О.Марченко, З.Мусіна. – К.: Арістей, 2008. – 684 с.
- Похилевич Л.**
Краєзнавчі праці. – Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2007. – 342 с. (Б-ка укр. краєзнавчої класики)
- Правова система України:** історія, стан, перспективи: У 5 т. / За заг. ред. М.В.Цвіка, О.В.Петришина. – Х.: Право, 2008. – Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 728 с.
- Правова система України:** історія, стан та перспективи: У 5 т. / За заг. ред. Ю.П.Витяка. – Х.: Пра-

- во, 2008. – Т.2: Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення. – 576 с.
- Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. / За заг. ред. Н.С.Кузнецової.** – Х.: Право, 2008. – Т.3: Цивільно-правові науки. Приватне право. – 640 с.
- Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. / За заг. ред. Ю.С.Шемшученка.** – Х.: Право, 2008. – Т.4: Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права. – 480 с.
- Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. / За заг. ред. В.В.Сташиса.** – Х.: Право, 2008. – Т.5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні. – 840 с.
- Підніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: 36. наук. пр. / Відп. ред. С.І.Світленко.** – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. – Вип.4. – 380 с.
- Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / Відп. ред. Р.Я.Піріг.** – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – Вип.3 – 180 с.
- Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Матеріали II Сарбейських читань / Гол. редкол. О.П.Реєнт.** – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – Вип.ХV. – 378 с.
- Проблеми політичної історії України: 36. наук. пр. / Відп. ред. О.Б.Шляхов.** – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – Вип.3: До 90-річчя заснування ДНУ – 232 с.
- Російсько-грузинський конфлікт: причини та наслідки для європейської безпеки: Матеріали експертної дискусії / Відп. ред. О.В.Снігир.** – К.: НІСД, 2008. – 42 с.
- Савченко В.А.**
Павло Скоропадський: останній гетьман України. – Х.: Фоліо, 2008. – 380 с.
- Сергійчук В.**
Всеволод Петрів: Українські державники. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 296 с.
- Спеціальні історичні дисципліни: Довідник.** Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Либідь, 2008. – 520 с.
- Спогади-терни. Про мос життя німецьке...** Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред. Г.Г.Грінченко. – Х.: Право, 2008. – 448 с.
- Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / За заг. ред. В.Сергійчука.** – К.: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т.1. – 680 с.
- Студії з архівної справи та документознавства / Гол. ред. І.Б.Матяш.** – К.: Держкомархів України, УНДІАСД, 2007. – Т.15. – 232 с.
- Студії з архівної справи та документознавства / Гол. ред. І.Б.Матяш.** – К.: Держкомархів України, УНДІАСД, 2008. – Т.16. – 152 с.
- Сумцов М.Ф.**
Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України: Вибрані праці / Упоряд., редмова, післямова М.М.Красикова. – Х.: АТОС, 2008. – Вип.3: Студії з фольклору та етнографії Слобожанщини. – 558 с.
- Тельвак В.**
Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників: (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) / Наук. ред. Р.Піріг. – К.; Дрогобич: Вимір, 2008. – 494 с.
- Україна в 2008 р.: процеси, результати, перспективи: Біла книга державної політики / За заг. ред. Ю.Г.Рубана.** – К.: НІСД, 2008. – 186 с.
- Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник / Відп. ред. М.М.Варварцев.** – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – Вип.1: Предметно-тематична частина: А–Г. – 184 с.
- Україна: литовська доба 1320–1569 / Авт. О.Русіна, І.Сварник, Л.Войтович та ін.** – К.: Балтія-Друк, 2008. – 176 с.
- Україна наукова / Авт.-упоряд. В.Волгов.** – К.: НАН України; Укр. академія геральдики, 2008. – Т.1, вип.2. – 432 с.
- Україна: хроніка XX ст. Роки 1923–1924: Довід. вид. / Гол. редкол. В.А.Смолій; упоряд. О.М.Мовчан.** – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 184 с.
- Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Співголови редкол. Ю.А.Левенець, В.А.Смолій; упоряд. В.С.Лозицький, О.В.Бажан, С.І.Власенко.** – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 926 с.
- Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Гол. редкол. П.Сохань.** – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2008. – 720 с. (Універсали українських гетьманів; серія 1: Матеріали до українського дипломатичного)
- Хто є хто в державному управлінні / Уклад. Ю.Марченко, О.Телемко.** – К.: Вид-во К.І.С., 2008. – 1064 с.
- Хто є хто на Рівненщині: 2007 / Упоряд. Г.Атаманчук.** – Рівне: Вид. Олег Зень, 2007. – 224 с.
- Чорна сповідь: Кам'янський вимір трагедії 1932–1933 рр. / Упоряд. Н.М.Буланова, О.Ф.Нікілев.** – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2008. – 332 с.
- Яковенко Н.**
Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Вид. друге, переглянуте і виправлене. – К.: Критика, 2008. – 472 с.
- Яневський Д.**
Загублена історія втраченої держави. – Х.: Фоліо, 2009. – 252 с.
- Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська*

CONTENTS

ARTICLES

On the 130th Anniversary of Symon Petliura's Birth

P i s k u n V. M. S.Petliura as a Political Leader of Ukrainian People's Republic during Emigration: International and Ukrainian Contexts	4
P y r i h R. Ya. Symon Petliura as viewed by Pavlo Skoropads'kyi (According to Hetman's Recollection).....	15
S t ě p i e Ń S t a n i s ł a w (<i>Przemysł, Poland</i>). L'viv Period of S.Petliura's Life: Influence of Halychyna Environment on the Young Politician (November 1904 – December 1905)	27
H r y n e n k o O. O. Materials of «Tryzub» Journal about the Investigation of S.Petliura's Murder (1926–1928)	34
K u c h e r u k O. S. «Symon Petliura's Cross» – Commemoration of State Center of Ukrainian People's Republic in Exile	43

On the 175th Anniversary of Oleksandr Lazarevs'kyi's Birth

V o r o n o v V. I. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). O.M.Lazarevs'kyi as Historian and Specialist in the Study of Early Texts	48
Y a s ' O. V. Two Images of Ancient Ukraine: Views of O.Lazarevs'kyi and O.Ohloblyn	67
H e r a s y m e n k o N. O. Unpublished Letters of O.I.Khanenko to O.M.Lazarevs'kyi.....	92

***

D a t s k i v I. B. Diplomatic Relations Between the Directory of Ukrainian People's Republic and Soviet Authorities of Ukraine and Russia	108
H r i d i n a I. M. (<i>Donets'k</i>). Nazi Propaganda Influence on Spiritual Life of the Population of Ukraine (Technologies, Mechanisms and Effectiveness).....	123
V e d e n e e v D. V., L y s e n k o O. Ye. Organization of Ukrainian Nationalists and Foreign Special Services (1920s–1950s)	132
B a r a n o v s ' k a N. P. Concerning Some Aspects of Staff of National Academy of Ukraine Taking Part in Minimizing of Chornobyl' Disaster Consequences	147

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

B e z d r a b k o V. V. Contemporary Historical Studies of a Document: en bloc et en détail.....	157
O r l o v a T. V. Soviet Totalitarianism and Women in Context of Historiography	184
P o p e l ' n y t s ' k a O. O. State of Specific Historical Subject of Stauology Study in Ukraine: Problem Formulation	199
K r y v o s h e i a I. I. «Tales» of Cossack Non-authority Foremen of Het'manschyna as a Historical Source	218

BOOK REVIEWS

O s t a s h k o T. S. O.V.Maliuta. «Prosvita» and Ukrainian Statehood (Second Half of XIX – First Half of XX c.).....	224
M a r t y n o v A. Yu. N.V.Kryvets'. Ukrainian-German Relations: Politics, Diplomacy, Economics. 1918–1933.....	226

CHRONICLES OF LIFE

B l a n u t s a A. V., V a s c h u k D. P. International Scientific Conference «Grand Lithuanian Duchy and Its Tradition: Destinies of National Narratives»	229
L y s e n k o O. Ye. On 60th Anniversary of Correspondent Member of National Academy of Sciences of Ukraine O.P.Reient's Birth.....	230
H y r y c h I. B. On 75th Anniversary of Doctor of History O.A.Kupchyns'kyi's Birth	234
New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	237